TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RÂVÎ TEKZİBİ

(Doktora Tezi)

Betül YILMAZÖRNEK

İstanbul 2023

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RÂVÎ TEKZİBİ

(Doktora Tezi)

Betül YILMAZÖRNEK

Danışman

Doç. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR

İstanbul 2023

ÖZET

Muhaddisler uydurma hadislerin sahihlere karışmasını engellemek için hadis uyduran kişilerin tespitine büyük önem vermişlerdir. Bununla birlikte hicrî ilk üç asır tekzibleri her zaman hadis uydurma sebebiyle yöneltilmemiştir. Râvîlerden bazılarının uydurma dışındaki yalanlar sebebiyle tekzib edildikleri bazılarının ise hata yapma veya rivâyet kaidelerine uymama vb. sebeplerle tekzibe uğradıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, tekziblerin cerhe delalet bakımından aynı seviyede olmadıklarını göstermektedir. Tekziblerin doğru anlamlandırılabilmesi için tekzib olgusunun yapı ve işleyiş açısından tanınması gerekmektedir. Bu çalışmada bir grup cerh-ta'dîl eseri taranarak, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az biri tarafından tekzib edilen 417 râvî belirlenmiş ve söz konusu râvîler üzerinde bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın temel amacı tekzib olgusunun tanınmasını sağlamak ve tekziblerin hadis tarihi boyunca nasıl değerlendirildiğine ışık tutmaktır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinin mahiyeti incelenmektedir. Burada öncelikle tekzib edilen râvîler ele alınmış ve bu kişilerin farklı güvenilirlik mertebelerinde bulundukları ortaya konmuştur. Tekzib edilen râvînin güvenilirlik durumunun doğru olarak belirlenebilmesi için, yöneltilen tekzib, unsurları açısından incelenmelidir. Tekzibde ilk incelenecek unsur **"gerekçe"**dir. Nitekim her gerekçe, râvîler hakkında aynı yaptırımı gerektirmemekte hatta bazı gerekçeler tekzibe elverişlilik şartını taşımamaktadır. Gerekçenin belli olmadığı durumlarda tekzibin diğer unsurlarından yardım alınabilir. **"Tekzib eden"** kişinin yöntem ve üslûbu, **"tekzib lafzı"**nı hangi anlamlarda kullandığı, tekzibi nasıl bir **"an ve ortam"**da dile getirdiği vb. hususlara dair bilgiler, tekzibin anlamlandırılmasına yardımcı olabilmektedir. İlk üç asır tekziblerinin diğer muhaddisler tarafından nasıl değerlendirildiğine bakıldığında, onların da bu hususları dikkate aldıkları görülmektedir. Bu durum, muhaddislerin, tekzib olgusunu nitelikleri açısından tanıdıklarını göstermektedir.

İkinci bölümde râvî tekzibine sebep olan altı temel gerekçe tespit edilmiştir. "Hadis vaz'ı" ve "isnad tahrifi/kalb" gerekçelerinin, en ağır gerekçeler olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu gerekçelere dayanan tekzibler, sağlam karinelere dayanmadıkları takdirde itirazla karşılanabilmiştir. "Semâ iddiâsı" ve "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçeleri ağırlık bakımından ilk iki gerekçeyi takip etmektedir. Bid'at söylemi ve sözü yalanlama mahiyetindeki tekzibler ise yorum niteliğindeki beyanlara itiraz anlamı taşıyabilmekte ve bu açıdan tekzibe elverişlilik vasfını taşımayabilmektedir.

Anahtar kelimeler: Tekzib, yalan, kizb, vaz', cerh, ricâl tenkidi.

ABSTRACT

In order to prevent the interference of fabricated hadiths with authentic ones, hadith scholars (*muḥaddith)* have attached great importance to identify people that fabricate hadiths. They have also considered those that told obvious/concrete lies about different subjects as potential hadith fabricators. However, accusations of lying (*takḏīb*) in the first three centuries of the Islamic (*hijri)* calendar were not always directed due to fabricating hadiths or telling concrete lies. It is understood that some hadith narrators (*rāwī*) were accused for reasons such as making a mistake or not abiding by the narration principles. This situation shows that, accusations of lying is not on the same level in terms of invalidation (*carh*). In order for the accusations of lying to be interpreted accurately, the structure and function of the *takḏīb* phenomenon must be recognized. In this study, 417 hadith narrators who accused by at least one hadith scholar in the first three centuries of the Islamic calendar were determined and analyzed by examining a group of "hadith narrator criticism" (*carh-ta'dil*) texts. The main purpose of the study is to provide recognition of the *takḏīb* phenomenon and to shed a light on how accusations of lying has been evaluated throughout the history of the hadith.

There are two chapters in this study. The first chapter focuses on the nature of accusations of lying on hadith narrators in the first three centuries of the Islamic calendar. The aforementioned accused hadith narrators are taken into consideration and it is stated that they have different levels of reliability. In order to accurately determine the reliability status of these hadith narrators, the accusation of lying is supposed to be examined in terms of its elements. The first element to be examined in the accusation of lying is **"reason."** As a matter of fact, not every "reason" requires the same sanction for the hadith narrators. Moreover, some reasons are not suitable for accusations of lying. In case the reason is unclear, other elements of the accusations of lying are also considered. Information such as the approach of **"the accuser"** towards the hadith narrator, how the accuser used the word "**accusation of lying"**, and **"the time and place"** of the accusations of lying may help to explain the meaning of the accusations of lying. When the other hadith scholars' evaluation of the accusations of lying in the first three centuries of the Islamic calendar are examined, it is seen that they also took these elements into consideration. This highlights that the hadith scholars recognized the qualities of the *takḏīb* phenomenon.

In the second chapter, six fundamental reasons for the accusations of lying of hadith narrators are examined. Among these, "fabrication of hadith" *(wadh al-hadith)* and "falsification of isnad" *(tahreef al-isnad/qalb)* are the most severe reasons. However, if the accusations of lying grounded in these reasons were not based on sound presumptions, there were some objections. The following two severe reasons are "hearing *(sema')* claims" and "providing false information about hadith narrators." On the other hand, the accusations of lying on the innovation in religious matters *(bid'ah)* discourse and refutation of expression may signify objection to interpretations and yet, may not be suitable for *takḏīb* in this respect.

Keywords: Accusations of lying, *takḏīb*, lie, *qizb*, *wadh'*, *carh*, hadith narrator criticism.

ÖNSÖZ

Hadis âlimleri, Hz. Peygamber *sallallahu aleyhi ve sellem'*in hadislerini korumak ve ileriki nesillere doğru bir şekilde aktarmak hususunda tarihte benzeri görülmemiş bir gayret sarf etmişlerdir. Bu anlamda öncelikle isnad kullanımını vazgeçilmez bir prensip olarak belirlemişler ayrıca isnaddaki râvîlerin kimliklerinin ve rivâyet ehliyeti açısından durumlarının tespitine büyük önem vermişlerdir. Muhaddisler hem hadis râvîlerinin sahip olması gereken vasıflara dair şartlar ortaya koymuş hem de bu şartların pratikteki takipçisi olmuşlardır. Onların hadis rivâyetinde bulunan her bir râvîye dair mâlumât edinmeye çalıştıkları ve rivâyet ehliyetine halel getirecek kusurlara sahip râvîleri tespit etme çabası içerisinde bulundukları bilinmektedir.

Hadislerin korunması ve uydurma rivâyetlerin sahihlere karışmasını engellemek için hadis uyduran kişilerin veya hadislerin sened ve metinleri üzerinde kasıtlı tahrifler yapanların tespiti öncelikli bir role sahiptir. Bununla birlikte muhaddisler, günlük hayatta/insanlarla konuşmasında yalan söyleyen kimselerin tespitine de ehemmiyet atfetmişlerdir. Günlük hayatta yalan söyleyen kişilerin, hadiste de yalan söyleme ihtimallerinin bulunabileceği düşünülmüştür. Ancak hicrî ilk üç asırda yöneltilen tekzibler incelendiğinde bazı râvîlerin rivâyette yaptıkları hatalar yahut sened serdiyle alakalı kaidelere riâyet etmeme vb. sebeplerle tekzibe uğrayabildikleri görülmektedir. Bu durum, tekzib edilmiş râvîler arasında gerçekten yalancı olanların yanı sıra yalancı olmayan kişilerin de bulunduğu anlamına gelmektedir. Tekzib edilmiş her bir râvîyi tartışmasız bir "yalancı" olarak görmek hem söz konusu râvîler hem de naklettikleri rivâyetler hakkında yanlış hükümler verilmesine sebep olabilmektedir.

"Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi" başlığını taşıyan bu çalışma, hicrî ilk üç asırda yöneltilen tekziblerin doğru anlaşılması konusunda katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın birinci bölümünde hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinin mahiyeti üzerinde durulmuş ve tekziblerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğiyle alakalı

bir yol haritası oluşturulmaya gayret edilmiştir. Buna göre bir tekzibin gerçekten yalana işaret edip etmediğini belirleyebilmek için öncelikle haklı ve/veya tekzibe elverişli bir gerekçeye dayanıp dayanmadığı anlaşılmalıdır. Gerekçenin açık olmadığı durumlarda ise "tekzib eden" kişinin cerh-ta'dîl konusunda nasıl bir yaklaşıma sahip olduğu, "tekzib lafzı"nı hangi anlamda kullanmış olabileceği ve tekzibin nasıl bir "an ve ortam"da dile getirildiği sorularına cevap aranmalıdır. Ayrıca tekzib edilmiş râvîler hakkındaki diğer münekkid kanaatlerinin gözden geçirilmesi de önem arz etmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise hicrî ilk üç asırda râvî tekzibine sebep olduğu belirlenen altı temel gerekçe üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde tekzib gerekçelerinin farklı kuvvetlerde olduğu ortaya konmakta ve tekziblerin hangi durumlarda makbul addedilip hangi durumlarda itirazla karşılandığı mercek altına alınmaktadır.

Hicrî ilk üç asır tekziblerini incelemek, muhaddislerin rivâyetleri muhafaza etme konusundaki gayretlerine dair pek çok örneğin bir arada görülmesine vesile olmaktadır. Muhaddisler, ricâl ve rivâyet bilgisi üzerindeki vukuflarıyla gerçeğe muhalif beyanları tespit edebilmiş ve yalancı kişileri ortaya çıkarmışlardır. Muhaddislerin zaman zaman rivâyet hataları veya rivâyet serdindeki usulsüzlükler gibi tekzibe elverişli olmayan gerekçelerle râvî tekzibinde bulunmaları dahi haddizatında rivâyetleri koruma ve yanlışları önleme gayretinin izlerini taşımaktadır. Öte yandan böylesi durumlarda diğer münekkidlerin devreye girdiği ve yöneltilen tekzibi açık olarak eleştirebildikleri görülmektedir. Tüm bunların, ricâl tenkid tarihi açısından son derece olumlu bulgular olduğu kaydedilmelidir.

İlk günden itibaren çalışmanın şekillenmesi ve mevcut hale gelmesinde büyük katkıları olan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar'a bu süreçteki destek ve teşvikleri dolayısıyla teşekkürlerimi arz ederim. Araştırma sürecini takip eden ve her defasında önemli yönlendirmelerde bulunan hocalarım Prof. Dr. Ahmet Yücel ve Prof. Dr. Hasan Cirit'e; yine tez jürisinde bulunup değerlendirmelerini lutfeden Prof. Dr. Mustafa Ertürk ve Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu'na şükranlarımı sunarım. Çalışmanın belli kısımlarını okuma zahmetinde bulunup fikrî anlamda katkı sunan Rahime Karayiğit ve Ayşe Güler'e teşekkürü bir borç bilirim. Tezin hazırlanması esnasında ve her zor zamanda yanımda olan kardeşim Reyhan Yılmazörnek'e de son derece müteşekkirim. Teze ait veri tabanını düzenleme konusundaki katkıları dolayısıyla abim Bekir Yılmazörnek'e ve teknik desteğini

esirgemeyen kardeşim Sinan Yılmazörnek'e de teşekkür ediyorum. Dürüst olmanın, Müslüman şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası olduğunu bizlere öğreten kıymetli babam Ali Yılmazörnek'e şükran borçluyum. Ayrıca tezin hazırlanması sürecinde âhirete irtihâl eden, yetişmemiz konusunda eşsiz emekleri, gayretleri ve üzerimizde hakları bulunan sevgili annem merhume Vildan Yılmazörnek ve anneanneciğim merhume Nuriye Daştan'a da Cenâb-ı Hak'tan rahmetler diliyorum.

Gayret bizden, tevfîk Rabbimizdendir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET II

ABSTRACT III

ÖNSÖZ IV

İÇİNDEKİLER VII

TABLO VE GRAFİKLER XIII

KISALTMALAR XIV

GİRİŞ

I. KONU VE AMAÇ 2

II. METOD VE KAPSAM 5

III. KAYNAKLAR 9

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RÂVÎ TEKZİBİNİN MAHİYETİ

I. TEKZİBİN UNSURLARI 14

A. TEKZİB EDİLEN 15

1. Kendileriyle İlgili Kanaatler Açısından Dağılımları 16

a. Genel Olarak Mecruh Olanlar 19

b. Hafif Tevsik ile Anılanlar 22
c. Açık Ta'dil ile Anılanlar 24
2. Hadis Vaz'ıyla/Uydurmayla İlişkilendirilme Açısından Dağılımları ... 27
3. Rivâyetlerinin Hadis Kitaplarına İntikali Açısından Dağılımları ... 31
B. TEKZİB EDEN 36
1. Vasıfları Açısından "Tekzib Eden"ler 36
a. Ehliyet ve Liyakatleri 36
b. Yöntem ve Üslûpları 40
c. Tekzib Edilen Râvîye Yakınlıkları 43
2. Yönelttikleri Tekzib Sayısı Açısından Münekkidler 47
C. TEKZİB LAFZI 53
1. Tekzibde Kullanılan Lafızlar 53
2. Anlam Ve Kullanım Sahaları Açısından Kizb ve Vaz' Kavramları 59
a. Kizb Kavramı ve Anlam Sahası 60
b. Vaz' Kavramı ve Anlam Sahası 68
D. TEKZİBİN DİLE GETİRİLDİĞİ AN ve ORTAM 76
1. Genel Nitelikli Tekzibler 76
2. Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler 79
E. TEKZİB GEREKÇE VE KARİNESİ 89
1. Tekzib Gerekçesi 90
a. Müfesser Gerekçeler 91
b. Muhtemel Gerekçeler 93
c. Dolaylı Gerekçeler ve Diğer Münekkid Değerlendirmeleri 96
2. Tekzib Karinesi 98

II. TEKZİB EDİLMİŞ RÂVÎ HAKKINDA DİĞER MÜNEKKİDLERİN DEĞERLENDİRMELERİ 101

A. DEĞERLENDİRMELERİN TEKZİBE MUVÂFAKAT VE MUHÂLEFETİ....102

B. TEKZİB EDİLMİŞ RÂVÎLER HAKKINDAKİ MUHALİF YORUMLARIN SEBEPLERİ....108

1. Gerekçenin Muteber Görülmemesi....109

2. Karinenin Muteber Görülmemesi....111

3. Kusuru Hataya Hamletme....113

4. Yalanı/Kusuru Bir Başka Râvîye Dayandırma....115

5. Haberdar Olmama ve Tesâhül....116

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA TEKZİB GEREKÇELERİ

I. HADİS UYDURMA/VAZ‘ ETME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER....124

A. BELLİ BİR METNİ UYDURDUĞU/VAZ‘ETTİĞİ İFADE EDİLENLER 126

1. Halîfe Mehdî’nin Gıyâs b. İbrâhim’i Tekzibi....127

2. Yahyâ b. Maîn’in İsmâil b. Ebân el-Ganevî’yi Tekzibi....129

3. Yahyâ b. Maîn’in Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî’yi Tekzibi....132

4. Abbâs b. Abdilazim’in ‘Alâ b. el-Fadl’ı Tekzibi....136

5. Amr b. Ali el-Fellas’ın Âsım b. Süleyman el-Kûzî’yi Tekzibi....139

B. SÖZE İSNAD İLİŞTİRDİĞİ İFADE EDİLENLER....141

1. Rakabe b. Maskala’nın Abdullah b. el-Misver’i Tekzibi....142

2. Amr b. Ali el-Fellâs’ın Ebû Dâvûd en-Nehaî’yi Tekzibi....145

3. Cûzcânî’nin Ebû Mukâtil es-Semerkandi’yi Tekzibi....151

4. Bezzâr’ın İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ’yı Tekzibi....155

5. Sâlih Cezera’nın Muhammed b. İshak el-Belhî’yi Tekzibi....159

II. İSNÂD TAHRİFİ/KALB GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER 161

A. İSNADDA TAHRİF/DEĞİŞİKLİK YAPMA 164

1. Yahyâ b. Maîn'in İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i Tekzibi 165

2. Yahyâ b. Maîn'in Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen'i Tekzibi 172

3. Ahmed b. Hanbel'in İshâk b. Necîh el-Malatî'yi Tekzibi 175

4. Ahmed b. Hanbel'in Abbâd b. Cüveyriyye'yi Tekzibi 179

5. Ahmed b. Hanbel'in Habîb b. Ebî Habîb'i Tekzibi 180

6. Ebû Hâtim'in İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'yı Tekzibi 184

B. BİR ŞAHSA KENDİSİNE AİT OLMAYAN RİVÂYETİ/SÖZÜ İSNÂD ETME 187

1. Atâ b. Ebî Rabâh'ın İkrime el-Berberî'yi Tekzibi 188

2. Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Amr b. Ubeyd'i Tekzibi 198

3. Avf el-A'râbî'nin Abdülvâhid b. Zeyd'i Tekzibi 204

4. Şu'be b. el-Haccâc'ın Ebû Şeybe İbrâhim b. Osmân'ı Tekzibi 207

5. Şu'be b. el-Haccâc'ın Hasan b. Umâre'yi Tekzibi 211

6. Yahyâ b. Maîn'in Saîd b. Anbese'yi Tekzibi 217

7. Ebû Hâtim'in Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ı Tekzibi 219

III. SEMÂ İDDİASI/HADİS HIRSIZLIĞI GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER 220

A. SEMÂ ETMEDİĞİ KİŞİDEN RİVÂYETTE BULUNMA 222

1. Katâde b. Diâme'nin Ebû Dâvûd Nufey' b. el-Hâris el-A'mâ'yı Tekzibi 222

2. İbn İshak'ın Abdullah b. Ziyâd b. Süleyman b. Sem'ân'ı Tekzibi 226

3. Ufeyr b. Ma'dân'ın Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'yi Tekzibi 231

4. İsmâil b. Ayyâş'ın Abdülkuddüs b. Habîb'i Tekzibi 234

5. Yahyâ b. Maîn'in Ömer b. Hârun el-Belhî'yi Tekzibi 237

6. Ali b. el-Medînî'nin İshak b. Bişr el-Buhârî'yi Tekzibi 241

7. Ebû Mus'ab Ahmed b. el-Kâsım ez-Zührî'nin Abdülaziz b. Yahya'yı Tekzibi 243

B. SEMÂ ETMEDİĞİ HABERİ RİVÂYET ETME 245

1. Yahyâ b. Maîn'in Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'i Tekzibi 246

2. Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ el-Hımmânî'yi Tekzibi 248

3. Ahmed b. Hanbel'in İbrahim b. Muhammed el-Ar'ara'yı Tekzibi 253

C. SEMÂ ETMEDİĞİ NÜSHADAN RİVÂYETTE BULUNMA 256

1. Hişâm b. Yûsuf'un Mutarrif b. Mâzin'i Tekzibi 257

2. Yahyâ b. Maîn'in Âmir b. Sâlih el-Medenî'yi Tekzibi 260

3. Yahyâ b. Maîn'in Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u Tekzibi 263

4. Yahyâ b. Maîn'in Abdülmün'im b. İdris b. Sinan'ı Tekzibi 266

5. Yahyâ b. Maîn'in Yahyâ b. Eksem'i Tekzibi 269

6. Muhammed b. Avf'ın Ahmed b. Ferec el-Hicâzî'yi Tekzibi 272

IV. RÂVÎLERLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER 276

A. KENDİSİ İLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER 278

1. Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Câbir el-Cu'fî'yi Tekzibi 278

2. Süfyân b. Uyeyne'nin Halef b. Halîfe'yi Tekzibi 284

3. Ebû Hâtim er-Râzî'nin Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'yi Tekzibi 287

4. Ebû Hâtim er-Râzî'nin İshâk b. Bişr el-Kâhilî'yi Tekzibi 290

B. DİĞER RÂVÎLERLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER 291

1. Abbâd b. el-Avvâm'ın Süheyl b. Zekvân'ı Tekzibi 292

2. İsmâil b. Uleyye'nin Ali b. Âsım el-Vâsıtî'yi Tekzibi 294

3. Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Yeğeni Ahmed'i Tekzibi 298

4. Muhammed b. Yusuf b. el-Hakem'in Abdullah b. Abdirrahman el-Kelbî el-Üsâmî'yi Tekzibi 299

5. İsmail b. İshak el-Kâdî'nin Gulâmu Halîl'i Tekzibi 302

.6 Mûsâ b. Hârun el-Hammâl'in Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'yi Tekzibi 305

V. BİD'AT/TARAFGİRLİK İÇEREN SÖYLEMLER SEBEBİYLE YÖNELTİLEN TEKZİBLER 312

A. Zâide b. Kudâme'nin Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'yi Tekzibi 315

B. İbn Uyeyne'nin Câbir el-Cu'fî'yi Tekzibi 322

C. Ahmed b. Hanbel'in el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbîsî'yi Tekzibi 324

D. Ziyâd b. Eyyûb'un Yahyâ b. Abdilhamîd el-Himmânî'yi Tekzibi 329

VI. SÖZÜN/YORUMUN YALANLANMASI MAHİYETİNDEKİ TEKZİBLER 330

A. Matar el-Verrâk'ın Amr b. Ubeyd'i Tekzibi 334

B. Mâlik b. Enes'in Ömer b. Kays Sendel'i Tekzibi 335

SONUÇ 338

EKLER 348

Ek 1: Genel Olarak Mecruh Olanlar 348

Ek 2: Hafif Tevsikle Anılanlar 353

Ek 3: Açık Ta'dille Anılanlar 356

Ek 4: Kimliği İhtilaflı Olanlar 360

BİBLİYOGRAFYA 361

TABLO VE GRAFİKLER

Tablo 1: Tekzib Edilmiş Râvîlerin Uydurmayla İlişkileri Açısından Dağılımları…..30

Tablo 2: Tekzib Edilmiş Râvîlere Ait Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Yansıması……33

Grafik 1: Tekzib Edilmiş Râvîlerin Kendileriyle İlgili Kanaatler Açısından Dağılımları……...18

Grafik 2: "Genel Olarak Mecruh" Grup İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları……..20

Grafik 2: "Hafif Tevsikle Anılanlar" Grubu İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları……..24

Grafik 3: "Açık Ta'dîlle Anılanlar" Grubu İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları……26

Grafik 5: Hicrî İlk Üç Asırda 10 veya Üzeri Râvîyi Tekzib Edenler……49

KISALTMALAR

AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	:	İbn
Bk.	:	Bakınız
DİA	:	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
MÜİFD	:	Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	:	Neşreden
r.a.	:	Radıyallâhu anh
s.	:	Sayfa
s.a	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	:	Sayı
t.y.	:	Tarih yok
thk.	:	Tahkik eden
ODÜSOBİAD:		Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
ö.	:	Ölüm tarihi
vd.	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. KONU VE AMAÇ

Hadislerin sahihini sakiminden ayırmak hadis tarihi boyunca muhaddislerin temel uğraş alanlarından olmuştur. Muhaddisler bu hedefe erişebilmek için öncelikli olarak, yalan söyleyen kişilerin tespit ve teşhirine büyük önem vermişlerdir. Nitekim -tam olarak hangi tarihte başladığı ile ilgili farklı görüşler beyan edilse de- hicrî birinci asrın sonlarından itibaren hadis uydurmaya yönelik bazı girişimlerde bulunulduğu kabul edilmektedir.[1] Ancak son derece olumsuz bu gelişmenin, hadisleri koruma ile ilgili gayretin ivme kazanmasında büyük payı olduğu ifade edilmelidir. Muhaddisler söz konusu olumsuz gerçeği görmezden gelmemişler, ihmal etmemişler ve gizlemek gibi bir cesaretsizliğe de düşmemişlerdir. Onların bu yüzleşmeci ve mücadeleci tavırları sayesinde hem yalan söyleyen kişilerin tespiti mümkün olmuş hem de tüm hadis râvîlerinin güvenilirlik durumları ile ilgili değerlendirmeler içeren geniş bir müktesebat oluşmuştur.[2]

Tekzib, bir kişiyi "yalan söylemekle suçlamak" anlamına gelmektedir. Yalan söylemek, râvî hakkında söz konusu olabilecek en ağır kusurdur. Yalan söylediği belirlenen bir râvînin güvenilirliğini kaybedeceği ve rivâyetlerinin delil olarak kabul

[1] Hadis uydurma hareketinin ne zaman başladığı ile alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Ömer Felâte, *el-Vaz'u fi'l-hadîs* adlı eserinde uydurma hareketinin başladığı tarih ile alakalı farklı görüşleri değerlendirmiş ve konu hakkındaki rivâyetleri tahlil ederek uydurma faaliyetlerinin en erken, hicrî birinci asrın son üçte birlik diliminde başlamış olabileceği sonucuna ulaşmıştır. Bk. Ömer Felâte, *el-Vaz'u fi'l-hadîs*, I, 261-303. Emin Âşıkkutlu ise hadis vaz'ının, Resûlullâh'ın hayatında başladığına dair rivâyetlerin delil sayılabilecek sağlamlıkta olmadığını ifade etmiştir. Bk. Âşıkkutlu, Emin, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değerleri", *MÜİFD,* s. 25-26.

[2] Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* adlı eserinde muhaddislerin yalana ve yalancılara karşı tavizsiz bir mücadele içinde olduklarını ortaya koyan örnekler vermektedir. Bk. Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadisler*, s. 135-139.

edilmeyeceği pek çok muhaddis tarafından açıkça ifade edilmiştir. Yalan söylediği tespit edilen bir râvînin diğer münekkidler tarafından en ağır ifadelerle cerh edilmiş olması da beklenen bir neticedir. Ancak hadis tarihinde yalancılık suçlamasına muhatap olan râvîlere ait biyografiler incelendiğinde durumun her zaman böyle görülmektedir. Nitekim tekzib edilmiş râvîler hakkında zaman zaman olumlu yorumların da yapıldığına hatta bu râvîlerden bir kısmına ait rivâyetlerin, sahihlik şartını iltizâm eden kitaplarda dahi kaydedilmiş olduğuna rastlanabilmektedir. Bu durum, cerh ta'dîl ilminin tutarlı olmadığı veya râvîlerin güvenilirlik durumları konusunda yeterli titizliğin gösterilmediği yönündeki eleştirilere kapı aralamaktadır. Aslında bu eleştirilerin kaynağında, "tekzib" olgusuyla alakalı bazı yanlış anlamaların etkili olduğu belirtilmelidir.

Tekzib olgusunun yanlış anlaşılmasında öncelikle, her tekzibin "somut bir yalan" sebebiyle yöneltildiği dolayısıyla kesin bir şekilde yalancılığa işaret ettiği zannı etkili olmaktadır. Halbuki her tekzib somut bir yalan sebebiyle yöneltilmemiştir. Tekziblerden pek çoğunun, rivâyet serdinde yapılan kusur ve usûlsüzlükler sebebiyle yöneltildiği ve bu usûlsüzlüklerin nasıl değerlendirileceği ile alakalı farklı yaklaşımların bulunduğu anlaşılmaktadır. Tekzib edilen râvîler hakkındaki olumlu yorumların arkasında genellikle bu farklı yaklaşımların etkisi bulunmaktadır. Aslında buna bağlı olarak, her tekzibin "müfesser cerh" sayılmaması gerektiği de söylenebilir. Hatîb el-Bağdâdî, Mutayyen (ö. 297/909-910) tarafından Ahmed b. Abdilcebbâr el-Utâridî'ye (ö. 272/886) yöneltilen tekzib hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

> Hadramî'nin (Mutayyen), Utâridî hakkında "o yalan söylüyor" demesi kapalı bir ifadedir, aydınlatılması (keşf) ve açıklanması (beyân) gerekir. Eğer bu sözle, hadis uydurmayı kastettiyse, Utâridî'nin hadislerinde böyle bir şey yoktur; eğer onun görüşmediği kimselerden rivâyette bulunduğunu kastettiyse, bu da geçersizdir…[3]

Hatîb'in bu sözleri, gerekçesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan tekziblerin müfesser cerhler olarak değerlendirilmemesi gerektiğine işaret

[3] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* V, 438.

etmektedir.[4] Bu sözler aynı zamanda, gerekçeleri ve karineleri açısından muteber bulunmayan tekziblerin, geçerliliklerini yitirebileceği anlamına da gelmektedir. Öte yandan tekziblerin haklı ve/veya geçerli addedilmemesine sebep olabilecek başka faktörlerin de bulunduğu belirtilmelidir. Tekzib ile ilgili tüm bu anlatılanlar, tekziblerin, muhaddisler nazarında tartışılmaz birer nihâî hüküm olarak görülmeyip, ihtiyaç halinde,[5] "keşf" ve "beyan"la değerlendirilmesi gereken birer tenkid olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. O halde tekzibleri doğru anlamlandırabilmek için tekzib olgusunu mahiyeti itibariyle tanımanın ve nasıl değerlendirileceği ile alakalı bir metodolojiye sahip olmanın büyük bir önemi bulunmaktadır. Nitekim tekzib edilmiş râvîler hakkında isabetli kararlar verebilmek, tekzibler üzerinde doğru bir okuma gerçekleştirmek ile mümkün olabilecektir.

Bu çalışma hicrî ilk üç asırda yöneltilmiş râvî tekziblerini konu almaktadır. Burada temel amaç cerh-ta'dîl kitaplarına yansıyan tekziblerin mahiyetiyle ilgili genel bir çerçeve oluşturmak ve nasıl değerlendirildiğiyle alakalı tarihî tecrübeyi görünür kılmaktır. Bu anlamda çalışmanın, tekzib meselesine "iki farklı yönden bakmak" üzerine kurgulandığı ifade edilmelidir.[6] Bu yönlerden birincisi, tekzib eden muhaddisin "neyi nasıl yaptığı" ile alakalıdır. İlk üç asır tekziblerinin hangi temel gerekçelerle yöneltildiği, hangi gerekçelerin râvî tekzibinde daha sık kullanıldığı, muhaddislerin tekzib hükmüne giderken hangi karinelerden istifade ettikleri, tekzib lafızlarını hangi manalarda kullandıkları gibi soruların cevabı, bu yön ile alakalıdır. İkinci yön ise, tekzibin diğer muhaddisler nazarında "nasıl akis bulduğu"dur. Hangi

[4] Zerkeşî de *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh* adlı eserinde gerekçesi açıklanmamış tekziblerin müfesser cerh sayılmaması gerektiği üzerinde durmuştur. Bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît,* III, 354.

[5] Gerekçesi açıklanmamış tekziblerin müfesser cerh sayılmadığının söylenmesi, böylesi cerhlerin hiçbir şekilde kabul edilmeyeceği anlamına gelmemektedir. Müfesser olmayan cerhlerin muhaddisler tarafından kabul edilebildiğine dair örnekler mevcuttur. (Bk. Turhan, Halil İbrahim, "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir", s. 315) Bununla birlikte muhaddislerin, tekzib edilmiş râvîler hakkında söz konusu olan tekzib gerekçe ve karinelerini ortaya çıkarma, anlama ve değerlendirme konusunda bir gayret içerisinde oldukları belirtilmelidir. Aslında burada, kaidenin, "sadece müfesser cerh kabul edilir" formülüyle gündeme gelmesi yerine "gerekçesi muteber olmayan cerhler muteber sayılmaz" formülünün tercih edilmesi önerilebilir.

[6] Bahse konu olan bu iki yönün, çalışmada iki ayrı bölüm olarak tasnif edilmediği, çalışmanın bütününe yayılmış bir yöntem olarak kullanıldığı belirtilmelidir.

tekzib gerekçelerinin muteber görülüp hangilerinin muteber görülmediği, tekziblere hangi açılardan muhâlefet edilebildiği, her muhâlefetin aynı kuvvette olup olmadığı soruları da ikinci yöne bağlıdır. Çalışmada her iki yöne dair -sınırlı da olsa- bir hülasa sunulmaya gayret edilmiş ve ilk üç asır tekziblerini anlamaya yönelik bir rehber oluşturmak hedeflenmiştir.

II. METOD VE KAPSAM

"Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi" başlığını taşıyan bu çalışma, dökümantasyon tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Yani ilk üç asır tekziblerine dair târihî bilgi ve belgelerin bir araya getirilip değerlendirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Tekzib edilmiş râvîler üzerinde çalışmaya başlamadan önce, hadis usûlü kaynaklarında ilgili konuların nasıl ele alındığı ile ilgili taramalar yapılmış, böylece usûl kaynaklarının "yalan söyleme", "hadis uydurma" ve "tekzib" konuları hakkındaki hangi temel meselelere değindiklerine dair genel bir kanaat edinilmiştir. Sonrasında ise hicrî ilk üç asırda tekzib edilmiş râvîlerin, cerh-ta'dîl kitaplarına yansıyan biyografilerini derlemek suretiyle çalışma için özel ve kapsamlı bir veri tabanı oluşturulmaya gayret edilmiştir. Söz konusu veri tabanının oluşturulmasında üç temel aşama bulunmaktadır.

Tekzib edilmiş râvî biyografilerine dair veri tabanının oluşturulması için ilk olarak, söz konusu râvîlerin listesinin hazırlanması gerekmiştir. Liste hazırlama esnasında Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) *Târîh*'leri ve *Suâlât*'ı, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl'i,* Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâü's-sağîr*'i, Cûzcânî'nin (ö. 259/873), *Ahvâlü'r-ricâl*'i, Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Suâlât*'ları, Nesâî'nin (ö. 303/915) *ed-Duafâ*'sı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn*'i, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-Tehzîb*'i ve *Lisânü'l-Mîzân*'ı esas alınmıştır. Tekzib edilen râvîlerin tespiti için el-Mektebetü'ş-şâmile programı üzerinden yapılan kelime taramalarından istifade edilmiştir. Tekzibe delalet eden اختلق ، افتعل ، وضاع ، يضع ، وضع ، كذاب ، كذب kelimelerinin, adı geçen eserlerde taranması suretiyle hicrî ilk üç asırda yaşamış muhaddisler/şahıslar tarafından tekzib edildiği belirlenen tüm râvîler bir araya

getirilmeye çalışılmıştır. Liste hazırlama sırasında tekzibin kim tarafından dile getirildiği yahut haklı olup olmadığıyla alakalı bir eleme yapılmamıştır. Bununla birlikte hicrî ilk üç asırda yaşamasına rağmen bu dönemde kendisine yönelik bir tekzib tespit edilemeyen ancak sonraki dönemlerde yaşamış bir muhaddis tarafından tekzib edilen kişiler -kayıt altına alınmakla beraber- listeye dahil edilmemiştir. Burada, liste hazırlama aşamasında yaşanan bir zorluktan bahsedilebilir. Araştırma esnasında, tekzibi *Lisânü'l-Mîzân*'da geçen kişilerden bir kısmının aslen diğer ricâl kaynaklarında yer almadığı veya hadis rivâyetiyle tanınmadığı yahut kendilerine yönelik tekziblerin şiir uydurma vb. sebeplerle dile getirildiği görülmüştür. İbn Hacer'in, eserini hazırlarken çok geniş bir kaynak yelpazesinden istifade etmesi sebebiyle lügat, nahiv, şiir alanlarıyla meşgul olan şahsiyetler de *Lisânü'l-Mîzân*'ın kapsamına alınmıştır.[7] Ancak bu çalışmanın özel olarak râvî tekzibini konu alması ve bu kişilerden hangilerinin hadis rivâyetiyle meşgul olup hangilerinin meşgul olmadığıyla alakalı belirleme yapmanın çeşitli güçlükler doğurması sebebiyle; tekzibi, araştırma sahasına giren diğer kaynaklarda geçmeyip yalnızca *Lisânü'l-Mîzân*'da geçen kişiler liste dışında bırakılmıştır. Ancak *Lisânü'l-Mîzân*'ın, *Mîzânü'l-i'tidâl*'e ziyadesi olan diğer bilgilerden istifade edildiği belirtilmelidir.

Tekzib edilmiş râvîlere dair listenin, duafâ ve genel cerh-ta'dîl eserlerinden istifade edilerek hazırlanması üzerinde durmak da faydalı olacaktır.[8] Bu eserleri seçmenin, liste üzerinde bir "genişletici" bir de "daraltıcı" etkisi olmuştur. Liste üzerindeki genişletici etki, söz konusu eserlerin, telif usûlleri îcâbı, ulaşılabilen hemen her tenkidi -haklı olup olmadıkları ile alakalı bir elemeye tabi tutmaksızın- almış olmalarıyla alakalıdır.[9] Bu sebeple liste içerisinde, tekzibi haklı bir gerekçeye

[7] *Lisânü'l-Mîzân*'ın, *Mîzânü'l-i'tidâl*'e ziyadâtı hakkında bk. İbn Hacer, *Lisân,* I, 100-104. (muhakkik Ebû Gudde'nin mukaddimesinden)

[8] Aslında Burhânüddîn el-Halebî'nin *el-Keşfu'l-hasîs*'i ve İbn Arrâk'ın *Tenzîhü'ş-şerîa*'sı gibi bazı eserlerde de, yalancılıkla suçlanan yahut müttehem olan râvîlere dair listeleri bulunmaktadır ancak söz konusu listeler cerh-ta'dîl kitaplarında yer alan her türlü tekzibi içermemektedir. Yalancı ve müttehem râvîlerin tanıtıldığı eserler hakkında bk. Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları,* s. 579-585.

[9] Duafâ kitaplarının ulaşılabilen hemen her tenkidi içermesi hakkında bk. Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râvîler*, s. 103-104. Burada duafâ ve genel cerh-ta'dîl kitaplarında elemeci yaklaşımdan kaçınılması aslında hadis tarihi açısından oldukça değerli bir ilmî tavır olduğuna da değinilmelidir.

dayanmayan hatta pek çok muhaddise göre güvenilir olarak nitelendirilen râvîler de bulunduğu ifade edilmelidir. Cerh-ta'dîl kitaplarında karşılaşılabilecek çok çeşitli tekzib örneklerini tanıyabilmek adına bu çalışmada da haklılık ve geçerlilikle alakalı bir eleme yapılmamıştır. Ancak yine bu sebeple, listede yer alan râvîler için "yalancı râvîler" ifadesi kullanılmayıp "tekzib edilmiş râvîler" kullanımı tercih edilmiştir. Liste üzerindeki daraltıcı etki ise cerh-ta'dîlle irtibatlı olmayan yahut râvînin ilmî kimliğine dair herhangi bir katkı sunmayan tekziblerin çoğu zaman cerh-ta'dîl kitaplarına girmemesiyle bağlantılıdır. Bu anlamda çalışmada, sahabenin birbirine yönelik tekziblerinden bahsedilmediği görülecektir. Nitekim bazı istisnâlar dışında duafâ ve cerh-ta'dîl kitapları, sahabe tabakasının birbirine yönelik tenkidlerine yer vermemişlerdir. Ayrıca şahsî veya siyasî içerikli tartışmalarda yöneltilen bazı tekzibler -tarih kitaplarında yer almış olmakla beraber- cerh-ta'dîl kitaplarında kaydedilmemiş ve dolayısıyla listeye girmemiştir.

Biyografi veri tabanının hazırlanmasında ikinci aşamayı, listede yer alan râvîlere ait biyografilerin derlenmesi oluşturmaktadır. Bu aşamada, liste oluşturma esnasında kullanılan eserlerle yetinilmemiş faklı ricâl kaynaklarından da istifade edilmiştir. Burada ilave cerh-ta'dîl kaynaklarından yararlanılmasının yanı sıra bazı târih ve tabakât kitaplarının da kullanıldığı belirtilmelidir. Nitekim cerh-ta'dîl kitaplarında muhtasar olarak yer alan pek çok tekzibin müfesser halinin bu kitaplarda bulunduğu görülmektedir. Her bir râvîye ait biyografiler eser isimlerine göre kaydedilmiş böylece her râvînin çeşitli kaynaklarda geçen biyografilerinin bir araya toplandığı genişçe bir mecmua oluşmuştur. Üçüncü aşamada ise biyografi dosyalarında yer alan bilgilerin yeni bir tasnif sistemiyle düzenlenmesi gelmektedir. Bu bağlamda râvîlerden her birinin kim veya kimler tarafından tekzib edildiği, tekzib gerekçesine dair bir açıklama bulunup bulunmadığı, râvî hakkında diğer münekkidlerin hangi değerlendirmelerde bulundukları, râvînin mevzû, bâtıl olarak nitelendirilen rivâyetler nakledip nakledilmediği gibi sorular çerçevesinde, elde edilen tüm bilgiler yeniden, ayrı dosyalar halinde tasnif edilmiştir. Bu tasnif sayesinde tekzib edilmiş herhangi bir râvî hakkında kanaat bildiren her bir muhaddisin, farklı kaynaklarda yer alan değerlendirmelerinin bir arada görülebilmesi ve ihtiyaç halinde

---

Nitekim bu tavır, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen râvîler hakkındaki pek çok değerlendirmelerin muhafaza edilmesini sağlamıştır.

râvî hakkındaki değerlendirmelerin çeşitli kriterlere göre sınıflandırılabilmesi mümkün hale gelmiştir.

Râvî biyografileriyle alakalı veri tabanının oluşturulmasının ardından elde edilen bilgilerin analizi ve ile meşgul olunmuştur. Bu anlamda öncelikle "gerekçesi açıklanmış tekzibler" incelenmiştir. Nitekim biyografi bilgilerinin tasnif edilmesi sırasında, tekzibler hakkındaki analizler için en uygun ipuçlarına, gerekçesi açıklanmış tekziblere dair metinlerde rastlandığı gözlemlenmiştir. Böylece öncelikle müfesser bir gerekçe ile tekzib edilmiş tüm râvî biyografileri mercek altına alınmış ve "tekzib olgusunun mahiyetine", "ilk üç asır muhaddislerinin tekzib metodolojisine" ve "tekziblerin diğer muhaddisler tarafından nasıl karşılandığıyla alakalı ikincil metodolojiye" dair zihin haritaları edinilmeye çalışılmıştır. Sonra ise tüm veri tabanı tekrar gözden geçirilerek zihin haritalarının ilave bulgularla desteklenmesi sağlanmıştır. Aslında bu çalışma, söz konusu bilgi ve bulguların sınırlı bir raporu mahiyetindedir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinin mahiyeti üzerinde durulmuş ve tekzib olgusunun tanınmasına katkı sunacak meseleler ele alınmıştır. Bu bağlamda ilk olarak, "tekzibin unsurları" olarak nitelendirilen beş temel başlık incelenmiştir. "Tekzib Eden", "Tekzib Edilen", Tekzib Lafzı", "Tekzibin Dile Getirildiği An ve Ortam" ve "Tekzib Gerekçe ve Karinesi" olarak belirlenen bu başlıkların incelenmesiyle hem hicrî ilk üç asır tekziblerinin özellikleri hem de tekziblerin nasıl değerlendirildiği ile ilgili bir kanaat elde edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise "Tekzib Edilmiş Râvî Hakkında Diğer Münekkidlerin Değerlendirmeleri" başlığı altında, münekkid değerlendirmelerinin, tekzibe hangi hallerde muvâfık ve hangi hallerde muhâlif olduğu üzerinde durulmuş ayrıca tekzib edilmiş râvîler hakkındaki muhâlif yorumların sebepleri ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümü ise tamamen, hicrî ilk üç asırda tekzib gerekçesi olarak gösterilen hususlara ayrılmıştır. Müfesser gerekçeli tekziblerden hareketle yazılan ve tekzib edilmiş râvî biyografilerinin analiz edildiği bu başlık altında hicrî ilk üç asırda hangi gerekçelerle tekzibe gidildiği, hangi gerekçelerin daha sık kullanıldığı, hangi gerekçelerin ittifakla makbul addedilip hangilerine, hangi sebeplerle itiraz edildiği gibi soruların cevapları aranmaktadır. Ancak bu bölümde, her bir râvînin güvenilirlik durumlarıyla alakalı nihâî belirlemeler yapılmadığı ifade edilmelidir. Çalışmada temel

amaç tekzib meselesini aydınlatmak olduğu için her bir tekzibin "muhaddisler nazarındaki" makbuliyetini ortaya koymakla yetinilmiştir. Râvîlerin güvenilirlik durumlarıyla alakalı yeni birer hüküm ortaya koymak için daha fazla mesai ve daha yüksek formasyon gerektiği ve böylesi bir girişimin, bu çalışmanın sınırlarını aştığı belirtilmelidir.

III. KAYNAKLAR

Çalışmanın hazırlanması esnasında hem tekzible irtibatlı kavramlar üzerine teorik araştırmalar hem de tekzib edilmiş râvîler hakkında biyografi odaklı araştırmalar yapılmıştır. Teorik araştırmalar için, "yalan", "hadis uydurma" ve "tekzib" kavramlarını müstakil olarak ele alan veya ricâl tenkid metodolojisini inceleyen eserlerden ayrıca klasik hadis usûlü eserleri ve hadis ıstılahlarını inceleyen mu'cemlerden istifade edilmiştir. Tekzib edilmiş râvîler üzerine yapılan araştırmalar için ise öncelikle duafâ literatüründen ve genel cerh ta'dîl eserlerinden, bunların yanı sıra bazı târih ve tabakât kitapları ile ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır.

Yalan kavramını inceleyen çalışmalar arasında Yemenli hadis ve fıkıh âlimi Muallimî'nin (ö. 1966) "İrşâdu'l-âmme ilâ ma'rifeti'l-kizb ve ahkâmih" adlı risâlesi zikredilmelidir. Risâlede "yalan" kavramının tanımı ve anlamı konusundaki açıklamalar mukayeseli olarak incelemiştir. Bu anlamda özellikle cumhur ulemanın yaklaşımı ile Nazzâm (ö. 231/845) ve Câhız'ın (ö. 255/869) yaklaşımları karşılaştırılmıştır. Bu yaklaşımlara göre nelerin yalan olarak değerlendirilip nelerin yalan olarak değerlendirilmeyeceği örnekler üzerinden anlatılmıştır. Şeyma Gülsüm Önder'in, *Peirce'ün Göstergebilim Anlayışı Açısından Kizb (Yalan) Kavramı* başlıklı doktora tezinde ise gösterge bilim açısından yapılan husûsî analizlerin yanı sıra yalan kavramına ilişkin farklı tanımlar incelenmektedir.

Tekzib konusuna dair kavramsal bilgi veren eserler arasında öncelikle Muhammed el-Metvelî Ali Fâdıl'ın, "Itlâku'l-kizb ale'l-hatai ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât" adlı kapsamlı makalesi zikredilmelidir. Makalede "kizb" kavramının hata anlamında kullanıldığına dair teorik izahların yanı sıra hata sebebiyle yöneltildiği değerlendirilen tekzib örneklerine yer verilmiş ayrıca hata sebebiyle yöneltilen tekziblerin tespit edilmesini kolaylaştıran karinelerden bahsedilmiştir. Bünyamin

Erul'un "Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti: Rivayetlerdeki Tekzib İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir Inceleme" başlıklı makalesi de zikredilmelidir. Makalede sahâbe döneminde dile getirilen tekziblerde genellikle "yalan" kelimesinin "hata" anlamında kullanıldığına, bazı tekziblerin ise ictihad ve yorumlara yönelik yanlışlamalar mahiyetinde olup şahıslara yönelik yalanlamalar olmadığına dikkat çekilmektedir. Bu anlamda makalenin, tekzibin mahiyeti ve anlamlandırılması noktasında önemli bir katkı sunduğu ifade edilmelidir. İsmail Kurt'un, "Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî'nin Tevsik ve Tekzib'i Özelinde" başlıklı makalesinde ise bazı râvî biyografilerinde tevsik ve tekzibin tearuz etmesinin sebepleri üzerinde durmuş, tearuzu anlamlı kılan sebepler hakkında bazı yorum ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Özel olarak tekzib konusunu incelememekle beraber tekzibe dair değerlendirmelerin bulunduğu bazı eserlerden de bulunmaktadır. Bu anlamda öncelikle Ömer Felate'nin *el-Vaz'u fi'l-hadîs*'inden bahsedilebilir. Eserde hadis uydurma, tekzib edilen râvîler ve mevzû rivâyetlerle alakalı oldukça geniş bilgiler bir araya getirilmiştir. Felâte hadis uydurmanın başladığı tarih, hadis uydurma sebepleri, yalanın ve yalancılığın tespiti gibi pek çok konu üzerine detaylı bilgiler sunmuş, muhaddislerin tekzib gerekçesi addettikleri hususlara dair açıklamalar kaydetmiş ayrıca hangi râvîlerin hangi sebeplerle tekzib edildiklerine dair pratik çözümlemeler yapmaya da gayret etmiştir. Enes Topgül'ün *Rivâyetten Râvîye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştu?* adlı eserinin özellikle birinci bölümünde de tekzible irtibatlı meseleler üzerinde durulmuştur. Topgül, muhaddislerin yalan haberleri ve yalan söyleyenleri hangi metodlarla ve hangi verilere dayanarak tespit etmeye çalıştıklarına dair pek çok örneği bir araya toplamış ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Söz konusu çalışmalar, tekzib olgusunun mahiyeti ile ilgili sistemli bir metodoloji sunmasalar da her birinin, tekziblerin anlamlandırılmasına -farklı açılardan ve farklı düzeylerde- katkı sundukları söylenebilir.

Usûl alanında Müslim'in (ö. 261/875), *el-Câmiu's-sahîh*'i için kaleme aldığı "mukaddime"si, Râmehürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ı, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl*, *el-Medhal ile's-Sahîh*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs'i*, İbn Hacer ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245)

Ulûmu'l-hadîs'i üzerine yazdıkları *en-Nüket*'leri, Zehebî'nin *el-Mûkıza*'sı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîbü'r-râvî*'si başta olmak üzere pek çok eserden faydalanılmıştır. Ricâl tenkidi konusundaki teorik bilgiler için müracaat edilen eserler arasında Zehebî'nin "Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl" adlı risâlesi, Abdülhay el-Leknevî'nin *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*'i ve Emin Âşıkkutlu'nun *Hadiste Rical Tenkidi* adlı eseri sayılabilir. Ayrıca erken dönem hadis tenkid metodolojisi hakkında Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn: neş'etuhû ve târîhuh,* Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* ve Abdulvahap Özsoy'un *Hadis Tenkidi: Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi* adlı eserleri anılmalıdır. Hadis ıstılahlarıyla alakalı olarak da Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî'nin *Mu'cemü'l-mustalahâti'-hadîsiyye*'si ile Abdullah Aydınlı'nın *Hadis Istılahları Sözlüğü*'ne sıklıkla başvurulmuştur. Gavrî'nin sözlüğü ıstılahlar hakkında geniş açıklama ve analizlerde bulunmaktadır. Abdullah Aydınlı'nın sözlüğü ise muhtasar olmasına rağmen ıstılahları çok yönlü bir bakış açısıyla izah etmesi sebebiyle pratik ve faydalı bir katkıda bulunmuştur.

Râvî biyografileri için çoğunlukla suâlât, duafâ, genel cerh-ta'dîl ve bazı târih kitaplarından yararlanılmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere, tekzib edilmiş râvîlere ait listelerin belli eserler çerçevesinde hazırlanmasından sonra, her bir râvînin çeşitli ricâl kaynaklarında geçen biyografileri daha geniş çaplı bir araştırmayla derlenmeye gayret edilmiştir. Bu anlamda Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) ricâle dair değerlendirmelerinin farklı talebeleri tarafından kaydı mahiyetindeki *Târîh*'ler ve talebesi İbnü'l-Cüneyd'in sorularına verdiği cevaplardan oluşan *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl'i,* Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr, et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâü's-sağîr*'i, Cûzcânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'i, Ebû Zür'a'nın, talebesi Berzeî tarafından sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan *Suâlât*'ı, Ebû Dâvûd'un, Ebû Ubeyd el-Âcurrî'nin sorduğu sorulara verdiği cevapları içeren *Suâlât*'ı, Nesâî'nin *ed-Duafâ*'sı, Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Duafâ*'sı, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn* ve *es-Sikât*'ı, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzânü'l-i'tidâl*, *Târîhu'l-İslâm* ve *el-Muğnî*'si, Burhânüddîn el-Halebî'nin (ö. 841/1438) *el-Keşfü'l-hasîs*'i, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-tehzîb, Takrîbü't-tehzîb* ve *Lisânü'l-Mîzân*'ı temel başvuru kaynakları olmuştur. Ayrıca râvî biyografilerinde dair ilave bilgiler için gerek duyuldukça Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*'sı, İbn

Hacer'in *Fethu'l-bârî* mukaddimesi *Hedyü's-sârî*'de geçen açıklamaları ve Moğoltay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'i ve Ahmed b. Atıyye el-Vekîl'in *Neslü'n-nibâl*'inin de aralarında bulunduğu pek çok esere müracaat edilmiştir. Çalışmada İbnü'l-Kayserânî'nin, (ö. 507/1113) *Tezkiretü'l-mevzûât'ı*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât*'ı, Süyûtî'nin *Leâlî'l-masnûa'sı* ve İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) *Tenzîhu'ş-şerîa*'sı gibi mevzûat literatürüne dair eserlerden de yeri geldikçe istifade edilmiştir. Ancak çalışmanın temel amacı tekzib meselesini aydınlatmak olduğu ve râvîlerin güvenilirlik durumları hakkında nihai belirlemeler gerçekleştirilmediği için bu istifade sınırlı olmuştur. Râvîlerin güvenilirlik durumları hakkında yeni ictihadlar/hükümler koymayı hedefleyen bir çalışmada ise mevzûat literatürüne daha çok müracaat edileceği şüphesizdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA RÂVÎ TEKZİBİNİN MAHİYETİ

Hicrî ilk üç asırda yöneltilmiş herhangi bir tekzib üzerinde doğru bir okuma yapabilmek için en önemli gerekliliklerden biri tekzib olgusunu tanımaktır. Tekzib olgusunun tanınması öncelikle, tekzib eyleminin içyapısı açısından tanınması ile mümkündür. Bu ise tekzibin unsurları olarak nitelendirilebilecek "tekzib eden", "tekzib edilen", "tekzib lafzı" "tekzibin dile getirildiği an ve ortam" ve "tekzib gerekçe ve karinesi" ile ilgili genel bir görüşe sahip olmayı gerektirmektedir. Tekzib olgusunun tanınması sürecinde, ilk üç asırda dile getirilmiş tekziblerin diğer muhaddisler tarafından nasıl değerlendirildiğinin incelenmesi de yol gösterici olmaktadır. Bu başlık altında ilk olarak, tekzibin unsurları üzerinde durulmuş sonra ise tekzib edilmiş râvîlerle alakalı diğer münekkid kanaatlerine dair bir tasnif ve analiz yapılmıştır.

I. TEKZİBİN UNSURLARI

Tekzib, kişinin bir başkasını "yalan söylemek"le suçlaması anlamındadır. Tekzib eylemi **"tekzib eden"** kişi tarafından gerçekleştirilmekte ve **"tekzib edilen"** kişiye yöneltilmektedir. Bu eylem esnasında tekzib eden kişi, bir **"an ve ortam"** içerisinde bulunmakta, suçlamasını ifade eden bir **"lafız"** kullanmakta ve bir **"gerekçe ve karine"**ye dayanmaktadır. Sayılan bu hususların hepsi "tekzibin unsurları" olarak değerlendirilmeye müsaittir.

Herhangi bir tekzibin, râvînin güvenilirliğine nasıl bir tesirde bulunacağını belirlemek için öncelikle, yöneltilen tekzibin, unsurları açısından incelenmesi lazımdır. Tekzibin unsurlarını inceleme esnasında, "tekzib gerekçesi"ni tespit etmenin

özel bir önemi olduğuna işaret edilmelidir. Nitekim gerekçe, râvî ve rivâyetleri hakkında nasıl bir yaptırım uygulanması gerektiğine ışık tutan temel unsurdur. Gerekçenin ne olduğunun bilinmesi önemlidir çünkü her gerekçe, râvîler hakkında aynı yaptırımı gerektirmemektedir. Söz gelimi, hadis uyduran bir kişi ile günlük hayatta yalan söyleyen kişinin rivâyetleri üzerinde uygulanacak yaptırım birbirinden farklıdır. Gerekçenin bilinmesi ayrıca, tekzibin, hakikaten tekzibi gerektiren bir kabahat sebebiyle yöneltilip yöneltilmediğini gözlemleme imkanı da sunmaktadır. Nitekim zaman zaman, teşeddüt, lafız kullanımındaki farklılıklar, yanlış değerlendirme vb. sebeplerle tekzibi gerektirmeyen kabahatler için tekzib yöneltildiğine rastlanabilmektedir. Tekzib gerekçesinin belli olmadığı durumlarda ise tekzibin diğer unsurlarından yardım almak mümkündür. Bu aşamada tekzib edenin kim olduğu, tekzibinde hangi lafzı, hangi manalarda kullanmış olabileceği ve tekzibi nasıl bir an ve ortamda dile getirdiği sorularına verilecek cevaplar yol gösterici olmaktadır. Tüm bu sebeplerle, tekzibin unsurlarını tanımanın, tekzibleri doğru anlayıp yorumlamada çok önemli bir rolü olduğu belirtilmelidir. Bu başlık altında, "tekzibin unsurları" konusu, hicrî ilk üç asırda yöneltilen râvî tekzibleri özelinde incelenecek ve tekzibin unsurlarını tanımanın tekzibleri anlamlandırma üzerindeki rolleri aydınlatılmaya çalışılacaktır.

A. TEKZİB EDİLEN

Tekzib olgusunu unsurları bağlamında incelerken ilk olarak, yalan fiilini gerçekleştirmekle suçlanan ve tekzibin muhatabı olan "tekzib edilen" unsuru üzerinde durulacaktır. Tekzib olgusunu doğru anlayabilmek için tekzib edilmiş râvîlerin hadis tarihindeki fotoğraflarına bir bütün olarak bakabilmenin büyük önem taşıdığı ifade edilmelidir. Konu hakkında üzerinde durulması gereken öncelikli hususlardan biri, söz konusu râvîlerin tek bir kalıp üzerinden okunabilecek benzerlikte olmadıkları gerçeğidir. Nitekim tekzib edilmiş râvîlerin, kişisel vasıfları ve mensubiyetleri açısından birbirlerinden farklı olmalarının yanı sıra diğer münekkidlerin kendileriyle alakalı değerlendirmeleri bakımından da aynı seviyede olmadıkları görülmektedir. Bu râvîlerin kendi içlerinde kategorilere ayrılabileceklerini anlamak, farklı ve/veya benzer özelliklerini keşfetmek, her bir râvînin durumunun anlaşılmasına katkı

sunacağı gibi tekzibin ne olup ne olmadığı konusunda da daha isabetli bir yaklaşım edinmeyi sağlayacaktır.

Araştırma kapsamına alınan eserler üzerinde yapılan incelemede hicrî ilk üç asır muhaddislerinden biri veya birkaçı tarafından tekzib edilmiş 417 kişi tespit edilmiştir. Eldeki liste oluşturulurken, râvî hakkında "وضاع/uydurmacı", "وضع/uydurdu", "يضع/uyduruyor", "كذاب/yalancı", "كذب/yalan söyledi", "يكذب/yalan söylüyor", "كذبه فلان/falanca onu yalanladı", "falanca onu yalanla suçladı/ رماه فلان بالكذب" gibi lafızlardan herhangi birinin kullanılması yeterli görülmüştür. Tekzibi yönelten kişinin münekkid vasfıyla tanınıp tanınmadığı, yönelttiği tekzibde haklı sayılıp sayılmadığı, tekzib edilen kişinin haddizatında iyi niyetli olup olmadığı yahut tekzib lafzının hata vb. gibi yan sebeplerle kullanılıp kullanılmadığı gibi hususlar dikkate alınmamıştır. Dolayısıyla söz konusu liste, râvî biyografilerine yansıyan hemen her türlü tekzibi içermektedir ve tekzibin makbul olup olmamasıyla alakalı bir eleme yapılmamıştır. Bu anlamda eldeki listenin, "yalancılığı üzerinde ittifak edilenler" veya "yalancı râvîler" listesi olarak **görülmemesi**, yalnızca "tekzib edilmiş râvîler"e dair bir liste olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde önemle durulmalıdır.

Bulundukları farklı seviyeleri görmek ve bu seviyeler arasında mukayese yapabilmek için tekzib edilmiş râvîler, kendileriyle alakalı muhaddis kanaatlerine göre üç kategoriye ayrılmıştır. Sonra ise bu üç kategori, "uydurma ile ilişkilendirilme" ve "rivâyetlerinin hadis kaynaklarına yansıması" olmak üzere iki parametre açısından incelenmiştir. Söz konusu incelemelerde, kategoriler arasında önemli farklılıklar bulunduğu gözlemlenmektedir. Burada öncelikle tekzib edilmiş râvîlerin, kendileriyle alakalı kanaatler açısından kategorileri ele alınacak sonra ise bahsi geçen parametreler açısından mukayeselerine yer verilecektir.

1. Kendileriyle İlgili Kanaatler Açısından Dağılımları

Tekzib edilmiş râvîlere ait biyografiler incelendiği zaman kendileriyle ilgili kanaatlerin her zaman birbiriyle örtüşür nitelikte olmadığı görülmektedir. Söz konusu râvîlerden bazıları, diğer münekkidler tarafından da cerh lafızlarıyla anılmakta ancak

bazı râvîler hakkında açık ta‘dil lafızlarına rastlanmakta veya tekziblerine yönelik itirazların dile getirildiği görülmektedir. Hakkında olumlu kanaat bulunan râvîlerin azımsanmayacak oranda olması, eldeki bulguların birkaç istisnadan ibaret olmadığını göstermekte ve üzerinde inceleme yapılmasını gerekli kılmaktadır. Aslında tekzib edilmiş râvî biyografilerine genel olarak bakıldığında münekkid kanaatleri arasında büyük ve/veya telif edilemez bir ihtilaf görüntüsünün bulunmadığı söylenmelidir. Ancak gerçekten yalancı olanların metruk, zayıf ve güvenilir râvîlerden ayırt edilmesi söz konusu olduğunda hem küçük de olsa tüm ihtilafların göz önünde bulundurulması hem de ihtilaf sebebine dair çözümlemeler yapılması gerekmektedir.

Bu başlık altında tekzib edilmiş râvîler, kendileriyle ilgili kanaatlere göre üç kategoriye ayrılmıştır. Birinci grup, ilk üç asır içerisinde tekzib edilen ve diğer muhaddisler tarafından da cerh lafızlarıyla anılan râvîlerden oluşmaktadır. İkinci ve üçüncü grupta ise ilk üç asır içerisinde tekzib edilmekle birlikte “en az bir muhaddis tarafından” tevsik niteliğinde bir değerlendirmeye muhatap olan râvîler yer almaktadır. Buna göre hafif tevsik ifadeleri ve/veya tevsiki çağrıştıran olumlu değerlendirmelerle anılan râvîler “ikinci gruba”, daha açık ta‘dîl lafızlarıyla anılan râvîler ise “üçüncü gruba” dahil edilmiştir. Kategoriler oluşturulurken, tekzibin mi yoksa tevsikin mi daha isabetli olduğu meselesi dikkate alınmamıştır. Bu anlamda söz konusu kategorizasyonun belli düzeyde şeklî ve yüzeysel olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla bu taksimden yola çıkarak herhangi bir râvînin durumuyla alakalı kesin yargılara varmak mümkün değildir. Ancak bu üçlü taksim üzerinde yapılan incelemeler, gruplar arasında bazı farklılıklar bulunduğunu ortaya koymakta, bu bulgu da tekzib edilmiş râvîlerin, benzer özelliklere sahip tek bir yapı olmadığına dair kuvvetli bir zemin oluşturmaktadır.

Tekzib edilmiş râvîler içerisinde genel olarak mecruh olan 177 kişi, en az bir muhaddis tarafından hafif tevsik ifadeleri veya tevsiki çağrıştıran olumlu değerlendirmelerle anılan 95 kişi ve en az bir muhaddis tarafından ta‘dîl lafızlarıyla anılan 140 kişi tespit edilmiştir. 5 kişi ise, kimliklerinde ihtilaf bulunması sebebiyle bu üç gruptan birine dahil edilmemiştir. Yapılan bu taksime göre cerh lafızlarıyla anılanlar, tekzib edilmiş râvîlerin %42’lik kısmını, hafif tevsikle anılanlar %23’ünü,

açık ta‘dîlle anılanlar ise %34’ünü oluşturmaktadır.[10] Tekzib edilmiş râvîlerin kategorilerine dair oranları şöyle bir grafikle göstermek mümkündür:

Grafik 4: Tekzib Edilmiş Râvîlerin Kendileriyle İlgili Kanaatler Açısından Dağılımları

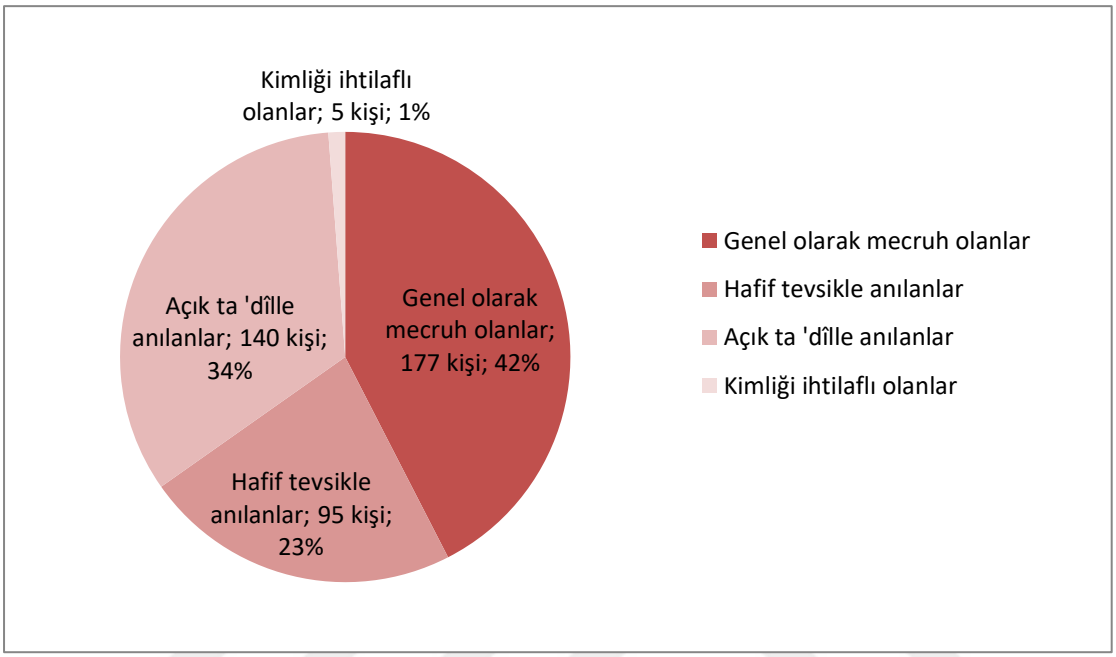

Grafikte görüldüğü üzere tekzib edilmiş râvîlerin yarısından fazlası hakkında hafif nitelikte de olsa bir tevsik söz konusu olmuştur. Genel olarak mecruh grup içerisinde yer alan râvîler ise yarıdan az durumdadır. Elbette ki tekzib edilmiş râvîler hakkındaki her bir olumlu yorumun makbul sayılması ve tekzibin önüne geçmesi mümkün değildir. Ancak bu bulguların, tekzib edilmiş râvîlerden pek çoğunun yalancı sayılması konusunda görüş birliği bulunmadığını göstermek bakımından önem taşıdığı söylenebilir.

[10] İsmail Kurt, “Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî’nin Tevsik ve Tekzib’i Özelinde” başlıklı makalesinde İbnü’l-Cevzî’nin *ed-Duafâ ve’l-Metrûkîn*’inden seçilen 100 râvî hakkında tevsik-tekzib teâruzunun %12 olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kurt, İsmail, “Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî’nin Tevsik ve Tekzib’i Özelinde” s. 744. Araştırma kapsamına hangi eserlerin alındığının ve seçilen yöntemin, elde edilen sayılar üzerinde etkili olabileceği; bu çalışmadaki sayılar ile Kurt’un zikrettiği sayılar arasındaki farklılığın bu sebeplere bağlı olabileceği belirtilmelidir.

a. Genel Olarak Mecruh Olanlar

Tekzib edilmiş râvîlerin ilk grubu, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından tekzib edilen ve diğer muhaddisler tarafından da cerh lafızlarıyla anılan kişilerden oluşmaktadır. Bir başka deyişle söz konusu grupta yer alan râvîler, kendileriyle ilgili genel kanaatin olumsuz olduğu kişilerdir ve haklarında tevsik niteliğinde bir değerlendirme tespit edilememiştir. Bu anlamda grup içerisinde yer alan râvîlerin mecruh sayılmaları konusunda genel bir görüş birliğinden bahsedilebilir. Bununla birlikte gruba dair liste hazırlanırken, cerhin derecesiyle alakalı bir eleme yapılmamıştır. Dolayısıyla grup içerisinde yer alan râvîlerden her birinin, kendileriyle ilgili değerlendirmeler bakımından aynı seviyede olmadığı belirtilmelidir. Öte yandan râvînin çokça ibadet ettiğine veya herhangi bir alanda çok bilgili olduğuna dair, övgü anlamı taşıyan bazı rivâyetlerin de -doğrudan tevsik ifadesi sayılmamaları sebebiyle- genel cerh tablosuna aykırı görülmediği ve dolayısıyla genel yaşantıları ve ilmî birikimleri açısından övgülere muhatap olan bazı râvîlerin bu grupta yer aldığı belirtilmelidir. Ayrıca haklarında, bir muhaddis tarafından tekzib edilmeleri dışında bir değerlendirme tespit edilemeyen, çoğu meçhul 20 kadar râvî de gruba dahil edilmiştir.

Hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından tekzib edilen 417 kişi içerisinde 177'sinin "genel olarak mecruh" grup içerisinde yer aldığı görülmektedir. Grup içerisinde yer alan râvîleri kendilerine yöneltilen tekzib sayısına göre birkaç kategoriye ayırmak mümkündür. Buna göre öncelikle, 177 râvî içerisinde yer alan 81 kişinin, birden fazla muhaddis tarafından tekzib edildiği, 96 kişinin ise hicrî ilk üç asır muhaddislerinden tek kişi tarafından tekzib edildiği kaydedilebilir. "Birden fazla muhaddis" tarafından tekzib edilen râvîler arasında 14'ü, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az beş kişi tarafından tekzib edilmiştir. Üç veya dört kişi tarafından tekzib edilen 29 râvî, iki kişi tarafından tekzib edilen 38 râvî bulunmaktadır. "Genel olarak mecruh" grup içerisinde yer alan râvîlerin, kendilerine yöneltilen tekzib sayısına göre dağılımlarına dair şöyle bir grafik sunulabilir:

Grafik 5: "Genel Olarak Mecruh" Grup İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları

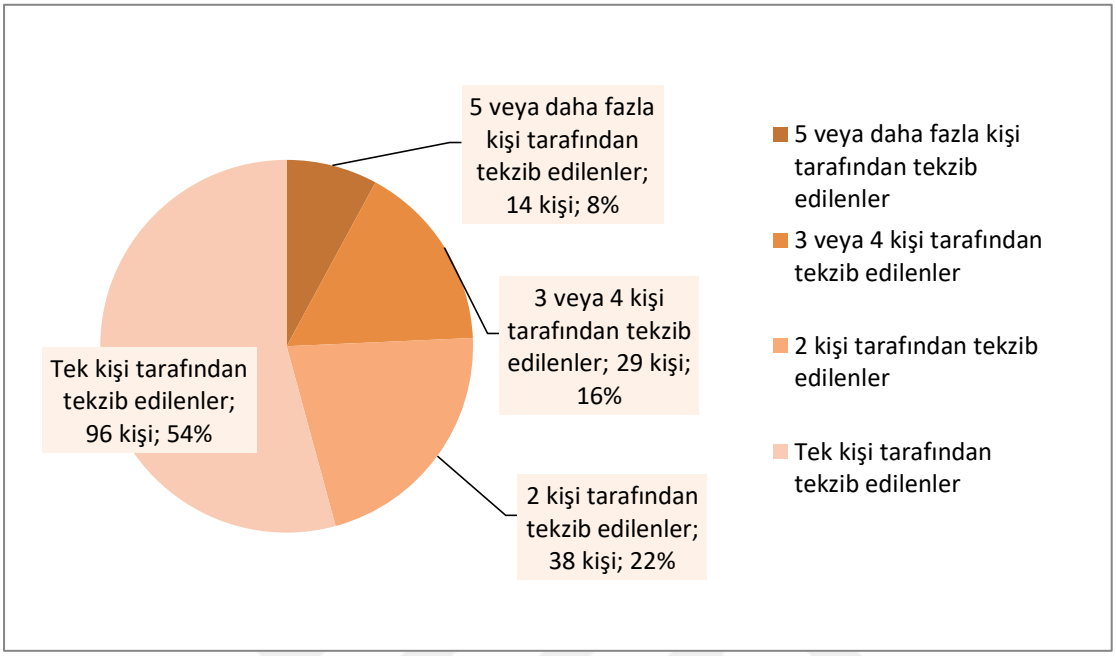

Burada, grafiğe yansıyan söz konusu rakamların sadece ilk üç asırda yöneltilen tekzibleri kapsadığı ve sonraki asırlarda yöneltilen tekzibler ilave edildiğinde zikredilen rakamların değişeceği ifade edilmelidir. Nitekim örnek olarak ilk üç asırda tek kişi tarafından tekzib edilen 96 kişi ele alındığında, bunlardan 36'sının hicrî dördüncü asır veya sonrasında yaşamış muhaddisler tarafından da en az bir ilave tekzibe muhatap olduğu görülmektedir. Eldeki bu bulgu, dördüncü asır ve sonrasındaki tekziblerle birlikte, mecruh grup içerisinde yer alan 177 râvîden 117'si hakkında birden fazla tekzib bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu oranın ise, "hafif tevsik" veya "açık ta'dil" ile anılan râvîler arasında birden fazla kişi tarafından tekzib edilenlerle mukayese edildiğinde oldukça fazla olduğu söylenebilir.

Râvînin "genel olarak mecruh" grup içerisinde yer alması yahut çok kişi tarafından tekzib edilmiş olması gibi hususların, onun gerçekten yalancı biri olup olmadığını belirlemede kesin birer ölçüt mahiyetinde bulunmadığı ifade edilmelidir. Ancak tekzib edilmiş râvî hakkındaki diğer muhaddis kanaatlerinin ağır cerhler yönünde gelmiş olması, tabi olarak tekzibin haklı olduğu yönünde bir muvafakat görüntüsü oluşturmaktadır. Râvîye yönelik birden fazla tekzib bulunması da bu görüntüyü pekiştirir niteliktedir. Bu anlamda örnek olarak, "mecruh grup içerisinde

yer alan" ve "5 veya daha çok kişi tarafından tekzib edilen" kişiler ele alınabilir. Bu kategoride yer alan 14 kişinin biyografileri incelendiğinde, çoğu hakkındaki kanaatlerin, tekzib hususunda ittifaka yakın bir görünüm arz ettiği dikkat çekmektedir. Tekzibi konusunda ittifaka yakın bir tablo bulunan râvîlerin çoğu bu gruptadır. Diğer kategorilerde ise ittifak görüntüsünün kademeli olarak düştüğü gözlemlenmektedir. Bu sebeple konuya istatistiksel olarak yaklaşıldığında "gerçekten yalancı" olan kişilerin çoğunlukla genel olarak mecruh grupta ve özellikle de birden fazla kişi tarafından tekzib edilenler arasında yer almaları kuvvetle muhtemeldir.

Öte yandan yukarıda da değinildiği üzere "genel olarak mecruh" grup içerisinde yer almak, herhangi bir râvîye yönelik tekzibin kesin olarak haklı olduğuna dair bir gösterge sayılmamalıdır. Nitekim tekzib edilmiş herhengi bir râvî hakkında diğer muhaddisler tarafından dile getirilen "tenkidlerin" muhakkak yalana bağlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Cerhe delalet eden pek çok değerlendirmenin müfesser olmaması, tenkidlerin yalanla irtibatlı olmayabileceği ihtimalini düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Bilindiği üzere müfesser olmayan pek çok cerh lafzı adaletle alakalı bir tenkide işaret edebileceği gibi zabt kusurlarına da işaret edebilmektedir. Hatta genel olarak mecruh grupta yer alan râvîlerden bir kısmı hakkında açıkça zabt kusurlarına değinilmiş veya hata vurgusu yapılmıştır. İbn Hibbân'ın, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edilen el-Kâsım b. Abdillah el-Umerî hakkında hafıza zayıflığı vurgusu yapması, konuya dair örneklerden biridir. Kendisi, el-Umerî hakkında "Hâfızası kötüydü, çokça vehimde bulunurdu, isnadları kalbeden ve böylece uydurma (ma'mûl) rivâyetler getiren kimselerdendi…" değerlendirmesini yapmıştır.[11] Ahmed b. Hanbel'in ise Mübeşşir b. Ubeyd hakkında, "Kur'ân ile meşgul olmak kendisini hadisten alıkoymuştur, hadisleri bana göre bâtıldır" değerlendirmesini yaptığı kaydedilmiştir.[12] Bu ve benzeri örnekler genel cerh tablosuna aykırı görülmediği için diğer kategorilere alınmamıştır. Ancak tüm bu veriler, tekzib edilmiş râvîler hakkındaki cerh kayıtlarının yalan dışındaki kusurlarla alakalı olabileceğini ortaya koymak bakımından önemlidir. Dolayısıyla "genel olarak

[11] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 212.

[12] Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 291. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 5; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 196.

mecruh" grup içerisinde yer alan râvîlerden bazılarının haddizatında yalancı olmayabileceklerini göz önünde bulundurmak ve her bir râvîyi, eldeki bulgular ışığında ayrı olarak değerlendirmek çok daha isabetli olacaktır.

b. Hafif Tevsik ile Anılanlar

Tekzib edilmiş râvîler arasında ikinci grubu, hafif tevsik ifadeleri ve/veya tevsiki çağrıştıran olumlu değerlendirmelerle anılan râvîler oluşturmaktadır. İlk bakışta tekzib edilmiş râvîleri cerh ve ta'dîl esaslı iki temel kategoride incelemenin yeterli olduğu ve ilave bir kategoriye ihtiyaç olmadığı düşünülebilir. Ancak üçlü bir kategorizasyonun daha uygun olduğunu düşündüren bazı faktörler bulunmaktadır. Bu konuda öncelikle, hakkında ta'dîl kaydı bulunan râvîlerin çok farklı mertebelerde bulunabilecekleri ve ta'dîlin alt tabakasına delalet eden lafızlarla anılan râvîleri diğerleriyle bir arada değerlendirmenin yanıltıcı olabileceği düşüncesi etkili olmuştur. Ayrıca tekzib edilmiş râvîler arasında, kendisiyle ilgili bir ta'dîl lafzı kullanılmaksızın "İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında zikredilen" veya "yalan söylemediği ifade edilen"[13] kimseler bulunmaktadır. Bu ve benzeri nitelikteki bazı veriler, genel cerh veya tekzib tablosuna aykırı olmakla birlikte açık ta'dîl ifadeleri olarak değerlendirilmeye müsait değildir. Bu sebeple ilgili râvîleri ayrı bir grupta incelemenin uygun olacağı düşünülmüştür.

Tekzîb edilmiş râvîlere ait biyografiler incelendiğinde 95 râvî hakkında, "hafif tevsik" olarak nitelendirilebilecek değerlendirmelere rastlanmaktadır.[14] Söz konusu râvîlerin önemli bir kısmı, ta'dîlin alt tabakasına işaret eden, يكتب حديثه "hadisi

[13] Râvînin herhangi bir ta'dîl lafzı ile anılmamasına rağmen yalan söylemediğinin belirtilmesi her zaman söz konusu râvînin ta'dîl edildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim İbn Hacer, Esîd b. Zeyd el-Kûfî hakkında "Zayıftır, İbn Maîn aşırılık gösterdi ve kendisini tekzib etti" değerlendirmesinde bulunmuştur. (Bk. İbn Hacer, *Takrîb,* s. 112.) Dikkat edilirse İbn Hacer, Esîd'in tekzib edilmesini bir aşırılık olarak değerlendirmesine rağmen onu "doğru sözlü, güvenilir gibi ta'dîl lafızlarıyla anmamış, "zayıf" olarak nitelendirmiştir.

[14] "Hafif tevsik" yönündeki değerlendirmelere ilave olarak en az bir kişi tarafından ta'dîl lafzıyla anılan râvîlerin "Ta'dîl lafzıyla anılanlar" kategorisine dahil edildiği ve dolayısıyla tekzib edilmiş râvîler içerisinde hafif tevsikle anılan tüm râvîlerin sayıca çok daha fazla olduğu ifade edilmelidir.

yazılabilir" ve صدوق إن شاء الله "inşallah doğru sözlüdür" gibi lafızlarla anılan kişilerden oluşmaktadır.[15] Ayrıca ما رأينا إلا خيرا "onun hakkında hayırdan başka bir şey görmedik", كان فلان يحسن القول فيه "falan kişi onun hakkında iyi şeyler söylerdi" gibi tevsike yakın veya tevsiki çağrıştıran ifadelerle anılan râvîler bu grupta yer almaktadır. Grupta, ilave bir tevsik lafzıyla anılmamakla birlikte İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında geçen 32 râvî bulunmaktadır. Herhangi bir ta'dîl lafzıyla anılmamakla beraber yalan söylemediği ifade edilen râvî sayısı ise 14'tür. Bunlardan bir kısmında râvîye yönelik tekzibe itiraz edildiği veya tekzibin aşırılık olarak değerlendirildiği görülmekte, bir kısmında ise yalnızca râvînin yalan söyleyen bir kişi olmadığına değinilmektedir. Gruba dair liste oluşturulurken râvî ile aynı dönemde veya daha sonrasında yaşamış en az bir muhaddis tarafından tevsik yönünde değerlendirme bulunması yeterli görülmüştür, yani râvî hakkındaki kanaatin genel olarak tevsik yönünde olması şart koşulmamıştır. Bununla birlikte birden çok muhaddis tarafından hafif tevsikle anılan râvîler de bulunmaktadır.

Hafif tevsikle anılan 95 kişi, hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından tekzib edilmiş 417 râvî içerisinde %23'lük bir kısmı oluşturmaktadır. Söz konusu 95 kişi arasında 64'ü tek muhaddis tarafından; 31 kişi ise birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilmiştir. Birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilenler arasında ise 5 veya daha fazla muhaddis tarafından tekzib edilen 6; 3 veya dört muhaddis tarafından tekzib edilen 10; 2 muhaddis tarafından tekzib edilen 15 kişi tespit edilmiştir. Hafif tevsikle anılan grup içerisindeki râvîlerin, hicrî ilk üç asırda kendilerine yöneltilen tekzib sayısı bakımından dağılımları şöyle gösterilebilir:

[15] Özellikle İbn Adî tarafından kullanılan "za'fına rağmen hadisi yazılabilir" ifadesi de bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Grafik 6: "Hafif Tevsikle Anılanlar" Grubu İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları

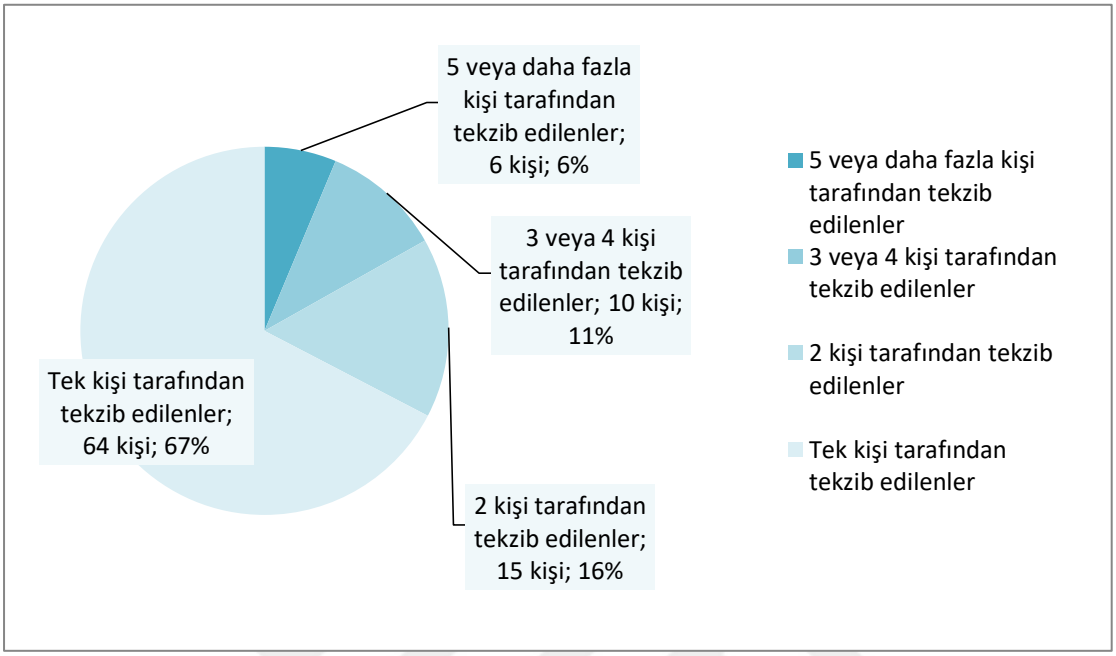

Tekzib edilmiş bir râvînin hafif tevsik olarak adlandırılan değerlendirmelerle anılması, en az bir muhaddisin kendisiyle alakalı olumlu bir kanaate sahip olduğunu göstermektedir. Bu durumda, tekzibin mi yoksa tevsikin mi daha isabetli olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında da ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere bu sorunun cevabını tek bir formüle yahut ön kabule bağlamak isabetli bir yaklaşım değildir. Nitekim unsurları açısından incelenmesi neticesinde, tekzibin haklı görülmesi mümkün olabileceği gibi tevsikin tercih edilmesi de mümkündür. Dolayısıyla bu başlık altındaki râvîlerden bazılarının, aslında doğru sözlü olup tekzibi gerektirmeyen kabahatler sebebiyle yalan ithamına uğrama ihtimalleri dikkatten uzak tutulmamalıdır. Hatta bu ihtimalin, genel olarak mecruh gruptaki râvîlere göre daha yüksek olduğu belirtilebilir.

c. *Açık Ta'dil ile Anılanlar*

Tekzib edilmiş râvîlerin üçüncü grubunu, açık ta'dîl lafızlarıyla anılanlar oluşturmaktadır. Hicrî ilk üç asır içerisinde tekzibe uğramış olmasına rağmen, kendi dönemindeki veya kendinden sonraki muhaddislerden en az bir kişi tarafından

“ثقة/güvenilir”, “صدوق/doğru sözlü”, “محله الصدق/doğruluk mertebesinde”, “ لا بأس به/kendisinden rivâyette sakınca yoktur”, “صدوق يخطئ/doğru sözlü fakat hata ediyor”, “صدوق يهم/doğru sözlü fakat yanılıyor” vb. açıkça güvenilirliğe ve doğru sözlülüğe işaret eden lafızlarla anılan kişiler bu grupta toplanmıştır. Söz konusu râvîlerden bazıları hakkında, -ta‘dîle işaret eden yorumların yanı sıra- “yalan söyleyen kişilerden olmadıkları/yalana kastetmedikleri” yönünde, tekzibe itiraz mahiyetinde değerlendirmeler de bulunmaktadır. Öte yandan râvî hakkında dile getirilen ta‘dîl lafızlarının da bazı durumlarda itiraz mahiyeti taşıdığı ifade edilmelidir. Bu anlamda ilgili tekziblerden önemli bir kısmının bazı muhaddislerce haklı bulunmadığı söylenebilir.

Tekzib edilmiş 417 râvînin biyografileri incelendiğinde, aralarında 140 kişinin, en az bir muhaddis tarafından açık ta‘dîl olarak nitelendirilen bir lafızla anıldığı tespit edilmiştir. Açık ta‘dîlle anılan grup içerisinde 54 kişi birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilmiştir. Bu kişiler arasında 11’i beş veya daha fazla muhaddis tarafından; 18’i üç veya dört muhaddis tarafından; 25’i ise iki muhaddis tarafından tekzib edilmiştir. Geriye kalan 86 kişi tek muhaddis tarafından tekzib edilmiştir. Grup içerisindeki râvîlerin, hicrî ilk üç asırda kendilerine yöneltilen tekzib sayısı bakımından dağılımları şöyle gösterilebilir:

Grafik 7: "Açık Ta'dîlle Anılanlar" Grubu İçerisinde Yer Alan Râvîlerin Kendilerine Yöneltilen Tekzib Sayısı Açısından Dağılımları

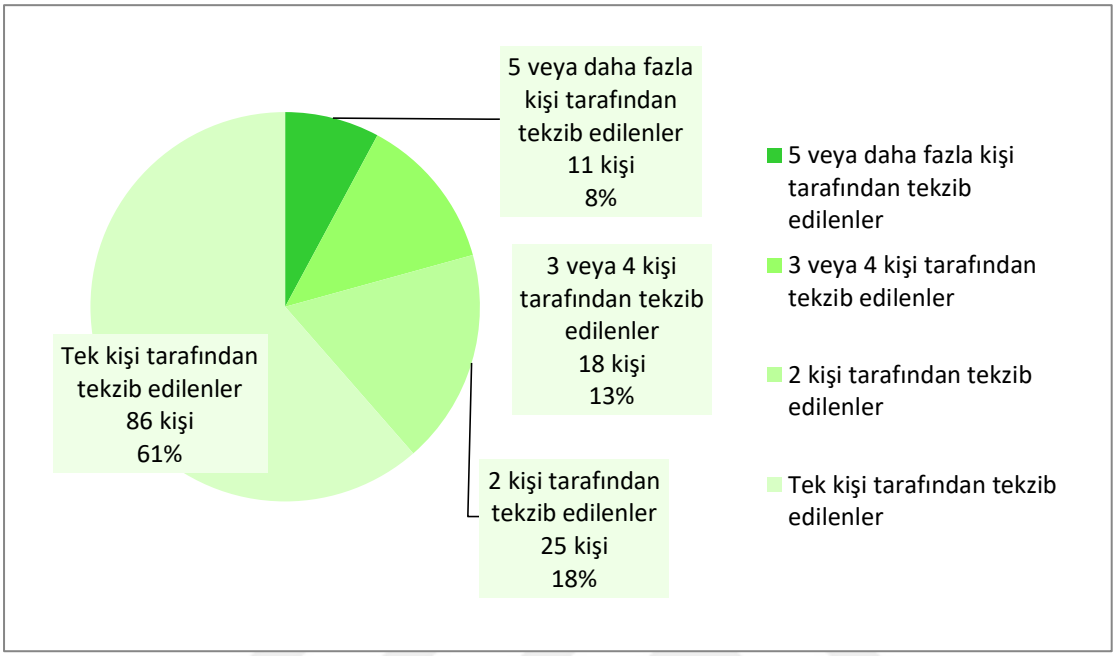

Açık ta'dîlle anılan grup içerisindeki râvîlerde de diğer iki grupta olduğu gibi 5 veya daha fazla muhaddis tarafından tekzib edilenlerin sayıca en az seviyede kaldığı, 3 veya 4 kişi tarafından tekzib edilenler ile 2 kişi tarafından tekzib edilenlerin bir miktar daha fazla olduğu; tek kişi tarafından tekzib edilenlerin ise diğerlerine göre daha yüksek oranda bulunduğu görülmektedir. Bu sayıların, hicrî ilk üç asır tekziblerini kapsaması sebebiyle; sonraki dönemlerde yöneltilen tekziblerin dahil edilmesi durumunda oranların bir miktar değişeceği hatırlatılmalıdır. Ancak bu değişmenin "genel olarak mecruh grup içerisindeki râvîlere nazaran daha sınırlı düzeyde olduğu ifade edilmelidir. Sonraki asırlarda yöneltilen tekzibler dikkate alındığında dahi tek muhaddis tarafından tekzib edilenler çoğunluktadır. Genel olarak mecruh grupta ise 4. asır ve sonrasındaki tekzibler dikkate alındığında tek muhaddis tarafından tekzib edilenlerin oranının daha düşük olduğu görülmektedir. Bu durumun, "genel olarak mecruh" grup içerisinde yer alan râvîler hakkındaki münekkid kanaatlerinin birbiriyle daha muvafık olduğuna işaret ettiği söylenebilir. Açık ta'dîlle anılan grup söz konusu olduğunda ise tekzibe muvafakat oranı düşmektedir.

Tekzib edilmiş 417 râvîden 140'ı hakkında açık ta'dîl olarak nitelendirilebilecek yorumlar bulunması, bu râvîlerden %34'lük kısmının en az bir

muhaddis tarafından açık bir lafızla ta‘dîl edildiğini göstermektedir. Bu ise oldukça yüksek bir orandır. Hatta hafif tevsikle anılanlar da eklendiğinde tekzib edilmiş râvîlerden %57'si, yani yarısından fazlası hakkında en az bir muhaddis tarafından olumlu bir yorum bulunduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki tekzib edilmiş râvîler hakkında dile getirilmiş olumlu yorumlardan her birinin muteber olduğunu söylemek mümkün değildir. Aralarında şâz olarak değerlendirilecek yahut mütesâhillikle irtibatlandırılacak yorumlar bulunduğu muhakkaktır. Ancak olumlu yorumlardan bazılarının, tekzibin önüne geçecek kadar kuvvetli olduğu belirtilmelidir. Tekzib edilmiş râvîler arasında, pek çok fazla muhaddis tarafından ta‘dîlle anılanlar hatta ta‘dîli konusunda neredeyse ittifak edilenler bulunmaktadır. Hatta aralarında Ali b. el-Medînî,[16] Muhammed b. Beşşâr Bündâr[17] gibi meşhur muhaddisler de bulunmaktadır. Kendilerine yönelik tekzibler makbul görülmemiş ve itiraz ile karşılanmıştır. Tevsikin mi tekzibin mi öne geçeceği konusunda hemen karar verilemeyen râvîler hakkında ise tekzibe ait unsurların incelenmesiyle karar verilmelidir. İnceleme neticesinde tevsikin daha isabetli olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu anlamda, "açık ta‘dîlle anılanlar" grubunda yer alan râvîlerden önemli bir kısmının haddizatında yalancı olmayabilecekleri ihtimali dikkate alınmalıdır.

2. Hadis Vaz‘ıyla/Uydurmayla İlişkilendirilme Açısından Dağılımları

Hicrî ilk üç asırda tekzibe uğramış 417 râvî arasında 104 kişi, ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından uydurma ile suçlanmıştır. 38 kişinin ise hicrî ilk üç asırda uydurma suçlamasına muhatap olmamasına rağmen dördüncü asır veya sonrasında yaşamış muhaddisler tarafından uydurmaya nispet edildiği görülmektedir. Bu durumda tekzib edilmiş râvîler arasında toplam 144 kişi hakkında,

[16] Ali b. el-Medînî hatalı olduğu bilinen bir rivâyeti nakletmesi sebebiyle Ahmed b. Hanbel tarafından tekzib edilmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in kendisine yönelik tekzibi diğer muhaddisler tarafından takip edilmemiştir.

[17] Amr b. Ali el-Fellâs tarafından tekzib edilmiştir ancak Zehebî muhaddislerin bu tekzibi dikkate almadıklarını ifade etmektedir. Bk. Zehebî, *Mîzân,* III, 490.

ilk üç asır veya sonrasında uydurma nispeti söz konusu olduğu ifade edilebilir.[18] Burada öncelikle uydurmaya nispet edilen râvî sayısının hicrî ilk üç asırda yaşamış tüm râvîlere nispetle oldukça az bir oran teşkil ettiğine değinilmelidir. Hicrî ilk üç asırda yaşamış râvîlerin on binlerle ifade edildiği düşünüldüğünde uydurmaya nispet edilenlerle ilgili rakamların son derece az olduğu söylenebilir.[19]

Hicrî ilk üç asırda tekzib edilmiş 417 kişi arasında 144'ünün uydurma ile ilişkilendirilmesi, tekzib edilmiş râvîlerin %34,5'inin en az bir muhaddis tarafından uydurma suçlamasına muhatap olduğunu göstermektedir. Bu sayı aynı zamanda, söz konusu râvîlerin % 65,5'i hakkında -tespit edilebildiği kadarıyla- uydurma nispeti bulunmadığını göstermektedir. Yalan kelimesiyle bazı durumlarda uydurmanın kastedilmiş olabileceği düşünülse de tekzib edilmiş râvîlerden önemli bir kısmı hakkındaki tenkidin, uydurma dışındaki yalan çeşitleriyle alakalı olduğu ifade edilmelidir. Uydurma ile ilişkilendirilme oranlarına, tekzib edilmiş râvîlerin kategorileri açısından bakıldığında ise; nispetin, genel olarak mecruh olan râvîlerde, hakkında hafif tevsik ve açık ta'dîl ifadeleri bulunan râvîlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Her bir kategori içerisinde ise çok muhaddis tarafından tekzib edilen râvîlerde, tek muhaddis tarafından tekzib edilmiş râvîlere göre daha yüksek olduğu izlenmektedir.

Tekzib edilmiş râvîler arasında "Genel olarak mecruh grup" içerisinde yer alan 177 kişiden 90'ı hakkında uydurma nispeti tespit edilmiştir. Bu sayı, grubun %50,8'ine tekabül etmektedir. Mecruh grup içerisinde yer alan ve birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilen kişiler söz konusu olduğunda, 81 kişiden 59'u hakkında uydurma nispeti bulunduğu görülmektedir. Yani birden fazla muhaddis

[18] Buradaki sayının hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından tekzib edilen râvîler arasında uydurmaya nispet edilenleri kapsadığı ifade edilmelidir. Dolayısıyla Hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından tekzib edilmemekle birlikte dördüncü asır ve sonrasında yaşamış muhaddisler tarafından uydurma suçlamasına maruz kalan râvîlerin bulunabileceği ve bu takdirde sayının bir miktar artabileceği ifade edilmelidir. Ayrıca sadece itham seviyesinde kalan değerlendirmelerin bu sayıya dahil edilmediği belirtilmelidir.

[19] Ayrıca her uydurma nispetinin muhaddisler nazarında makbul ve haklı bulunmadığı da belirtilmelidir.

tarafından tekzib edilenler arasındaki oran %72,8 düzeyindedir. Hatta tekzib eden muhaddis sayısının 5 ve üzeri olduğu râvîlerin tamamı hakkında uydurma nispeti söz konusu olduğu ifade edilmelidir. Elbette nispetlerin bu derece yüksek olması, râvî hakkındaki kanaatlerin yüksek oranda birbirine muvafık olduğunu göstermektedir. Mecruh grup içerisinde yer almakla birlikte tek kişi tarafından tekzib edilen kişiler arasında ise 96 kişiden 31'i hakkında uydurma nispeti söz konusu olmuştur. %32,2'ye tekabül eden bu oranın, birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilenlere göre çok daha düşük olduğu belirtilebilir.

Hafif tevsikle anılan 95 râvîden 26'sı hakkında uydurma nispeti tespit edilmiştir. Bu oran, grubun %27,3'üne tekabül etmektedir ve genel olarak mecruh olan râvîlerle mukayese edildiğinde oldukça düşük seviyededir. Hafif tevsikle anılan ve birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilen 31 râvî arasında ise 17 kişi hakkında uydurma nispeti söz konusu olmuştur. Burada, oranın %54,8'e çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak grup içerisinde yer alan ve tek kişi tarafından tekzib edilen kişiler ele alındığında, 64 kişiden 9'u hakkında uydurma nispeti bulunduğu görülmektedir. Yani oran %14'e gerilemiş durumdadır. Her üç oran da mecruh grubun aynı birimiyle kıyaslandığında daha düşük düzeydedir.

Açık ta'dille anılan grup içerisinde de uydurmaya nispet edilenler bulunmaktadır. Nitekim grupta yer alan 140 kişiden 28'i hakkında uydurma nispeti kaydedilmiştir. Bu oran, grubun %20'sine tekabül etmektedir. Açık ta'dille anılan ve birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilen 54 kişi arasında uydurmaya nispet edilen 20 kişi tespit edilmiştir. Yani bahsi geçen râvîlerin %37'si hakkında uydurma nispeti söz konusu olmuştur. Tek kişi tarafından tekzib edilen 86 kişiden ise yalnızca 8'i hakkında uydurma nispeti bulunmaktadır. Burada oranın %9,3'e düştüğü görülmektedir ki bu oran, tekzib edilmiş râvî kategorileri arasında uydurmaya nispet açısından kaydedilen en düşük orandır. Tekzib edilmiş râvîlerin uydurmaya nispet edilme oranlarıyla ilgili şöyle bir tablo sunulabilir:

Tablo 1: Tekzib edilmiş râvîlerin uydurmayla ilişkileri açısından dağılımları

	Genel oran	Çok kişi tarafından tekzib edilenler	Tek kişi tarafından tekzib edilenler
Cerh lafızlarıyla anılanlar	%50,8	%72,8	%32,2
Hafif tevsikle anılanlar	%27,3	%54,8	%14
Açık ta‘dille anılanlar	%20	%37	%9,3

Görüldüğü üzere genel olarak mecruh grubun her biriminde uydurma ile ilişkilendirilme oranı, diğer grupların aynı biriminden daha yüksektir. Hafif tevsikle anılan râvîlerde ise uydurmaya nispet edilme oranı genel olarak mecruh gruba nazaran daha düşüktür. Açık ta‘dîlle anılan grubun her biriminde ise diğer grupların aynı birimleriyle kıyaslandığında daha düşük oranlar izlenmektedir. Bu grubun, mecruh grupla aralarındaki farkın çok daha fazla olduğu, hafif tevsikle anılan grupla ise aralarında daha az fark bulunduğu da kaydedilebilir. Tüm bu veriler, mecruh grupta, muhaddisler arasındaki görüş muvâfakatının diğer iki gruba göre daha yüksek olduğu bulgusunu desteklemektedir. Diğer gruplarda ise muvâfakat görüntüsü kademeli olarak düşmektedir. Tabloya, tekzib sayıları açısından bakıldığında, her üç grupta da birden fazla kişi tarafından tekzib edilenlerin uydurma ile ilişkilendirilme oranlarının tek kişi tarafından tekzib edilenlere göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu veri de birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilen râvîler hakkındaki muvâfakatın daha yüksek olduğu yönünde değerlendirilebilir.

3. Rivâyetlerinin Hadis Kitaplarına İntikali Açısından Dağılımları

Yalancı olduğu tespit edilen râvîlere ait rivâyetlerin dinde delil kabul edilmeyeceği ve bu rivâyetlerle amel edilmeyeceği bilinen bir husustur.[20] Ancak tekzib edilmiş râvîlerden bir kısmına ait rivâyetlerin bazı hadis kitaplarına intikal ettiği görülmektedir. Bu husus bazen, ilgili hadis kitabının râvîlerle alakalı şartlarının çok ağır olmadığı yahut belli şartları iltizam etmediği anlamına gelebilmektedir. Bununla birlikte "tekzib edilmiş kişinin" haddizatında "yalancı" olmaması ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Tekzib edilmiş râvîlere dair üç kategori, "rivâyetlerinin kaynaklara intikali" açısından incelendiğinde bu kategorilerin birbirlerinden ne derece ayrıştıklarına dair veriler elde edilebilmektedir. Bu veriler ayrıca, eserler ve rivâyet kabul şartları bağlamında mukayeseli bir gözlem yapma imkanı sağlamaktadır. Burada örnek olarak *Kütüb-i Sitte* üzerinde bir araştırma gerçekleştirilmiştir. "Tekzib Edilen" başlığında temel amaç, tekzib edilmiş râvîlerin kategorileri arasında mukayese yapmak olduğu için, rivâyet kabul şartları konusunda değerlendirmeler bulunan bu altı eser ile iktifa edilmiştir. Bununla birlikte diğer eser ve türleri de kapsayan araştırmalar yapmak mümkündür.

Tekzib edilmiş râvîlere ait rivâyetlerin kaynaklara yansıması ile alakalı bu analizden yola çıkarak söz konusu râvîlerin güvenilirlikleri hakkında kesin yargılara varmak mümkün değildir. Bu anlamda çıkan sonuçların kategorisel olarak değerlendirilebileceği ve bu sonuçlara dayanarak tek tek râvîler hakkında hüküm verilemeyeceği belirtilmelidir. Nitekim herhangi bir râvînin rivâyetine yer vermemenin, râvî hakkında bir cerh anlamı taşıdığını söylemek mümkün değildir. Bu durumun, yaşanan bölge ve ilişki içerisinde bulunulan diğer râvîler vb. pek çok faktörle alakalı olabileceği düşünülebilir. Ayrıca herhangi bir râvîye ait rivâyetleri nakletmenin o râvî için ta'dîl sayılmadığı da bilinmektedir. Öte yandan özellikle belli şartlara sahip olan kitaplarda yer almanın, genel olarak musannifin şartına uygunluk ile açıklanabileceği ve bu açıdan bir anlam taşıdığı ifade edilmelidir.

Hicrî ilk üç asır münekkidleri tarafından tekzib edilmiş 417 râvîden 244'ünün *Kütüb-i Sitte*'ye dahil olan eserlerin hiçbirinde rivâyeti bulunmadığı tespit edilmiştir.

[20] Yalan söylediği tespit edilen yahut yalanla itham edilen râvîlerden rivâyette bulunmanın hükmü hakkında bk. Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 192-199.

Bu sayı, tekzib edilmiş râvîlerden %58,5'ine ait rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*'de yer almadığı anlamına gelmektedir. 173 kişinin ise *Kütüb-i Sitte*'ye dahil eserlerin en az birinde rivâyeti bulunmaktadır.[21] Tekzib edilmiş râvîlerin kategorileri arasında karşılaştırma yapıldığında ise genel olarak mecruh gruptan yapılan rivâyetlerin oransal olarak en düşük düzeyde olduğu, hafif tevsikle ve açık ta'dille anılanlarda ise kademeli olarak yükseldiği gözlemlenmektedir. Nitekim "genel olarak mecruh" grup içerisinde yer alan toplam 177 râvîden yalnızca 43'ünün *Kütüb-i Sitte*'de rivâyeti bulunmaktadır. Bu sayı grubun %24,2'sine tekabül etmektedir. Haklarında hafif tevsik bulunan râvîler içerisinde de 40 kişinin, *Kütüb-i Sitte*'ye dahil eserlerden en az birinde rivâyeti bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sayı, genel olarak mecruh grupla hemen hemen eşit gibi görünse de grubun %42'sine tekâbül etmekte ve bu açıdan daha yüksek bir orana işarette bulunmaktadır. Ta'dil lafızlarıyla anılan râvîler içerisinde ise 89'unun *Kütüb-i Sitte*'ye dahil eserlerden en az birinde rivâyeti bulunduğu görülmektedir; ki bu sayı, grubun %63,5'lik kısmının, *Kütüb-i Sitte*'nin en az bir kitabına yansımış rivâyeti/rivâyetleri bulunduğu anlamına gelmektedir. Bu oran genel olarak mecruh râvîlerin durumuna nispetle oldukça yüksek olduğu gibi hafif tevsikle anılan râvî grubundan da yüksektir. Tekzib edilmiş râvîlere ait rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*'ye yansıması şöyle bir tablo ile gösterilebilir:

[21] Söz konusu râvîlerden birinin kimliğinde ihtilaf olduğu için tasnif 172 kişi üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2: Tekzib edilmiş râvîlere ait rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*'ye yansıması

	Buhârî	Müslim	Nesâî	Ebû Dâvûd	Tirmizî	İbn Mace
Mecruh grup/ çok tekzib	_	_	_	د ق : 1 د ت ق: 1 Toplam: 2	ت : 4 ت ق : 4 د ت ق: 1 Toplam: 9	ق : 15 ت ق : 4 د ت ق: 1 Diğer: 1 Toplam: 21
Mecruh grup/ tek tekzib	Makrunen: 1	_	_	--	ت : 2 ت ق : 2 Toplam: 4	ق : 13 ت ق : 2 Toplam: 15
Hafif tevsik/ çok tekzib	_	_	_	د : 2 د ق : 2 د ت ق: 1 Toplam: 5	ت : 5 ت ق : 2 د ت ق: 1 Toplam: 8	ق : 3 ت ق : 2 د ت ق: 1 Diğer: 2 Toplam: 8
Hafif tevsik/ tek tekzib	Makrunen: 1	_	س ق : 1 د ت س ق : 1 Toplam: 2	د : 1 د ق : 1 د ت ق: 1 د ت س ق : 1 Toplam: 4	ت : 7 ت ق : 3 د ت ق: 1 د ت س ق : 1 Toplam: 12	ق : 9 ت ق : 3 د ت ق: 1 د ت س ق : 1 Diğer: 2 Toplam: 16
Açık ta'dîl/ çok tekzib	خ م د ت ق **: 1** ع : 1 Toplam: 2	م : 1 م د : 1 م د ت س ق : 3 خ م د ت ق : 1 ع : 1 Toplam: 7	س : 1 د ت س ق : 2 م د ت س ق : 3 ع : 1 Toplam: 7	د : 1 د ت ق: 3 د ت س ق : 2 ع : 1 Diğer: 4 Toplam: 11	ت : 6 ت ق : 5 د ت ق: 3 د ت س ق : 2 ع : 1 Diğer: 4 Toplam: 21	ق : 3 ت ق : 5 د ت ق: 3 د ت س ق : 2 ع : 1 Diğer: 4 Toplam: 18
Açık ta'dîl/ tek tekzib	خ د ت س : 1 خ س ق : 1 ع : 6 Toplam: 8	م د ت ق : 1 م د ت س ق : 2 ع : 6 Diğer: 1 Toplam: 10	س : 2 د ت س ق : 4 ع : 6 Diğer: 8 Toplam: 20	د : 4 د ت ق : 3 د ت س ق : 4 ع : 6 Diğer: 14 Toplam: 31	ت : 5 ت ق : 6 د ت ق : 3 د ت س ق : 4 ع : 6 Diğer: 9 Toplam: 33	ق : 13 ت ق : 6 د ت ق : 3 د ت س ق : 4 ع : 6 Diğer: 10 Toplam: 40
Kimliği ihtilaflı		م ت: 1			م ت:1	
Genel toplam	12	19	29	55	87	118

Tabloda görüldüğü üzere tekzib edilmiş râvîlerden en çok rivâyette bulunan musannif İbn Mâce olmuştur. Kendisi *Sünen*'inde tekzib edilmiş râvîlerden 118'inin bir veya birden fazla rivâyetine yer vermiştir. Bu râvîlerden 56'sının rivâyetleri sadece İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer almakta yani *Kütüb-i Sitte*'ye dahil diğer eserlerde bulunmamaktadır. Tirmizî'nin ise toplam 87 râvîden nakilde bulunduğu görülmektedir. Ebû Dâvûd 55; Nesâî 29; Müslim 19; Buhârî ise 12 râvîden nakilde bulunmuştur. Bu sıranın, kitapların iltizam ettikleri rivâyet kabul şartlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Nitekim şartları en ağır olan Buhârî ve Müslim'in eserlerinde tekzib edilmiş râvîlerden rivâyet son derece az iken İbn Mâce'nin *Sünen*'inde diğerlerine göre daha fazla durumdadır. Hatta bu sıranın, sayı ve nispetler değişse de diğer kategorilerde de benzer şekilde izlenebildiği görülmektedir. Bu verileri ise basit bir tesadüfle açıklamak mümkün değildir. Eser müelliflerinin hangi kategorideki râvîlerden daha çok ve hangilerinden daha az rivâyette bulundukları üzerinde durulduğunda da yine kitaplar ve şartlarıyla uyumlu sonuçlar bulunduğu görülmektedir.

Genel olarak mecruh gruba bakıldığında Buhârî ve Müslim'in bu râvîlerden ihticâc amacıyla rivâyet nakletmedikleri görülmektedir. Buharî, genel olarak mecruh râvîler içerisinde bir kişiden, "makrûnen" rivâyette bulunmuştur. Bu rivâyetin, Müslim b. İbrâhim tarafından nakledilmiş bir rivâyeti desteklemek üzere getirildiği görülmektedir.[22] *Sünen-i Erbaa* içerisinde şartı en ağır eser olan *Sünen-i Nesâî*'de de[23] bu râvîlerden rivâyette bulunulmadığı görülmektedir. Ebû Dâvûd ise sadece 2 râvîden nakilde bulunmuştur. Tirmizî ve İbn Mâce'nin ise "genel olarak mecruh grup" içerisinde yer alan râvîlerden, diğer müelliflere nazaran daha fazla nakilde bulundukları görülmektedir. Tirmizî grup içerisinde yer alan 13 râvîden hadis almış, İbn Mâce ise 36 kişiden rivâyette bulunmuştur.

Hafif tevsikle anılan gruba gelince; Buhârî ve Müslim'in bu grupta yer alan kişilerden de ihticâc amaçlı hadis almadıkları tespit edilmiştir. Ancak Buhârî, bu grup

[22] Esbât Ebü'l-Yesa' adlı râvînin *Sahîh-i Buhârî*'deki rivâyeti için Bk. Buhârî , "Buyû", 14.

[23] Nesâî'nin râvî tenkidindeki titizliği ve eserinde takip ettiği metod hakkında bk. Kandemir, Yaşar, "es-Sünen: Nesâî'nin (ö. 303/915) Kütüb-i Sitte'ye dahil olan eseri" *DİA*, XXXVIII. 147-148.

içerisinde yer alan bir râvîden makrûnen rivâyette bulunmuştur. Nesâî de grup içerisindeki 2 kişiden nakilde bulunmakla Buhârî ve Müslim'den hemen sonra gelmektedir. Diğer *Sünen* sahipleri de, Ebû Dâvûd 9; Tirmizî 20 ve İbn Mâce 24 kişiden olmak üzere, kategori içerisindeki râvîlerden hadis almışlardır.

Ta'dille anılan râvîler söz konusu olduğunda ise, *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin tamamının, farklı sayılarda da olsa bu kategorideki bazı râvîlere eserlerinde yer verdikleri görülmektedir. Hatta kategori içerisinde bulunan 7 râvî, *Kütüb-i Sitte*'ye dahil altı eserde de rivâyetleri olan meşhur muhaddislerdir. Buhârî grup içerisinde toplam 10 kişiden; Müslim 18; Nesâî 27; Ebû Dâvûd 42; Tirmizî 54 ve İbn Mâce 58 kişiden nakilde bulunmuştur. Görüldüğü üzere bu gruptan gerçekleşen nakiller diğer gruplara göre daha yüksek düzeydedir. Ayrıca. Buhârî ve Müslim'in, diğer kategorilerdeki râvîlerden ihticâc amaçlı nakilde bulunmazken bu gruptaki bazı râvîlerden hadis aldıkları görülmektedir. Buhârî ve Müslim'in, grup içerisindeki bazı râvîlerden ihticâc kastıyla nakilde bulunmaları, söz konusu râvîler hakkında müspet kanaat taşıdıkları hatta eğer muttali oldularsa kendilerine yönelik tekzibi muteber saymamış olabilecekleri yönünde yorumlanabilir. Diğer musanniflerin açık ta'dîlle anılan grupta yer alan daha fazla râvîden hadis almaları da, haklarında müspet kanaat taşıdıkları râvîlerin daha çok bu grupta bulunmalarıyla irtibatlandırılabilir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi tek tek râvîler hakkında hüküm verebilmek için her biriyle ilgili müstakil bir inceleme yapmak gerekmektedir.

Tekzib edilmiş râvîlere ait rivâyetlerin kaynaklara yansıması ile alakalı bu veriler hem *Kütüb-i Sitte*'ye dahil kitapların râvîlerle ilgili şartlarının birbirinden farklı olduğuna dair bir yansıma oluşturmakta hem de tekzib edilmiş râvîlere dair üç kategorinin, -diğer bazı konularda olduğu gibi- rivâyetlerin kaynaklara intikâli bağlamında da birbirinden farklılaştığını ortaya koymaktadır. Tekzib edilmiş râvî kategorileri arasında yapılan tüm bu mukayeseler ayrıca, söz konusu râvîlerin tek bir yapı olarak değerlendirilemeyeceğini ve geçmiş muhaddisler tarafından da tek bir yapı olarak değerlendirilmediklerini göstermek bakımından önemlidir.

B. TEKZİB EDEN

Tekzibin unsurları arasında ikinci olarak "tekzib eden" unsuru üzerinde durulacaktır. "Tekzib eden", tekzib fiilinin faili ve etken unsuru konumundadır. Bu sebeple tekzibi anlamak, -tekzib edilen râvîyi anlamayı gerektirdiği gibi- tekzib edeni de anlamayı gerektirmektedir. Hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinde bulunmuş kişiler incelendiğinde, pek çoğunun farklı vasıf ve mertebelerde oldukları görülmektedir. Ayrıca bu kişiler tarafından yöneltilen tekzib sayılarının da çok farklı düzeylerde olabildiği belirtilmelidir. "Tekzib eden"lerle ilgili bu ve benzeri hususlar zaman zaman, yöneltilen tekzibin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu başlık altında öncelikle, hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinde bulunan kişilerin hangi farklı vasıflarda olduklarına değinilecek sonra ise yönelttikleri tekzib sayıları üzerinden bazı analizlere yer verilecektir.

1. Vasıfları Açısından "Tekzib Eden"ler

"Tekzib Eden" unsurunu anlamak için öncelikle, hicrî ilk üç asırda tekzib yönelten kişilerin, meslekî donanım ve yaklaşımları hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Tekzib yönelten kişinin hadis ilmi ve ricâl tenkidi konusundaki vukuf seviyesi, cerh ta'dîlde benimsediği yöntem, kullandığı dil ve üslûp gibi özellikleri, onun meslekî donanım ve yaklaşımı hakkında fikir veren bulgulardır. Bu kişilerin ayrıca, tekzib edilen râvîye yakınlık açısından da birbirlerinden farklı durumlarda olabildikleri görülmektedir. Bu başlık altında, "ehliyet ve liyakat", "yöntem ve üslûp" ve "tekzib edilen râvîye yakınlık" konularıyla alakalı farklılıkların, tekziblerin anlamlandırması ve geçerliliğinin sınanması üzerindeki etkisi incelenmektedir.

a. Ehliyet ve Liyakatleri

Hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinde bulunan kişilere ehliyet ve liyakatleri açısından bakıldığında, bu kişilerin hadis ilmine vukuf açısından çok çeşitli mertebelerde oldukları anlaşılmaktadır. Aralarında cerh-ta'dîl konusunda uzmanlaşmış ve "münekkid muhaddis" vasfıyla öne çıkan kişiler bulunduğu gibi,

yalnızca beldesinin muhaddisi olarak tanınanlar da yer almakta hatta çok tanınmayan kişilerin dahi râvî tekzibinde bulunabildiklerine tesadüf edilmektedir. Ancak bu durum, münekkid vasfını haiz olmayan kişilerin, tekzib konusunda "münekkid muhaddisler" kadar aktif olduklarını düşündürmemelidir. Nitekim konuya dile getirilen tekzib sayıları açısından bakıldığında münekkid vasfını haiz olmayan kişilerin genellikle bir yahut birkaç râvîyi tekzib ettikleri, münekkid muhaddisler tarafından yöneltilen tekziblerin ise çok daha yüksek rakamlara ulaşabildiği görülmektedir. Dolayısıyla münekkid muhaddisler tarafından yöneltilen toplam tekziblerin sayısı, tüm tekzibler içerisinde oldukça büyük bir orana ulaşmaktadır.

Aslında râvîleri cerh-ta'dîl açısından değerlendirebilmek için, meslekî donanım açısından belli bir yeterlilik düzeyine sahip olmak gerektiği bilinmektedir. Bu sebeple tekzib gibi önemli bir değerlendirmenin, yalnızca münekkid vasfını haiz muhaddisler tarafından yapılması gerektiği düşünülebilir. Ancak "tekzib"in çok çeşitli gerekçelerle dile getirilebildiği düşünüldüğünde, farklı niteliklerdeki kişiler tarafından yöneltilmesinin sebepleri kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Çünkü tekzibler genel olarak, gerçeğe muhâlif görülen beyanlar sebebiyle yöneltilmektedir. Bir beyanın gerçeğe muhâlif olduğu ise -münekkid vasfına sahip olmasa dahi- konu hakkında bilgisi bulunan kişiler tarafından tespit edilebilmektedir. Bu sebeple özellikle günlük hayata yahut likâ ve semâ iddialarına dair yalanların tespitinde râvîyi görüp tanıyanların veya gerçeğe muhâlif görülen beyan ile alakalı özel bir bilgiye sahip olanların itirazları dikkate alınmış, tekzibleri de kabul edilebilmiştir. Hadis ilminde uzmanlaşmış kimselerden başkasının tespit edemeyeceği hususî meselelerde ise çoğunlukla münekkid vasfıyla öne çıkan kimselerin değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. İbn Hacer'in, Süleyman et-Teymî tarafından İbn İshâk'a yöneltilen tenkid hakkında "Süleyman et-Teymî'nin kendisini hangi sebeple tenkid ettiğini bilemiyorum. Ancak hadis dışında bir konu sebebiyle tenkid etmiş olması muhtemeldir çünkü Süleyman cerh-ta'dîl ehlinden değildir" demesi,[24] münekkid vasfıyla öne çıkan kimselerin yönelttikleri tekzibler ile bu vasfa sahip olmayan kişilerin yönelttikleri tekzibler arasında gerekçeler açısından fark olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim münekkid muhaddislerin yönelttikleri tekzibler bazen, kendileri dışındakilerin vâkıf

[24] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 45.

olamayacakları bilgilere dayanmakta ve diğerlerinin muttali olamayacakları kusurları ortaya çıkarabilmektedir. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn arasında geçen şu olay, "münekkid muhaddisler"e özel bu vukufun bir yansıması olarak kaydedilebilir:

> Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn rahimehullâh'ın, San'a'da iken bir köşede, Ma'mer'in Ebân > Enes tarikiyle naklettiği sahifeyi yazdığını gördü. (İbn Maîn) bir kişi geldiğinde bunu saklıyordu. Ahmed ona şöyle dedi:
>
> "Uydurma olduğunu bildiğin halde, Ma'mer'in Ebân > Enes tarikiyle naklettiği sahifeyi mi yazıyorsun? Bir kişi sana, Ebân'ı tenkid ediyorsun da sonra da onun hadisini mi yazıyorsun derse ne yapacaksın?" dedi. Yahyâ b. Maîn ise şöyle cevap verdi:
>
> "Allâh sana merhamet etsin Ebû Abdillah! Bu sahîfeyi Abdürrezzâk > Ma'mer tarikiyle yazıyorum; hepsini ezberliyorum, bunların mevzû olduklarını da biliyorum, böylece bir kişi gelip de Ebân'ın yerine Sâbit'i zikrederek Ma'mer > Sâbit > Enes tarikiyle rivâyet ederse ona, 'Yalan söyledin, bunlar Ebân'dandır, Sâbit'ten değildir' diyebilirim."[25]

Bu örnek, "münekkid muhaddislerin", râvîleri değerlendirme konusunda özel bir vukufa sahip olduklarını ve pek çok kişinin muttali olamayacağı kabahatleri tespit edebildiklerini göstermektedir.[26] Ancak bu gibi örneklerden hareketle, gerekçe-münekkid ilişkisi hakkında kesin genellemeler yapmanın uygun olmadığı belirtilmelidir. Nitekim cerh-ta'dîl uzmanı olmamasına rağmen belli bir muhaddisin hadislerini iyi ezberlemiş olan bir râvînin, söz konusu muhaddisin rivâyetleriyle alakalı bir yanlışı tespit etmesi mümkündür. Ayrıca cerh-ta'dîl uzmanı muhaddisler tarafından dile getirilen tüm tekziblerin hadis rivâyetiyle alakalı olmadığı da belirtilmelidir. Münekkid muhaddislerin günlük hayata yahut râvînin itikâdî görüşlerine dair bir tekzibde bulunması ihtimal dahilindedir.

Tekzib yönelten kişilerin münekkid vasfını haiz olması gerekmemekle birlikte "güvenilir/doğru sözlü" olmaları gerektiği ifade edilmelidir. Güvenilir olmayan kişiler tarafından yöneltilen tekziblere ihtiyatlı yaklaşıldığı yahut bu tekziblerin geçerli

[25] Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 32; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 192; Süyûtî, *Tedrîb*, I, 370.

[26] Râvîlerin ve rivâyetlerin durumlarını tespit konusunda münekkid muhaddisler tarafından kullanılan karşılaştırma formları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Topgül, *Rivâyetten Râvîye*, s. 75-102.

sayılmadığı görülebilmektedir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Meryem Abdülgaffâr b. el-Kâsım'ın, Umeyr b. Saîd en-Nehaî hakkında "Umeyr el-Kezzâb" dediğini haber aldığında, "Ebû Meryem'in kendisi güvenilir olsa!" yorumunu yapmıştır.[27] Benzer hassasiyetin, râvînin tekzibine sebep olabilecek bilgileri "nakleden" kişiler hakkında da söz konusu olduğu görülmektedir. İbn Hibbân Yezîd b. Ebî Ziyâd'ın, İkrime hakkında naklettiği bir tekzibden bahsetmiş ve "mecruh birinin sözüyle âdil birini cerh etmek tamamen imkansızdır" değerlendirmesinde bulunmuştur.[28] İbnü'l-Kattân el-Fâsî ise Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Ebû Sâlih Bâzâm'dan naklettiği, "Sana İbn Abbâs'tan naklettiğim her şey yalandı" sözleri hakkında "Kelbî'nin onunla ilgili yalanı sebebiyle Ebû Sâlih'in tenkid edilmesi gerekmez" demiş ve "bu Kelbî'nin yalanındandır, kendisi onlar(hadisçiler) nazarında yalancı bir kimsedir" sözleriyle[29] güvenilir sayılmayan kişilerin naklettiği bu gibi sözlerin dikkate alınmayacağına işaret etmiştir. Bu veriler, râvî tekzibinde bulunan veya herhangi bir râvînin tekzibine sebep olabilecek bilgiler nakleden kişilerin güvenilir/doğru sözlü kimseler olmaları gerektiğini ortaya koyan örneklerdendir.[30]

Güvenilir olmayan kişiler tarafından yöneltilen tekzibler bazen tekzib edilen için değil de tekzib eden için bir tenkid sebebi olarak gösterilmiştir. Güvenilirliğiyle tanınan râvîlere/muhaddislere yöneltilen tekziblerin, tekzib edenin kendisi hakkında tenkide sebep olduğuna dair örnekler bulunmaktadır.[31] Ahmed b. Hanbel'e, Ebû Katâde el-Harrânî'nin, Vekî' b. el-Cerrâh, Îsâ b. Yûnus ve Abdullah b. el-Mübârek'i tenkid ettiği haber verilince "Kim doğru sözlü kişileri yalanlarsa kendisi yalancıdır" demiştir.[32] Ahmed b. Hanbel'in bu sözleri, bazı tekziblerin, dile getiren kişinin bizzat kendisi hakkında bir ta'n sebebi olabileceğini ortaya koymaktadır. Zehebî, Abdullah

[27] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 593.

[28] Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230.

[29] İbnü'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-vehm ve'l-îhâm*, V, 564.

[30] Ancak burada güvenilirlikle kastedilenin, yalnızca "güvenilirliğin en üst mertebeleri" olduğu düşünülmemelidir. Nitekim doğru sözlü olarak tanınmakla birlikte zabtı yahut görüşleri sebebiyle tenkid edilen kişilerin aktardıkları bilgiler muteber görülmüştür.

[31] Dile getiren kişinin bizzat kendisi hakkında bir tenkid sebebi olmak üzere zikredilen tekziblerin, bu çalışmada oluşturulan listelere dahil edilmediği belirtilmelidir.

[32] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XV, 652; *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 68.

b. Seleme el-Eftas'ın *Târîhu'l-İslâm*'daki biyografisinde, "Hadis imamlarını küçümserdi, 'Süfyân yalan söylüyor' dedi, Gunder'i tenkid etti, el-Kattân hakkında 'Şu şaşı adam' dedi" naklinde bulunmuş ve ardından "Allâh'ın sünneti böyledir, ulemâyı küçük gören kişinin kendisi hakir düşer" yorumunu yapmıştır.[33] Zehebî'nin bu sözleri, Abdullah b. Seleme el-Eftas'ın dile getirdiği tenkidlerin geçerli sayılmadığına hatta bu tenkidlerin el-Eftas'ın kendi aleyhine veriler olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Nitekim bu kabil tekziblerin genel olarak, tekzib edilen kişinin biyografisinde geçmediği, aksine tekzib yönelten kişinin biyografisinde zikredildiği görülmektedir.[34] Bu durumun, söz konusu tekziblerin, tekzib edilen için bir cerh sebebi olarak görülmediği kanısını desteklediği söylenebilir.

b. Yöntem ve Üslûpları

Râvî tekzibinde bulunan kişilerin yöntem ve üslûpları açısından birbirinden farklı yaklaşımlara sahip oldukları görülmektedir. Tekzib konusundaki yöntem ve üslûp dendiğinde, tekzib edenin hangi gerekçelerle tekzibe gittiği, tekzib hükmünü verirken hangi bilgi kaynaklarından istifade ettiği, hangi karineleri tekzibe gitmek için yeterli görüp hangilerini yeterli görmediği, kizb ve vaz' kavramlarını hangi anlamlarda kullandığı, an ve ortam şartlarından ne ölçüde etkilendiği gibi pek çok başlığı içine alan bir cerh-ta'dîl tavrından bahsedilmektedir. Bahsi geçen hususlardaki tavır ve yaklaşımlar, büyük ölçüde tekzib konusundaki teşeddüt ve tesâhül eğilimlerini de belirleyen faktörlerdir. Bu durum ayrıca, tekzib konusundaki üslûp ve yöntemin, hem "tekzib lafzı", hem "tekzibin dile getirildiği an ve ortam" hem de "tekzib gerekçe ve karinesi" ile yakın irtibatı bulunduğunu göstermektedir.

Tekzib yönelten kişilerin cerh-ta'dîlde genel olarak nasıl bir üslûp ve yöntem kullandıklarının bilinmesi, dile getirdikleri tekziblerin makbul olup olmadığını

[33] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1140.

[34] Zehebî'nin Osman b. Miksem el-Bürrî hakkındaki yorumu da konuya dair örneklerden biridir. Zehebî *Mîzânü'l-i'tidâl*'de, Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Maîn, Cûzcânî gibi münekkidler tarafından tekzib edilmiş bir kişi olan Osman b. Miksem'in, Ebû Hureyre hakkında "Ebû Hureyre yalan söyledi" dediğini gündeme getirmiş ve "Bürrî'nin tekzibi Ebû Hureyre'ye zarar vermez ama hadis hâfızlarının Bürrî'yi tekzibi kendisine zarar verir" değerlendirmesini kaydetmiştir. Zehebî, *Mîzân*, III, 57.

belirlemede yardımcı olabilecek önemli bilgilerdendir. Ebû Dâvûd'a, "Affân'ın Vehb b. Cerîr'i tekzib ettiği sana ulaştı mı?" diye sorulduğunda Ali b. el-Medînî'den nakledilen şu sözleri zikrederek cevap vermiştir:

> Ebû Nuaym ve Affân doğru sözlüdürler ancak onların râvîlerle ilgili tenkidlerini kabul etmem çünkü bunlar tenkid etmedikleri bir kişi bırakmadılar."[35]

Ali b. el-Medînî'nin bu sözleri, kendisinin, Ebû Nuaym ve Affân b. Müslim'in râvîlerle ilgili tenkidlerine, "müteşeddid olmaları sebebiyle" mesafeli yaklaştığını göstermektedir. Nitekim kendisi her iki muhaddisi doğru sözlü olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla tenkidlerini kabul etmemesinin sebebi kendilerine güvenmemesi değildir. Ancak "tenkid etmedikleri kişi bırakmadılar" sözleri ile söz konusu muhaddislerin müteşeddid yaklaşıma sahip olduklarına işaret etmiştir.

Münekkidlerin, tekzib konusundaki yöntemlerini belirleyen en önemli hususlardan biri hangi gerekçelerle tekzibe gittikleri meselesidir. Nitekim münekkidlerin, tekzib gerekçesi olarak gördükleri kabahatler açısından farklı yaklaşımlara sahip olabildikleri anlaşılmaktadır. Aslında "hadis uydurma" veya "uydurulmuş bir hadisi sahte bir isnadla sevk etme" gibi fiillerin, "hadiste yalan söyleme" kapsamında değerlendirileceği yahut "günlük hayata dair somut bir yalan söylemenin", "insanlarla konuşmada yalan söyleme" kapsamına gireceği konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından yöneltilmiş tekziblerin tamamı böylesi belirgin gerekçelere dayanmamaktadır. Nitekim bazı muhaddisler, diğerleri tarafından tekzib gerekçesi addedilmeyen kabahatler sebebiyle de tekzibe gidebilmiştir. Söz gelimi Yahyâ b. Maîn'in, rivâyet serdi konusunda özel bir hassasiyetinin olduğu ve semâ edilmemiş nüshadan rivâyette bulunan râvîleri tekzib lafızlarıyla cerh edebildiği görülmektedir. Bununla birlikte kendisinin söz konusu gerekçe ile tekzib ettiği bazı râvîler hakkında diğer münekkidler olumlu kanaat bildirmiştir. Hatta İbn Hacer, Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edilen Âmir b. Sâlih el-Medînî hakkında "Metrûku'l-hadistir, Yahyâ b. Maîn aşırı gitti ve onu tekzîb etti" yorumunda bulunmuştur.[36] Bu konuda Yahyâ b. Maîn'in,

[35] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 161; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 168.

[36] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 287.

cerh-ta‘dîl yöntemi ile alakalı bir teşeddüt eğiliminde olduğu söylenebilir. Bazı muhaddislerin ise îtikâdî kanaatler konusunda oldukça hassas oldukları ve bid‘at içerikli görüş ve söylemlere sahip kişileri tekzib edebildikleri görülmektedir. Halbuki diğer münekkidler, bid‘at içerikli söylemlerden pek çoğunu râvî tekzibine sebep olacak kabahatler olarak görmemişlerdir. Tekzib gerekçeleriyle ilgili ayrıntılı inceleme ikinci bölümde yer aldığı için burada konunun ayrıntısına girilmeyecektir. Bununla birlikte muhaddislerin, tekzib hükmünü verirken hangi bilgi kaynaklarından istifade ettikleri ve hangi karineleri tekzibe gitmek için yeterli görüp hangilerini yeterli görmediklerinin de yöntemleriyle ilgili veriler arasında bulunduğuna işaret edilmelidir.

Tekzib yönelten kişilerin, cerh-ta‘dîlde benimsedikleri dil ve üslûp açısından da farklı yaklaşımlara sahip olabildikleri görülmektedir. Muhaddisler bazen, aynı râvî kusuru karşısında farklı cerh tabakalarına işaret eden lafızlar tercih etmişlerdir. Muhaddislerin tenkid lafızlarını kullanmaya dair tercihleri, onların cerh-ta‘dîl üslûbu açısından müteşeddid olup olmadıkları hakkında fikir veren bilgilerdendir. Şâfiî’nin önde gelen talebelerinden Müzenî’nin (ö. 264/878) anlattığı şu olay, münekkidlerin tekzib lafızlarını kullanma konusunda farklı tercihlerinin bulunabileceğine göstermektedir:

> Bir gün Şâfiî beni, “Falanca yalancıdır” derken işitti ve bana “Ey Ebû İbrâhim! Lafızlarını örtüle ve güzelleştir, ‘falanca yalancıdır’ deme, fakat ‘hadisinin bir kıymeti yoktur’ (حديثه ليس بشيء) de” dedi.[37]

Burada Şâfiî’nin, râvîler hakkında “yalancı” gibi sert ve ağır ifadeler kullanmak yerine “hadisinin bir kıymeti yoktur” gibi üstü kapalı ifadeler kullanmayı tavsiye ettiği görülmektedir. Nitekim “hadisinin bir kıymeti yoktur” gibi lafızların, diğer kusurlarla birlikte “yalan”ı da içine alan geniş bir yelpazeyi ifade için kullanılması mümkündür. Buhârî’nin de takvası sebebiyle râvîler hakkında “yalancı”,

[37] Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 128. Sehâvî bu naklin devamında Bu durum, söz konusu lafzın (حديثه ليس بشيء lafzının) Şâfiî’nin dilinde cerh-ta‘dîlin ikinci mertebesine (kezzâb, vazzâ‘ lafızlarının bulunduğu mertebeye) işaret edeceğini belirtmiştir. Ancak cerh-ta‘dîl lafızları hakkında böylesi genellemelere gitmenin yanıltıcı olabileceği belirtilmelidir. Nitekim bu ve benzeri lafızların zayıf olmakla beraber yalancı olmayan kimseler hakkında kullanılması mümkündür. Bk. Muhammed Halef Selâme, *Lisânü’l-muhaddisîn*, III, 97.

"hadis uydurur" gibi cerh ifadeleri kullanmaktan kaçındığı hatta metruk, sâkıt râvîler hakkında "fîhi nazar" veya "seketû anh" gibi üstü kapalı cerh lafızları kullanmayı tercih ettiği bilinmektedir.[38] Bu veriler, bazı münekkidlerin tekzib lafızlarını kullanma noktasında çekimser bir yaklaşıma sahip olduklarını ve tekzib lafızları yerine râvînin cerhine işaret eden daha geniş manalı lafızları tercih edebildiklerini göstermektedir. Ancak müteşeddid eğilimli bazı muhaddislerin, tekzib lafızlarını kullanmak konusunda böyle çekimser davranmadıkları ifade edilmelidir. Nitekim muhaddisler arasında sert üslûp kullanmaktan çekinmeyen, hem an ve ortam şartlarının hem de özel hassasiyetlerinin etkisiyle hızlıca tekzib lafızlarına yönelebilen kişiler de bulunmaktadır. An ve ortam şartlarının tenkid üzerindeki etkisine "Tekzibin Dile Getirildiği An ve Ortam" başlığı altında değinileceği için burada ayrıntısına girilmeyecektir. Muhaddislerin tekzib ile ilgili yaklaşımlarının bir diğer yönü olan, kizb ve vaz' kavramlarının hangi manalarda kullanıldığı meselesi ise "Tekzib Lafzı" başlığı altında incelenecektir.

c. Tekzib Edilen Râvîye Yakınlıkları

Muhaddislerin, tekzib ettikleri râvîlere dönemsel ve bölgesel yakınlıkları bakımından da farklı durumlarda oldukları görülmektedir. Aslında ilk üç asır tekziblerinden pek çoğunun, râvîyi görüp tanıma ve/veya râvînin meclisinde bulunma neticesinde yöneltildiği belirtilmelidir. Muhaddislerin çoğu zaman, tekzib ettikleri râvîleri ya yakından tanıdıkları yahut bir vesile ile kendilerini görmüş oldukları anlaşılmaktadır. Muhaddisin râvîye dönemsel ve bölgesel yakınlığı; râvînin ilim meclislerine katılım durumu, likâ-semâ ilişkileri, sahip olduğu rivâyetler gibi pek çok konuda bilgi edinilmesini sağlayan olumlu bir etkiye sahiptir. Ahmed b. Hanbel, Harranlı muhaddis Ebû Ca'fer b. Nüfeyl'e, Ebû Katâde el-Harrânî'nin durumunun sorulmasını yadırgayan bir kişiye, "Bırak onu, insanlar kendi beldelerinin halkını daha iyi tanırlar, Ebû Ca'fer de fikrine itibar edilebilecek bir kişidir" demiştir.[39] Ahmed b. Hanbel'in bu sözleri, tenkid edilen râvîye yakınlığın, onun durumunu anlamada olumlu bir katkısının bulunacağını teyit etmektedir. İbn Hibbân'ın Ebu Müshir

[38] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 154.

[39] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 30.

hakkında "Ahmed ve Yahyâ'nın Irak'taki durumu gibi, kendi belde halkı ile ilgili cerh-ta'dîl değerlendirmeleri kabul edilirdi" sözleri de,[40] muhaddislerin kendi beldelerindeki râvîleri daha iyi tanıyacaklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte hadis ilmi ve ricâl tenkidi konusunda uzmanlaşmış "münekkid muhaddisler"in, râvîleri tanıma noktasında çok daha özel bir gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim "münekkid muhaddisler", kendi belde halklarından olmayan yahut yakından tanımadıkları pek çok râvîyi, bir vesile ile görüşerek tanımaya çalışmışlardır. Bu anlamda ya bizzat kendilerine gitmişler ya gittikleri bir şehirde onlarla görüşmüşler yahut onlar beldelerine geldiğinde, meclislerinde bulunmuş ve kendilerinden hadis dinlemişlerdir. Münekkidlerin, bu görüşmeler sayesinde râvîlerin güvenilirlik durumlarıyla alakalı birinci elden karineler/kanaatler edinmeye gayret ettikleri söylenebilir. Ebu Zür'a'ya Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî'nin durumu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir:

> Ben onu gördüm ve ondan yazdım, o yalancı biriydi, bizim yanımıza Muhammed b. Râfi' en-Nîsâbûrî ile birlikte geldi, onun arkadaşı idi. İlk yazdırdığı şey, Allah azze ve celle ve Resûlü adına yalan olan bir hadisti…[41]

Ebû Zür'a'nın bu sözleri, kendisinin Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî'yi yakından tanımıyor olsa da görmüş olduğunu ve naklettiği rivâyetleri dinlemek suretiyle güvenilirlik durumuyla ilgili bir kanaat elde ettiğini göstermektedir. Râvî ile görüşmüş olmak, rivâyetler ve genel ahvâl ile alakalı gözlem yapma imkanı sunmasının yanı sıra durumunu anlamak için râvîye sorular sorulabilmesini hatta yadırganan rivâyet ve söylemlerinin üzerine gidilebilmesini de sağlamıştır. Muhaddislerin zaman zaman, ricâl tarihi bilgilerini kullanarak, görüştükleri râvîleri imtihan ettikleri bilinen bir husustur. Halid b. Ma'dan'dan rivâyetler nakleden Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'ye Halid b. Ma'dan ile ne zaman ve nerede karşılaştığının sorulması ve verdiği cevap üzerine kendisinin tekzib edilmesi konuya dair en meşhur örneklerden biridir.[42] Hz. Âişe'yi gördüğünü söyleyen Süheyl b. Zekvan'dan da onu

[40] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 77.

[41] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 52.

[42] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 133; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 119. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLV, 347; Zehebî, *Mîzân*, III, 225.

tarif etmesi istenmiştir.[43] Muhaddislerin bazen de hadis rivâyetinde bulunan kişilere telkinde bulunarak kendilerini denedikleri görülmektedir. Irak ehlinin, Abdullah b. Ziyâd b. Sem'ân'ın kitaplarına -kendisini denemek amacıyla- hadisler ilave ettikleri ve bunları kendilerine olduğu gibi okuyunca yalancı bir kişi olduğuna hükmettikleri nakledilmiştir.[44]

Tüm bunlarla birlikte münekkid kimliğiyle öne çıkan muhaddislerin, herhangi bir râvîyi hiç görmeden, rivâyetleri üzerinden değerlendirmeler yaparak tekzib hükmüne vardıklarına dair örneklere de rastlandığı belirtilmelidir. İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim'e Ahmed b. İbrahim el-Halebî'nin hadisini göstererek durumunu sormuş ve Ebû Hâtim, "Onu tanımıyorum ama hadisi, kendisinin yalancı olduğuna işaret ediyor" cevabını vermiştir.[45] Burada Ebû Hâtim'in, söz konusu râvîyi tanımamasına rağmen, rivâyetlerini incelemek suretiyle tekzib hükmüne vardığı görülmektedir. Yine İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Abdilkerîm el-Mervezî'nin naklettiği rivâyetlerin kendilerine gönderildiğini ve babası Ebû Hâtim'in bu rivâyetler arasında bâtıl bir hadis görmesi üzerine "Bu şeyh yalancıdır, bu hadis de yalandır" dediğini nakletmektedir.[46] Bu örnekler muhaddislerin, râvîleri görmeseler dahi rivâyetlerinin tetkikiyle onlar hakkında belli kanaatlere ulaşabildiklerini göstermektedir. Öte yandan burada, muhaddislerin, kendilerinden çok önce yaşamış râvîlerin durumları hakkında değerlendirmeler yaptıkları da hatırlanabilir. İlk üç asır münekkidlerinin zaman zaman, kendilerinden önceki nesiller hakkında değerlendirmeler yaptıkları bilinen bir husustur. Bu gibi değerlendirmelerde kendilerinden önceki münekkidlerin kanaatlerinden istifade ettikleri gibi rivâyetlerin tetkikinden de istifade etmiş olmaları muhtemeldir.[47]

---

[43] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 442; Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 182; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 42.

[44] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 146; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 128.

[45] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 40. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 81; İbn Hacer, *Lisân*, I, 396-397.

[46] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 16.

[47] Ayrıca ilk üç asır sonrasında İbn Adî ve İbn Hacer gibi münekkidlerin de ilk dönem râvîleri hakkında tekzib, taz'îf ve tevsik yönünde değerlendirmelerde bulundukları hatta zaman zaman kendilerinden önceki değerlendirmelere muhalefet ettikleri bilinmektedir.

Tekzib edilen râvîye yakınlık konusundan bahsederken değinilebilecek hususlardan biri de, söz konusu yakınlığın bazen olumsuz bir tabloya dönüşebileceği meselesidir. Nitekim tekzib yöneltenin, tekzib ettiği râvî ile arasında şahsî bir meselenin yahut husumetin bulunması, zaman zaman tenkid şiddetinin artmasına ve ağır cerh ifadelerinin kullanılabilmesine yol açmıştır. Çoğunlukla akran râvîler arasında cereyan eden böylesi durumlarda râvîlerin birbirlerini tekzib ettiklerine de rastlanabilmektedir. Buhârî *el-Kırâe halfe'l-imâm* adlı eserinde muhaddislerin birbirlerine yönelik tenkidlerinden bahsetmiş ve şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

> İnsanların çoğu, diğer insanların kendilerini eleştirmelerinden kurtulamamıştır. İbrâhim'in, Şa'bî hakkında; Şa'bî'nin İkrime hakkındaki veya kendilerinden öncekiler hakkındaki sözleri böyledir. Bazı kimseler itibar ve şahsiyetler üzerinden tenkidde bulunmuşlardır. Fakat ilim ehli, bu gibi tenkidleri, açıklama veya delil bulunmadığı sürece dikkate almamışlardır. Sabit bir karine ve delil olmadığı sürece söz konusu kişilerin adaletlerini düşürmemişlerdir. [48]

Şahsî meseleler ve husumetler sebebiyle yöneltilen tekziblerin geçerli sayılmayacağı prensibi, ilk üç asır tekziblerini değerlendiren sonraki muhaddisler tarafından da gündeme getirilmiştir. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe ve Mutayyen'in birbirlerini karşılıklı olarak tenkid ettiklerine değinmiş ve "Allâh'a hamdolsun, akrânın birbirlerine yönelik tenkidlerinden pek çoğu muteber sayılmamaktadır" değerlendirmesini yapmıştır.[49] Bununla birlikte akran cerhi kabilinden tekzibleri incelerken, an ve ortam şartlarının da göz önünde bulundurulması gerektiğine değinilmelidir. Nitekim münekkidlerin an ve ortam şartlarının etkisiyle ani tepki sonucu tekzib lafzı kullanmaları yahut muhataplarını yalnızca hususi bir konuyu kastederek tenkid etmiş olmaları mümkündür. Ancak bu konu, "Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler" başlığı altında inceleneceği için burada ayrıntısına girilmeyecektir.

[48] Bk. Buhârî, *el-Kırâe*, s. 39.

[49] Zehebî, *Mîzân*, III, 607.

2. Yönelttikleri Tekzib Sayısı Açısından Münekkidler

"Tekzib Eden" başlığı altında incelenebilecek konulardan biri de münekkidler ve yönelttikleri tekzib sayılarıdır. Hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinde bulunan kişilerin, oldukça farklı sayılarda tekzib yöneltmiş oldukları görülmektedir. Aralarında onlarca râvîyi tekzib etmiş olanlar bulunduğu gibi yalnızca bir kişiyi tekzib edenler de bulunmaktadır. Yöneltilen tekzib sayısının, ricâl tenkidi konusunda vukuf sahibi olmakla yakından alakalı olduğu belirtilmelidir. Nitekim 5 ve üzeri râvîyi tekzib eden kişilerin genellikle ricâl konusunda bilgili kimseler oldukları görülmektedir. Bununla birlikte daha az sayıda râvîyi tekzib etmesine rağmen ricâl konusunda bilgi sahibi olan kişiler de bulunmaktadır. Bu durum, tekzib sayılarının aynı zamanda muhaddisin cerh-ta'dîlde benimsediği metod ve üslûp ile de alakalı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim -daha önce de ifade edildiği gibi- bazı muhaddisler tekzib lafzı kullanma konusunda daha çekimser bir yaklaşıma sahiptir. Bununla birlikte meselenin, yaşanan dönem ile de alakasının bulunduğu göz ardı edilmemelidir. İsnad ağlarının ve râvî sayısının yanı sıra rivâyetlere yönelik tehdit ve tehlikelerin de daha az olduğu ilk dönemlerde, yöneltilen tekzib sayısının da az olduğu görülmektedir

Araştırma sahası olarak belirlenen ricâl kaynakları tarandığında hicrî ilk üç asırda herhangi bir râvîye/kişiye yönelik tekzibde bulunan 185 kişi tespit edilmiştir. Bu kişilerden 112'si yalnızca 1 râvîye yönelik tekzibde bulunmuştur. Bu anlamda tekzib yöneltenlerin büyük çoğunluğunun, yalnızca 1 kişiyi tekzib etmiş oldukları belirtilmelidir. 2 veya daha çok râvîyi tekzib edenlerin sayısı ise 73'tür. Söz konusu 73 kişi içerisinde 26'sı 2 râvîye; 19'u 3-4 râvîye, 16'sı ise 5-9 arası râvîye yönelik tekzibde bulunmuştur. 10 veya üzerinde râvîyi tekzib edenlerin sayısının ise yalnızca 12 olduğu görülmektedir. Ancak bahsi geçen 12 kişi tarafından yöneltilen tekzib sayılarının da oldukça farklı düzeylerde bulunduğu ifade edilmelidir. Tekzib yönelten kişilere dönemleri açısından bakıldığında da dikkat çekici bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Nitekim tekzib yönelten kişiler vefat tarihlerine göre taksime tabi tutulduğunda, hicrî birinci asır içerisinde yalnızca 6 kişinin bulunduğu, ikinci asırda bu sayının 73'e, üçüncü asırda ise 106'ya çıktığı görülmektedir. Münekkidler ve tekzib sayıları hakkındaki bu veriler, konu hakkında bazı analizler yapmanın faydalı olacağını düşündürmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere hicrî ilk üç asırda 10 ve üzeri râvîye yönelik tekzibde bulunan 12 kişi tespit edilmiştir. Bu dönem içerisinde en çok râvî tekzibinde bulunan kişinin Yahyâ b. Maîn olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn, **158** tekzib ile ilk üç asırda en fazla tekzib yönelten münekkid durumundadır. Kendisini Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel takip etmektedir. Ebû Hatim'in **74**, Ahmed b. Hanbel'in ise **43** tekzibi tespit edilmiştir. Söz konusu üç münekkidden sonra ise Cûzcânî **34** tekzib, Ebû Dâvûd **28**, Ebû Zür'a er-Râzî **24**, Sâlih b. Muhammed Cezere **24**, Amr b. Ali el-Fellâs **21**, Nesâî **20**, Ali b. el-Medînî **18**, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Muhammed b. Abdillah b. Nümeyr **10** tekzible, ilk üç asrın en çok tekzib yönelten münekkidleri arasında yer almışlardır. Burada öncelikle, adı geçen muhaddislerden her birinin ricâl konusunda vukuf sahibi ve münekkid kimliğiyle öne çıkan kişiler olduğuna değinilmelidir. Hatta Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim, Cûzcânî, Nesâî, Ali b. el-Medînî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân, bazı muhaddisler tarafından müteşeddid olarak değerlendirilmektedir.[50] Ayrıca söz konusu muhaddisler arasında 11 kişinin, vefat tarihi itibariyle hicrî üçüncü asır içerisinde bulundukları görülmektedir. İkinci asır muhaddisleri arasından yalnızca Yahyâ b. Saîd el-Kattân bu gruba dahil olmuştur. Hicrî birinci asırda ise 10 ve üzeri tekzib yönelten herhangi bir kişiye rastlanmamıştır. Hicrî ilk üç asırda 10 ve üzeri râvîyi tekzib edenlerle alakalı şöyle bir tablo sunulabilir:

[50] Hadis tarihinde müteşeddid ve mütesâhil olarak değerlendirilen muhaddisler hakkında bk. Dinçer, Ahmet Yasin. *Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesâhül* (yüksek lisans tezi), Bursa 2018.

Grafik 5: Hicrî İlk Üç Asırda 10 veya Üzeri Râvîyi Tekzib Edenler

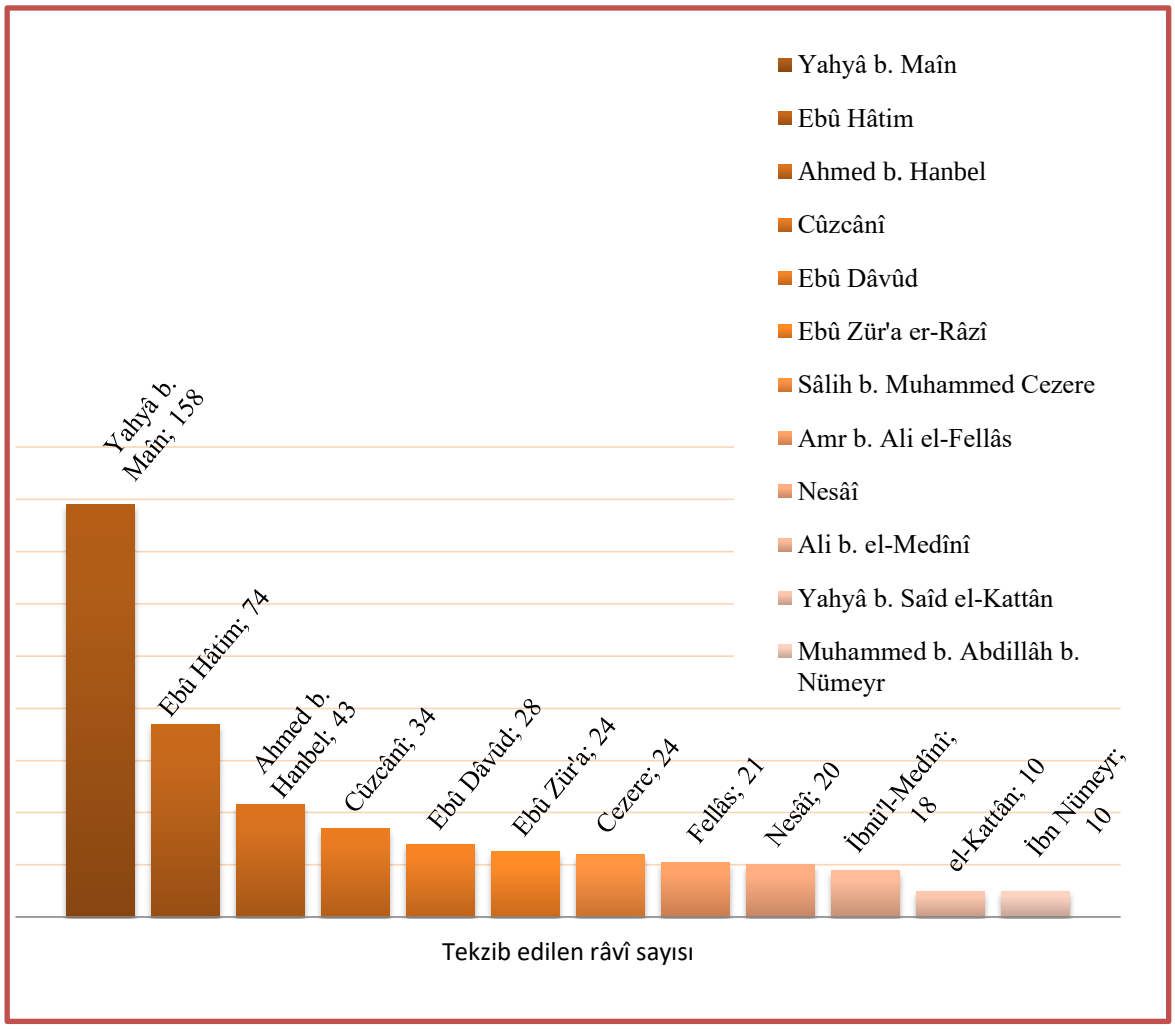

Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, hicrî ilk üç asırda 100'ün üzerinde râvîyi tekzib eden tek kişidir. Kendisinin diğer münekkidlere nazaran oldukça fazla tekzibi bulunduğu dikkat çekmektedir. Yönelttiği tekzib sayısı, kendisinden hemen sonra gelen Ebû Hâtim'in yönelttiği tekzib sayısının dahi iki katından fazladır. Yahyâ b. Maîn'in yönelttiği tekzib sayısının bu denli çok oluşu, öncelikle kendisinin râvîler hakkındaki vukufu ve râvî tenkidi konusundaki aktifliği ile irtibatlandırılabilir. Nitekim kendisinin, hem ricâl tenkidinde oldukça mahir olduğu bilinmekte hem de değerlendirmede bulunduğu râvî sayısının çokluğuyla, ricâl tenkidinde aktif rol

oynadığı görülmektedir.[51] Bununla birlikte yönelttiği tekzib sayısı, müteşeddid olduğunu ifade eden değerlendirmelerle de uyumlu görünmektedir.

Burada, 10 ve üzeri tekzibde bulunanlar arasında, vefât tarihi itibariyle ikinci asra mensup tek muhaddis olan Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan da kısaca bahsedilebilir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Zehebî ve Sehâvî'ye göre müteşeddid muhaddisler arasında sayılmaktadır.[52] Yukarıda ifade edildiği üzere kendisinin, 10 râvîye yönelik tekzibde bulunduğu tespit edilmiştir. Aslında bu sayının, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerin yönelttikleri tekzib sayısına göre oldukça az olduğu söylenebilir. Ancak Yahyâ b. Saîd, ikinci asır muhaddisleri arasında 10 ve üzeri tekzibde bulunan tek kişi durumundadır. Dolayısıyla bu sayı aynı zamanda, ikinci asır muhaddisleri tarafından yöneltilen en yüksek tekzib sayısıdır.

Hicrî ilk üç asırda 5-9 arası tekzib yönelten 16 kişi tespit edilmiştir. Bu kişilerden 8'i vefat tarihi itibariyle ikinci asra, diğer 8'i ise üçüncü asra mensuptur. Hicrî ikinci asırda Mâlik b. Enes'in **9**, Şu'be b. el-Haccâc ve Vekî' b. el-Cerrâh'ın **7**; Süfyân es-Sevrî ve Cerîr b. Abdilhamîd'in **6**; Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Bekir b. Ayyâş ve Süfyân b. Uyeyne'nin **5** tekzib yönelttiği tespit edilmiştir. Bu kişiler, hicrî ikinci asırda Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan sonra en fazla tekzib yönelten muhaddislerdir. Hicrî üçüncü asırda ise İshak b. Rahuye, Abdurrahman b. Hırâş ve Mutayyen'in **9**; Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin **7;** Buhârî'nin ve Yezîd b. Hârûn'un **6**; Ebû Hayseme ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin **5** tekzib dile getirdiği tespit edilmiştir. 5-9 arası tekzib yönelten kişilerin genel anlamda tanınmış muhaddisler oldukları ifade edilmelidir. Ayrıca hicrî birinci asırda 5-9 arası tekzib yönelten herhangi bir kişi bulunmadığı da dikkat çekmektedir.

Hicrî ilk üç asırda 3 veya 4 râvîyi tekzib eden 19 kişi tespit edilmiştir. İkinci asırda Şa'bî, A'meş, Leys b. Ebî Süleym, Mu'temir b. Süleyman, İsmâil b. Uleyye,

[51] Zehebî "Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl" adlı risalesinde, muhaddislerden bir kısmının râvîlerin neredeyse tamamı hakkında değerlendirmede bulunduğunu, bir kısmının, pek çok râvî hakkında değerlendirme yaptığını, diğer bir kısmının ise yalnızca yeri geldikçe tenkidde bulunduğunu söylerken, muhaddislerin cerh-ta'dîl aktivitesi açısından aynı durumda olmadıklarına işaret etmiş bulunmaktadır. Bk. Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluhû", s. 171.

[52] Bk. *el-Mûkıza*, s. 83.

Hafs b. Gıyâs, ve Abdurrahmân b. Mehdî **3** tekzib yöneltmiştir. Üçüncü asırda ise Ebû Müshir, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Ebü'l-Velid et-Tayâlisî, Süleyman eş-Şâzekûnî, Abbâs b. Abdilazim, Osman b. Ebî Şeybe, İbn Ammâr el-Mevsilî, İclî, Muhammed b. Avf et-Tâî ve Sehl b. Şâzûye **3**; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Mûsâ b. Hârûn **4** tekzib yöneltmişlerdir. Bu grupta yer alan kişilerin de genel olarak tanınmış muhaddisler olduğu görülmektedir. Ayrıca hicrî birinci asır muhaddisleri arasında 3 veya 4 râvîye tekzib yönelten herhangi bir muhaddis bulunmadığına da işaret edilmelidir.

Hicrî ilk üç asırda 2 râvîyi tekzib etmiş kişilerin sayısı 26 olarak tespit edilmiştir. İlk asırda İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. el-Müseyyeb'in, **2**'şer râvîye yönelik tekzibleri bulunmaktadır. Bu sayının aynı zamanda, ilk asır muhaddisleri tarafından yöneltilmiş en yüksek tekzib sayısı olduğuna dikkat çekilmelidir. 2. asırda Eyyûb es-Sahtıyânî, Hişâm b. Urve, Zaide b. Kudâme, Şerîk b. Abdillah, Hammâd b. Zeyd başta olmak üzere 12 kişi, **2** râvîye tekzib yöneltmişlerdir. 3. asırda ise Şâfiî, Abdurrazzâk b Hemmâm, Affân b. Müslim, Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, Ebû Yahyâ Sâika'nın da aralarında bulunduğu 10 kişi, **2** râvî tekzib etmişlerdir. 2 râvîye yönelik tekzibde bulunan kişilerin de genel olarak tanınmış muhaddisler olduğu söylenebilir. Ancak aralarında çok tanınmayan kişiler de bulunduğu belirtilmelidir.

Hicrî ilk üç asırda yalnızca bir râvîye/kişiye yönelik tekzibde bulunan 112 kişi tespit edilmiştir. Bu kişiler arasında tanınmış muhaddisler bulunduğu gibi, az tanınan ve kaynaklarda yalnızca râvî vasfıyla kaydedilmiş kişiler de yer almaktadır. Hatta sayıca az da olsa, aralarındaki bazı kişiler hakkında yeterli bilgi bulunamadığı ifade edilmelidir. İlk asırda Adî b. Hâtim,[53] Hâlid b. Urfuta,[54] Sıla b. Züfer[55] olmak üzere toplam üç kişinin **1** tekzibde bulundukları görülmektedir. İkinci asırda ise 1 râvîye yönelik tekzibi kaydedilen 45 kişi tespit edilmiştir. Bu kişiler arasında Atâ b. Ebî

[53] Ebû Tarîf Adî b. Hâtim et-Tâî (ö. 67/686). Sahâbe neslindendir. Müslüman olmadan önce Tay kabilesinin reisi olduğu gibi Müslüman olduktan sonra da kabile reisliği devam etmiştir. Biyografisi için bk. Yardım, "Adî b. Hâtim et-Tâî", *DİA*, I, 380.

[54] Sahâbe tabakasından olduğu ve hicrî 60 senesinde vefat ettiği kaydedilmektedir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 486.

[55] Sıla b. Züfer el-Absî el-Kûfî. Tâbiûn tabakasından olduğu (bk. Zehebî, *Siyer*, IV, 517) ve h. 72 senesinde vefat ettiği (bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 825) kaydedilmektedir.

Rabâh, İbn Sîrîn, Hâlid el-Hazzâ ve Muhammed b. Ca‘fer Gunder gibi tanınmış muhaddisler bulunmaktadır. 3. asırda ise 64 kişinin tek râvîye yönelik tekzibde bulunduğu görülmektedir. Bu kişiler arasında da Muhammed b. Beşşâr Bündâr ve İshâk b. Mansûr el-Kevsec gibi tanınmış muhaddisler bulunmaktadır. Ancak bu grupta yer alanlardan önemli bir kısmının meşhur muhaddis/münekkidlerden olmadığı belirtilmelidir.

Burada, birinci asra mensup kişiler tarafından dile getirilen tekziblerin az oluşu üzerinde de kısaca durulabilir. Nitekim vefat tarihi itibariyle birinci asra mensup kişiler arasında yalnızca 6 kişinin tekzibde bulunduğu tespit edilmiştir.[56] Yukarıda ifade edildiği üzere birinci asırda, İbrahim en-Nehaî, Saîd b. Cübeyr ve Saîd b. el-Müseyyeb'in 2'şer tekzibi; Adî b. Hâtim, Hâlid b. Urfuta ve Sıla b. Züfer'in ise birer tekzibi bulunmaktadır. Burada Adî b. Hâtim, Hâlid b. Urfuta ve Sıla b. Züfer tarafından dile getirilen tekziblerin, Muhtâr es-Sekafî'ye yönelik olduğuna işaret edilmelidir. Muhtâr es-Sekafî'nin[57] ise aşırı görüşleriyle tanındığı bilinmekte hatta nebîlik iddiasında bulunduğu kaydedilmektedir. Bu anlamda söz konusu üç tekzibin, rivâyetlere yönelik tehditleri bertaraf etme çabasının yanı sıra sapkın görüş ve söylemlere yönelik tepki ve itirazlar mahiyetinde olduğu düşünülebilir. Aslında hicrî birinci asırda hem aşırı/sapkın görüşlere yönelik tepkilerin hem de rivâyetleri korumaya yönelik bir çabanın var olduğu bilinmektedir. Böylesi hassasiyetlerin var olduğu bir ortamda son derece az sayıda tekzib yöneltilmesi ise râvî sayısının az olması ile irtibatlandırılabileceği gibi rivâyetlere yönelik tehdit ve tehlikelerin az olmasıyla da irtibatlandırılabilir.

[56] Hicrî birinci asırda tekzib dile getirilenlerin bu denli az oluşunda çalışmada seçilen metodun etkisinin de bulunduğu ifade edilmelidir. Nitekim bu araştırma sahası olarak cerh-ta‘dîl kitapları seçilmiş; sahabe biyografilerine yahut tarihe dair pek çok eser çalışma kapsamına alınmamıştır. Söz konusu eserler üzerinde yapılacak herhangi bir çalışmada daha farklı rakamlara ulaşılması mümkündür. Ancak sahâbe biyografileri ve tarihe dair eserlerde karşılaşılacak tekziblerden pek çoğunun gerçek manada birer yalanlama olmadığına da işaret edilmelidir. Sahabe Dönemi tekzibleri hakkında bk. Erul, "Sahabe Döneminde "Tekzib" ve 'Tekzibin Mahiyeti", s. 455-489.

[57] Ebû İshâk Muhtâr b. Ebî Ubeyd b. Mes‘ûd es-Sekafî (ö. 67/687). Biyografisi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 706; İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 12-13; Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54-55.

C. TEKZİB LAFZI

Râvî hakkında kullanılan değerlendirme lafızlarının anlaşılması, her cerh-ta‘dîl hükmü için olduğu gibi tekzib hükümleri için de büyük önem taşımaktadır. Nitekim lafızlar hakkında doğru yorumlar yapmadan râvînin durumu hakkında isabetli bir kanaate ulaşmak çoğu zaman mümkün değildir. Lafızlar hakkında isabetli yorumlar yapılması ise, hem tekzibe delalet eden lafızların tanınması hem de tekzib lafızlarının muhaddislerin dilindeki anlam ve kullanım sahalarının bilinmesi ile mümkündür. Tekzibde “lafız unsuru”nu konu alan bu başlık altında öncelikle, hangi lafızların tekzibe delalet edip hangilerinin tekzibe delalet etmediğiyle alakalı genel bir değerlendirme yapılacak, sonra ise pek çok tekzib lafzının kendilerinden türediği **kizb** ve **vaz‘** kavramlarının hadis tarihindeki anlam ve kullanım sahaları üzerinde durulacaktır.

1. Tekzibde Kullanılan Lafızlar

Râvî tekzibi genel olarak, “yalan söyleme” ve “hadis uydurma” olmak üzere iki temel cerh sebebine dayandırılmaktadır. Hadis tarihinde “yalan söyleme”, çoğunlukla **kizb** kökünden gelen lafızlarla, “hadis uydurma” ise **vaz‘** kökünden gelen lafızlarla ifade edilmiştir. Yalana ve uydurmaya işaret eden farklı lafızlar da bulunmakla birlikte tekzib lafızlarının büyük çoğunluğu, kizb ve vaz‘ kökünden gelen kelimelerden oluşmaktadır. Bir lafzın tekzibe delalet edip etmediğini söyleyebilmek için öncelikle, lafızda, “yalana delalet etme” ve “râvîye yönelik olma” vasıflarının bulunup bulunmadığına bakılmalıdır. Nitekim -ileride izah edileceği üzere- her iki vasfın da açık olduğu durumlarda lafzın tekzibe delaleti açık olmaktadır. Bu sebeple söz konusu lafızları “açık tekzib lafızları” olarak nitelemek mümkündür. Bu iki vasıftan herhangi birinin eksik veya kapalı olduğu durumlarda ise tekzibe delaletin gerçekleşmeyebildiği veya tekzibe delalette kapalılık bulunabildiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla ilgili lafızların açık tekzib lafızları olarak değerlendirilmesi uygun görünmemektedir. Bu başlık altında öncelikle, tekzibe işaret eden başlıca lafızlar üzerinde durulacak ayrıca lafızların tekzibe delaletleri hakkında bazı değerlendirmelere yer verilecektir.

Tekzib lafızları arasında en yaygın olanları kizb kökünden gelen lafızlardır. Hicrî ilk üç asırda tekzib edilmiş râvîlerden büyük çoğunluğu hakkında "kizb" kökünden gelen lafızların kullanıldığı görülmektedir. Durumun böyle gelişmesinde kizb kökünden gelen lafızların oldukça geniş bir anlam ve kullanım sahasına sahip olmasının etkisi bulunmaktadır. Nitekim söz konusu lafızlar rivâyet konularındaki her türlü tekzibde kullanılabildiği gibi, rivâyet konularıyla alakalı olmayan tekziblerde de kullanılabilmektedir. Bu anlamda kizb kökünden türetilmiş tekzib lafızlarının, vaz' kökünden gelen lafızlara göre daha genel bir kullanım alanı bulunduğu ifade edilmelidir.

Râvîler hakkında kullanılan كذب "yalan söyledi", كذبت "yalan söyledin", كذب على فلان "falanca adına yalan söyledi", يكذب "yalan söylüyor", تكذب "yalan söylüyorsun", يكذب على فلان "falanca adına yalan söylüyor", كاذب ، كذاب "yalancı", اكذب الناس "insanların en yalancısı" gibi ifadeler kizb kökünden gelen başlıca tekzib lafızlarıdır. Söz konusu lafızlar tek başlarına gelebildiği gibi ليس بثقة كذاب ، كذاب متروك الحديث ، كذاب يضع الحديث örneklerinde olduğu gibi diğer cerh lafızlarıyla bir arada da gelebilmektedir. Ayrıca nadir de olsa ركن من أركان الكذب "yalanın temel taşlarından biridir"[58] gibi özel terkipler halinde kullanılabilmiştir. Zikredilen bu lafızların tamamı, râvîye yönelik açık bir yalan isnâdında bulunmaları bakımından "açık tekzib lafızları" olarak nitelendirilebilir. Nitekim söz konusu lafızlarda, hem "râvîye yönelik olma" hem de "yalana delalet etme" vasfı açık olarak görülebilmektedir. Râvîlere yöneltilen استبان لي كذبه "yalanı bana açık oldu",[59] وقفت منه على كذب "yalanına vâkıf

[58] Bu lafzı, Süfyân es-Sevrî'nin Süveyr b. Ebî Fâhıte hakkında (Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 13); Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Bişr b. Nümeyr el-Kuşeyrî hakkında (Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 156); ve Şâfiî'nin Kesîr b. Abdillah el-Müzenî hakkında (Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 222) kullandığı kaydedilmektedir. Öte yandan *et-Târîhu'l-kebîr*'de Süfyân es-Sevrî'nin من أركان الكذب lafzını kullandığı kaydedilmektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 184.

[59] Söz konusu lafız Yahyâ b. Saîd el-Kattân tarafından es-Serî b. İsmâil el-Hemedânî (Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 176) ve Abdullah b. Saîd el-Makburî (Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 105); Yezîd b. Hârûn tarafından ise Ziyâd b. Meymûn hakkında (Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 544) kullanılmıştır.

oldum"[60] gibi tenkidlerin de açık tekzib lafızları olarak değerlendirilmeye müsait olduğu söylenebilir.

Öte yandan râvînin belirli bir sözü veya rivâyeti için كذب "yalan" veya هذا كذب "bu yalan" gibi ifadelerle itirazda bulunulmasının her zaman açık birer tekzib ifadesi olmayabileceği belirtilmelidir. Bu gibi lafızların; râvîye yönelik bir cerh ifadesi olmayıp rivâyetin veya sözün yanlışlığına dikkat çekmek üzere kullanılması mümkündür. Dolayısıyla "râvîye yönelik olma" vasıfları her zaman açık olmamaktadır. Ayrıca "münkeru'l-hadîs", "metrûku'l-hadîs", "leyse bi sika" gibi lafızların da -bazen yalancı râvîler hakkında kullanıldığı biliniyor olsa da- tekzib lafızları arasında sayılması uygun değildir. Nitekim bu lafızların yalancı olmayan râvîler hakkında kullanılması da ihtimal dahilindedir ve bu açıdan "yalana delalet etme" vasıfları açık bulunmamaktadır. Burada, دجال "deccâl"[61] ve آفته فلان "bu hadisin âfeti falancadır"[62] gibi, tekzib için kullanılması muhtemel olan lafızlar ile tekzibden kinaye olduğu değerlendirilen lafızlara da değinilebilir. Aslında ilgili lafızlardan pek çoğunda da "yalana delalet etme" vasfının açık olmadığı görülmektedir. Bu sebeple söz konusu lafızları incelerken genellemelerden kaçınmanın ve râvî özelinde değerlendirmeler yapmanın daha ihtiyatlı olacağı belirtilmelidir.

وضع kökünden gelen tekzib lafızlarının, özellikle hadis uydurma ve bazı isnad tahrifleri hakkında kullanıldığı görülmektedir.[63] Bu anlamda söz konusu lafızların, kizb kökünden gelen lafızlara göre daha özel ve dar bir kapsama işaret ettiği söylenebilir. Bu durumun tabi bir sonucu olarak, vaz' kökünden gelen lafızlar, kizb kökünden gelen lafızlara göre çok daha az sayıda râvî hakkında kullanılmıştır.

---

[60] İbn Ebî Âsım, en-Nadr b. Tâhir hakkında ثم وقفت من هذا الشيخ بعده على الكذب "sonrasında bu şeyhin yalanına vakıf oldum" diyerek tenkidde bulunmuştur. Bk. İbn Ebî Âsım *es-Sünne*, I, 289; *Mîzânü'l-i'tidâl*'de bu tenkid وقفت منه على كذب olarak kaydedilmiştir. Bk. Zehebî, *Mîzân*, IV, 259.

[61] Nitekim Seyyid Abdülmâcid Ğavrî, cerh-ta'dîl lafızlarını incelediği *Mu'cem*'inde, "deccâl" lafzının hem yalana hem de bid'ate delalet etmek üzere kullanılabildiğini belirtmektedir. Bk. Ğavrî, *Mu'cem*, s. 302-307.

[62] Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*'te söz konusu ifadenin vaz'a kinaye olabileceği gibi nekârete de delalet edebileceğine işaret etmiştir. Bk. Halebî, *el-Keşf*, s. 90.

[63] Vaz' kavramının anlam ve kullanım sahası hakkında "Vaz' Kavramı ve Anlam Sahası" başlığı altında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Nitekim hicrî ilk üç asır münekkidleri tarafından tekzib edilmiş 417 râvînin tamamına yakını en az bir muhaddis tarafından kizb kökünden gelen lafızlarla tenkide uğramışken hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından vaz'a nispet edilen 104 kişi tespit edilmiştir.

Râvîler için kullanılan وضع "uydurdu", وضع علي فلان "falan adına uydurdu", يضع "uyduruyor", يضع على فلان "falan adına uyduruyor", وضاع "uydurmacı", gibi ifadeler vaz' kökünden gelen başlıca "açık tekzib lafızları" arasındadır. Râvînin "mevzû rivâyetler naklettiğinin" söylenmesi veya naklettiği herhangi bir rivâyet için "mevzû" değerlendirmesinin yapılması ise açık birer tekzib addedilmemelidir. Nitekim herhangi bir râvînin mevzû rivâyetler nakletmesi her zaman, kendisinin söz konusu rivâyetleri uyduran kişi olduğu anlamına gelmemektedir. Râvînin, naklettiği rivâyetin durumundan haberdar olmaması veya vehim sebebiyle mevzû haberler nakletmiş olması mümkündür. İbn Hibbân'ın Vâzi' b. Nâfi' el-Ukaylî (ö. 141-150/758-768) hakkında "Az rivâyeti olmasına rağmen mevzû haberler nakleden kimselerdendir. Sanki kendisi bu konuda kasıtlı değildir ve rivâyetlerindeki bu durum, vehminin çok olması sebebiyle gerçekleşmiştir" değerlendirmesinde bulunması[64] bu durumun örneklerinden biridir. Öte yandan mevzû haber nakleden kişinin, senediyle birlikte serdetmeyi, rivâyetin durumuyla ilgili yeterli bir beyan olarak görmesi ihtimali de zaman zaman gündeme gelebilmekte ve bu ihtimal de mevzû haber nakleden her râvînin uydurmacı olmadığına işaret etmektedir.[65] Dolayısıyla herhangi bir rivâyetin mevzû olduğunu ifade eden değerlendirmelerde genel olarak, tenkid lafzının, "râvîye yönelik olma" vasfını taşımadığı belirtilmelidir.

Vaz' kökünden gelmemekle beraber vaz'a işaret etmek üzere kullanılan bazı lafızlar da bulunmaktadır. Bu anlamda öncelikle يفتعل ، افتعل ve يركب الاسانيد gibi lafızlara değinilebilir. Konuya dair örneklerden biri, Ebû Zür'a er-Râzî'nin Muhammed b. Ebân el-Kasrânî hakkında افتعل lafzını kullanmasıdır. Ebû Zür'a er-Râzî, Kasrânî'nin

[64] Bk. İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*, III, 83.

[65] Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, adaletiyle tanınan kişinin mevzû bir rivâyeti senediyle birlikte kitabında rivâyet etmesinin adalete zarar vermeyeceğini çünkü bu durumda -senedi açıklaması sebebiyle- sorumluluğu okuyucuya havale etmiş sayılacağını; ancak zayıf bir râvînin veya tanınmayan birinin, sika râvîlerden veya zayıf da olsa kendisinden daha kuvvetli olan kişilerden mevzû haberler nakletmesinin, râvî hakkında töhmet oluşturacağını ifade etmektedir. Gavrî, *Mu'cem*, s. 687, 688.

Rey'e ilk geldiğinde "Rey ehli ne tür hadislerden hoşlanıyor?" diye sorduğunu, "İrcâ ile alakalı hadislerden" cevabını alınca ise onlara ircâ ile alakalı bir cüz uydurduğunu (فافتعل لهم جزءا في الارجاء) söylemiştir.[66] Ebû Zür'a'nın burada افتعل lafzını **vaz'** anlamında kullandığı görülmektedir. Ali b. el-Medînî'nin, Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında Sehl b. Hassân'dan naklettiği sözler ise يركب الاسانيد lafzının kullanımına dair bir örnek sunmaktadır. Buna göre Sehl b. Hassân şöyle demektedir:

> Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin odasında İbn Ebî Arûbe'nin *Musannef*'ini içeren bir kitap bulunuyordu. Kendisi buna isnadlar terkib ediyor (وهو يركب عليه الأسانيد), "bize Husayf tahdis etti", "bize Husayn tahdis etti" diyordu.[67]

Sehl b. Hassân'ın bu sözleri, vaz' kavramının "isnad uydurma/düzme" manasına yakın görünmektedir.[68] Nitekim Amr b. Ali Fellâs da Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin, İbn Ebî Arûbe'ye ait *Musannef* üzerindeki müdahalesine değinmiş ve bu fiili, "her bir hadis için isnad uyduruyordu" (فيضع لكل حديث إسنادا) sözleriyle ifadelendirmiştir.[69] Vaz' kavramına delalet etmek üzere kullanılan lafızlardan bahsederken, Cûzcânî'nin Ebû Mukâtil es-Semerkandî hakkında söylediği "Bana bildirildiğine göre güzel sözlerin başına isnâd inşâ ediyormuş" (ينشئ للكلام الحسن إسنادا) sözlerine[70] de değinilebilir. Cûzcânî'nin burada söz konusu ifadeyi "isnad uydurma" anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak bunun nadir bir kullanım olduğu belirtilmelidir.

Tekzibde "lafız" unsuruyla alakalı olarak değinilmesi gereken hususlardan biri de râvîler hakkındaki bazı tenkidlerin, kullanılan lafızları zikretmeksizin كذبه فلان , رماه بالوضع , رماه بالكذب ,نسبه إلى الكذب gibi ifadelerle nakledilmiş olmasıdır. Söz konusu ifadeler, genel olarak râvî hakkında gerçekleşen bir tekzibin muhtasaran ve/veya mânen rivâyeti mahiyetindedir. Böylesi mânen rivâyetlerde tekzibin haddizatında hangi lafızla yöneltildiği meselesi ise müphem kalmaktadır. Bu anlamda söz konusu

---

[66] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 200. Ayrıca bk. Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, s. 214; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 492.

[67] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 23.

[68] Vaz' kavramının "isnad uydurma/düzme" anlamında kullanımı hakkında "Vaz' Kavramı ve Anlam Sahası" başlığı altında bilgi verilecektir.

[69] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 26.

[70] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 345. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, III, 226.

ifadeleri "müphem tekzib lafızları" olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan râvînin diğer kaynaklardaki biyografileri incelendiğinde çoğu zaman ilgili muhaddisin, açık lafızlarla yönelttiği tekzibe dair kayıtlar bulunabilmektedir. Bu durumda müphem lafızların işaretinden hareketle açık tekzib lafızlarına ulaşmak ve râvî üzerindeki incelemeyi daha açık veriler üzerinden yürütmek mümkün olabilmektedir. Ancak zaman zaman müphem lafızlarla işaret edilmiş tekzibin açık verileri bulunamamaktadır. Burada açık tekzibin, günümüze ulaşmayan bir kaynakta yer alması veya herhangi bir sebeple gözden kaçırılmış olması ihtimalinden bahsedilebilir. Ayrıca nadir de olsa farklı ihtimallerin söz konusu olabileceği belirtilmelidir. Nitekim Muallimî (ö. 1966), hadis ilmine dair önemli tespitler içeren et-*Tenkîl*'inde şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

> Kişinin, bir biyografide "falan onu tevsik etti", falan onu zayıf saydı", "falan onu yalanladı" ibarelerini gördüğü zaman ibarenin aslını araştırması gerekir. Çünkü (münekkid), "sikadır", "zayıftır", "yalancıdır" dememiş olabilir. İbrahim b. Süveyd b. Hibbân el-Medenî'nin, *Feth Mukaddimesi*'nde yer alan biyografisinde, "İbn Maîn ve Ebû Zür'a onu tevsik etti" ibaresi geçmektedir. (Râvînin) *Tehzîb*'deki biyografisinde ise "Ebû Zür'a onun hakkında, 'kendisinden rivâyette sakınca yoktur' dedi" ifadeleri yer almaktadır…[71]

Muallimî'nin burada, müphem tenkid lafızlarıyla işaret edilen asıl lafızların araştırılması gerektiğine dikkat çektiği görülmektedir. Nitekim müphem lafızlar, - ليس به بأس lafzının وثقه ibaresi ile karşılanması örneğinde olduğu gibi- münekkidin râvî hakkındaki kanaatine dair genel bir özet mahiyetindedir. Râvînin cerh veya ta'dilin tam olarak hangi mertebesinde görüldüğüne hakkında net bir belirleme içermemektedir. Bu anlamda söz konusu lafızlar, tenkid metninin lafzen nakli olarak değerlendirilmemelidir. Muallimî, bu açıklamasının ardından كذبه lafzı ile alakalı da bir örnek zikretmiş ve bu örnek üzerinden açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre Muallimî, Ebû Şâfi' Ma'bed b. Cumua'nın, *Mîzânü'l-i'tidâl* ve *Lisânü'l-Mîzân*'da yer alan biyografilerinde "Ebû Zür'a el-Keşşî onu tekzib etmiştir" ifadesinin geçtiğine değinmiş ancak Ebû Zür'a el-Keşşî'nin ibaresinden aslında bu mananın çıkmadığını, aksine Ebû Zür'a'nın, Ma'bed'i güvenilir bir kimse olarak değerlendirdiğini

[71] Bk. Muallimî, *et-Tenkîl*, I, 253.

söylemiştir.[72] Bu meseleyi, eserindeki biyografiler kısmında tekrar ele alan Muallimî, Ma'bed'in, *Târîhu Cürcân*'da yer alan bir kayda göre hem kendi ismini, hem de babasının ve dedesinin isimlerini değiştirdiğine işaret etmiş ve şu değerlendirmede bulunmuştur:

> Sanki bazı kişiler "Kendisi, onların isimlerini değiştirmiştir" sözüne dayanmış ve bunu tekzib saymışlardır. Diğerleri de tahkik etmeksizin bu değerlendirmeye tabi olmuşlardır. İsim değiştirmek, -kişi, isminin (evvelden beri) öyle olduğunu iddia etmediği sürece- yalan değildir. Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem de bazı kimselerin isimlerini değiştirmiştir. Bazı kişilerin de hem kendi isimlerini hem babalarının isimlerini değiştirmiştir. Zaten Keşşî'nin onun hakkında "hadiste güvenilir bir kimsedir" demesi bu ihtimali bertaraf etmektedir.[73]

Muallimî'nin bu sözleri, müphem tenkid lafızları ile ilgili bir başka hususa dikkat çekmektedir. Nitekim bu lafızlar, münekkid kanaatinin, bir başka muhaddis tarafından yapılmış özeti mahiyetindedir. Yani burada, başka bir muhaddisin herhangi bir tenkid üzerindeki okuması söz konusudur. Dolayısıyla -istisnâî de olsa- aktaran muhaddisin, tekzib dışında bir tenkidi tekzib olarak değerlendirmesi mümkündür. Tüm bu sebeplerle râvîler hakkında doğru değerlendirmeler yapabilmek için -mümkün olduğu kadarıyla- müphem lafızlarla varlığına işaret edilen asıl lafızlara ulaşmak daha ihtiyatlı bir yaklaşım olarak görünmektedir. Bu sayede yanlış anlamaların ve hatalı aktarımların önlenmesi daha mümkün hale gelecektir.

2. Anlam Ve Kullanım Sahaları Açısından Kizb ve Vaz' Kavramları

Kizb ve vaz' kavramları, râvî tekzibinde kullanılan temel kavramlardır. Râvîlere yönelik tekzibleri doğru anlamlandırabilmek için söz konusu kavramların anlam ve kullanım sahalarının tanınması büyük önem taşımaktadır. Kizb ve vaz'ın hadis tarihinde hangi manalarda kullanıldığının anlaşılması için hem usûle dair teorik metinlerdeki hem de cerh-ta'dîl pratiğindeki kullanımları tetkik edilmelidir. Bu başlık altında kizb ve vaz' kavramlarının anlam ve kullanım sahaları incelenecek ve

[72] Muallimî, *et-Tenkîl*, I, 253.

[73] Muallimî, *et-Tenkîl*, II, 719.

kavramların, teorik anlamlarıyla pratikteki kullanımları arasında mukayese yapılacaktır.

a. Kizb Kavramı ve Anlam Sahası

Kizb (kezib) كذب kelimesi sözlükte "doğruluğun (sıdk) zıddı",[74] "vâkıâya uygun olmayan bir haber vermek"[75] gibi manalara gelmektedir. Kelime, isim olarak kullanıldığında "yalan", masdar olarak kullanıldığında "yalan söylemek" anlamlarını ifade etmektedir. İbn Hacer *Nuhbetu'l-fiker*'de ta'n sebeplerinden ilkini, كذب الراوي "râvînin yalan söylemesi" olarak belirlemiştir. *Nüzhetü'n-nazar*'da ise söz konusu kavramı açıklamış ve "râvînin nebevî hadislerde yalan söylemesi, Resûlullâh'dan (s.a.), söylemediği bir şeyi kasıtlı olarak rivâyet etmesidir" demiştir.[76] İbn Hacer'in bu tarifte öncelikle, "râvînin yalan söylemesini", "nebevî hadislerde yalan söylemek" olarak kayıtladığı; nebevî hadislerde yalan söylemeyi ise "kendisinden, söylemediği bir şeyi kasıtlı olarak nakletmek" ifadeleriyle açıkladığı görülmektedir.

İbn Hacer'in kizbu'r-râvî kavramına dair tarifi, kavrama oldukça hususî bir kapsam belirlemektedir. Bu tarife göre kizbu'r-râvî, kişinin "hadis uydurması" ve "uydurma olduğunu bildiği rivâyetleri nakletmesi" ile sınırlı görünmektedir. Cerh-ta'dîl usûlüne dair teorik değerlendirmelerin bir kısmında da kizbu'r-râvî veya kısaca kizb kavramı ile bu husûsî kapsamın kastedildiği ifade edilebilir. Bununla birlikte kizb kavramının ve kizb kökünden gelen lafızların cerh-ta'dîl pratiğindeki anlam sahasının çok daha geniş olduğu belirtilmelidir. Nitekim cerh-ta'dîl pratiğinde, hadis rivâyetiyle alakalı olmayan konularda yöneltilen tekziblere de rastlanmaktadır. Ayrıca "hadiste yalan söyleme"nin kapsamı da bazı muhaddislerce İbn Hacer'in tarifindeki çerçeveden daha geniş tutulabilmiştir. Bu anlamda kavramın, muhaddislerin dilinde farklı kapsamlara işaret edebileceği belirtilmelidir. Ancak burada, tarifin sahibi olan İbn Hacer'in, söz konusu farktan haberdar olmadığı düşüncesine kapılmamak gerektiği üzerinde özellikle durulmalıdır. Hatta kizbu'r-râvî kavramına dair bu tarifin,

[74] İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, I, 704.

[75] Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, IV, 113; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, IV, 131.

[76] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 106.

pratikteki tekziblerle uyuşmama olasılığını en iyi bilenlerden birinin İbn Hacer olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Hacer'in, tekzib edilmiş bazı râvîler hakkındaki yorumları, pratikteki tekziblerle "kizbu'r-râvî" tarifinde çizdiği sınırlar arasındaki bu farka işaret etmektedir. Ömer b. Abdilaziz'in mevlâsı Ebû Tu'me ile ilgili olarak *Tehzîbü't-Tehzîb*'de yaptığı yorum da konuya dair dikkat çekici örneklerden biridir. İbn Hacer, Ebû Ahmed el-Hâkim'in (ö. 378/988) Ebû Tu'me hakkında "Mekhûl onu yalanla suçlamıştır" dediğini aktarmış ve şu sözleriyle açıklamada bulunmuştur:

> Derim ki, Mekhûl onu ıstılâhî tekzib olarak yalanlamış değildir. Velid b. Müslim'in İbn Câbir'den naklettiğine göre Ebû Tu'me Mekhûl'e bir şey rivâyet etmiş ve o da "Bırakın şunu, yalan söylüyor" demiştir. Mekhûl'ün burada Ebû Tu'me'nin öncesinde geçen râvîyi tenkid etmiş olması muhtemeldir.[77]

Görüldüğü üzere İbn Hacer, yalan veya yanlış bir rivâyeti aktaran kişinin, rivâyetin sorumlusu olmasa dahi tekzibe muhatap olabileceğine dikkat çekmekte ancak bunun ıstılâhî anlamdaki tekzibden ayrı tutulması gerektiğini belirtmektedir.[78] Hatta *Takrîbü't-Tehzîb*'de Ebû Tu'me ile ilgili olarak "makbul" yorumunu yapmış ve Mekhûl'ün kendisine yönelik tekzibinin sabit olmadığını belirtmiştir.[79] İbn Hacer'in bu sözleri, dile getirilen her tekzibin, ıstılâhî anlamda bir tekzib olmadığını göstermek bakımından son derece önemlidir. Bu anlamda onun, tekziblerden bir kısmını ıstılâhî anlamdaki tekziblere dahil gördüğü bir kısmını ise bu gruptan ayrı tuttuğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kendisinin, kizb kavramının cerh-ta'dîl pratiğindeki kullanım sahasını, tarifindeki kayıtlarla sınırlı görmediği açıktır. Öte yandan tüm bu veriler, tekzib lafızlarının doğru anlaşılabilmesi için, kizb kavramının muhaddislerin dilinde hangi manalarda kullanıldığını bilmenin önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Burada kizb kavramının cerh ta'dîl pratiğindeki kullanımı, İbn Hacer'in tarifi ile mukayeseli olarak incelenecek ve kavramın muhaddislerin dilindeki anlam sahası tespit edilmeye çalışılacaktır.

---

[77] İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 137.

[78] Burada Mekhûl'ün dile getirdiği tekzibin çıkışma üslûbunda olduğu ve çıkışma üslûbundaki tekziblerin her zaman râvî hakkındaki nihâî kanaati bildirmediğine değinilmelidir. Çıkışma üslûbundaki tekzibler hakkında ayrıntılı bilgi "Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler" başlığı altında verilecektir.

[79] Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 651.

İbn Hacer'in tarifinde öncelikle râvînin yalan söylemesi ile nebevî hadislerde yalanın kastedildiği görülmektedir. Buna göre nebevî hadislerle alakalı olmayan yalanlar kizbu'r-râvî kapsamına girmemektedir. Nitekim İbn Hacer, ta'n sebeplerinin ilk sırasında kizbu'r-râvî'yi saymış, ikinci sırada ise "râvînin yalanla itham edilmesi"ni zikretmiş ve konuşmasında yalan söyleyen kişileri bu ikinci grup içerisinde değerlendirmiştir.[80] Bu taksim, nebevî hadislerde yalan söylemekle günlük hayatta/insanlarla konuşmada yalan söylemeyi iki ayrı kategori olarak belirlemektedir. Aslında bu ayrımın ilk defa İbn Hacer tarafından yapılmadığı belirtilmelidir. İbn Hacer öncesindeki muhaddislerde de nebevî hadislerde yalan söylemek ile günlük hayatta/insanlarla konuşmada yalan söylemek arasında ayrım yapıldığı görülmektedir. Mâlik, hadisi alınmayacak kimselerden bahsederken "Resûlullâh adına yalan söylemekle itham edilmese dahi insanlarla konuşmasında yalan söyleyen kişiyi" saymıştır.[81] Burada Mâlik'in de Resûlullâh adına yalan söylemek ile insanlarla konuşmada yalan söylemeyi iki ayrı kategori addettiği söylenebilir. Hâkim en-Nîsâbûrî ise, rivâyet konusunda imam olan kimselerin, Resûlullâh adına yalan söyleyen kişiler ile insanlarla konuşmasında yalan söyleyenleri ayrıca hadis hocalarıyla mülâkî olma konusunda yalan söyleyenleri bir tutmadıklarını ifade etmiştir.[82] Ancak muhaddislerin, "rivâyette yalan" ve "günlük hayatta yalan" arasında yaptıkları bu ayrım, râvîlerle alakalı genel/nihâî hükümlerin ve kanaatlerin belirlenmesi aşamasında devreye girmektedir. Konuya cerh-ta'dîl pratiği ve kullanılan tekzib lafızları açısından bakıldığında ise herhangi bir ayrımın bulunmadığı ifade edilmelidir. Yani hadis rivâyeti ile alakalı yalanlamalarda açık tekzib lafızlarının kullanılıp, günlük hayata dair yalanlamalarda yalnızca "itham" ifade eden lafızların kullanılması gibi bir ayrım söz konusu değildir. "Yalan söyledi", "yalan söylüyor", "yalancı" gibi tekzib lafızlarından her biri, hadis rivâyetiyle alakalı olmayan sözler ve yorumlara yönelik yalanlamalarda kullanılabilmektedir.

[80] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 106.

[81] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 185-186. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 32; Hatîb, *el-Kifâye*, 160; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîh*, I, 93.

[82] Hâkim, *el-Medhal ile's-sahîh*, s. 142.

İbn Hacer'in, kizbu'r-râvî kavramına ait tarifinde, "nebevî hadislerde yalan söyleme"yi, "Resûlullâh'dan (s.a.), söylemediği bir şeyi kasıtlı olarak rivâyet etmek" ifadeleriyle açıkladığı görülmektedir.[83] Nebî (s.a.)'den, kendisine ait olmayan bir sözü kasıtlı olarak rivâyet etmenin "hadiste yalan" olarak değerlendirilmesi gayet tabidir. Ancak dikkat edilirse bu açıklama, rivâyet meseleleriyle alakalı olan likâ ve semâ iddiâsı gibi bazı cerh sebeplerini, "nebevî hadislerde yalan söyleme"nin kapsamı dışında bırakmaktadır. Öte yandan muhaddisler arasında, "nebevî hadislerde yalan söyleme"nin kapsamını daha geniş tutanların bulunduğu ifade edilmelidir. Kâdı Iyâz *İkmâlü'l-mu'lim*'de yalancı râvîlerin kısımlarından bahsederken, oldukça geniş bir çerçeve çizmiş, semâ veya likâ iddiasında bulunmayı, Nebî'nin (s.a.) hadisinde yalan söyleme kapsamında ele almış hatta kişinin zabtedemediği veya şüphe ettiği hadisleri rivâyet etmesinin de bu gruba dahil olacağını söylemiştir.[84] Bu durum, hadiste yalan söylemenin kapsamına hangi fiillerin gireceği ile alakalı farklı yaklaşımların bulunabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla tekzibleri anlamlandırırken de bu farklı yaklaşımları dikkate almanın ve "hadiste yalan söyleme"ye dair suçlamaların farklı içeriklere işaret edebileceğini hatırda tutmanın önem taşıdığı belirtilmelidir.[85]

İbn Hacer, "kizbu'r-râvî" kavramını izah ederken kasıtlı olma özelliğine de vurgu yapmaktadır. Buna göre râvînin yalan söylemesi ile kasıtlı bir eyleme işaret edildiği anlaşılmaktadır. Ancak kizb kavramının ve kizb kökünden gelen lafızların muhaddislerin dilindeki kullanımlarının her zaman bu kayda uygun olmadığı ifade edilmelidir. Nitekim zaman zaman hatalı bazı rivâyet ve sözlere karşı tekzib lafızlarıyla itiraz edildiğine rastlanabilmektedir. Durumun böyle gelişmesinde hem kelimenin Arap dilindeki isti'mâlinin hem de tekzibin dile getirildiği an ve ortamın etkisi bulunmaktadır. An ve ortamın etkisi "Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler" başlığı altında ayrıca incelenmiştir. Burada ise kizb kavramının Arap dilindeki isti'mâli üzerinde durulacaktır.

---

[83] Bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 106.

[84] Bk. Kâdı Iyâz, *İkmâl*, I, 155.

[85] Zehebî de *el-Mûkıza*'sında "Nebî (s.a.) adına yalan söylemek" ile alakalı bir açıklama yapmış ve "Semâ hırsızlığı yapmak ve işitmediği kitap ve cüzleri işittiğini iddia etmek yalandır ancak Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem üzerine yalan değildir, hadis şeyhleri üzerine yalandır" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bk. Zehebî, *el-Mûkıza*, I, 60.

Kizb kavramının "hata etmek/yanlış yapmak" anlamında kullanımına örnek olarak pek çok kaynakta Ubâde b. Sâmit'in (r.a.) bir sözü gösterilmektedir. Buna göre, sahâbeden Ebû Muhammed (r.a.) adında bir kişi, vitir namazının vacip olduğunu söylemiş, Ubâde b. Sâmit ise "Ebu Muhammed yalan söyledi (كذب أبو محمد)" diyerek bu söze itirazda bulunmuş ve beş vakit namazın farz kılındığına dair bir rivâyet zikretmiştir.[86] Rivâyeti *Meâlimu's-Sünen*'inde ele alan Hattâbî, meseleye şöyle açıklama getirmektedir:

> O, "Ebu Muhammed yalan söyledi" ifadeleriyle "Ebû Muhammed hata etti" demek istemiştir. Bu sözlerle, doğruluğun zıddı olan yalanı kastetmemiştir. Çünkü yalan, haberler hakkında söz konusu olmaktadır. Ebû Muhammed ise burada bir fetva vermiş ve bir görüş açıklamıştır. Fetvasında ise hata etmiştir. O, Ensardan, ashâba mensup bir kişiydi, kendisinin, verdiği haberler hakkında yalanlanması câiz değildir.[87]

Görüldüğü üzere Hattâbî, burada "yalan söyledi" ifadesinin "hata etti" anlamında olduğu kanaatindedir. Buna delil olarak da hem Ebû Muhammed'in güvenilirliğini hem de onun vitrin vacip olduğuna dair sözünün bir haber olmayıp fetva niteliğinde oluşunu göstermiştir. Burada Hattâbî'nin, sahabenin güvenilirliğinin yanı sıra yalanla alakalı kavramsal bir ayrıntıya dikkat çektiği görülmektedir. Nitekim Hattâbî'nin bu sözleri, yalanın haberler hakkında söz konusu olabileceğini; fetvâ, ictihad, yorum mahiyetindeki beyanların ise yalan olarak değerlendirilemeyeceğine işaret etmektedir.[88] Hattâbî, açıklamasının devamında Arapların yalan kelimesini hata anlamında kullandıklarına da değinmiş ve "kulağım yalan söyledi", "gözüm yalan söyledi" gibi kullanımlarda "yanıldı" manasının kastedildiğini belirtmiştir.[89]

---

[86] Bk. Ebû Dâvûd, "Salât", 9; Muvatta, "Salâtu'l-leyl", 14.

Şehâdet ederim ki, Resûlullah'ı (s.a.) şöyle buyururken işittim:

"Beş vakit namazı Allah farz kıldı. Her kim, bu namazların abdestini (farzlarına riâyetle) tam alır, onları vaktinde kılar, rükû ve hûşularını eksiksiz yaparsa, onu bağışlayacağına dâir Allah'ın va'di vardır. Her kim de bunu yapmazsa, Allah'ın ona bir va'di yoktur. Dilerse bağışlar, dilerse azap eder"

[87] Hattâbî, *Meâlimu's-sünen*, I, 134, 135.

[88] Bünyamin Erul "Sahabe Döneminde "Tekzib" ve "Tekzibin Mahiyeti" başlıklı makalesinde sahabenin birbirlerine yönelttikleri tekzibleri incelemiş; bunlardan bir kısmının hatalara itiraz mahiyetinde olduğuna işaret etmiştir.

[89] Bk. Hattâbî, *Meâlimu's-sünen*, I, 134, 135.

"Ebû Muhammed yalan söyledi" ibaresinin bazı lügatlerde de "kizb" kelimesinin "hata etme" anlamındaki kullanımına örnek olarak verildiği görülmektedir. İbn Manzur'un *Lisânü'l-Arab*'ında şu ifadeler yer almaktadır:

> Vitir namazı konusundaki rivâyette geçen "Ebû Muhammed yalan söyledi" ibaresi de "hata etti" anlamındadır. Bunu yalan olarak isimlendirmiştir çünkü yalan kelimesi sıdkın zıddı olduğu gibi hata da doğrunun zıddıdır ve bu açıdan yalana benzemektedir. Fakat aralarında niyet ve kasıt açısından fark bulunmaktadır. Çünkü yalan söyleyen kişi söylediğinin yalan olduğunu bilmekte fakat hata eden kişi bilmemektedir. Bu şahıs ise haber veren durumunda değildir. Vitir namazının vacip olduğunu ictihad olarak söylemiştir. İctihadda ise yalan değil hata söz konusu olabilir…[90]

İbn Manzur'un, "yalan"ın hata anlamında kullanımına dair aynı örneği verdiği ve Hattâbî ile benzer bir açıklamada bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte kendisinin, yalan-kasıtlılık ilişkisi hakkında ilave bir açıklaması bulunmaktadır. Buna göre İbn Manzûr, yalanın, doğruluğun zıddı olmak bakımından hata ile benzer bir yönünün bulunduğunu ve bu sebeple hata etme anlamında kullanılabildiğini söylemiş fakat yalanın, hakikatte kasıtlı eylemlere işaret ettiğine ve bu açıdan hatadan ayrıldığına dikkat çekmiştir. İbn Manzûr'un bu açıklaması, kelimenin hakiki manası ile dildeki kullanımı arasında fark bulunduğuna işaret etmektedir.

Yalan-hata ilişkisinin muhaddislerin dilindeki yansımalarına bakıldığında, iki kavramın teorik anlamda birbirinden ayrıldığı ancak pratikte yalanın hata anlamında kullanılabildiği görülmektedir. Muhaddisler nazarında hata ile yalanın birbirinden ayrı iki kusur olarak görüldüğüne dair sayısız örnek bulmak mümkündür. Amr b. Ali el-Fellâs'ın (ö. 249/864) Eyyûb b. Hût hakkında "Eyyûb ümmî idi, yazmazdı, hadisi terk edilmiştir, fakat yalan ehlinden değildi, hatası ve vehmi çoktu" demesi;[91] Buhârî'nin Zem'a b. Sâlih hakkında "yalan söylediği kanaatinde değilim fakat çok hata yapıyor"[92] yorumunda bulunması ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin, kendisine Ebân b. Ebî Ayyâş hakkında "o kasıtlı olarak yalan söylüyor muydu"? diye sorulduğunda, "Hayır.

[90] İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, I, 709.

[91] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 246. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 197; İbn Hacer, *Lisân*, II, 239.

[92] Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 158.

O, Enes'ten, Şehr b. Havşeb'den ve Hasan'dan hadis işitirdi, sonra da bunları birbirinden ayırt edemezdi" cevabını vermesi[93] konuya dair örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Yalanın hata anlamında kullanıldığına dair örneklere cerh-ta'dîl usûlüne dair açıklamalarda ve cerh-ta'dîl pratiği içerisinde de raslanmaktadır. Müslim (ö. 261/875) Yahya b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) "Hayır ehlini, hadîste olduğu kadar hiçbir şeyde yalancı göremezsin" dediğini aktarmış, sonra ise bu sözleri, "Dillerinden yalan dökülür ancak yalana kastetmezler" diyerek açıklamıştır.[94] İbn Ebî Hâtim de Ebû Usâme'nin "kişi bazen sâlih olur ama yalan söyler" sözlerine yer vermiş ve devamında "yani ezberlemediği şeyi rivâyet eder" izahını kaydetmiştir.[95]

Bazı muhaddislerin "yalan" ve "kasıtsızlık" mefhumlarını bir arada zikretmeleri de yalanı zaman zaman hata anlamında kullandıklarına örnek teşkil edebilir. Muhaddislerin, "yalan"ı bazen kasıtsızlık veya tevehhüm gibi hataya işaret eden ibarelerle nitelendirdikleri görülmektedir. Buna örnek olarak Ebû Müshir'in (ö. 218/833) Amr b. Vâkıd hakkında, "Kastetmeksizin yalan söyler" (يكذب من غير أن يتعمد) değerlendirmesinde bulunması[96] zikredilebilir. Ebû Müshir'in bu sözleri, muhaddislerin kasıtlı olmayan yanlışlar hakkında da yalan ifadesini kullanabildiklerini göstermektedir. İbn Hibban da Abdullah b. Muharrer el-Cezerî hakkında "Allâh'ın iyi kullarındandır, yalan söyler ama bilmez, haberlerde kalb yapar fakat fark etmez" demiş;[97] Amr b. Ubeyd hakkında ise "Ashâb hakkında kötü konuşurdu. Hadiste ise kasıtlı olarak değil fakat hatâen yalan söylerdi" değerlendirmesinde bulunmuştur.[98]

Yalan kelimesinin hata ve yanlış anlamında kullanıldığı kaydına, kimi zaman da tekziblere dair açıklamalarda rastlanmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in Muhammed b.

[93] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 296. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 22.

[94] Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 17-18.

[95] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 33.

[96] Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLVI, 443; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 287; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 115.

[97] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 22

[98] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 69; Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 274; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 75.

Muâviye hakkında "Resûlullâh (s.a.) adına yalan söylerdi" dediğini aktaran İbnü'l-Cüneyd (ö. 270/884 [?]), "Yani kasıtsız olarak yalan söylerdi, kendisi salih bir kimseydi" açıklamasını yapmıştır.[99] İbnü'l-Cüneyd'in bu sözleri, bazı tekziblerin kasıtlı yalanlara değil hatalara yönelik tepkiler mahiyetinde olabileceğine işaret etmektedir. İbn Hacer de Ebû Hâtim er-Râzî'nin Cünâde b. Mervân el-Hımsî'ye yönelik tenkidi hakkında benzer bir açıklama getirmiştir. İbn Hacer *Lisânü'l-Mîzân*'da, Ebû Hâtim'in Cünâde b. Mervân hakkında "Hadis rivâyetinde kuvvetli değildir. Onun, Abdullah b. Büsr'ün hadisinde yalan söylemiş olmasından korkuyorum" dediğini aktarmış ve "Ebu Hatim 'yalan söyledi' derken 'hata etti' demek istiyor" yorumunu kaydetmiştir.[100] Burada, herhangi bir tekzibin hataya işaret ettiğini iddia eden yahut tekzib edilmiş bir râvî hakkında hata ihtimalinden bahseden açıklamaların da netice itibariyle birer ictihad ve/veya değerlendirme oldukları hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla bu mahiyetteki açıklamaların isabetli olup olmadıkları hakkında farklı yorumlar yapılması mümkündür. Ancak söz konusu veriler, tekzib bildiren lafızların zaman zaman hata veya yanlış anlamında kullanılmış olabileceğini göstermek bakımından önemlidir.

Yalanın muhaddisler tarafından hata ve yanlış anlamında kullanılabildiğinin bilinmesi, râvî biyografilerine yansıyan tekzib lafızlarının anlaşılması noktasında büyük önem taşımaktadır. Ebû Bekir es-Sayrafî[101] (ö. 330/942) bu konuda, "Falan kişi yalancıdır, dediklerinde bunun açıklanması gerekir, çünkü yalan ifadesi كذب أبو محمد örneğinde olduğu gibi hata anlamında da kullanılabilmektedir" demektedir.[102] Görüldüğü üzere Sayrafî de, كذب أبو محمد örneği üzerinden yalanın hata anlamında kullanılabildiğine işaret etmiş ve tekzib lafızlarının doğru anlaşılması gerektiğine vurgu yapmıştır. Burada, lafızların doğru anlaşılabilmesi için tekzib gerekçesinin ve tekzibin dile getirildiği şartların bilinmesine de ihtiyaç bulunabileceği ve bu anlamda

[99] Bk. Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 407.

[100] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, II, 495.

[101] Ebû Bekir Muhammed b. Abdillah es-Sayrafî el-Bağdâdî. Şâfiî mezhebi fukahâsındandır. Ebû Bekir el-Kaffâl tarafından "Şâfiî'den sonra usûlü en iyi bilen kişi olarak" nitelendirilmiştir. (Bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 199.) Şâfiî'nin *er-Risâle*'si üzerine yazdığı *el-Beyân fî delâili'l-a'lâm alâ usûli'l-ahkâm* adlı bir eseri bulunmaktadır. (Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 300.)

[102] Süyûtî, *Tedrîb*, I, 360.

meselenin hem "tekzib gerekçesi" hem de "tekzibin dile getirildiği an ve ortam" ile bağlantılı olabileceği belirtilmelidir. Öte yandan İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında yer alan bir değerlendirme, konunun "tekzib eden" unsuru ile de irtibatı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Hibbân, Saîd b. el-Müseyyeb'in mevlâsı Bürd'ün, *es-Sikât*'ta yer alan biyografisinde "O hata ediyordu, Hicâz ehli ise hataya yalan derler" açıklamasında bulunmuştur.[103] Aslında tespit edilebildiği kadarıyla Bürd hakkında dile getirilmiş açık bir tekzib bulunmamaktadır. Ancak Saîd b. el-Müseyyeb'in Bürd'e hitâben, "İkrime'nin İbn Abbâs adına yalan söylediği gibi sen de benim adıma yalan söyleme" diyerek[104] uyarıda bulunduğu bilinmektedir. İbn Hacer *Lisânü'l-Mîzân*'da, İbn Hibbân'ın, "Hicâz ehli ise hataya yalan derler" sözleri ile Saîd b. el-Müseyyeb'e ait bu uyarıya atıfta bulunduğunu ifade etmiştir.[105] Hicâz ehlinin hatalar hakkında yalan kelimesini kullandığının belirtilmesi, lafızların manaya delaletlerinin, "tekzib eden" unsuru ile irtibatlı bir boyutu olduğunu göstermektedir. İbn Hibbân'ın bu değerlendirmesi ayrıca, muhaddislerin, kendilerine ulaşan her tekzibin aynı mahiyette olmadığını bildiklerini ve tekzibin diğer unsurlarını da dikkate alarak, lafız ile neyin kastedildiğini anlamaya yönelik bir gayret içerisinde bulunduklarını ortaya koymaktadır.

b. Vaz' Kavramı ve Anlam Sahası

Vaz' وضع kelimesi sözlükte indirmek, koymak, düşürmek, yapıştırmak ve uydurmak gibi manalara gelmektedir.[106] Hadis literatüründe vaz' kavramı, hadis uydurmayı ve uydurma kapsamında değerlendirilebilecek birtakım tahriflerde bulunmayı ifade etmektedir. Bu anlamda vaz'ın, yalanın bir çeşidi olduğu ve hadis ilmi açısından bakıldığında yalan çeşitleri içerisinde en ağırını ifade ettiği söylenebilir. Yani kizb ve vaz' kavramları arasında umum-husus mutlak ilişkisi bulunmaktadır. Hadis vaz'ı olarak değerlendirilen fiiller yalan kapsamına girmekle

[103] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 114. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, II, 269; *Hedyü's-sârî*, s. 427.

[104] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbnihî), II, 71; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 259; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 268.

[105] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, II, 269.

[106] Bk. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXII, 335-346. Ayrıca bk. Felâte, *el-Vaz'u fi'l-hadîs*, s. 151.

beraber her yalan hadis vaz'ı değildir. Cerh-ta'dîl metodolojisine dair metinler incelendiğinde vaz' kavramının genel olarak üç manada kullanıldığı görülmektedir. Burada öncelikle teorik metinlerde geçen söz konusu üç temel mana incelenecek sonra ise kavramın muhaddislerin dilindeki kullanımları ve pratikteki anlam sahası üzerinde durulacaktır.

Vaz' kavramının hadis literatüründeki ilk manası ve hadis vaz'ı dendiğinde ilk akla gelen anlam "metin uydurma"dır. Hadis usûlüne dair eserlerde hadis uyduranlardan bahsedilirken öncelikle metin uyduranların zikredildiği görülmektedir.[107] Metin uydurma ile genel olarak, "Resûlullâh adına bir söz uydurulması" kastedilmektedir. Bununla birlikte Resûlullâh dışındaki kişiler adına uydurulan sözler de tabi olarak metin vaz'ı kapsamındadır. Metin uydurmanın, vaz'ın lügat manalarından özellikle "ihtilâk" kelimesiyle irtibatlı olduğu söylenebilir. Nitekim hadis usûlü âlimleri mevzû hadis kavramına dair tanımlamalarında "muhtelak" ve "masnû" kelimelerini de kullanmışlardır.[108] Bununla birlikte uydurulan metnin Resûlullâh'a nispeti esnasında genellikle sened kullanımı da söz konusu olduğundan, metin uydurma eyleminin çoğu zaman sened vaz'ını da beraberinde getirdiği ifade edilmelidir.

Vaz' kavramının ikinci manası, "kişiye, kendisine ait olmayan bir sözün nispet edilmesi"dir. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs'*inde "Hadis uyduran kişi bazen bizzat kendisi bir söz uydurur ve bunu rivâyet eder, bazen de hukemâdan veya başkalarından bir söz bulur ve onu Resûlullâh'a (s.a.) isnad eder" demektedir.[109] İbnü's-Salâh'ın bu değerlendirmesinde, "metin uyduran" kişilerin yanı sıra başkalarının sözlerini Resûlullâh'a nispet edenlerin de واضع olarak nitelendirildiği görülmektedir. Aslında buradaki vaz', bir metin uydurma eylemi olmayıp Resûlullâh dışındaki bir kaynaktan alınan/çalınan bir sözün Resûlullâh'a nispet edilmesi eylemidir. Ve görüldüğü üzere muhaddisler, bu sahte nispeti de vaz' olarak değerlendirmişlerdir. İbnü's-Salâh, bu sözlerin Resûlullâh'a nispeti hakkında فَوَضَعَهُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ifadesini kullanmıştır. Burada vaz' kavramının, kimi zaman وضع علي فلان veya يضع علي فلان kalıplarıyla

[107] Bk. Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 51-59; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 131.

[108] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 129.

[109] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s 131.

geldiğine ve "bir kişiye söylemediği bir sözü nispet etme" anlamında kullanıldığına değinilmelidir. Bu gibi kullanımlarda vaz' kelimesinin "gerçek dışı nispet" manasını ifade ettiği belirtilmelidir.

Vaz' kavramının kullanıldığı üçüncü mânâ ise "sözün, ait olduğu isnad dışındaki bir senedle nakledilmesi"dir. Hâkim en-Nîsâbûrî *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl* adlı eserinde mecruh râvîleri on tabakaya ayırarak incelemiş, birinci tabakada hadis uyduranları, ikinci tabakada ise "Resûlullâh'dan (s.a.) ma'rûf senedlerle meşhur olan hadisler için başka senedler vaz' edenleri (وَوَضَعُوا اليها غير تلك الاسانيد)" saymıştır.[110] Hâkim'in burada, isnadsız rivâyetlerin değil, isnadı bulunan rivâyetlerin, kendilerine ait olmayan isnadlarla sevkini vaz' kavramıyla ifade ettiği görülmektedir. Var olan senedin bir diğer senedle değiştirilmesi, haddizatında "kalb" olarak bilinen kusura delalet etmektedir. Dolayısıyla Hâkim'in burada vaz' olarak nitelendirdiği eylemin, bir nevi kalb olduğu söylenebilir.[111] Kâdı Iyâz'ın da (ö. 544/1149) Hâkim ile benzer bir taksim yaptığı görülmektedir. Kendisi hadiste yalan söyleyenlerin kısımlarından bahsederken ilk sırada "Nebî (s.a.)'e söylemediği bir sözü isnad edenleri" من يضع عليه ما لم يقله أصلاً saymış, ikinci sırada ise "hadis uydurmayan ama zayıf metinler için sahih meşhur isnadlar vaz' eden" ومنهم من لا يضع من الحديث، ولكن ربما وضع للمتن الضعيف إسنادًا صحيحاً مشهورًا kimseleri zikretmiştir.[112] Kâdı Iyâz'ın, "Nebî (s.a.)'e söylemediği bir sözü isnad edenler" olarak zikrettiği ilk grubun, hem metin uyduranları hem de başkasının sözünü Resûlullâh'a nispet edenleri içerdiği düşünülebilir. Taksimde geçen "hadis uydurmayan ama zayıf metinler için sahih meşhur isnadlar vaz' edenler" ibaresi ise hadislerin isnadlarında kalb yapanlara işaret etmektedir. Nitekim burada zayıf da olsa isnadı bulunan rivâyetlerin, kendilerine ait olmayan isnadlarla sevki söz konusudur. Bu anlamda Kâdı Iyâz'ın da kalb fiili hakkında vaz' kavramını kullandığı söylenebilir. Kâdı Iyâz'ın bu sözlerinin, sened vaz'ının mahiyeti hakkında da bir

[110] Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 59.

[111] Hâkim sözlerinin devamında, söz konusu isnatlarla, hadisin garîb olduğu izlemininin uyandırılmak istendiğine işaret etmiştir. Dolayısıyla kendisinin burada vaz' kavramını kasıtlı olan kalbler hakkında kullandığı söylenebilir. Bk. Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 59.

[112] Bk. Kâdı Iyâz, *İkmâl*, I, 153-155. Kâdı Iyâz sahâbe sözleri ve diğer hikmetli sözleri Hz. Peygamber'e nispet edenleri de ayrı bir madde olarak zikretmiştir. Ancak burada vaz' kelimesini kullanmamıştır. Bk. Kâdı Iyâz, *İkmâl*, I, 155.

işaret içerdiği ifade edilmelidir. Nitekim dikkat edilirse burada zayıf metinler için "sahih ve meşhur isnadlar vaz' etmekten" bahsedilmektedir. Vaz' edilen isnâdın sahih ve meşhur olarak nitelendirilmesi isnad vaz'ı/isnad uydurma/isnad düzme ile kastedilenin çoğu zaman, daha önce hiç duyulmamış bir isnad uydurma eylemi olmayıp sahih ve meşhur bir isnadın, kendisine ait olmayan bir metne iliştirilmesi eylemi olduğunu göstermektedir.

Vaz' kavramının farklı manalarda kullanıldığının bilinmesi, vaz' kelimesinin geçtiği her yerde metin uydurmadan bahsedilmediğinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Öte yandan burada, vaz'ın üç temel manasında da "gerçek dışı bir nispet"in söz konusu olduğuna değinilebilir. Bu anlamda gerek uydurma metinlerin, gerek alıntı/çalıntı metinlerin ve gerekse isnadlı metinlerin gerçek dışı bir nispetle; herhangi bir kişiye veya isnada aitmiş gibi gösterilmesi vaz' olarak nitelendirilebilmiştir. Bu açıdan bakıldığında vaz' kavramının hadis tarihindeki üç manasının da, kelimenin "ilsâk" anlamıyla irtibatlı olduğu söylenebilir. Vaz' kavramının farklı manaları hakkında Burhânüddîn el-Halebî'nin de (ö. 841/1438) bazı açıklamaları bulunmaktadır. Burhânüddîn el-Halebî *el-Keşfü'l-hasîs*'te sened uydurmanın da vaz' kapsamında olduğunu,[113] sened uydurmanın metin uydurmaya göre daha hafif olmakla beraber yasak olması bakımından metin uydurmakla aynı durumda olduğunu[114] ve sened uyduran kişinin de uydurmacı olarak nitelendirileceğini[115] ifade etmiş; ayrıca kasıtlı olarak kalb yapmanın[116] ve senedin bir kısmını uydurmanın[117] da vaz'a dahil olduğunu belirtmiştir. *el-Keşfü'l-hasîs*'in muhtelif yerlerinde geçen bu açıklamalar, vaz' kavramının metin uydurmaktan ibaret olmadığına; sened uydurmanın ve kasıtlı olarak kalb yapmanın da vaz' olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Halebî'nin, sened uydurmayı metin uydurmaya nazaran daha hafif olarak nitelendirmesine rağmen yasak olması bakımından metin uydurmaya eşdeğer görmesi de ayrıca dikkate şayandır.

[113] Bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf*, s. 268-269.

[114] Bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf*, s.59 .

[115] Bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf*, s. 114.

[116] Bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf*, s. 198.

[117] Bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf*, s. 95.

Vaz‘ kavramının “metin uydurma” dışındaki manalarına, cerh-ta‘dîl pratiğine dair nakillerde de rastlanmaktadır. Amr b. Ali el-Fellâs’ın Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında, “İbn Ebî Arûbe’nin *Musannef*’ini alırdı ve her bir hadis için isnad uydururdu” demesi[118] konuya dair örneklerden biridir. Fellâs’ın bu sözlerinin, haddizatında “kalb” fiiline işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fellâs, Ebû Dâvûd en-Nehaî’nin, İbn Ebî Arûbe’nin *Musannef*’indeki hadisler için isnâd uydurduğunu belirtmektedir. Yani burada bir metin uydurma faaliyeti değil, isnâdı olan metinlerin, kendilerine ait olmayan isnadlarla sevkedilmesi faaliyeti söz konusudur. Ve “gerçek dışı nispet” mahiyetindeki bu fiil, Fellâs tarafından vaz‘ kavramıyla nitelendirilmiştir.

İbn Hibbân’ın Mûsâ b. Abdirrahmân es-San‘ânî hakkındaki yorumu da vaz‘ kavramının muhaddislerin dilindeki farklı kullanımlarına bir örnek olarak zikredilebilir. İbn Hibbân Mûsâ b. Abdirrahmân hakkında “deccâl, hadis uyduran bir şeyh” (شيخ دجال يضع الحَدِيث) değerlendirmesini kaydetmiş, sonra ise “İbn Cüreyc adına Atâ > İbn Abbâs tariki ile tefsire dair bir kitap uydurdu. Bunu Kelbî ve Mukâtil b. Süleyman’ın sözlerinden derledi ve İbn Cüreyc > Atâ > İbn Abbâs tarikine iliştirdi” demiştir.[119] Görüldüğü üzere İbn Hibbân, bahis konusu tarike iliştirilen metinlerin, Kelbî ve Mukâtil b. Süleyman’ın sözlerinden derlendiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla vaz‘ kavramının burada metin uydurma faaliyetini değil, herhangi bir kaynaktan devşirilen sözlerin gerçek dışı isnadlarla sevk edilmesi faaliyetini ifade ettiği söylenebilir.

Darekutnî’nin de vaz‘ kavramına dair benzer kullanımları mevcuttur. Kendisi, uydurma bir kitap olarak değerlendirdiği *Kitâbü’l-akl* hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur:

> *Kitâbü’l-akl*’ı dört kişi uydurmuştur. İlki Meysere b. Abdirabbih’tir. Sonra bunu kendisinden Dâvûd b. el-Muhabber çalmış ve Meysere’nin senedlerinden farklı senedler terkip etmiştir. Abdülaziz b. Ebî Recâ da çalmış ve başka senedler terkip etmiştir. Sonra ise Süleyman b. Îsâ es-Siczî çalmış ve başka senedler getirmiştir.[120]

[118] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 26.

[119] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 242.

[120] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 328. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V, 72.

Dârekutnî'nin, *Kitâbü'l-akl*'ı ilk uyduran kişinin yanı sıra onun için farklı isnadlar terkib eden kişiler hakkında da vaz' kavramını kullandığı görülmektedir. Nitekim Meysere b. Abdirabbih dışındaki üç kişinin, çaldıkları rivâyetler için senedler terkib ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sözlerin, vaz' kavramının "sened terkibi" kavramı ile ilişkisini göstermek bakımından da ayrıca önemli olduğu belirtilmelidir. Dârekutnî'nin, Ahmed b. Dâvûd b. Abdilgaffâr'ın naklettiği bir rivâyet hakkında ise şöyle bir tenkidi bulunmaktadır:

> Bu hadisi Câr ehlinden Ömer b. Râşid el-Cârî, Mâlik'e nispet etmiştir. (وضعه . . . على مالك) Bunu ondan Osmân b. Ma'bed ve Ya'kûb b. Süfyân nakletmiştir. Bu şeyh ise hadisi ondan çalmış ve Ebû Mus'ab'a nispet etmiştir. (فوضعه على أبي مصعب)[121]

Dârekutnî'nin, bu tenkidinde vaz' kavramını iki kere وضع على فلان formunda kullandığı görülmektedir. Daha önce de değinildiği üzere وضع على فلان kalıbı genel olarak, rivâyetlerin gerçek dışı nispetlerle sevkini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Dârekutnî söz konusu tenkidinde öncelikle hadisin Mâlik'e nispetini gündeme getirmiş ve bu nispeti gerçek dışı bularak vaz' olarak nitelendirmiştir. Ancak burada Ömer b. Râşid'in, rivâyeti Mâlik'e nispet etmekle suçlanmanın yanı sıra uyduran kişi olmakla suçlanıp suçlanmadığı net değildir. İkinci kullanımda ise metin uydurma ihtimali bulunmadığı açıktır. Nitekim Dârekutnî "Bu şeyh ise hadisi ondan çalmış ve Ebû Mus'ab'a nispet etmiştir" demektedir. Bu sözler, Ahmed b. Dâvûd b. Abdilgaffâr'ın, söz konusu hadis metnini Ömer b. Râşid el-Cârî'den çalıp Ebû Mus'ab'a nispet ettiğini ifade etmektedir. Bu kullanımda vaz' kavramının kalb fiiline işaret ettiği görülmektedir.

Vaz' kavramı hakkında zikredilen örnekler, kavramın sened uydurma/düzme ve kalb fiilleri hakkında da kullanılabildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan kavramın kalb fiili hakkında kullanıldığına dair örnekler, hataen gerçekleşen kalblerde veya yanlış nispetlerde de kullanılıp kullanılmadığı sorusunu gündeme getirebilir. Aslında muhaddisler nazarında teorik anlamda hata ile vaz'ın birbirinden ayrı iki kavram olarak görüldüğü ifade edilmelidir. Ayrıca -yukarıda da değinildiği üzere-

[121] Dârekutnî, *Ta'lîkât*, s. 54-55.

Burhâüddîn el-Halebî, isnadlarda gerçekleşen kalbin, kasıtlı olması durumunda uydurma kapsamında değerlendirileceğini hatâen yapıldığında ise uydurma kapsamında olmadığını belirtmiştir.[122] Bununla birlikte hatalı rivâyetler ve nispetler hakkında vaz‘ kavramının kullanılmış olabileceğine işaret eden bazı veriler de bulunmaktadır.

İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*’inde hadis uyduranların kısımlarından bahsederken “bazen de hata sahibi bir kimse hata eder ve kasıtlı olmadığı halde uydurma benzeri bir duruma düşer” demiştir.[123] İbnü’s-Salâh’ın, rivâyette hata eden bu gibi râvîlere, hadis uyduranlardan bahsederken değinmiş olması, ilk bakışta, hatalı nispetleri vaz‘ın bir çeşidi olarak değerlendirmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak dikkat edilirse bu durumu vaz‘ olarak değil “vaz‘ benzeri bir durum” olarak tavsif etmiştir. Dolayısıyla bu sözler, hatalı nispetleri, gerçek anlamda birer vaz‘ olarak görmediğine işaret etmektedir. İbn Hacer ise *en-Nüket*’te hadis uyduranları altı sınıf olarak incelemiş ve altıncı sırada “uydurmaya kastetmediği halde hata ederek Nebî’ye (s.a.) bazı sahâbîlerin veya diğer kişilerin sözlerini nispet edenleri” zikretmiştir.[124] Burada hatalı nispetlerin, vaz‘ın bir çeşidi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Süyûtî de *Tedrîbü’r-râvî*’de maklûb hadisten bahsederken “Vaz‘ın hatâen gerçekleşebileceği gibi kalb de hata sebebiyle, kasıtsız olarak gerçekleşebilir” değerlendirmesinde bulunmuştur.[125] Süyûtî’nin bu sözleri, hatalı nispetler hakkında vaz‘ teriminin kullanılmış olabileceğine işaret eden bir örnektir. Eldeki bu örneklerin, cerh-ta‘dîl pratiğinde hatalı nispetler hakkında vaz‘ kavramının kullanılıp kullanılmadığına dair kesin birer delil teşkil ettiği söylenemez. Ancak vaz‘ kavramına ait böyle kullanımların varlığı kayda değer bulunmuştur.

Vaz‘-kasıtlılık ilişkisi hakkında değinilmesi gereken hususlardan biri de muhatabı denemek amacıyla yani imtihan kastıyla yapılan telkinlerde kasıtlı olarak, kalbedilmiş/hatalı veya muhataba ait olmayan rivâyetler serdetmek meselesidir. Nitekim kaynaklarda bu gibi fiiller için vaz‘ kavramının kullanılabildiği

[122] Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşf,* s. 198.

[123] İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 131.

[124] İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 856.

[125] Süyûtî, *Tedrîb*, I, 346.

görülmektedir. Hafs b. Gıyâs'ın, Mûsâ b. Dînâr adlı Mekkeli şeyhe, imtihan kastıyla bazı hadisleri telkin etmesi, "Hafs onun için hadisler vaz' etmeye başladı" فَجَعَلَ حَفْصٌ يَضَعُ لَهُ الْحَدِيث ifadesiyle anlatılmıştır.[126] Aslında imtihan kastıyla yapılan telkinlerin, -zahiren bakıldığında- vaz' kavramının genel anlam sahasının dışında olmadığı söylenebilir. Ancak söz konusu fiil, -vaz' kavramıyla nitelendirilmiş de olsa- cerhe delalet bakımından, iğrâb kastıyla yapılan kalbden ayrılmaktadır. Nitekim hadis usûlü eserlerinde imtihan kasdıyla yapılan kalbin diğer kalb çeşitlerinden ayrı tutulduğu görülmektedir.[127]

Vaz' kavramının muhaddislerin dilindeki kullanımlarından bahsederken, hadis tarihindeki genel anlam sahasının oldukça dışında bir kullanımının varlığına da değinilmelidir. Kelimenin, hadis rivâyetiyle ilgili bir bağlamda geçmesine rağmen yukarıda zikredilen manaların tamamen dışında bir kullanımı mevcuttur. Nitekim vaz' kelimesinin, "hadis rivâyet etme", "hadis serdetme" manalarında kullanıldığına dair birkaç örnek tespit edilmiştir. Bu kullanımlardan biri Şâfiî'ye (ö. 204/820) aittir. Şâfiî *er-Risâle*'de, kendisinin, munkatı olarak yazdığı her bir hadisi ya muttasıl bir senedle yahut meşhur bir rivâyet olarak işitmiş olduğunu belirttikten sonra "fakat iyice ezberlememiş olduğum bir hadis vaz' etmeyi kerih gördüm ولكني كرهت وَضع حديثٍ لا أتقنه حفظاً" demektedir.[128] Şâfiî'nin burada vaz' kelimesini hadis rivâyet etmek, bir rivâyet ortaya koymak anlamında kullandığı açıktır. Vaz' kelimesinin benzer manada kullanımına dair bir başka örnek de Ebû Müshir'den (ö. 218/833) gelmektedir. Ebû Müshir, "Ben Saîd b. Abdilaziz'in[129] (ö. 167/783), hadisleri ehil olmayan kişilerin yanında vaz' eden kişiler hakkında 'ilmi ahmaklara düşürdü' diye söylediğini duydum" demiştir.[130] Burada da hadisle ilgili bir bağlam bulunmasına rağmen cerh sebebi olan hadis vaz'ından bahsedilmediği görülmektedir. Ebû Müshir'in, burada vaz' kelimesini "hadis rivâyet etme", "hadis serdetme" manasında kullandığı

[126] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 578; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 164-165; İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 197.

[127] Bk. İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 864-866; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 336, 339-341.

[128] Şâfiî, *er-Risâle*, s. 431.

[129] Biyografisi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 378-380.

[130] Bk. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, *Târîh*, s. 360; Hatîb, *el-Câmi*', I, 329; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXI, 205.

anlaşılmaktadır. Şâfiî ve Ebû Müshir'den nakledilen bu sözler, vaz' kavramının istisnâî de olsa hadis rivâyet etme anlamında kullanılabildiğini göstermektedir.

D. TEKZİBİN DİLE GETİRİLDİĞİ AN ve ORTAM

Tekzibleri incelerken üzerinde durulması gereken hususlardan biri de, an ve ortam şartlarının, yöneltilen tenkid üzerinde bir role sahip olabileceği gerçeğidir. Burada an ve ortam şartları derken, münekkidin râvîye yönelik tekzibini dile getirdiği an ve ortamın şartları kastedilmektedir. Takdir edileceği üzere tenkid ve tekzibler, her zaman benzer ortam ve şartlarda dile getirilmemektedir. Tekziblerden bazıları muhaddis tarafından bir kitap metninde yer alması amacıyla yazılı olarak ifade edilmiş, bazıları ders işleme ortamlarında, müzakere meclislerinde dile getirilmiş bazıları ise yaşanan bir olayın veya işitilen bir rivâyetin ardından ani bir tepki olarak sadır olmuştur. Bu manada bazı tekzibler, münekkidin, râvî hakkındaki genel kanaat ve izlenimini ifade ettiği değerlendirmeler iken bazıları, husûsî kapsamda birer tenkid hüviyetine sahip olabilmekte; ayrıca bazıları soğukkanlılıkla dile getirilmişken bazıları hararetli bir ortamın izlerini taşıyabilmektedir.

Bu başlık altında, dile getirildiği an ve ortam şartlarının tekzib üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Bu anlamda öncelikle, tekzibler, "genel nitelikli tekzibler" ve "özel bağlamda dile getirilen tekzibler" olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştır. Sonra ise an ve ortam şartlarının bu tekzibler üzerindeki etkilerine dair değerlendirmeler kaydedilmiştir.

1. Genel Nitelikli Tekzibler

Genel nitelikli tekzibler, "muhaddisin, râvî hakkındaki genel kanaatini özel bağlam etkilerinden azade an ve ortamlarda dile getirdiği tekzibler" olarak tarif edilebilir. Burada "özel bağlam" ile kastedilen, işitilen münker bir rivâyet/söz, yaşanan bir hadise/tartışma gibi, tekzibin yöneltilmesine yol açan bağlamlardır. Nitekim böylesi bağlamlar bazen, râvînin yalnızca söz konusu bağlam açısından değerlendirilmiş olmasına sebebiyet verebilmekte ayrıca münekkidin üslûbunun

sertleşmesine ve kullandığı lafızların ağırlaşmasına sebep olabilmektedir. Bu anlamda yöneltilen tekzibin de, haddizatında muhaddisin râvî hakkındaki genel/nihâî kanaatini yansıtmadığı görülebilmektedir. Herhangi bir özel bağlamın bulunmadığı veya özel bağlam etkisinden azade olunan anlarda dile getirilen değerlendirmelerin ise muhaddisin genel kanaatini yansıtmaya çok daha elverişli olduğu belirtilmelidir.[131] Bu açıdan genel nitelikli tekzibler, muhaddisin râvî ile ilgili kanaatini anlamada kolaylık sağlayan, bir başka deyişle muhaddis kanaatinin zahmetsizce veya daha az zahmetle öğrenilmesini temin eden veriler olarak görülebilir. Nitekim herhangi bir tekzibin, muhaddisin râvî hakkındaki genel kanaati olduğu bilindiğinde, dile getirildiği ortam ve şartlarla alakalı ilave bir araştırmaya çoğunlukla ihtiyaç duyulmamaktadır.

Muhaddis tarafından bir kitap metninde yer alması amacıyla yazılan "kitâbî formattaki tekzibler", genel kanaat bildiren tekziblerin ilk sırasında zikredilebilir. Nitekim söz konusu tekzibler çoğu zaman muhaddisin râvî ile ilgili genel kanaatinin kaydı mahiyetindedir. An ve ortam şartlarının kitâbî formattaki değerlendirmelere etki etmesi çoğunlukla söz konusu olmamaktadır. Buna göre râvî biyografilerine dair eser veren muhaddislerin, söz konusu eserlerinde yer alan değerlendirmelerinin, -bazı istisnalar dışında- kendilerinin râvîler hakkındaki genel kanaatlerini yansıttığı söylenebilir. Ancak müelliflerin, kitaplarında diğer muhaddislerden yaptıkları nakillerin özel bağlamlarda dile getirilmiş olabileceği ve dolayısıyla bu kapsama girmeyebileceği hatırlatılmalıdır. Söz gelimi Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde, kendi değerlendirmelerinin yanı sıra diğer muhaddislerden nakledilen, özel bağlamda dile getirilmiş tekzibler de bulunmaktadır[132] ve bahis konusu tekzibleri "kendi bağlamları" içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

"Soru-cevap/suâlât formatında dile getirilen tekzibler" arasında da genel nitelikli tekzibler kapsamında değerlendirilmeye elverişli olanlar bulunmaktadır. Soru-cevap/suâlât formatında gelmesine rağmen "genel nitelikli" olarak

[131] Burada "genel kanaat" ile kastedilenin, "muhaddisin, tekzibi dile getirdiği andaki genel kanaati" olduğuna dikkat çekilmelidir. Yani tüm muhaddislerin iştirak ettiği genel bir kanaatten bahsedilmemektedir. Hatta tekzibi dile getiren muhaddisin dahi râvî hakkındaki genel kanaatinin zaman içerisinde değiştiğine rastlamanın mümkün olduğu bilinmektedir.

[132] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 474,475; VIII, 73.

değerlendirilebilecek tekziblere örnek olarak, Ebû Hâtim er-Râzî'nin, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de kaydedilmiş pek çok tekzibi gösterilebilir. Nitekim Ebû Hâtim "genellikle", râvîlerle ilgili değerlendirmelerini, onlarla görüştüğü ilk anda dile getirmemiş, daha öncesinde edinmiş olduğu kanaatleri ders işleme esnasında aktarmıştır. Bu anlamda değerlendirmelerinin büyük çoğunluğunun, râvîler hakkındaki genel kanaatini yansıtır nitelikte olduğu söylenebilir. Ancak soru-cevap formatındaki bazı tekziblerde zaman zaman özel bağlam etkisinin bulunabileceği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Nitekim münekkide râvînin naklettiği münker bir rivâyetin haber verilmesi durumunda bir özel bağlam oluşmakta ve bu bağlam verilen cevabın kapsamına ve üslûbuna etki edebilmektedir.

Muhaddisten şifâhî olarak işitilen ve soru-cevap kaydı olmaksızın ricâl kitaplarına yansıyan pek çok tekzib de aslen genel nitelikli tekzibler arasında değerlendirilmeye müsaittir. Bununla birlikte söz konusu tekzibler arasında, yaşanan bir olay/tartışma veya işitilen bir rivâyet/söz üzerine dile getirilenler de azımsanmayacak miktardadır. Dolayısıyla bu tekzibleri incelerken dile getirildiği ortamdaki özel bağlamın dikkate alınması gerekmektedir. Öte yandan burada, herhangi bir tekzibin genel nitelikli olup olmadığını anlamanın her zaman mümkün olmadığına da değinilebilir. Nitekim muhtasar olarak aktarılmış bir tekzibin arka planında, kayda geçmemiş bir özel bağlam olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak bu noktada, tekzibin dile getirilme şartlarını bilme çabasının, tekzibin muhaddise ait genel kanaati yansıtıp yansıtmadığını tespit etme ihtiyacına dayalı olduğu hatırlatılmalıdır. Bu ihtiyaç da esasen, tekzibin, "haklı/tekzibe elverişli" bir gerekçeye dayanıp dayanmadığını bilme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda, râvînin haklı bir gerekçe ile tekzib edildiği biliniyorsa, söz konusu ihtiyaç -başka bir veri sayesinde de olsa- karşılanmış olduğundan, an ve ortam şartlarını tespit çok önemli olmamaktadır. Bir başka deyişle bu konudaki bilgiye, özellikle râvîyle ilgili haklı/tekzibe elverişli bir gerekçenin belirlenemediği durumlarda ihtiyaç hissedilmektedir. Öte yandan herhangi bir tekzibin, muhaddise ait genel kanaati yansıttığının söylenmesi de, diğer muhaddisler nazarında mutlaka geçerli ve makbul sayılacağı anlamına gelmemektedir. Nitekim tekzibe elverişli bir gerekçeye dayanmadığı düşünülen tekzibler, ilgili muhaddisin genel kanaatini yansıtıyor olsa da diğer muhaddisler tarafından itirazla karşılanabilmektedir.

2. Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler

Tekzibin kapsamına, dile getirme üslûbuna ve kullanılan lafızlara tesirde bulunabilecek şartların var olduğu an ve ortamlarda yöneltilen tekzibler "özel bağlamda dile getirilen tekzibler" olarak adlandırılmıştır. Bu anlamda herhangi bir muhaddisin, râvîden münker bir rivâyet/söz işitmesi üzerine veya kendisine, râvînin naklettiği münker rivâyetlerden birinin haber verilmesi durumunda dile getirdiği yahut muhaddisin, râvî ile aralarında yaşanan bir olay veya tartışma esnasında yönelttiği tekzibler, "özel bağlamda dile getirilen tekzibler" arasında sayılabilir. Aslında bir tekzibin özel bağlamda yöneltilmesi, her zaman râvî hakkındaki genel kanaati yansıtmadığı veya geçerli sayılmaması gerektiği anlamına gelmemektedir. Nitekim yalancı olduğu konusunda ittifak edilen râvîler hakkında da özel bağlamda dile getirilmiş tekzibler -tabi olarak- söz konusu olabilmektedir. Haklı/tekzibe elverişli bir gerekçeye dayanması durumunda, özel bir bağlamda yöneltilmiş olması, tekzibin geçerli sayılmaması için bir sebep değildir. Burada dikkat çekilmek istenen nokta ise söz konusu tekziblerin bazen güvenilir kimselere de yöneltilmiş olabileceği ve böyle durumlarda, muhaddisin genel kanaatini yansıtmayabileceği gerçeğidir. Nitekim özel bağlamda dile getirilen tekziblerde muhaddisin, râvîyi yalnızca ilgili bağlam açısından değerlendirmesi söz konusu olabileceği gibi ani bir tepki sonucu, genel kanaatini yansıtmayan bir tekzib yöneltmiş olması da ihtimal dahilindedir.

Yukarıda belirtildiği üzere bazı tekzibler, râvî ile ilgili genel bir kanaatin yansıması olmayıp belli bir rivâyet veya söz özelinde dile getirilmiştir. Bunlar, "râvîyi belli bir açıdan değerlendiren tekzibler" olarak nitelendirilebilir. Bu gibi tekziblerde râvînin yalnızca ilgili bağlam açısından değerlendirilmiş olması ve bu anlamda tekzib kapsamının hususi bir mahiyet taşıması muhtemeldir. Hatta muhaddisin söz konusu tekzible, râvî hakkında genel bir cerh kastetmediğini ve/veya tekzibin, râvî ile ilgili genel kanaatinin yansıması olmadığını düşünmek mümkündür. Aslında râvî hakkındaki en ağır suçlama olan tekzib ile hususî bir kapsamın kastedilmesi ilk bakışta çelişkili bir durum gibi görünmektedir. Nitekim yalan söylemenin, râvînin adaletini tamamen düşüren bir kabahat olduğu bilinen bir husustur. Ancak burada durumun, hem "tekzib lafzı" unsuruyla hem de tekzibin ani bir tepki sonucu

yöneltilmiş olmasıyla bağlantısının bulunabileceği belirtilmelidir. Meselenin lafız unsuruyla bağlantılı yönü, muhaddisin, yalan kelimesini hata anlamında kullanmış olma ihtimalidir. Bu konu "Kizb Kavramı ve Anlam Sahası" başlığı altında incelenmiştir. Tekzibin ani bir tepki sonucu yöneltilmiş olmasıyla bağlantılı yön ise an ve ortamın etkisiyle muhaddisin üslûbunun sertleşmesi ihtimaliyle açıklanabilir. Çünkü böyle durumlarda da tekzibi gerektirmeyen kusurlar için tekzib lafızlarının kullanılabildiği görülmektedir. Ani tepki sonucu yöneltilen tekziblere ise ileride değinilecektir. Ancak her iki durumda da "tekzibin hususi bir kapsama işaret etmesi"nin bir çelişki olmaktan çıktığı belirtilmelidir.

Tekziblerden bir kısmının râvîyi belli bir açıdan değerlendirdiği meselesi, bazı râvîlere yönelik tekziblerin anlamlandırılması esnasında söz konusu edilmiş ve ilgili tekziblerin, râvî hakkındaki genel kanaati yansıtmadığına dikkat çekilmiştir. Buhârî'nin, Mâlik b. Enes tarafından İbn İshâk'a yöneltilen tenkid hakkındaki yorumu, konuya dair örneklerden biridir. Buhârî *el-Kırâe halfe'l-imâm* adlı eserinde Mâlik b. Enes'in tenkidini şu sözleriyle değerlendirmektedir:

> Mâlik'in İbn İshâk hakkındaki tenkidi sahih bile olsa bazen öyle olur ki insan birini tenkid eder ve karşısındakini tek bir şeyle suçlar fakat onu her konuda itham etmekte değildir.[133]

Buhârî'nin bu sözleri, bazı tenkidlerin râvîyi belli bir açıdan değerlendirmek üzere dile getirildiğini ve râvî hakkında genel/nihâî hüküm bildirmediğini göstermektedir. Aslında Buhârî'nin burada, Mâlik'in İbn İshâk'a yönelttiği hangi tenkidden bahsettiği açık değildir. Ancak kaynaklarda Mâlik'in İbn İshâk'ı "yalancı",[134] "deccâllerden bir deccâl" gibi ağır lafızlarla tenkid ettiği kaydedilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Buhârî, böylesi ağır lafızlarla yöneltilen tenkidlerin dahi belli bir konu özelinde gerçekleşmiş olabileceğini düşünmekte ve bu vasıftaki tenkidlerin râvî hakkında genel bir ithama işaret etmeyebileceğine dikkat çekmektedir. Mâlik b. Enes'in İbn İshâk'a yönelik tenkidlerinin özel bağlamlarda dile getirilmiş olduğuna dair bazı veriler bulunmaktadır. Onun İbn İshâk hakkındaki

[133] Buhârî, *el-Kırâe*, s. 39. Buhârî'nin, sözlerinin devamında İbn İshâk'a yönelik tenkidlerle ilgili farklı açıklamalar da yaptığı belirtilmelidir. Ayrıca bk. Beyhakî, *el-Kırâe*, s. 59; Zehebî, *Siyer*, VII, 40.

[134] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 427; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 19.

"deccallerden bir deccal" sözünü, İbn İshâk'ın, "Mâlik'in ilmini bana arzedin, çünkü onun baytarı benim" dediğini haber alması üzerine söylediği kaydedilmektedir.[135] Öte yandan Mâlik'in İbn İshâk hakkındaki tenkidlerini farklı bağlamlarla ilişkilendiren muhaddisler de bulunmaktadır. Şam bölgesi muhaddislerinden Abdurrahman b. İbrahim Duhaym (ö. 245/859) Mâlik'in kendisini kader görüşü ile itham ettiğine ve tenkidlerinin hadisle ilgili olmadığına dair bir kanaat bildirmiştir.[136] İbn Hibbân da *es-Sikât*'ında, Mâlik'in İbn İshâk'ı hadis açısından tenkid etmediğini, Resûlullâh'ın (s.a.) bazı gazveleri hakkında, Müslüman olmuş Yahudi çocuklarının, kendilerinden önceki nesillerden naklettiği haberlere rağbet etmesi sebebiyle tenkid ettiğini belirtmiştir.[137] Duhaym ve İbn Hibbân, Mâlik'in İbn İshâk'a yönelik tenkidini farklı bağlamlarla ilişkilendirmiş olsalar da her ikisinin değerlendirmesinde, "konunun hadisle bağlantılı olmadığı"nın vurgulandığı görülmektedir. Bu durumda, Duhaym ve İbn Hibbân'ın değerlendirmesinin de Buhârî'nin değerlendirmesiyle benzer istikamette olduğunu söylemek mümkündür.[138]

Râvîyi belli açıdan değerlendiren tekziblerin genel hükmü yansıtmayacağı fikri, İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime el-Berberî'ye yönelik tenkidlerin yorumlanması sırasında da söz konusu edilmiştir. İkrime kendi döneminde yaşamış pek çok kişi tarafından tenkide uğramıştır. Bazı kaynaklarda İbn Ömer'in de kendisine yönelik bir tekzibi bulunduğu kaydedilmiştir. İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'de İbn Ömer'den nakledilen bu tekzibin sâbit olmadığına, nitekim senedinde mecruh bir râvî bulunduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) şu sözlerine de yer vermiştir:

> Bu haberin, İbn Ömer'den sâbit olsa dahi farklı şekillerde açıklanması mümkündür, buna dayanarak kendisinin tüm rivâyetlerinin zedelenmesi

[135] Bk. Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 302. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 193; Zehebî, *Mîzân*, III, 469.

[136] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 21; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 418.

[137] Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 382-383.

[138] Hişâm b. Urve'nin de İbn İshâk'a yönelik özel bağlamda yöneltilmiş bir tekzibi bulunmaktadır. Söz konusu tekzib, İbn İshâk'ın, Hişâm b. Urve'nin hanımı Fâtımâ b. Münzir'den hadis semâ ettiği iddiasına yöneliktir. Karinesi açısından tenkid edilen bu tekzib, "Tekzib Karinesi" başlığı altında inceleneceği için burada ayrıntısına girilmeyecektir.

> gerekmez. Onun (İkrime'yi) herhangi bir mesele hakkında yadırgamış ve o konuda tekzib etmiş olması mümkündür.[139]

Taberî'nin bu sözleri, özelde İkrime'ye yönelik bir tekzibi konu almasına rağmen tekzibleri anlamlandırmak ile alakalı genel bir prensip de ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere Taberî, bazı tekziblerin özel bir bağlamda gelmiş olma ihtimali bulunduğuna ve eğer öyle ise tüm rivâyetlerin zedelenmesini gerektiren tenkidlerden ayrı tutulması gerektiğine işaret etmektedir. İbn Hacer, Taberî'den naklettiği bu sözlerin ardından "Derim ki: Bu doğru bir ihtimaldir" yorumunu yapmış[140] ve kendisinin de Taberî'nin değerlendirmesine katıldığını belirtmiştir. Aslında İbn Hacer'in, İbn Ömer'den nakledilen tekzibin sabit olmadığını bildirmesine rağmen bu açıklamayı kaydetmesi, konunun ehemmiyetine dikkat çekmek istediğini düşündürmektedir. Nitekim ilerleyen satırlarda kendisi de İkrime ile alakalı diğer bazı tenkidlere değinmiş ve "Onların kendisi (İkrime) hakkındaki övgülerine ve ona saygılarına dair örnekler, kendisine yönelttikleri tenkidlerin sadece özel bir takım konularla alakalı olduğunun delilidir" demiştir.[141]

Bazı tekziblerin, râvîyi belli bir açıdan değerlendirdiğine ve nihâî kanaat bildirmediğine işaret eden başka değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bu değerlendirmelerden biri Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından dile getirilmiştir ve İbn Uyeyne'nin Halef b. Halîfe'ye (ö. 797-798) yönelttiği tekzibi konu almaktadır. Halef b. Halîfe pek çok muhaddise göre güvenilir bir râvî olarak görülmektedir. Ancak İbn Uyeyne Halef'i, Amr b. Hureys'i (ö. 85/704-705) gördüğünü iddia etmesi sebebiyle tekzib etmiştir. Hâkim bu tekzib hakkında şöyle söylemektedir:

> İbn Uyeyne bu sözü, Amr b. Hureys'i gören birinin o tarihte hayatta olabileceğine şaşırması sebebiyle söylemiştir. Bu sözüyle Halef b. Halîfe hakkında cerh çeşitlerinden biriyle tenkidde bulunmayı kastetmiş değildir.[142]

---

[139] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 427.

[140] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 427.

[141] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 427.

[142] Hâkim, *el-Medhal ile's-sahîh*, IV, 128.

Hâkim'in bu değerlendirmesi, İbn Uyeyne'nin yönelttiği tekzibin özel bir bağlamda dile getirildiğine ve belli bir konu ile alakalı olduğuna işaret etmekte, bununla genel bir cerhin kastedilmediğini göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî ise Yahyâ b. Maîn'in İbn Sa'd hakkında dile getirdiği tekzib ile ilgili şu yorumu yapmıştır.

> Muhammed b. Sa'd bize göre adalet ehlindendir. Hadisleri de kendisinin doğru sözlü olduğuna işaret etmektedir. O rivâyetlerinin çoğuna özen göstermektedir. Belki de Mus'ab ez-Zübeyrî Yahyâ'ya ondan (İbn Sa'd'dan), Vâkıdî'nin rivâyet ettiği münker hadislerden birini rivâyet etmiş, o da kendisini yalana nispet etmiş olabilir.[143]

Görüldüğü üzere Hatîb el-Bağdâdî, İbn Sa'd'ın bazı münker rivâyetler sebebiyle -yani özel bir bağlamda- tekzib edilmiş olabileceğini düşünmektedir. Ancak dikkat edilirse bu tekzibe adaleti tamamen düşüren bir kuvvet atfetmemektedir. Nitekim Hatîb'in, İbn Sa'd'a yönelik tekzibden bahsetmesine rağmen "Bize göre adâlet ehlindendir" yorumunu kaydetmesi, özel bağlamda gelen böylesi bir tekzibin kendi nezdinde adaleti düşürmediğine işaret etmektedir.

Özel bağlamda dile getirilen bazı tekziblerin genel nitelikli cerhler olmadığına işaret eden bir kayıt da İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'inde bulunmaktadır. İbnü's-Salâh, talebesinin kendisinden naklettiği hadise itiraz eden kişinin durumuyla alakalı olarak şunları söylemektedir:

> Sika bir râvî yine bir sika râvîden rivâyette bulunur da kendisinden rivâyette bulunulan râvî bu rivâyeti reddederse tercih edilen (çözüm yolu) şudur: Eğer bu kimse kesin olarak "Bunu ben rivâyet etmedim", "benim adıma yalan söyledi" yahut benzeri bir şey söylerse iki kesin ifade teâruz etmiş olur. Burada inkâr eden kimse asıldır. Dolayısıyla fer'inin (talebesinin) hadisini reddetmek gerekir. Fakat bu, râvînin geri kalan hadislerini reddetmeyi gerektiren bir cerh olmaz. Çünkü bu durumda o da şeyhini (aslını) yalanlamış olmaktadır. Şeyhinin onu cerh etmesini kabul etmek, onun şeyhini cerh etmesini kabul etmekten daha uygun değildir. Böylece her iki cerh de sâkıt olur. Ama kendisinden rivâyette bulunulan kişi, "bunu bilmiyorum" veya "bunu hatırlamıyorum" gibi bir şey dediğinde bu, rivâyet edenin rivâyetini reddetmeyi gerektirmez.[144]

[143] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 267. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 257.

[144] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 144.

Görüldüğü üzere İbnü's-Salâh, kişinin kendisinden nakledilen rivâyeti tanımaması ve söz konusu rivâyetin kendisine aidiyetini reddetmesi durumundan bahsetmektedir. İbnü's-Salâh, böylesi bir durumda güvenilir bir râvîye "Benim adıma yalan söyledi" sözleriyle yöneltilen bir itirazın, sadece söz konusu hadis hakkında red sebebi olabileceğini, râvînin diğer hadislerinin ise reddedilmeyeceğini ifade etmektedir. İbnü's-Salâh'ın tasvir ettiği bu tablo, aslında özel bağlamda yöneltilen bir tekzib mahiyetindedir. Burada münekkid konumundaki kişinin, işittiği bir rivâyeti münker görmesi ve muhatabına bir tekzib lafzıyla itirazda bulunması söz konusudur. Ancak dikkat edilirse İbnü's-Salâh yöneltilen bu itirazın, râvînin tüm hadisleri için bir red sebebi olamayacağını, ifade etmektedir. Bu sözler, bazı cerhlerin, -tekzib formunda gelseler dahi- râvî hakkında genel kanaat bildiren mahiyette olmayabileceklerini göstermektedir. Dolayısıyla tekzibleri değerlendirirken, bu hususun da dikkate alınması büyük önem taşımaktadır. Burada ayrıca, "benim adıma yalan söyledi", "falan adına yalan söyledi" gibi kalıplarla yöneltilen tekziblerin çoğunlukla özel bağlamda dile getirilen tekzibler olduğuna da değinilmelidir. Bu anlamda söz konusu lafızların, hatta bunlara ilave olarak "yalan söyledi", "yalan söyledin" gibi fiil-i mâzî sîgasıyla yöneltilen tekziblerin genellikle özel bağlamda dile getirilmiş tekzibler olduğu ve râvîleri belli bir açıdan değerlendirme ihtimali bulunduğu belirtilmelidir.

Özel bağlamda dile getirilen tekzibler hakkında değinilmesi gereken hususlardan biri de tekzibin ani bir tepki sonucu yöneltilmiş olma ihtimalidir. Nitekim yaşanan bir olay, sorulan bir soru, işitilen bir rivâyet üzerine dile getirilen bazı tekziblerin ani bir tepki sonucu sadır oldukları ve/veya "çıkışma üslûbu" olarak adlandırılabilecek bir üslûpta yöneltildikleri dikkat çekmektedir. Çıkışma üslûbunda gerçekleşen tenkidlerde ise râvînin "belli bir açıdan" değerlendirilmiş olması ihtimalinin yanı sıra an ve ortamın etkisiyle lafızların şiddetlenebildiği ve tekzibi gerektirmeyen fiiller veya sözler için tekzib lafızlarının kullanılabildiği görülmektedir. Bu durum, an ve ortamın etkisiyle "gerekçe-tenkid denkliğinin" bozulabildiğini ve tekzibin, râvî hakkındaki genel kanaati yansıtma vasfını kaybedebildiğini göstermektedir. Dolayısıyla râvîler hakkında sağlıklı

değerlendirmeler yapabilmek için ani tepki sonucu yöneltilen tekzibleri tanımak büyük bir önem taşımaktadır.

Hicrî ilk üç asır tekzibleri incelendiğinde ani bir tepki sonucu ve/veya çıkışma üslûbunda yöneltilen çok sayıda tekzib bulunduğu görülmektedir. Böylesi tekziblerin aktarıldığı bazı metinlerde, bu tekziblerin, râvî hakkındaki genel kanaati yansıtmaktan uzaklaştığına işaret eden verilere rastlanmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in Ebü'l-Ezher en-Nîsâbûrî[145] hakkındaki tekzibi konuya dair örneklerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî bahis konusu tekzibi şöyle aktarmaktadır:

> Ebü'l-Ezher en-Nîsâbûrî Abdürrezzâk'tan, fezâil konusundaki hadisini[146] rivâyet edince Yahyâ b. Maîn'e bildirildi. Bir gün ehl-i hadisten bir grubun arasında bulunurken Yahyâ b. Maîn, "Abdürrazzâk'tan bu hadisi nakleden Nişaburlu yalancı da kim?" diye sordu. Ebü'l-Ezher kalktı ve "O kişi benim" cevabını verdi. Yahyâ b. Maîn tebessüm etti ve "Fakat sen yalancı değilsin" dedi. Onun selâmetli hali/halindeki güzellik hoşuna gitmişti. "Bu hadis konusundaki kabahat senden başkasına ait" dedi.[147]

Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, bahis konusu rivâyetin Abdürrezzâk'tan nakledilmesine itiraz etmiş ve çıkışma üslûbuyla, hadisi Abdürrezzâk'tan nakleden kişiyi yalancı olmakla suçlamıştır. Ancak bu kişinin Ebü'l-Ezher olduğunu anlayınca geri adım atmıştır. Yahyâ b. Maîn'in burada, hadisi nakleden kişinin kim olduğunu öğrenmeden ve hadisle ilgili asıl sorumlunun kim olduğunu tespit etmeden bir tekzib yönelttiği görülmektedir. Bu durum tekzibini ani bir tepki sonucu yönelttiğini ortaya

---

[145] Ebü'l-Ezher Ahmed b. el-Ezher b. Menî' en-Nîsâbûrî. Ebû Hâtim er-Râzî kendisini sadûk olarak nitelendirmiş; Nesâî ve Dârekutnî ise kendisinden rivâyette sakınca olmadığını söylemiştir. Biyografisi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 258-259; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 11-13. Yahyâ b. Maîn'in kendisini tekzib etmesine rağmen aynı metin içerisinde "sen yalancı değilsin" ifadesini kullanması sebebiyle Ebü'l-Ezher, bu çalışmadaki tekzib edilen râvîler listesine alınmamıştır.

[146] Hâdisenin İbn Adî'nin *el-Kâmil*'indeki naklinde söz konusu rivâyetin, Abdürrezzâk > Ma'mer > Zührî > Ubeydullah b. Abdillah > İbn Abbâs tarikiyle Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'den naklettiği "Sen dünyâda da efendisin, âhirette de efendisin, seni seven beni sevmiş olur, sana buğzeden bana buğzetmiş olur, senin sevdiğini Allah da sever, senin buğzettiğine Allâh da buğzeder. Benden sonra sana buğzedene yazıklar olsun" rivâyeti olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 384.

[147] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 68-69; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LXXI, 29; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 260.

koymaktadır. İlk andaki tepkisinin ardından "Fakat sen yalancı değilsin" demesi ise, çıkışma üslûbundaki tekzibinin, râvî ile ilgili asıl kanaatiyle örtüşmediğini göstermektedir. Bu örnek, ani tepki sonucu yöneltilen tekziblerin, râvî hakkında soğukkanlılıkla yapılmış gerçek birer değerlendirme olmayabileceğini ve muhaddisin râvî hakkındaki genel kanaatini yansıtmayabileceğini göstermek bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca burada, ani tepki sonucu/çıkışma üslûbunda yöneltilen tekziblerin çoğu zaman rivâyetlerle ilgili yanlışlıkları önleme gayretiyle sâdır olduklarına da değinilmelidir. Hatta söz konusu tekzibleri dile getirirken muhaddisin maksadının da râvî hakkında genel bir değerlendirme yapmak olmayıp nakledilen rivâyetin yanlışlığına dikkat çekmek olduğu düşünülebilir. Böylesi durumlarda hem an ve ortamın hem de muhaddisin genel karakterinin etkisiyle lafızların sertleşmesi, "hata" için "yalan"; "hata eden" veya "bâtıl bir rivâyeti aktaran kişi" için de "yalancı", "yalan söylüyor" vs. denmesi ihtimal dahilindedir.

Süleyman b. Mihrân el-A'meş'in, Muhammed b. İshâk ve Abdurrahman b. el-Esved en-Nehaî'ye[148] yönelik tekzibi de çıkışma üslûbundaki tekzib örnekleri arasında gösterilebilir. Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sında kaydedildiğine göre bir kişi el-A'meş'e, "İbn İshâk bize İbnü'l-Esved'den, o da babasından şöyle şöyle nakletti" deyince el-A'meş, "İbn İshâk da yalan söyledi, İbnü'l-Esved de yalan söyledi, Umâre bana şöyle şöyle rivâyet etti" diyerek itiraz etmiştir.[149] Anlaşıldığı kadarıyla el-A'meş, İbn İshâk'ın Abdurrahman b. el-Esved'den naklettiği rivâyetin, kendisinin daha önce işitmiş olduğu bir rivâyete aykırı olduğunu görmüş ve itirazını, her iki râvîyi tekzib ederek dile getirmiştir. Eldeki tenkid metni içerisinde, el-A'meş'in yönelttiği tekziblerin, onun söz konusu râvîler ile ilgili genel kanaatini yansıtıp yansıtmadığına dair kesin bir ayrıntı mevcut değildir. Ancak tekziblerin özel bir bağlamda yöneltilmiş olduğu ve çıkışma üslûbunu çağrıştıran bir üslûpla dile getirildiği görülmektedir. Ayrıca bazı muhaddislerin İbn İshâk ile ilgili menfî kanaate sahip olduğu bilinse de

[148] Ebû Hafs Abdurrahman b. el-Esved b. Yezîd en-Nehaî el-Kûfî. Tâbiûn nesli fakihlerindendir. el-Esved b. Yezîd'in oğludur. Yahyâ b. Maîn, İclî ve Nesâî gibi muhaddisler tarafından güvenilir bir kimse olarak değerlendirilmiştir. Biyografisi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 530-533; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1130-1131.

[149] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 430; Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 31; Zehebî, *Siyer*, VII, 52.

İbnü'l-Esved muhaddisler nazarında güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmektedir.[150] Bu anlamda söz konusu tekziblerin an ve ortamın etkisiyle dile getirilmiş olabileceği yönünde bir kanı oluşmaktadır. Burada öncelikle, el-A'meş'in bu tekziblerinde كذب kelimesini "yanıldı, yanlış yaptı" anlamlarında kullanmış olduğu düşünülebilir. Nitekim bazı muhaddislerin "yalan söyledi" kelimesini "hata etti" anlamında kullandığı bilinmektedir. Ayrıca rivâyetin yanlışlığına dikkat çekmek amacıyla ve ani bir tepki olarak üslûbunun şiddetlendiğini ve hata eden için "yalan söyledi" lafzını kullandığını düşünmek mümkündür. Bu durumda el-A'meş'in yönelttiği bu tekziblerin, kendisinin, söz konusu râvîler hakkındaki genel kanaatini yansıtmadığı düşünülebilir. Ayrıca burada dikkati çeken bir husus da, el-A'meş'in, rivâyeti nakleden iki râvîyi birden tekzib etmiş olmasıdır. Nitekim el-A'meş, "ya İbn İshâk yahut İbnü'l-Esved yalan söyledi" gibi ihtimalli bir ifade kullanmamış, her ikisini de yalana nispet etmiştir. Bu durum, kendisinin, ani bir tepki sonucu tekzibe gittiği kanısını güçlendirmektedir. Burada el-A'meş'in, an ve ortamın etkisiyle, rivâyete yönelik itirazını, râvî ile ilgili genel hüküm bildiren lafızlarla anlattığı düşünülebilir. Nitekim ani tepki sonucu dile getirilen bazı tekziblerde, rivâyetle ilgili itirazların, râvîye yönelik cerh lafızlarıyla ifade edilebildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu durumda da, yöneltilen tekzibin, râvînin cerhini gerektiren bir değerlendirme olmadığını söylemek mümkündür.

Çıkışma üslûbundaki tekziblerin kişi hakkında genel bir değerlendirme olmaktan uzaklaşabileceği fikrini destekleyen örneklerden biri de Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem ile Humeydî'nin birbirlerine yönelttikleri tekziblerdir. Söz konusu tekzibler Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında şöyle kaydedilmiştir:

> Şâfiî'nin, vefatı ile neticelenen hastalığı sırasında Muhammed b. Abdilhakem, Buveytî ile, Şâfiî'nin meclisinde bulunmak konusunda tartışmaya başladı. Buveytî ona "Ben ona senden daha lâyığım" dedi. İbn Abdilhakem de "Asıl ben onun meclisinde bulunmaya senden daha lâyığım" dedi. Bunun üzerine Humeydî geldi -kendisi o günlerde Mısır'da idi- ve Şâfiî'nin, "Hiç kimse benim meclisimde bulunmaya Yûsuf b. Yahyâ el-Buveytî'den daha lâyık değildir ve talebelerim arasında ondan

[150] el-A'meş'in dile getirdiği bu tekzibin, İbn İshâk'ın biyografilerine alınmış olmasına rağmen İbnü'l-Esved'in biyografilerinde yer almaması da bu kanıyı destekleyen bir unsur olarak zikredilebilir.

> daha bilgilisi yoktur" dediğini söyledi. Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem ona "Yalan söyledin" dedi, Humeydî de ona "Sen yalan söyledin, baban da yalan söyledi, annen de yalan söyledi" diye cevap verdi…[151]

Bu örnekte Humeydî ile Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem arasında bir tartışma yaşandığı ve her iki tarafın birbirini tekzib ettiği görülmektedir. Buna göre önce Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, Şâfiî'den naklettiği bir söz sebebiyle Humeydî'yi tekzib etmiş, Humeydî ise karşı bir tekzible ona itirazda bulunmuştur. Burada özellikle dikkati çeken husus, Humeydî'nin, itirazını dile getirirken sadece Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem'i değil, onun baba ve annesini de tekzib etmesidir. Bu durum, Humeydî'nin yönelttiği tekzibde çıkışma usûbunun etkisinin bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim tarafların birbirlerine yönelik tekziblerinin, birbirleriyle ilgili genel kanaatlerini yansıttığını düşünmek mümkünse de konuyla hiç alakası olmayan kişilerin tekzib edilmesi ancak çıkışma üslûbunun etkisiyle açıklanabilir. Humeydî'nin yönelttiği tekzibin, onun, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem'in baba ve annesi hakkındaki genel kanaatini yansıtıyor olması çok uzak bir ihtimaldir. Bu anlamda söz konusu tekzibin, an ve ortamın etkisiyle ani bir tepki sonucu dile getirildiği ve gerçek anlamda bir değerlendirme olmadığı ifade edilmelidir. Buradan hareketle çıkışma üslûbundaki tekziblerin, -haklı/tekzibe elverişli bir gerekçeye dayanması durumu haricinde- râvînin cerhini gerektiren veriler olmadığı da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem ve Humeydî'nin birbirlerine yönelik tekziblerinin de cerhi gerektiren birer veri addedilmemesi gerektiği belirtilmelidir. Ayrıca söz konusu tekziblerin, tarafların birbiriyle ilgili genel kanaatlerini yansıtmıyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Yeri gelmişken, "akranın birbirini cerhi" kabilinden pek çok tekzibin çıkışma üslûbunda gerçekleştiğine dikkat çekmekte fayda bulunmaktadır. Aslında "akran cerhi" mahiyetindeki bazı tenkid ve tekziblerin muhaddisler nazarında makbul görülmemesinin arka planında da bu husus yatmaktadır. Nitekim söz konusu tekziblerden önemli bir bölümü özel bağlamlarda dile getirildiği için ya râvîyi belli bir açıdan değerlendirmekte ve/veya an ve ortamın etkisiyle çıkışma üslûbunda yöneltilmektedir. Dolayısıyla kullanılan tenkid lafızları şiddetlenebilmekte ve hususi

[151] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 441; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LIII, 358.

mahiyetteki gerekçeler için geniş kapsamlı tenkidler yöneltilebilmektedir. Burada, bazen "muâsır olma" durumunun dahi başlı başına bir özel bağlam olarak değerlendirilebileceğine de değinilmelidir. Nitekim güncel olaylarla, güncel meselelerle veya muasır şahıslarla ilgili tepkilerin daha şiddetli, daha sert veya en azından daha heyecanlı bir üslûpla dile getirilmesi şaşırtıcı değildir. Bu anlamda akran cerhi mahiyetindeki tenkidlerin sadece basit husumet ve/veya kıskançlık tezahürleri olduğu yönünde bir genellemeye gidilmemelidir. Söz konusu tenkidler arasında arasında husumet ve/veya kıskançlık tezahürleri olarak görülebilecek olanlar bulunmakla birlikte önemli bir kısmının, özel bağlamların etkisiyle şiddetlenmiş itiraz ve eleştiriler olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır. Nitekim bu gibi tekziblerden pek çoğunda şahsî meselelerden ziyade, yanlış rivâyetleri veya söylemleri önleme gayretinin ön planda olduğu görülmektedir. Öte yandan tüm tekziblerde olduğu gibi akran cerhi mahiyetindeki tekziblerde de haklı/tekzibe elverişli bir gerekçe söz konusu ise tekzibin de makbul sayılacağı ve sadece akran cerhi olma özelliğinin tekzibin reddini gerektirmediği hatırlatılmalıdır.

E. TEKZİB GEREKÇE VE KARİNESİ

Tekzib, râvîden sâdır olan herhangi bir beyan sebebiyle yöneltilen bir itirazdır. Nitekim her tekzibde, gerçeğe muhâlif görülen bir beyan söz konusu olmakta ve tekzib, bu beyana yönelik bir itiraz mahiyeti taşımaktadır. Tekzibde itiraza konu olan husus "tekzibin gerekçesi"ni teşkil etmektedir. Söz konusu beyanın "hangi sebeple" gerçeğe muhâlif görüldüğünü bildiren açıklamalar ise "tekzib karinesi" olarak adlandırılmaya müsaittir. Esasen her tekzibin, bir gerekçe ve karineye dayandığı söylenebilir. Ancak gerekçe ve karinenin, her tekzib metninde açık olarak ifade edildiğini söylemek mümkün değildir.

Gerekçe ve karine, tekzibin muteber olup olmadığını belirlemede kilit konumdaki unsurlardır. Herhangi bir tekzibin, diğer muhaddisler nazarında makbul sayılıp sayılmayacağı genellikle bu unsurlarla irtibatlıdır. Bununla birlikte gerekçe ve karine bazen çok iç içe olabilmekte hatta birbirinin yerine kullanılabilmektedir. Bu

açıdan söz konusu iki unsurun bir arada değerlendirilmesi ve aynı başlık altında incelenmesi uygun görülmüştür.

1. Tekzib Gerekçesi

Tekzib gerekçesi "herhangi bir râvîden sâdır olduğu düşünülen ve tekzib edilmesine sebep olan husus" anlamındadır. Hicrî ilk üç asır muhaddisleri tarafından yöneltilen tekzibler incelendiğinde, râvîler hakkındaki temel tekzib gerekçelerinin, "hadis uydurma/vaz' etme", "isnad tahrifi/kalb", "semâ iddiası", "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme", "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" ve "yanlış bir söz veya yorum beyan etme" başlıkları altında toplanabileceği görülmektedir.

Gerekçenin bilinmesi, muhaddislerin hangi vasıftaki beyanları yalan olarak adlandırdıklarının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca her gerekçenin aynı kuvvette olmaması veya bazı gerekçelerin tekzibe elverişli görülmemesi sebebiyle bu konudaki bilgi, belli bir râvîye yöneltilen tekzibin değerlendirilmesi noktasında da büyük öneme sahiptir. Bu anlamda "hadis uydurma" ve "rivâyetlerin sened veya metinlerinde kasıtlı olarak kalb yapma" gerekçelerinin diğerlerine nazaran en kuvvetli gerekçeler olduğu söylenebilir. Nitekim bu iki fiil, hadise yönelik açık bir müdahale anlamına gelmektedir. Diğer kusurların ise uydurma ve kalbe göre daha hafif gerekçeler olduğundan bahsedilebilir.

Muhaddisler, râvîlere yönelttikleri bazı tekziblerde gerekçelerini açıkça belirtmişlerdir. Bazı râvîler için ise gerekçe açıkça belirtilmemekle birlikte gerekçe olarak değerlendirilebilecek cerh metinlerinin varlığı dikkat çekmektedir. Nitekim ilgili nakiller incelendiğinde râvînin hangi temel kusurlara sahip olduğuyla alakalı veriler elde edilebilmekte ve bazen bu kusurların tekzib sebebi olma ihtimali gündeme gelebilmektedir. Bu çalışmada, râvînin tekzib edilmesine sebep olan/olabilecek cerh verileri, "müfesser gerekçeler", "muhtemel gerekçeler" ve "dolaylı gerekçeler" olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Müfesser gerekçelerin incelenmesinin, tekzib olgusunun anlaşılması ve tekziblerin değerlendirilmesi konusunda önemli bir katkısı bulunmaktadır. Öte yandan muhtemel ve dolaylı gerekçeleri de göz önünde bulunduran bu üçlü taksim, tekzib sebebi açıklanmamış râvîlerin durumlarıyla ilgili

olarak da daha isabetli değerlendirmeler yapma ve tekzib edilmelerine sebep olan "asıl gerekçe"yi belirleme konusunda katkı sağlamayı hedeflemektedir.

a. Müfesser Gerekçeler

Tekzibi yönelten kişi tarafından dile getirilen, tekzibin aktarıldığı metin içerisinde gelen ve tekzib sebebini açıklayıcı mahiyeti belirgin olan tenkidler bu çalışmada "müfesser tekzib gerekçesi" olarak adlandırılmıştır. Müfesser tekzib gerekçeleri, bazen râvînin neden tekzib edildiğine dair bir soru sorulması üzerine dile getirilmiş; bazen râvi ile ilgili gözlemler aktarıldıktan sonra, onun yalancı olduğu yargısına bu gözlemler sonucunda ulaşıldığının bildirilmesi suretiyle ifade edilmiş; bazen ise râvînin yalan olarak değerlendirilen bir beyanının, tekzib lafzından hemen önce veya sonra aktarılması tekzib gerekçesi olarak değerlendirilmiştir.

Yahyâ b. Maîn'in Abdülmün'im b. İdris'i (ö. 228/842-843) tekzibi, gerekçenin soru üzerine açıklandığına dair örneklerdendir. Yahyâ b. Maîn, Abdülmün'im b. İdris hakkında "kezzâb habîs" ifadesini kullanınca kendisine "Nereden biliyorsun ey Ebû Zekeriyyâ?" diye sorulmuş, o da "doğru sözlü bir kimse bana, onun Ebû Ca'fer zamanında bu kitapları verrâklardan talep ederken gördüğünü bildirmişti. Oysa kendisi bunlara sahip olduğunu iddia ediyor" cevabını vermiştir.[152] Bu örnekte Yahyâ b. Maîn'e tekzib gerekçesinin açık olarak sorulduğu görülmektedir. Dolayısıyla verdiği cevabın asıl tekzib gerekçesini ifade ettiği söylenebilir.

Ahmed b. Hanbel'in Abbâd b. Cüveyriyye'ye yönelik tekzibi ise râvî hakkındaki gözlemlerin gerekçe olarak aktarıldığı tekziblerdendir. Ahmed b. Hanbel Abbâd b. Cüveyriyye hakkında şöyle bir tenkidde bulunmuştur:

> O yalancı ve iftiracıdır. Ben, Ali -yani İbnü'l-Medînî- ve İbrâhim b. Ar'ara ile birlikte ona gittim. Bize Evzâî'nin kitabını çıkarmasını istedik. Kitapta Ebû İshak el-Fezârî'nin, "Evzâî'ye sordum" diyerek Evzâî'ye yönelttiği sorular bulunuyordu. O ise bunları Zührî'den nakletmiş ve kalb yapmıştı. "Husayf Zührî'den bunun benzerini nakletti" diyordu. Biz "Evzâî

[152] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 443; İbn Hacer, *Lisân*, V, 279.

> Husayf'tan mı?" dedik. "Bu büyük Husayf" dedi. Biz de onu terk ettik, o yalancı idi.[153]

Bu örnekte Ahmed b. Hanbel'in, tekzibini, râvî hakkındaki gözlemleriyle gerekçelendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Abbâd hakkında "yalancı" dedikten sonra bu yargıya ulaşmasına sebep olan gözlemlerini aktarmış ve onun senedde kalb yaptığını açık olarak ifade etmiştir.

Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848-49) Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr el-Buhârî'yi (ö. 206/821-822) tekzibinde ise tekzib lafzı kullanıldıktan sonra sebebe dair açıklama yapılmıştır. Ali b. el-Medînî, "Yalancı, İbn Tâvus'dan (ö. 132/749-750) rivâyette bulunuyordu. İbn Uyeyne'ye geldiler, onun yaşını söylediklerinde, İbn Tâvûs'un o doğmadan önce vefat ettiği anlaşıldı" sözleriyle tekzibde bulunmuştur.[154] Verilen bu üç örnekte, tekzib gerekçesinin, tekzib lafzı ile aynı tenkid nakli içerisinde geldiği görülmektedir. Ayrıca tekzibi açıklayıcı mahiyette oldukları belirgindir. Dolayısıyla her üç örneğin de müfesser gerekçe olarak değerlendirilmeye uygun olduğu söylenebilir.

Müfesser gerekçeler incelendiğinde tekzib olgusuna dair önemli veriler elde edilebilmektedir. İlk üç asır muhaddislerinin tekzib yargısına varırken kullandıkları bilgi kaynakları ve yöntemler, hangi gerekçelerle râvî tekzibinde bulundukları, hangi gerekçeleri ağırlıklı olarak kullandıkları, belli bir münekkidin râvî tenkidi ve tekzibe gitme konusundaki yaklaşımı gibi pek çok veri müfesser gerekçeli tekzib metinlerinde yer almaktadır. Ayrıca müfesser gerekçeli tekzibleri incelemenin, hangi gerekçelerin daha kuvvetli olup hangilerinin daha zayıf gerekçeler olarak görüldüğünü anlama noktasında da katkısı bulunmaktadır. Hatta gerekçe bilindiğinde, tekzibe yönelik itirazları anlamlandırmak da çok daha mümkün hale gelmektedir.

---

[153] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), II, 41. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 641; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 280; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 387.

[154] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 338; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 28.

b. Muhtemel Gerekçeler

Tekzib sebebi olarak değerlendirilebilecek yakınlıkta ve vasıfta olmasına rağmen tekzible irtibatı müfesser gerekçe kadar belirgin olmayan cerh verileri bu çalışmada "muhtemel tekzib gerekçesi" olarak adlandırılmıştır. Bu anlamda muhtemel gerekçe, "tekzibi yönelten münekkid tarafından dile getirilmiş fakat farklı bir tenkid metni içerisinde gelen yahut aynı metinde gelmesine rağmen tekzibe dair bir açıklama olup olmadığı kesin olarak belirlenemeyen cerh ifadeleri" olarak da tanımlanabilir. Muhtemel gerekçenin tekzib sebebi olarak değerlendirilebilecek yakınlıkta olması, aynı münekkid tarafından dile getirilmesi sebebiyledir. Nitekim aynı münekkid tarafından dile getirilmiş bir cerhin asıl tekzib sebebi olması yüksek bir ihtimal sayılabilir. Aynı münekkid tarafından dile getirilmesine rağmen bazı cerhlerin müfesser sayılmayıp muhtemel gerekçe olarak adlandırılması ise söz konusu cerhlerin tekzible irtibatının müfesser gerekçelerdeki kadar belirgin olmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim tekzib ile irtibatı belirgin olmayan cerhlerin, râvî hakkındaki farklı bir kusurun ifadesi olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu anlamda "farklı bir tenkid metni içerisinde gelen" ya da aynı metinde gelmesine rağmen "tekzibi açıklamak üzere söylendiği kesin olarak belirlenemeyen" cerh ifadeleri "muhtemel gerekçe" olarak değerlendirilmiştir.

Aynı münekkid tarafından dile getirilen fakat farklı metin içerisinde gelen cerh ifadesine örnek olarak İshâk b. Mansûr el-Kevsec'in Muhammed b. Humeyd er-Râzî hakkındaki sözleri zikredilebilir. Ahmed b. Muhammed el-Ehvâzî, İshâk b. Mansûr'un Muhammed b. Humeyd hakkında "kezzâb" dediğini nakletmektedir.[155] Ancak konuyla alakalı nakilde tekzib sebebine dair bir ayrıntı yer almamaktadır. Muhammed b. Şâzân ise İshâk b. Mansûr el-Kevsec'in İbn Humeyd'i semâ iddiası sebebiyle tenkid ettiğine dair bir hadise aktarmıştır. Buna göre İshâk b. Mansûr, İbn Humeyd'in, *el-Megâzî* kitabını Seleme'den naklen kendilerine okuduğunu Ali b. Mihrân'a haber vermiş, Ali b. Mihrân ise "Muhammed b. Humeyd bunu benden işitti" cevabını vermiştir.[156] Burada İshâk b. Mansûr'un dile getirdiği müfesser cerhin, gerçeğe muhâlif görülen bir semâ iddiasına yönelik olduğu görülmektedir, ancak söz

[155] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 65. Ayrıca bk. Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XXV, 103.

[156] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 64-64. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 530; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 129.

konusu cerh, tekzibinden ayrı olarak nakledilmiştir. Semâ iddialarının, bazı muhaddisler tarafından tekzib gerekçesi addedildiğine dair örnekler bulunmaktadır, dolayısıyla İshâk b. Mansûr'un asıl tekzib gerekçesinin de semâ iddiası olduğu düşünülebilir. Hatta bu ihtimalin yüksek olduğu da söylenebilir. Ancak farklı bir nakilde yer alması sebebiyle tekzib ile irtibatının müfesser gerekçelerdeki kadar belirgin olmadığı belirtilmelidir. Nitekim bu gibi tenkidlerin farklı zamanlarda tespit edilmiş ilave kusurlara işaret etme ihtimali bulunmaktadır. Özellikle birden fazla cerh sebebinin söz konusu edildiği râvîler hakkında bu ihtimali göz ardı etmemek daha ihtiyatlı görünmektedir.

Yahyâ b. Maîn'in, el-Hüseyn b. el-Ferec hakkında كذاب يسرق الحديث "Yalancı, hadis çalıyor"[157] demesi ise aynı metinde gelmesine rağmen muhtemel gerekçe sayılan tenkid örneklerindendir. Burada "hadis çalıyor" ifadesinin tekzib sebebi olarak değerlendirilebilecek vasıfta olduğu görülmektedir. Nitekim hadis hırsızlığı olarak değerlendirilen kusurların, pek çok münekkid tarafından tekzib gerekçesi sayıldığı bilinmektedir.[158] Ayrıca Yahyâ b. Maîn'in konu hakkındaki hassasiyeti düşünüldüğünde bu ihtimalin daha da kuvvetlendiği söylenebilir. Hatta bu yönüyle müfesser gerekçe sayılması gerektiği dahi düşünülebilir. Ancak özellikle tekzib lafzından sonra gelen cerh ifadesinin muhtasar olduğu bazı yerlerde iki ayrı kusurun bir arada anıldığını düşünmek de mümkündür. Ayrıca müteahhirûn dönemi ricâl eserlerinde, münekkid tarafından farklı zamanlarda dile getirilmiş bazı tenkidlerin ihtisar edilip ard arda verildiğine şahit olunmaktadır. Bu sebeple ilgili tenkidleri müfesser gerekçe saymayıp muhtemel gerekçe olarak bırakmak daha uygun görülmüştür.

Muhtemel gerekçenin önemi, kendisiyle ilgili müfesser gerekçe bulunmayan râvîler hakkında kayda değer bir bilgi sunması ve asıl gerekçe olma ihtimalinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Tabidir ki muhtemel gerekçenin asıl gerekçe olabileceği yönündeki tespit yahut değerlendirme, ilgili râvî üzerinde yapılacak ilave incelemeler neticesinde ortaya konabilecektir. Râvînin diğer münekkidler tarafından

[157] Zehebî, *Mîzân*, I, 545; İbn Hacer, *Lisân*, III, 200.

[158] Konu hakkında ayrıntılı inceleme "Semâ İddiası/Hadis Hırsızlığı Gerekçesine Dayanan Tekzibler" başlığı altında yapılmıştır.

da yoğun olarak aynı gerekçe ile tenkide uğramış olması veya râvî ile alakalı temel tenkid unsurunun bu gerekçe olması gibi hususlar, tespitin doğru olma ihtimalini yükseltmektedir. Bununla birlikte münekkidin cerh konusundaki metod ve yaklaşımını da dikkatten uzak tutmamak gerekmektedir. Nitekim herhangi bir münekkidin bazı râvî kusurlarıyla alakalı özel hassasiyeti olabilmekte ve diğer münekkidler söz konusu olduğunda tekzib gerekçesi olarak değerlendirilmesi zor olan bir kusur, ilgili münekkid tarafından gerekçe addedilebilmektedir. Müfesser gerekçelerin incelendiği ikinci bölümde münekkidlerin tekzib konusundaki yaklaşımlarıyla alakalı birtakım bulguların elde edildiği görülecektir. Ancak münekkid özelinde yapılacak yeni çalışmalarla yeni ve daha aydınlatıcı verilerin elde edilmesi mümkündür.

Muhtemel gerekçeler konusunda değinilmesi gereken bir husus da "neyin tekzibi açıklar nitelikte olduğunu" bilmenin her zaman çok kolay olmadığı gerçeğidir. Hangi cerhlerin muhtemel gerekçe olabileceğini belirlemek için öncelikle müfesser gerekçe olarak söz konusu edilip edilmediğinin gözden geçirilmesi yol gösterici olmaktadır. Nitekim ard arda gelmiş bile olsa râvîye yöneltilen tenkidlerin her zaman birbirini açıklayıcı özellikte olmayabildikleri görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in Humeyd b. er-Rebî' hakkında "Kezzâb-habîs, sika değildir, kendisine güvenilecek biri de değildir, içki içerdi, insanların parasını alır, üste çıkar ve onları uzlaşmaya mecbur bırakırdı" diyerek[159] tenkid etmesi bu konuda bir örnek olarak zikredilebilir. Burada içki içme ve insanlardan para alma gibi hususların râvînin güvenilirliğini zedeleyen vasıflar olduğu söylenebilirse de tekzibi açıklayıcı mahiyette olduklarını söylemek mümkün değildir.[160] Bununla birlikte tekzibi açıklar nitelikte görülebilecek bazı cerhlerin de esasen asıl gerekçe olmayabileceği ifade edilmelidir. Söz gelimi Yahyâ b. Maîn'in İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ (ö. 184/800-801?) hakkında كان كذابا

[159] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 30; İbn Hacer, *Lisân*, III, 298.

[160] Nitekim ilgili râvînin biyografisi incelendiğinde kendisinin tedlis yaptığı anlaşılmakta hatta İbn Adî onun hadis hırsızlığı yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'in de kendisini hadis hırsızlığı yapmakla itham ettiği kaydedilmektedir. (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 31.) Yahyâ b. Maîn'in tekzib konusundaki yaklaşımı dikkate alındığında söz konusu kusurun gerekçe olmaya daha müsait olduğu gerçeği de bu düşünceyi desteklemektedir.

رافضيا ifadesiyle tenkidde bulunduğu nakledilmiştir.[161] Yahyâ b. Maîn'in bu sözlerinin ilk bakışta tekzibi açıklayıcı nitelikte olduğu düşünülebilir. Bid'at söylemlerinin tekzib gerekçesi addedildiğine dair bazı örnekler bulunması da bu düşünceyi destekleyebilir. Ancak Yahyâ b. Maîn'in aynı râvî hakkında, "onda üç özellik vardı. Yalancı idi, Kaderi idi, Râfizî idi" dediği de[162] bilinmektedir. Bu sözler ise kendisinin Kaderîlik ve Râfızîlik gibi itikâdî/siyâsî görüşleri yalan olarak değerlendirmediğini ve ayrı kusurlar olarak zikrettiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu gibi tekzibleri incelerken acele yorum yapmamak, râvînin tekzib sebebi sayılabilecek farklı kusurlara sahip olup olmadığını araştırmak, ayrıca münekkidin cerh ve tekzib konusundaki yaklaşımını göz önünde bulundurmak lazımdır. Yani durumu hem "tekzib edilen" hem de "tekzib eden" unsuru açısından incelemek gerekmektedir.

Öte yandan aslen tekzib gerekçesi olduğu halde müfesser gerekçe olarak kayda geçmemiş yahut bu çalışmanın sınırlılıkları sebebiyle tespit edilememiş bazı başlıkların olabileceği belirtilmelidir. Bu bağlamda çalışmada yer alan bazı tespitlerin, elde edilen yeni bilgilerle güncellenebileceği ifade edilmelidir. Ayrıca bazı tenkid metinlerinin müfesser gerekçe mi yoksa muhtemel gerekçe mi olduğunu belirleme konusunda zorlanıldığı söylenebilir. Bu gibi yerlerde eldeki verilerle en uygun tercih yapılmaya çalışılmıştır ancak farklı değerlendirmelere açık olan bazı örneklere rastlamak mümkündür.

c. Dolaylı Gerekçeler ve Diğer Münekkid Değerlendirmeleri

Hakkında müfesser gerekçe bulunmayan bazı râvîlerle ilgili, farklı münekkidler tarafından yöneltilmiş ve tekzib sebebi olarak değerlendirilebilecek vasıfta birtakım tenkidlerin varlığı dikkat çekmektedir. Tekzib sebebi olarak değerlendirilebilecek vasıfta olmasına rağmen farklı bir münekkid tarafından dile getirilmiş cerh verileri bu çalışmada "dolaylı tekzib gerekçesi" olarak adlandırılmıştır. Dolaylı gerekçeler, tekzib edilen râvî ile aynı dönemde yaşamış bir muhaddis

[161] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 806.

[162] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 497; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 187; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 158.

tarafından dile getirilmiş olabileceği gibi sonraki dönemlerde yaşamış muhaddisler tarafından da kaydedilebilmektedir.

Dolaylı gerekçelerin incelenmesi, râvînin hangi gerekçeyle tekzib edilmiş olabileceğine dair fikir vermesi açısından önemlidir. Nitekim bu verileri incelemek, râvîyi tanımayı sağlamakta ve asıl tekzib sebebine dair tahmin yapmayı kolaylaştırmaktadır[163]. Ancak asıl gerekçenin kesin olarak bu husus olduğunu söylemek zordur. Nitekim tekzibi yönelten kişinin farklı bir kusura muttali olma ve farklı bir kusuru kastetme ihtimali mevcuttur. Öte yandan bir râvî hakkında diğer münekkidler tarafından dile getirilmiş birden fazla müfesser cerhin de bulunabileceği ve her birinin dolaylı gerekçe olarak değerlendirilebilecek mahiyet arz edebileceği belirtilmelidir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin Ahmed b. Îsâ el-Mısrî (ö. 243/857-858) hakkındaki tenkidi dolaylı gerekçe örneği olarak zikredilebilir. Yahyâ b. Maîn'in Ahmed b. Îsâ hakkında "kezzâb" dediği hatta bu konuda yemin ettiği bildirilmektedir.[164] Fakat kendisinin söz konusu râvîyi hangi gerekçe ile tekzib ettiğine dair bir ayrıntı tespit edilememiştir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin ise Ahmed b. Îsâ el-Mısrî hakkında dolaylı gerekçe olarak değerlendirilebilecek bir tenkidi bulunmaktadır:

> Mısır'da iken bana, oraya gelip İbn Vehb ve Mufaddal b. Fedâle'nin kitaplarını aldığı söylendi. Sonrasında Bağdât'a gittiğimde Mufaddal'dan rivâyet ediyor mu? diye sordum "Evet" dediler. Ben bunu münker gördüm. Çünkü İbn Vehb'den ve Mufaddal'dan rivâyet etmek aynı şey değildir.[165]

Ebû Hâtim er-Râzî'nin Ahmed b. Îsâ el-Mısrî'yi "semâ etmediği nüshalardan rivâyet etmesi" sebebiyle tenkid ettiği anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in de semâ edilmemiş nüshadan rivâyet konusunda son derece hassas olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Yahyâ b. Maîn'in tekzibinin de esasen benzer bir gerekçeye dayandığını

[163] Bu konuda tahmin yapabilmek için, tekzibi yönelten münekkidin cerh konusundaki yaklaşımının, bir kriter olarak göz önünde bulundurulması gerektiğine de değinilmelidir.

[164] Bk. Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 280; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 451; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 418.

[165] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 64; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 453; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 419

düşünmek mümkündür. Nitekim İbn Hacer *Tehzîbü't-Tehzîb*'de Ahmed b. Îsâ el-Mısrî'nin semâ iddiası sebebiyle tenkid edildiğini, hadis uydurmayla ithâm edilmediğini bildirmiştir.[166] *Takrîbü't-Tehzîb*'de ise "Doğru sözlüdür, kendisini semââtı konusunda tenkid ettiler" yorumunda bulunmuştur.[167] Burada İbn Hacer'in, semâ iddiası sebebiyle tenkid edildiğini bildirmesine hatta *Tehzîbü't-Tehzîb*'de Yahyâ b. Maîn'in tekzibine yer vermesine rağmen Ahmed b. Îsâ'nın "doğru sözlü/sadûk" olduğunu söylemesi dikkat çekmektedir. Hatta bu durum ilk bakışta bir çelişki gibi de görülebilir. Ancak "Semâ İddiası" başlığı altında ayrıntılı olarak inceleneceği üzere bu gerekçe ile yöneltilen tekziblerin bazı durumlarda itirazla karşılandığı bilinmektedir. Hatta bu açıdan bakıldığında Yahyâ b. Maîn'in tekzibinin itirazla karşılanması da oldukça tabi görünmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen Yahyâ b. Maîn'in Ahmed b. Îsâ el-Mısrî'yi tam olarak bu hadise sebebiyle tekzib etmiş olduğunu söylemek mümkün değildir.

Farklı münekkidler tarafından dile getirilen değerlendirmelerin, dolaylı gerekçe niteliği taşımasalar dahi önemli oldukları ayrıca belirtilmelidir. Nitekim diğer münekkidlerin değerlendirmeleri incelendiğinde, râvînin genel olarak hangi hususlarda tenkid edildiği ve temel rivâyet kusurlarının neler olduğu belirlenebilmektedir. Ayrıca tekzib edilmiş râvînin, hadislerini iyi ezberlememiş bir kimse olduğu, kusurlarının yalana değil hataya dayandığı veya rivâyetlerindeki kusurun aslen bir başka râvîden kaynaklandığı gibi yorum ve ayrıntılar da diğer münekkid değerlendirmelerinden elde edilebilmektedir. Tüm bu veriler tekzibin anlamlandırılmasına büyük bir katkıda bulunmaktadır.

2. Tekzib Karinesi

Tekzibde Karine, "tekzib edilen kişinin, kendisi hakkında tekzib gerekçesi olarak gösterilen kusura sahip bulunduğuna işaret eden delil" anlamındadır. Karine, tekzib yönelten kişinin, râvî hakkında söz konusu ettiği gerekçeyi hangi bilgi ve bulguya dayanarak tespit ettiğini ve râvînin beyanını hangi sebeple gerçeğe muhâlif

[166] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 65.

[167] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 83.

gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu anlamda karineyi "gerekçenin gerekçesi" olarak tanımlamak da mümkündür. Her tekzib bir gerekçeye dayandığı gibi her gerekçenin de esasen bir karineye dayandığı söylenebilir. Ancak karinenin de -gerekçe gibi- her tekzibde açık olarak zikredilmemiş olabileceği ifade edilmelidir. Ayrıca bazı tekziblerde gerekçe ile karinenin oldukça iç içe bir yapı halinde bulunduğu hatta bazen her ikisini birbirinden ayırt etmenin zorlaştığı ifade edilebilir.

Muhammed b. İshak'ın (ö. 151/768) Abdullah b. Ziyâd b. Sem'ân'a (ö. 150-160/768-777) yönelik tekzibi, karinenin açık olarak belirtildiği tekzib örneklerindendir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde kaydedildiğine göre Muhammed b. İshâk, İbn Sem'ân'ın, "likâ"ya delalet eden "حدثني مجاهد" lafzıyla rivâyette bulunduğunu duymuş ve "Vallâhi yalan söyledi. Ben ondan büyüğüm ama Mücâhid'i (ö. 103/721) görmedim" diyerek itiraz etmiştir.[168] Burada İbn İshâk'ın, "İbn Sem'ân'ın Mücâhid'den hadis işitmiş olduğu iddiasına" itirazda bulunduğu ve bu itirazını, "kendisinin daha büyük olmasına rağmen Mücâhid'i görmemiş olduğu" verisine dayandırdığı görülmektedir. Dolayısıyla İbn İshâk'ın, tekzibinde, gerçeğe muhâlif görülen bir "semâ iddiası"nı gerekçe gösterdiği ve bu gerekçesini "likâ imkânı bulunmaması" karinesi ile delillendirdiği söylenebilir. Aslında dikkat edilirse İbn İshâk gerekçesini belirtmek için açıkça "İbn Sem'ân Mücâhid'den hadis semâında bulunmamıştır" gibi bir ifade kullanmamıştır. İtirazını karinesi ile ifade etmiştir. Nitekim "Ben ondan büyüğüm ama Mücâhid'i görmedim" sözleriyle İbn Sem'ân'ın semâ iddiasına itiraz ettiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda söz konusu tekzibde karinenin, gerekçeyi de ifade edecek bir mahiyet taşıdığı ve gerekçenin ne olduğuna açık olarak işaret ettiği söylenebilir.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ı (ö. ?) tekzibinde de karine açık olarak zikredilmiştir. İbn Ebî Hâtim, onun Humeydî vasıtasıyla İbn Uyeyne'den cevâbâtu'l-Kur'ân[169] konusunda rivâyetler naklettiğini belirtmiş, ayrıca babasına onun durumunu sorduğunu ve "Bu kişi yalancıdır.

[168] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 61. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 99. Ayrıca bk. Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 146.

[169] Cevâbâtu'l-Kur'ân ifadesiyle, Kur'ân-ı Kerîm'in özellikle müteşâbih âyetleri hakkındaki soruları ve bunlara dair cevapları içeren rivâyetler kastediliyor olmalıdır.

Humeydî'de bu konuya dair bir şey yoktu. Bu, yalancı bir şeyhtir" cevabını aldığını ifade etmiştir.[170] Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hâtim, söz konusu rivâyetlerin, Humeydî'ye ait olmadığı halde ona isnâd edilmiş olduğu kanaatindedir. Yani Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ı, kalb yapması gerekçesiyle tekzib etmiştir. Humeydî'de bu konuya dair rivâyet bulunmamasını da görüşünü destekleyecek bir karine olarak göstermiştir. Dolayısıyla bu örnekte de karinenin gerekçe yerine zikredildiği ifade edilebilir.

Karinenin gerekçe ile bu kadar iç içe geçmiş olması, ilk bakışta, gerekçeden ayrı bir unsur olarak takdim edilmesinin gereksiz olduğunu düşündürebilir. Fakat bu ayrımın, özellikle tekziblere yönelik itirazları anlamlandırmada önem taşıdığı ifade edilmelidir. Nitekim tekziblere yönelik bazı itirazlarda gerekçe teorik olarak muteber ve kuvvetli dahi olsa karinenin zayıf sayıldığı görülmektedir. Bu husus "Karinenin Mûteber Görülmemesi" başlığı altında inceleneceği için burada ayrıntısına girilmeyecektir.

Öte yandan karinenin zikredildiği bazı tekzib metinlerinde gerekçenin tam olarak tespit edilemediği belirtilmelidir. Söz gelimi râvînin serdettiği rivâyetlerin karine olarak gösterildiği bazı yerlerde gerekçenin ne olduğu kapalı kalabilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in Ya'kûb b. el-Velîd el-Medînî'yi (ö. 181-190/797-806) "Büyük yalancılardandı, Ebû Hâzim > Sehl b. Sa'd tarikiyle Hz. Peygamber'in (s.a.) yaş hurmayı karpuz ile birlikte yediğini rivâyet ediyordu" sözleriyle[171] tekzib etmesi bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Burada Ahmed b. Hanbel'in, söz konusu rivâyetin ilgili isnadla serdini yalana dair bir karine olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak gerekçesini açık olarak zikretmediği için itirazının semâ iddiâsı veya kalb gibi bir kusura mı yoksa bir başka probleme mi yönelik olduğu anlaşılamamaktadır. Bu gibi durumlarda râvînin biyografisinin ve tenkid edilen rivâyetin incelenmesi neticesinde gerekçenin ne olduğuna dair tahminler yapmanın mümkün olduğu belirtilmelidir. Bazı örneklerde ise râvîye ait rivâyetlerin genel olarak eleştirildiği ve belli bir rivâyet zikredilmediği görülmektedir. Yahyâ b. Maîn'in Esîd b. Zeyd el-Cemmâl hakkında

[170] İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 198. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, VI, 584.

[171] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 548. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 297; Zehebî, *Mîzân*, IV, 455.

"Yalancıdır, Ben Bağdât'ta iken ona gittim ve yalan hadisler naklettiğini duydum" demesi[172] bu duruma örnek gösterilebilir. Bu sözler, "yalan hadisler nakletme"nin, Yahyâ b. Maîn tarafından yalana dair bir karine olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Ancak gerekçe unsuru kapalı kalmıştır. Burada, mevzû/bâtıl hadisler nakletme kusurunun başlı başına bir itiraz sebebi olabileceği ve dolayısıyla ilgili açıklamaların karine değil gerekçe olarak değerlendirilmesi gerektiği de akla gelebilir. Ancak benzer örnekler incelendiğinde altta çoğu zaman semâ iddiası, kalb, hadis uydurma gibi problemlerin olduğu görülmektedir. Bu sebeple ilgili verileri, "gerekçesi açık olmayan karineler" olarak değerlendirmek daha uygun görülmüştür.

II. TEKZİB EDİLMİŞ RÂVÎ HAKKINDA DİĞER MÜNEKKİDLERİN DEĞERLENDİRMELERİ

Hadis tarihi, râvîler hakkındaki değerlendirmeler bakımından oldukça zengin bir birikime sahiptir. Râvîlerin pek çoğu hakkında, hem kendi yaşadıkları dönemde hem de kendilerinden sonra dile getirilmiş muhaddis değerlendirmeleri bulunmaktadır. Hicrî ilk üç asırda, râvîlerle ilgili kanaatlerin rahatlıkla ortaya konabildiği bir ilmî ortam bulunduğu anlaşılmaktadır. Her muhaddis, râvî hakkındaki kanaatini -diğer kanaatlere muhâlif dahi olsa- dile getirebilmiş, böylece pek çok özgün değerlendirmenin bulunduğu geniş bir müktesebat oluşmuştur.[173] Üçüncü asır sonrasında, faaliyet alanlarında değişme görülse de açık ifade anlayışının büyük ölçüde sürdürüldüğü söylenebilir. Nitekim aradan geçen zamana rağmen ilk üç asır râvîleri hakkında yeni ve özgün değerlendirmeler/ictihadlar ortaya konabilmiştir.

[172] Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 292. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 516; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 344.

[173] Halil İbrahim Turhan hicrî ikinci asırda yaşamış önde gelen münekkidlerin, bir önceki nesille ricâl tenkidi konusundaki irtibatlarını incelemiş ve söz konusu kişilerin, hocaları konumundaki diğer muhaddislerden istifade etmekle birlikte onlara ihtilaf da edebildiklerini ortaya koymuştur. Örnekler için bk. Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 251, 252, 288, 310-312, 335-338, 344, 345, 347, 401-403.

Dördüncü asırda özellikle İbn Hibbân ve İbn Adî, râvîler hakkındaki özgün değerlendirmeleriyle dikkat çekmektedir. İbn Hibbân hemen her râvînin temel kusurlarına dair açıklama yapmakta, İbn Adî ise rivâyetler üzerinden yaptığı analizlerle kendi gerekçeli cerh veya ta'dîlini sunmaktadır. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî, İbn Hacer gibi muhaddislerin eserlerinde de benzer mahiyette pek çok değerlendirmeye rastlanabilmektedir. Bu anlamda özellikle Zehebî ve İbn Hacer'in, zaman zaman da Hatîb el-Bağdâdî'nin, bazı râvîler hakkında diğer muhaddisler tarafından yapılmış değerlendirmeleri yeniden analiz ederek ricâl tenkidine katkıda bulundukları ifade edilmelidir.

Muhaddis değerlendirmelerinin bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi, râvîlerin güvenilirlik durumlarının belirlenmesine yardımcı olan en önemli adımlardandır. Farklı muhaddisler tarafından dile getirilen değerlendirmeler, tekzib edilmiş râvîler hakkında da büyük önem taşımaktadır. Tekzib edilmiş bir râvî ile ilgili araştırma yaparken; yöneltilen tekzibin, unsurları açısından ele alınmasının yanı sıra râvî hakkındaki muhaddis değerlendirmelerinin de mukayeseli olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu incelemeler neticesinde tekzib edilmiş râvîye dair muhaddis yorumlarının birbirine muvafık olup olmadığı görülebilmekte ve -var ise- tekzibe muhâlif yorumların sebeplerini anlamak mümkün olabilmektedir. Ancak bu veriler üzerinde doğru okumalar yapabilmek için de dikkat edilmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Bu başlık altında öncelikle, tekzib edilmiş râvîler hakkındaki değerlendirmelerin tekzibe muvâfakat ve muhâlefeti üzerinde durulacak sonra ise tekzibe muhâlif yorumların sebepleri ele alınacaktır.

A. DEĞERLENDİRMELERİN TEKZİBE MUVÂFAKAT VE MUHÂLEFETİ

Râvîye yöneltilen ilave tekzibler ve bazı cerh lafızları **"tekzibe muvafık değerlendirmeler"** olarak nitelendirilmeye müsaittir. Muvafık değerlendirmelerle desteklenmesi, tekzibin haklı ve geçerli olabileceğini düşündüren önemli bir bulgudur. Çünkü muhaddis kanaatlerinin/ictihadlarının birbirini desteklemesi durumunda, yanılma ihtimalinin daha düşük olması beklenmektedir. İbn Hacer'in, Abbâs b. Abdilazîm tarafından Abdürrezzâk b. Hemmâm'a yöneltilen tenkid

hakkında "Abbâs b. Abdilazim el-Anberî dışındaki bütün hadis imamları kendisini (Abdürrezzâk'ı) tevsik etmişlerdir. (Abbâs) ise onun hakkında haddi aşan bir tenkidde bulunmuş,[174] fakat bu konuda hiç kimse kendisine muvâfakat etmemiştir" demesi,[175] muvafık değerlendirmelerin önemine dikkat çekmektedir.

Râvî hakkında **"muvâfakat"** görüntüsü oluşturan ilk bulgulardan biri, râvînin birden daha fazla muhaddis tarafından tekzible anılmasıdır. Nitekim râvînin iki veya daha fazla muhaddis tarafından tekzib edilmesi, söz konusu tekziblerin haklı olduğu yönünde bir ön kanı oluşturmaktadır. Hadis tarihinde, birden fazla muhaddis tarafından tekzib edilen hatta yalancı olduğu konusunda neredeyse ittifak edilen kişiler bulunmaktadır. Ancak birden fazla tekzible anılmış kişileri incelerken dikkat edilmesi gereken birkaç husus bulunduğu ifade edilmelidir. Bunlardan ilki, söz konusu tekziblerin aynı gerekçeye dayanıp dayanmadığı meselesidir. Nitekim bazen bir râvî hakkında birden fazla tekzib gerekçesi söz konusu olabilmektedir. Böyle bir durumda tüm tekzibler, gerekçeleri ve karineleri açısından ayrıca incelenmelidir. İncelemenin ardından, tüm tekziblerin haklı olduğu sonucuna varılabileceği gibi bazılarının hatta tamamının geçersiz olduğu sonucuna ulaşmak da mümkündür. Öte yandan bir muhaddisin "isnadda kalb yapma"yı, diğer muhaddisin ise "bid'at söylemi"ni gerekçe göstererek tekzib yöneltmiş olması gibi, iki gerekçenin birbirinden tamamen ayrı olması halinde tekziblerin birbirini kuvvetlendirmeyeceği belirtilmelidir. Râvî hakkındaki tüm tekziblerin "aynı gerekçe"ye dayanması durumunda ise, her birinin müstakil bir ictihad olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Nitekim muhaddislerin zaman zaman bir başka muhaddisin yönelttiği tekzibi haber alıp, onun içtihadını takiben tekzibde bulunmaları ihtimal dahilindedir. Özellikle "tekzib bildiren haberin ravisi" veya "tekzib edenin yakını/talebesi" olan ayrıca "cerh-ta'dîl konusunda vukufu bulunmayan" kimseler hakkında bu ihtimalin göz ardı edilmemesi gerekir. İbn Hacer, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Vüheyb b. Hâlid tarafından İbn İshâk'a yöneltilen tekzibler hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

[174] İbn Hacer'in bahis konusu ettiği tenkid Abbâs b. Abdilazim tarafından Abdürrezzâk b. Hemmâm'a yöneltilen tekzib olmalıdır. Abbâs b. Abdilazim'in Abdürrezzâk'a yönelttiği tekzib için bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 611. Zehebî de Abdürrezzâk'a yöneltilen tekzibin dikkate alınmayacağını ifade etmiştir. Bk. Zehebî, *Men tükûllime fîhi ve huve müvessak,* s. 121.

[175] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî,* s. 419.

> Süleyman et-Teymî, Yahyâ el-Kattân ve Vüheyb b. Hâlid kendisini tekzib etmiştir. Vüheyb ve Kattân bu konuda Hişâm b. Urve ve Mâlik'i taklid etmiştir. Ancak Süleyman et-Teymî'nin kendisini hangi sebeple tenkid ettiğini bilmiyorum…[176]

Yine İbn Hacer, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî tarafından, İbn Abbâs'ın azadlısı İkrime el-Berberî'ye yöneltilen tekzibe de değinmiş ve "Yahyâ b. Saîd'den bu konuda nakledilene gelince, görünen o ki, kendisi bu konuda Saîd b. el-Müseyyeb'i taklid etmiştir" değerlendirmesinde bulunmuştur.[177] İbn Hacer'in, İbn İshâk ve İkrime'ye yöneltilen tekzibler hakkındaki bu sözleri, cerh-ta'dîl kitaplarına yansıyan tekziblerden bazılarının, müstakil birer değerlendirme olmayıp daha önce dile getirilmiş bir tekzibin takibi mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Tahmin edileceği üzere bir başkasını takiben dile getirilen tekziblerin, -müstakil bir değerlendirme içermemesi durumunda- ilk tekzibi kuvvetlendirmesi söz konusu olmamaktadır. Ayrıca ilk tekzibin herhangi bir sebeple geçerli görülmemesi halinde ilave tekziblerin de geçersiz sayılacağı belirtilmelidir. Nitekim hadis tarihinde, çok sayıda muhaddis tarafından tekzib edilmiş olmasına rağmen hakkındaki tüm tekziblere itiraz edilmiş râvîler bulunmaktadır.

"Muvafakat" görüntüsü bazen de, tekzib edilen râvîye yönelik ikinci bir tekzib kaydedilmemesine rağmen, diğer değerlendirmelerin cerh yönünde olması suretiyle gerçekleşmektedir. Yalnızca bir muhaddis tarafından tekzib edilen ve diğer muhaddisler tarafından cerh lafızlarıyla anılan râvîler hakkındaki değerlendirmelerin "genellikle" muvâfakat içerisinde bulunduğu söylenebilir. Özellikle "leyse bi sika", "münkeru'l-hadîs", "metrûku'l-hadîs" gibi, râvînin güvenilir olmadığını ve/veya rivâyetlerine güvenilemeyeceğini bildiren lafızlar, tekzib bildirmiyor olsalar da tekzible mânâ itibariyle muvâfakat halinde bulunan lafızlar arasında sayılabilir. Ayrıca "Tekzib Eden" başlığı altında değinildiği üzere muhaddisler, lafız kullanımı bakımından farklı yaklaşımlara sahiptirler. Aralarında, tekzib lafzı kullanma konusunda daha çekimser olanlar ve mümkün mertebe tekzib lafzı kullanmamayı tercih edenler bulunmaktadır. Tekzib lafzı kullanma konusunda çekimser olan muhaddisler, yalancı olduğunu düşündükleri râvîler hakkında açıkça tekzibe işaret

[176] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 45.

[177] Bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 427.

eden lafızlar yerine râvînin güvenilir olmadığına işaret eden, "geniş delâlet sahasına sahip" cerh lafızları kullanmışlardır. Burada "geniş delâlet sahası" derken hem yalana hem diğer râvî kusurlarına hamledebilecek nitelikteki lafızlar kastedilmektedir. Öte yandan tekzib eden kişinin kendisi dahi zaman zaman, tekzib ettiği kişi hakkında, tekzib lafzı dışındaki cerh lafızlarını kullanarak tenkidde bulunabilmiştir. Araştırmacı Ömer Felâte, Nesâî'nin, "Resûlullâh adına hadis uydurmakla tanınan yalancılar dört kişidir. Medîne'de İbrâhim b. Ebî Yahyâ, Bağdâd'da Vâkıdî, Horasan'da Mukâtil b. Süleyman ve Şam'da, el-Maslûb olarak tanınan Muhammed b. Saîd" dediğine, ancak *ed-Duafâ*'sında İbn Ebî Yahyâ ve Vâkıdî'yi "metrûku'l-hadîs" lafzıyla nitelendirmiş olduğuna dikkat çekmiştir.[178] Bu örnek, "metrûku'l-hadîs" lafzının kullanım sahası itibariyle yalancılık suçlamasına da şâmil olabileceğini göstermektedir. Söz konusu lafızların bazen tekzib lafızları ile bir arada kullanılması da "geniş delâlet sahasına sahip" oldukları bulgusunu desteklemektedir.[179] Tüm bunlarla birlikte her cerh lafzının tekzib ile muvâfık olduğu düşünülmemelidir. Bu anlamda râvînin durumunu "hafıza zayıflığı" veya "gevşeklik" gibi zabtla alakalı kusurlarla ilişkilendiren ve/veya hata vurgusu yapan lafızların tekzibe muvafık lafızlar arasında sayılmaması gerektiği belirtilmelidir.

Tekzib edilmiş râvîlerin biyografileri incelendiğinde, muhaddis kanaatlerinin her zaman birbirine ve yöneltilen tekzibe muvafık olmadığı görülmektedir. Nitekim muhaddisler, bazı râvîler hakkında **"tekzibe muhâlif"** değerlendirmelerde bulunabilmişlerdir. Râvî hakkında dile getirilen ta'dîl/tevsik mahiyetinde kanaatler ve tekzibe yönelik itirazlar "tekzibe muhâlif" olarak nitelendirilebilecek değerlendirmelerdir. Ayrıca bazı durumlarda "hafif cerh" bildiren lafızların da tekzibe

[178] Bk. Ömer Felâte, *el-Vaz'u fi'l-hadîs*, I, 197. Ömer Felâte bu veriden hareketle Nesâî'nin metrûku'l-hadîs lafzıyla vaz' suçlamasını kastettiğini ifade etmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir de *el-Bâ'isu'l-hasîs*'te Buhârî'nin münkeru'l-hadîs lafzını yalancılar hakkında kullandığına işaret etmiştir. Bk. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 153. Bu tespitler önemli olmakla beraber söz konusu muhaddislerin bu lafızlarla her zaman yalancılığı kastetmiş olduğuna dair bir genellemeye gidilmemesi gerektiği belirtilmelidir.

[179] Ahmet Yücel, "münkeru'l-hadîs" lafzının kullanım sahası üzerine yaptığı analizde, lafzın hem rivâyetlerinde teferrüd eden râvîler hem zayıf râvîler hem de metruk râvîler hakkında kullanılabildiğine dikkat çekmiş ayrıca zaman zaman tekzib lafızlarıyla bir arada kullanıldığına dair bazı örnekler kaydetmiştir. Bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 88-91.

muhâlif olarak görülmesi mümkündür. Tekzibe muhâlif değerlendirmeler ilk üç asır muhaddisleri tarafından dile getirilebildiği gibi sonraki muhaddisler tarafından da dile getirilebilmiştir. Bu durum, cerh-ta'dîl faaliyetinin belli bir dönemle sınırlı tutulmadığını ve her dönemde, -eldeki verileri analiz ederek- râvîler hakkında yeni değerlendirmeler yapılabildiğini göstermek bakımından önem taşımaktadır.

Tekzîbe muhâlefeti en belirgin olan değerlendirmeler, ta'dîl lafızları ve tekzibe yönelik itirazlardır. "Tekzib Edilen" başlığı altında temas edildiği üzere tekzib edilen kişilerden önemli bir kısmı, açık ta'dîl ve hafif tevsik olarak nitelendirilebilecek değerlendirmelere de muhatap olmuş ayrıca bazı râvîler hakkındaki tekziblere diğer muhaddisler tarafından itiraz edilmiştir. Tekzibine itiraz edilen ve/veya ta'dîl lafızlarıyla anılan kişilerden bir kısmının, güvenilirliği konusunda neredeyse ittifak bulunan kimseler olduğu belirtilmelidir. Bu kişilere yönelik tekziblerin çoğu zaman özel bağlamlarda yöneltilmiş olduğu ve haddizatında cerhi gerektiren birer tenkid olarak görülmediği ifade edilebilir. Zehebî, Amr b. Ali el-Fellâs tarafından Muhammed b. Beşşâr Bündâr'a yöneltilen tekzib hakkında "Fellâs onu tekzib etmiştir. Ancak Bündâr'ın doğru sözlü ve emîn bir kimse olduğunu yakîn olarak bildikleri için kimse onun tekzibini dikkate almamıştır" demektedir.[180] Zehebî'nin bu sözleri, güvenilirliğiyle tanınan râvîlere/muhaddislere -tekzibe elverişli bir gerekçeye dayanmaksızın- yöneltilen tekziblerin geçerli addedilmeyeceğine işaret etmektedir. Tekzibin mi ta'dîlin mi isabetli olduğu hakkında ilk anda belirleme yapılamayan râvîler için ise hem tekzib, hem ta'dîl yönündeki değerlendirmenin etraflıca araştırılması gerekmektedir.

Cerh lafızları arasında yer almasına rağmen anlam sahası itibariyle yalancılık suçlamasına şâmil olmayan bazı ibareler de tekzibe muhâlif değerlendirmeler arasında zikredilmelidir. Nitekim لين فيه ، لين الحديث (hadis rivâyetinde gevşektir), ليس بالقوي (hadis rivâyetinde kuvvetli değildir) gibi değerlendirmeler ile râvînin hata ettiğini, kusurlarının hataya ve/veya vehme bağlı olduğunu ifade eden değerlendirmeler genellikle "tekzibe muhâlif" bir görünüm arz etmektedir. Zehebî, Tirmizî'nin, Osmân

[180] Zehebî, *Mîzân*, III, 490.

b. Abdirrahmân el-Vakkâsî[181] hakkında ليس بالقوي dediğini nakletmiş ve ardından "Tirmizî ricâl konusunda mütesâhil davranmaktadır" yorumunu yapmıştır.[182] Zehebî'nin Osmân b. Abdirrahmân hakkında ليس بالقوي lafzının kullanılmasını tesâhül olarak değerlendirmesi, bu lafzı kendisiyle alakalı ağır cerh ifadelerine ve tekzib yönündeki tenkide muvafık bulmadığını düşündürmektedir.

Gerek itiraz, gerek ta'dîl, gerekse hafif cerh mahiyetinde olsun tekzibe muhâlif olarak gelen her türlü değerlendirmenin isabetli olması ve buna karşın tekzibin isabetli bulunmaması mümkündür. Ancak tekzibe muhâlif değerlendirmelerin tamamının isabetli olduğu gibi bir düşünceye kapılmak da uygun değildir. Nitekim tekzib edilmiş râvîlere yönelik bazı ta'dîllerin diğer muhaddisler tarafından eleştiri konusu edilebildiği görülmektedir. Zehebî, Ebû Hâtim'in, es-Sakr b. Abdirrahmân hakkında "doğru sözlü" dediğini nakletmiş ve "doğruluk da nereden geliyor?" yorumunda bulunmuştur.[183] Ayrıca yine Zehebî; Cerîr b. Abdilhamîd ve Me'mûn'un, İbrâhim b. Hüdbe el-Basrî'yi tasdik ettiğinden bahsetmiş ve "Onu tasdik etmeleri kendisine fayda vermez çünkü durumu bellidir" değerlendirmesini kaydetmiştir.[184] İbn Hibbân'ın da tekzib edilen bazı râvîleri *es-Sikât*'ına alması sebebiyle tenkide uğradığı görülmektedir.[185] Öte yandan tekzibe yönelik itirazların, karşı itirazlarla eleştirilebildiğine de rastlanmaktadır. İbn Hacer, İbn Abdilber'in, Ebû Hârûn el-Abdî hakkında, "Onun zayıf olduğu konusunda icmâ ettiler, bazıları ise peşin hükümlü davrandı ve onu tekzib etti" dediğini nakletmiş ve "Onu nasıl yalana nispet etmesinler?" diyerek bu itirazı isabetli bulmadığını belirtmiştir.[186]

Tekzibe muhâlif olarak gelen değerlendirmelere dair tüm bu veriler, tekzib edilmiş râvîlerin durumları hakkında doğru çözümlemeler yapabilmek için kendileriyle ilgili tüm değerlendirmelerin dikkatlice ve bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

---

[181] Osmân b. Abdirrahmân el-Vakkâsî'nin Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edildiği bilinmektedir.

[182] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 454-455.

[183] Bk. Zehebî, *Mîzân*, ıı, 317.

[184] Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 71.

[185] Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 109, 387.

[186] Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 413.

B. TEKZİB EDİLMİŞ RÂVÎLER HAKKINDAKİ MUHALİF YORUMLARIN SEBEPLERİ

Yukarıda ifade edildiği gibi hicrî ilk üç asırda tekzib edilen râvîlerden bazıları, diğer münekkidler tarafından ta'dîl edilebilmiş yahut oldukça hafif cerh lafızlarıyla anılmışlardır. Her iki durumda da tekzib yönündeki değerlendirmeye muhâlif sayılabilecek bir görüş ortaya konmuş olmaktadır. Hatta diğer münekkidlerin itirazına muhatap olan tekzibler bulunmaktadır. Ancak ilk bakışta bir çelişki olarak değerlendirilebilecek bu durumun belli bazı sebeplere dayandığı ifade edilmelidir.[187] Tekzibe muhâlif olarak değerlendirilebilecek münekkid yorumlarının genel olarak, "gerekçenin muteber görülmemesi", "karinenin muteber görülmemesi", "kusuru hataya hamletme", "yalanı bir başka raviye dayandırma", "haberdar olmama/tesahül" gibi sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır.[188] Burada, "haberdar olmama/tesahül" başlığı dışındakilerin, "tekzibin muteber görülmemesi" anlamı taşıyabileceğine işaret edilmelidir. Nitekim kusurdan ve tekzibden haberdar olunmasına rağmen muhâlif yorumda bulunulması, söz konusu tekzibin, muhâlif değerlendirmede bulunan muhaddis tarafından muteber görülmediğini düşündürmektedir. Bu durum, muhaddislerin, tekzib sebebi olarak gösterilen hususları her zaman mutlak ve tartışılmaz birer yalan olarak kabul etmediklerini ve tekzibe konu olan beyanlar hakkında, gerçeğe muhâlif olup olmama, yalan kastıyla söylenip söylenmeme gibi etkenleri göz önünde bulundurduklarını ortaya koymaktadır. Muhâlif yorumlar hakkındaki bu veriler, tekzibin de mutlak ve tartışılmaz bir hüküm olarak görülmeyip

[187] Cerh-ta'dîl hükümlerinin tearuzu hakkında Enes Topgül'ün *Rivayetten Râvîye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştu?* adlı eserinde de önemli noktalara dikkat çekildiği görülmektedir. Bk. Topgül, *Rivayetten Râvîye,* s. 40-49.

[188] İsmail Kurt, "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvîlerin İncelenmesi" başlıklı makalesinde, tevsik-tekzib teâruzunun sebeplerine değinmiş ve bu sebepler arasında aktarım hatalarının etkisine de dikkat çekmiştir. (Bk. Kurt, İsmail, "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvîlerin İncelenmesi", *ODÜSOBİAD,* s. 200.) Böylesi teâruzlar, tevsik ve tekzîb eden münekkidler sebebiyle gerçekleşmediği için burada ayrı bir madde olarak ele alınmamıştır. Ancak tearuzun incelenmesi esnasında dikkate alınması gereken bir husus olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca bk. Topgül, *Rivayetten Râvîye,* s. 41.

diğer cerh sebepleri gibi değerlendirilmeye tabi tutulduğunu göstermek bakımından önem taşımaktadır. Öte yandan ilgili yorumlar da birer ictihad mahsulü olduğu için tekzibin mi yoksa muhâlif yorumun mu daha isabetli olduğu konusunda farklı değerlendirmeler yapılmasının mümkün olduğu ifade edilmelidir.

1. Gerekçenin Muteber Görülmemesi

Tekzib edilmiş râvîler hakkındaki muhâlif değerlendirmelerin sebeplerinden biri, gerekçenin muteber görülmemesidir. Münekkidlerin, hangi tür beyan ve rivâyetlerin yalan kapsamında değerlendirilip nelerin yalan sayılmayacağı konusunda çoğu zaman görüş birliği içerisinde olduklarını söylemek mümkündür. Ancak bazı gerekçelerin tekzib sebebi sayılıp sayılmayacağı noktasında farklı kanaatlere sahip olabildikleri anlaşılmaktadır. Yani bir münekkid nazarında tekzib sebebi addedilen bazı hususlar, diğer münekkidlere göre tekzib sebebi olarak görülmeyebilmiştir. Tekzib gerekçeleri konusundaki görüş farklılıkları, münekkidlerin cerh metodlarıyla alakalı **teorik** farklılıklar olarak değerlendirilebilir. Teorideki bu farklılık elbette pratikte de yansımalarını bulmakta ve tekzib edilmiş râvîler hakkında olumlu veya hafif cerh seviyesinde kanaatlerin dile getirilmesine sebebiyet vermektedir.

Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Yahyâ b. Eksem et-Temîmî'ye (ö. 242/856-857) yönelik tekzibi, "gerekçenin muteber görülmediği" tekziblere örnek gösterilebilir. Yahyâ b. Maîn, Yahyâ b. Eksem'i semâ etmediği nüshalardan rivâyette bulunması sebebiyle tekzib etmiştir.[189] Nitekim Yahyâ b. Eksem'in diğer münekkidler tarafından da semâ iddiası sebebiyle ile tenkid edildiği bilinmektedir.[190] Ancak kendisiyle ilgili olumlu kanaat bildiren muhaddisler de bulunmaktadır.[191] Zehebî onun

[189] İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 195. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 294-295; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

[190] Yahyâ b. Eksem hakkında ayrıntılı inceleme "Semâ İddiâsı Gerekçesine Dayanan Tekzibler" başlığı altında yapılmıştır.

[191] Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "Biz onu bid'atla tanımıyoruz" dediği (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 282), İbn Hibbân'ın, *es-Sikât*'ında zikrettiği (Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 265-266) görülmektedir. Ayrıca Zehebî (Bk. Zehebî, *el-Muğnî*, II, 730) ve İbn Hacer (Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 588) gibi muhaddisler de kendisiyle ilgili olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

yalan söyleyenlerden olmadığını belirterek[192] tekzibine itiraz etmiştir. İbn Hacer de Yahya b. Eksem hakkında "Sadûktur ancak hadis hırsızlığı ile suçlanmıştır, bu da icâzet ve vicâde metoduyla rivâyeti uygun görmesinden kaynaklanmıştır" değerlendirmesinde bulunmuştur.[193] İbn Hacer'in bu değerlendirmesi, semâ edilmemiş nüshadan rivâyet etme konusundaki görüş ve metod farklılıklarına işaret etmek bakımından oldukça önemlidir. Nitekim benzer örnekler incelendiğinde icâzet ve vicâde yoluyla alınmış hadisleri semâa delâlet eden lafızlarla rivâyet etmenin bazı münekkidler nazarında tekzib sebebi sayıldığı ancak pek çok münekkide göre bu kusurun yalan kapsamında değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Eksem hakkındaki olumlu değerlendirmeler de bu görüş ayrılığına dayanıyor olmalıdır. Burada İbn Hacer'in, Yahyâ b. Eksem hakkındaki değerlendirmesini "sadûk" lafzıyla dile getirmiş olması da dikkat çekicidir. Nitekim bu değerlendirme, İbn Hacer'in de semâ edilmemiş nüshadan rivâyette bulunmayı tekzib için yeterli bir sebep olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Yani bahis konusu kusurun râvîden sâdır olduğunu ifade etmesine rağmen bu kusurun yalan olarak değerlendirilmesi noktasında farklı bir kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gerekçenin muteber görülmemesi konusunda değinilecek bir başka husus da bazı yalanlamaların râvî tekzibi ile irtibatlı bulunmamış olmasıdır. Özellikle râvînin itikâdî, fıkhî vs. görüşünü yalanlamak üzere dile getirilen bazı tekziblerin, diğer münekkidler tarafından ıstılâhî anlamdaki râvî tekzibi ile irtibatlı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Mesela Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) Hâris el-A'ver'in (ö. 65/684-685) "sika" olduğunu belirtince kendisine, Şa'bî'nin Hâris el-A'ver'i tekzib ettiği söylenmiş o da "O hadiste yalan söylemiyordu, onun yalanı görüşünde idi" cevabını vermiştir.[194] Bu sözler, bid'at söyleminin -kizb/hatalı görüş olarak değerlendirilse dahi- bazı münekkidler nazarında ıstılâhî anlamdaki yalandan ayrı tutulduğunu göstermektedir. Ahmed b. Sâlih'in, "Onun yalanı görüşünde idi" ifadesi, Hâris el-A'ver'in görüşlerini doğru bulmadığını ortaya koymaktadır. Ancak söz konusu görüşlerin, hadis rivâyeti konusundaki güvenilirliği düşüren ve bu anlamda tekzibi

[192] Zehebî, *Siyer*, IX, 434.

[193] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 588.

[194] İbn Şâhin, *es-Sikât*, s. 71-72.

gerektiren bir niteliği olmadığı kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hâris hakkındaki değerlendirmesi sorulduğunda, onun görüşlerinden haberdar olmasına rağmen, "sika" ifadesini kullanmış olmalıdır.

2. Karinenin Muteber Görülmemesi

Karinenin muteber görülmemesi de tekzib edilmiş râvîler hakkında olumlu/muhâlif değerlendirmelere sebebiyet veren etkenlerden biridir. Karineye yönelik tenkidler, gerekçenin, -aslen tekzibe elverişli olsa dahi- ilgili râvîye nispetinin hatalı olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Yani tekzibin, -teorik açıdan muteber görünse de- **pratikte** geçerli olmayabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte hangi tür karinelerin râvî tekzibi için yeterli ve geçerli olup hangilerinin zayıf sayılacağı konusundaki görüş ayrılıklarının da başlı başına metodik farklılıklar olduğu söylenebilir. Burada bir tekzibin, hangi gerekçeye dayanırsa dayansın, karinesi açısından zayıf sayılmasının mümkün olduğu da ifade edilmelidir. Dolayısıyla en ağır ve üzerinde ittifak edilmiş gerekçelerle tekzib edilen râvîler hakkında bile karinenin zayıf sayılması ve ilgili râvîler hakkında olumlu değerlendirmeler yapılabilmesi ihtimal dahilindedir. Karinenin bazen, kaynağı açısından "**zayıf bir bilgi olarak görülmesi"** sebebiyle eleştirildiği bazen de itiraz amacıyla karinenin zayıflığını ortaya koyan **"karşı karineler"** kullanıldığı görülmektedir. Her iki durumda da, karinenin zayıflığı dolayısıyla, gerekçenin râvî ile irtibatı şüpheli hale gelmekte ve dolayısıyla tekzibin geçerliliği konusunda şüphe oluşabilmektedir.

Yahyâ b. Maîn'in Humeyd b. er-Rebî'i (ö. 258/871-872) tekzibi, karinenin muteber görülmediği tekziblere örnek gösterilebilir. *Târîhu Bağdâd*'da kaydedildiğine göre Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888) Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) Humeyd b. er-Rebî'in durumunu sormuş, olumlu bir cevap aldıktan sonra Yahyâ b. Maîn'in tenkidine dair şunları anlatmıştır:

> Yahyâ'ya (Humeyd'in) durumunu sordum, onu şiddetle eleştirdi ve "Yahyâ b. Âdem'in (ö. 203/818) kitabını Ubeyd b. Yaîş'den (ö. 229/844) çaldı sonra da buna sahip olduğunu iddia ediyor" cevabını verdi. Ben, "Ey Ebû Zekeriyyâ sen Ubeyd b. Yaîş'in bunu söylediğini duydun mu?" diye

> sordum. "Hayır fakat ashabımızdan bazı kimseler haber verdiler" dedi. Kendisinde bunun dışında bir delil yoktu.
>
> Bunun üzerine Ebû Abdillah (Ahmed b. Hanbel) öfkelendi ve "Sübhânallâh! Onun hakkında böyle bir şeyi nasıl kabul eder? Böylesi bir adamın durumunu nasıl düşürür? dedi. Ben: "Peki ondan hadis yazılır mı?" diye sordum. "Öyle umuyorum" dedi.[195]

Görüldüğü üzere hem Merrûzî hem de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn'in karinesini zayıf bulmuşlardır. Burada Yahyâ b. Maîn'in karinesinin, üçüncü şahıslardan alınan bir bilgi olması sebebiyle zayıf görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla karineyi, kaynağı açısından zayıf bularak tenkid ettikleri söylenebilir. Hatta Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn'in tenkidini duyduktan sonra öfkelenmiş, ayrıca "ondan hadis yazılır mı?" sorusuna "öyle umuyorum" cevabını vermiştir. Dârekutnî'nin de Humeyd b. er-Rebî'e yönelik tekzibin hüccetsiz olduğunu söylediği kaydedilmiştir.[196] Burada, tekzibin hüccetsiz olduğu yönündeki itirazların, genel olarak hiçbir hüccet bulunmadığını değil, dayanılan hüccetin yeterli veya yerinde görülmediğini ifade ettiğine değinilmelidir. Nitekim bu örnekte de görüldüğü üzere tekzibi yönelten münekkid, tamamen hüccetsiz bir ithamda bulunmamakta ancak hücceti, diğer münekkidler tarafından zayıf olarak değerlendirilmektedir.

Hişâm b. Urve'nin (ö. 146/763) *el-Megâzî* müellifi Muhammed b. İshâk'ı (ö. 151/768) tekzibine de karinenin zayıf görülmesi sebebiyle itiraz edilmiştir. İbn İshâk, hıfzı sebebiyle Şu'be b. el-Haccâc tarafından "emîru'l-muhaddisîn" unvânı ile anılmıştır.[197] Bununla birlikte teşeyyu' ve tedlis gibi sebeplerle tenkide uğramış[198] hatta Hişâm b. Urve tarafından tekzib edilmiştir. Hişâm b. Urve'nin İbn İshâk'ı, kendi hanımı Fâtımâ b. el-Münzir'den rivâyette bulunmasını gerekçe göstererek tekzib ettiği görülmektedir.[199] Hişâm b. Urve, İbn İshâk'ın semâ iddiasına itiraz ederken, onun Fâtımâ b. el-Münzir ile görüşmüş olamayacağını söylemektedir. Ancak Hişâm'ın yönelttiği tekzibin, bazı muhaddisler tarafından karinesi açısından tenkide uğradığı

[195] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 31.

[196] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 31-32.

[197] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 40; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 192.

[198] Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 467.

[199] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 19.

ifade edilmelidir. Ali b. el-Medînî, "Hişâm'ın söylediğinin bir delili yoktur, o (İbn İshâk) çocukken Hişâm'ın hanımının yanına girmiş ve kendisinden hadis işitmiş olabilir" sözleriyle itirazda bulunmuştur.[200] İbn Hibbân da İbn İshâk'ın Fâtımâ b. el-Münzir'i perde veya ince bir duvar arkasından dinlemiş olabileceğini söylemiştir.[201] Dikkat edilirse Ali b. el-Medînî ve İbn Hibbân'ın ifadelerinde, semâ iddiasının muteber bir tekzib gerekçesi sayılmayacağına dair teorik bir itiraz bulunmamaktadır. Ancak karineyi zayıf buldukları ve dolayısıyla söz konusu gerekçenin İbn İshâk hakkında geçerli olmadığını düşündükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki münekkidin de Hişâm'ın karinesinin zayıflığını ortaya koyan **"karşı karineler"** kullandıkları görülmektedir. Ali b. el-Medînî İbn İshâk'ın semâının küçük yaşta iken olabileceğine, İbn Hibbân ise perde arkasından gerçekleşme ihtimali bulunabileceğine işaret ederek semâın mümkün olduğuna dair "karşı karineler" sunmuşlardır. Öte yandan İbnü'l-Medînî'nin, itirazını dile getirirken tekzibin hüccetsiz olduğunu söylemesi de dikkat çekmektedir. Ancak az önce de ifade edildiği gibi bu söylem, "hiçbir hüccet bulunmadığına değil sunulan hüccetin zayıf sayıldığına" işaret etmektedir.

3. Kusuru Hataya Hamletme

Tekzib edilmiş râvîler hakkında olumlu/muhâlif hükümler verilmesine sebep olan bir başka husus da kusurun hataya hamledilmesidir. "Hataya hamletme", özellikle rivâyetleri sebebiyle tekzib edilen râvîler hakkında söz konusu olmaktadır. Bu anlamda, semâ iddiası ve kalb gibi kusurlar sebebiyle tekzibe uğrayan hatta hadis uydurmakla itham edilen bazı râvîlerin durumlarının hataya hamledilebildiği görülmektedir. Kusuru hataya hamletme meselesinde çoğunlukla gerekçe ve karineye yönelik bir itiraz söz konusu olmamaktadır. Yani isnad edilen kusurun teorik olarak muteber bir tekzib gerekçesi sayılmadığı yahut râvînin rivâyetlerinde böyle bir kusurun bulunmadığı söylenmemektedir. Ancak râvînin bu kusurları yalan kastıyla işlemediği, bilgisizlik veya vehim sebebiyle işlediği ifade edilmektedir. Bu durum râvî hakkındaki tenkidin adalet değil zabt kusuru olabileceğine işaret etmek

[200] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 27; Zehebî, *Mîzân*, III, 475; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

[201] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 381.

bakımından önemlidir. Tekzibe muhâlif olarak gelen böylesi bir yorum, -çoğu zaman râvîyi ta'dîl manası taşımasa da- cerhin yönünü değiştiren bir niteliğe sahiptir.

Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 138?/755-756?) hakkındaki değerlendirmesi konuya dair örneklerden biridir. Ebân b. Ebî Ayyâş, Şu'be b. el-Haccâc tarafından şiddetli bir şekilde tenkid ve tekzib edilmiş bir râvîdir. Ebû Zür'a ise onun durumunu hataya hamletmiştir. Ebû Zür'a'ya Ebân b. Ebî Ayyâş'ın kasıtlı olarak yalan söyleyip söylemediği sorulunca, kendisinde yalan kastı olmadığını söylemiş, ardından "fakat çok çok zayıftır, Enes'den, Şehr b. Havşeb'den ve Hasan'dan hadis işitirdi, sonra bunları birbirinden ayırt edemezdi" diye eklemiştir.[202] Ebû Zür'a'nın bu sözleri, onun Ebân b. Ebî Ayyâş'ın rivâyetlerindeki kusurları, hata etmesine bağladığını göstermektedir. Bununla birlikte Ebân hakkında "çok çok zayıftır" demesi, onu zabt açısından tenkid ettiğini ve güvenilir bulmadığını göstermektedir.

Ali b. Âsım el-Vâsıtî (ö. 201/816) hakkında da benzer bir durum söz konusudur. Ali b. Âsım el-Vâsıtî, Hâlid el-Hazzâ (ö. 141/758-759, İbn Uleyye (ö. 193/809), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) tarafından tekzib edilmiş bir kimsedir. Bununla birlikte Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) onun hakkında "hadislerinden sahih olanları alın, yanlışını veya hata ettiğini bırakın" diyerek anlaşıldığı kadarıyla kusurlu rivâyetlerini hataya hamletmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in de Vekî'in sözünü delil kabul ettiği ve Ali b. Âsım hakkında "yanılır ve hataya düşerdi, kendisinde inatçılık vardı ama yalanla itham edilecek bir kişi değildir" dediği nakledilmiştir.[203]

Kusuru hataya hamletme konusunda İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde de pek çok açıklama bulunduğu ifade edilmelidir. İbn Hibbân Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın (ö. 120-130/727-748) vehmen, sika râvîlerden mevzû haberler rivâyet ettiğini söylemiş, rivâyetlerinin mevzû olduğunu ifade etmesine rağmen[204] bu durumu vehimle izah etmiştir. Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edilen Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî (ö.

[202] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 198. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 296; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 98.

[203] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (rivâyetü İbnihî), I, 156. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 410; Zehebî, *Siyer*, IX, 252.

[204] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 55.

186/802) hakkında ise "Hâlid el-Hazzâ, Yûnus b. Ubeyd, Şu'be b. el-Haccâc'dan rivâyette bulunduğu zaman onların hadislerine benzeyen düzgün şeyler rivâyet etti. Anbese b. Abdirrahmân, Kâsım b. Abdirrahmân ve ehl-i Kûfe'den rivâyette bulunduğu zaman ise sika ravilerin hadisine benzemeyen şeyler getirdi. Sanki Basralılardan rivâyet ederken kitabından, Kûfelilerden rivâyet ederken hıfzından naklediyordu. Hafızasının kötülüğü sebebiyle de hadislerinde münkerlik oluştu, rivâyetlerinde bu durum çoğalınca haberleriyle ihticacda bulunma imkanı ortadan kalktı"[205] diyerek ayrıntılı bir değerlendirmeye yer vermiştir. İbn Hibbân'ın bu değerlendirmesi, onun Abbâs b. el-Fadl'a yönelik tenkidinin adaletten ziyade zabta yönelik olduğunu göstermektedir. Rivâyetlerinin kusurlu olduğunu ifade etmesine rağmen yalan değil hata ihtimali üzerinde durmuştur.

4. Yalanı/Kusuru Bir Başka Râvîye Dayandırma

Yalanı/kusuru bir başka râvîye dayandırmak da tekzib edilmiş râvîler hakkında muhâlif/olumlu yorumlarda bulunulmasına sebebiyet veren faktörlerden biridir. Bu yöndeki değerlendirme, özellikle rivâyetler üzerinde tespit edilen ve yalan olarak değerlendirilen bir problemin asıl sorumlusunun bir başka râvî olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bilindiği üzere, rivâyetlerdeki problemin/kusurun kimden kaynaklandığı konusunda farklı kanaatler bulunabilmektedir. Bu durum, tekzib gerekçesi olarak gösterilen rivâyetler için de söz konusudur. Yalanı/kusuru başka birine dayandıran münekkidin, genel anlamda ilgili tekzibi geçerli addetmediği düşünülebilir. Ancak bu durumun, söz konusu râvîyi ta'dîl etmek anlamına gelmediği ifade edilmelidir. Nitekim tekzib edilen râvînin rivâyetleri arasına mevzû ve münkerlerin karışmasına sebep olan şey çoğu zaman tedlis yapma veya telkine uğrama gibi kusurlar olabilmekte ve söz konusu râvî bu açılardan eleştirilebilmektedir.

İbn Nümeyr'in (ö. 234/849) Cubâre b. Muğallis (ö. 241/855) hakkındaki değerlendirmesi, konuya ait örneklerden biridir. Cubâre b. Muğallis Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edilmiş bir râvîdir. İbn Nümeyr onun hakkında "sika"

[205] İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*, II, 189. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, V, 127.

değerlendirmesinde bulunmuş, kendisine, naklettiği birtakım münker rivâyetler haber verilince ise "Bazı komşularının, onun kitaplarını bozduğunu zannediyorum" demiştir. Bunun üzerine "Yahyâ el-Hımmânî'yi mi kastediyorsunuz?" diye sorulmuş, İbn Nümeyr de "Ben kimsenin ismini vermiyorum" diyerek cevaplamıştır.[206] Bir başka nakilde ise Cubâre hakkında "bana göre yalan söyleyenlerden değil" dediği kaydedilmiştir.[207] İbn Nümeyr'in bu sözleri, kendisinin de Cubâre b. Muğallis'in naklettiği rivâyetleri münker gördüğüne işaret etmektedir. Ancak münker rivâyetleri konusunda Cubâre b. Muğallis'i değil, irtibatlı olduğu başka kimseleri itham ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Hibbân'ın Hasan b. Umâre (ö. 153/770) hakkındaki değerlendirmesi de yalanı başka râvîlere dayandırma niteliğindedir. İbn Hibbân Hasan b. Umâre'nin probleminin, sika raviler adına uydurulan hadisleri tedlis yaparak rivâyet etmesi olduğunu söylemiş ve şöyle eklemiştir:

> Şu'be bu mevzû hadisleri gördüğünde yadırgadı ve Hasan'ı cerhe nispet etti fakat onunla diğerleri (sika râvîler) arasında söz konusu yalancıların olduğunu bilmiyordu. Hasan b. Umâre ise tedlis yaparak ve bu kişileri haber(in senedin)den düşürerek kendisini mahvetti. Böylece mevzû rivâyetler kendisine aitmiş gibi oldu.[208]

İbn Hibbân bu sözleriyle, Hasan b. Umâre'nin rivâyetlerinde görülen ve yalan olarak değerlendirilen problemlerin aslen kendisinden kaynaklanmadığı kanaatinde olduğunu açıklamaktadır. Bununla birlikte Hasan b. Umâre'nin tedlis yaptığına değinmiş ve rivâyetleri arasına uydurma unsurların karışmış olmasını bu sebebe bağlamıştır.

5. Haberdar Olmama ve Tesâhül

Tekzib edilen râvînin yalanından veya yalan olarak değerlendirilen kusurundan haberdar olmamak da hakkında olumlu/muhâlif yorum yapılmasına sebep

[206] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 221; Moğoltay, *İkmâl*, III, 159.

[207] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 550; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 58.

[208] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 229.

olabilmektedir. Haberdar olmama durumu, muhâlif değerlendirmede bulunan kişinin ricâl tenkidi konusunda ehil olmaması veya tekzib sebebi addedilen kusura muttali olmaması gibi sebeplere bağlı olabilmektedir. Diğer başlıklardan farklı olarak haberdar olmama durumunda, tekzibin geçerli olmadığına dair bir imâ söz konusu değildir.[209]

Muhammed b. Ömer ed-Dârâbicirdî'nin[210] (ö. 261-270/874-884) İshâk b. Bişr el-Buhârî hakkındaki yorumu konuya dair bir örnek olarak zikredilebilir. İshâk b. Bişr el-Buhârî, Ali b. el-Medînî tarafından tekzib edilmiştir.[211] Muhammed b. Ömer ise kendisinden rivâyette bulunurken "Bize Ebû Huzeyfe el-Buhârî tahdîs etti, o sikadır" demiştir. Bu kayda yer veren Zehebî, "Dârâbicirdî, Ebû Huzeyfe'yi tevsik etme konusunda tek kalmıştır. Bununla birlikte kendisi, tevsiki dikkate alınacak kimselerden değildir. (Ebu Huzeyfe'nin söz konusu) hadisi ise görüldüğü üzere sâkıttır" değerlendirmesinde bulunmuştur.[212] Zehebî'nin değerlendirmesi, Dârâbicirdî'nin İshâk b. Bişr el-Buhârî hakkındaki tevsikinin muteber sayılmayacağını ifade etmektedir. Bu değerlendirme ayrıca, ricâl tenkidine dair kaidelere vâkıf olmayan kimseler tarafından dile getirilen olumlu yorumların her zaman muteber olmadığını göstermekte ve bu açıdan da önem taşımaktadır.

Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) Ebû Meryem Abdülgaffâr b. el-Kâsım (ö. 161-170/777-787) hakkında olumlu değerlendirmede bulunması ise durumuna muttali olmamakla açıklanmıştır. Abdülgaffâr b. el-Kâsım, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî[213] ve Ali b.

---

[209] Ancak bu hususun, sadece muhâlif değerlendirme yapan muhaddis hakkında söz konusu olduğu ve tekzibin diğer münekkidler tarafından farklı sebeplerle eleştirilebileceği hatırlatılmalıdır. Öte yandan söz konusu muhaddisin de râvînin farklı kusurlarına muttali olup onu bu açılardan eleştirmiş olabileceği ifade edilmelidir.

[210] Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Zehebî, kısa bir biyografisine yer vermiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 419.

[211] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 338.

[212] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 27-28. Zehebî *Mîzânü'l-i'tidâl*'de de Dârâbicirdî'nin tevsikine yer vermiş ve "Dârâbicirdî Ebû Huzeyfe'yi tevsik etmede tek kalmıştır. Fakat kimse ona iltifat etmemektedir. Çünkü Ebû Huzeyfe'nin hali bellidir. Görmeyenlere bile gizli kalmaz" yorumunu yapmıştır. Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 185.

[213] İbn Hacer, *Lisân*, V, 227.

el-Medînî[214] gibi muhaddisler tarafından tekzib edilmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî ise Şu'be b. el-Haccâc'ın Abdülgaffâr b. el-Kâsım hakkındaki kanaatinin olumlu olduğunu (وكان شعبة حسن الرأى فيه) söylemiştir.[215] Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin Abdülgaffâr b. el-Kâsım'ı gençlik yıllarında gördüğünü ifade etmiş[216] böylece durumundan haberdar olmayabileceğini düşündüren bir noktaya dikkat çekmiştir. Ali b. el-Medînî ise Şu'be'nin Abdülgaffâr'ı sonradan terk ettiğini ifade etmiştir.[217] Binaenaleyh Şu'be'nin olumlu değerlendirmesini, Abdülgaffâr'ın durumundan haberdar olmaması ile açıklamak mümkündür. Nitekim Dârekutnî de Abdülgaffâr'ın durumunun Şu'be'ye gizli kaldığını belirtmektedir.[218]

Yukarıda belirtildiği üzere tesâhül de zaman zaman tekzib edilmiş râvîler hakkında tekzibe muhâlif değerlendirmeler yapılabilmesine sebep olmuştur. Ancak burada, tesahül sebebiyle tekzibe muhâlif yorumda bulunulması ile tekzibde çekimser davranarak üstü kapalı lafızlar tercih edilmesinin birbirinden farklı iki tavır olduğuna değinilmelidir. "Tekzib Eden" başlığı altında temas edildiği üzere bazı lafızların, diğer kusurlarla birlikte "yalan"ı da içine alan geniş bir yelpazeyi ifade için kullanılması mümkündür. Buna göre tekzibe muhâlif değerlendirmede bulunmaksızın üstü kapalı lafızlar tercih edilebilmektedir. Dolayısıyla üstü kapalı lafızlar tercih etmenin tesahül kapsamında değerlendirilmemesi gerektiği ifade edilmelidir.

Haberdar olmama veya tesahül sebebiyle dile getirilen tekzibe muhâlif yorumlar, tekzibin geçerliliğine yönelik birer tenkid olmadıkları gibi bu geçerliliği iptal edecek kuvvette de görülmemelidir. Bununla birlikte bazı muhaddis yorumlarının haberdar olmama veya tesahül sebebine dayandığını bildiren açıklamaların, tekzibin değerlendirilmesine önemli bir katkı sağladığı ifade edilmelidir. Herhangi bir muhaddisin, tekzib edilmiş bir râvîyi tevsik etmesi ve bu görüşte tek kalması durumunda, haberdar olmama ihtimalinin özellikle dikkate

[214] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 421; Zehebî, *Mîzân*, II, 640.

[215] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 54. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, V, 228.

[216] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 92; Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 593.

[217] Zehebî, *Mîzân*, II, 641.

[218] Dârekutnî, *Suâlât*, s. 46.

alınması gerektiği söylenebilir. Ancak yine de bu tespiti yapmanın her zaman çok kolay olmadığı belirtilmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA TEKZİB GEREKÇELERİ

Tekzib gerekçelerini tanımanın, hem genel olarak tekzib olgusunu anlamak hem de tekzib edilmiş her bir râvî ile alakalı sağlıklı yorumlarda bulunmak konusunda önemli bir rolü vardır. Çalışmanın bu bölümünde hicrî ilk üç asırda râvî tekzibine sebep olan "gerekçeler" ele alınmaktadır. Gerekçeler hakkındaki incelemeler, "müfesser gerekçeli" tekzibler üzerinden yapılmıştır. Bu anlamda öncelikle, hicrî ilk üç asırda müfesser bir gerekçe ile tekzib edilen râvîler, tekzib gerekçelerine göre tasnif edilmiş, sonrasında ise -seçilen tekzib örneklerinin incelenmesiyle- her bir gerekçeye dair yorum ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Müfesser gerekçeli tekzib örnekleri üzerinde yapılan analizler sayesinde, hicrî ilk üç asırda tekzib gerekçesi olarak gösterilen hususlarla alakalı genel birer kanaat elde edilmesi hedeflenmektedir. Söz konusu analizler ayrıca, tekzib olgusunun mahiyeti hakkında birinci bölümde kaydedilen teorik değerlendirme ve izahların pratikteki altyapısına dair gözlem yapma imkanı sunmaktadır.[219]

Müfesser gerekçeli tekzibleri incelemenin, muhaddislerin tekzib konusundaki genel yaklaşımlarını kavramak noktasında katkısı bulunmaktadır. Nitekim bu örneklerden faydalanarak, muhaddislerin tekzib gerekçesi olarak gördükleri hususlar, daha fazla veya daha az kullandıkları gerekçeler, tekzib hükmü verirken faydalandıkları bilgi kaynakları ve yöntemler vb. meselelerle ilgili güçlü fikirler edinilebilmektedir. Nitekim bu örneklerden faydalanarak, muhaddislerin tekzib gerekçesi olarak gördükleri hususlar, daha fazla veya daha az kullandıkları gerekçeler, tekzib hükmü verirken faydalandıkları bilgi kaynakları ve yöntemler vb. meselelerle ilgili güçlü fikirler edinilebilmektedir.

[219] Bu çalışmanın sınırlarını aşıyor olsa da- müfesser olmayan tekziblerin gerekçeleri hakkında, -muhtemel ve dolaylı gerekçelerden istifade edilerek- tahminler yapılması sûretiyle daha kapsamlı araştırmalar gerçekleştirmek mümkündür.

Hicrî ilk üç asırda yöneltilmiş müfesser gerekçeli tekzibler tetkik edildiğinde, muhaddislerin, "hadis uydurma/vaz' etme", "isnad tahrifi/kalb", "semâ iddiası", "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme", "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" ve "yanlış bir söz veya yorum beyan etme" olmak üzere altı temel gerekçeyle râvî tekzibinde bulundukları anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere tekzib gerekçelerinden ilk ikisi **teorik olarak**[220] "hadiste yalan söyleme" kapsamına giren kusurlardır. Bununla birlikte "semâ iddiası" gerekçesi de hadis rivâyetiyle alakalı olduğundan ilk üç gerekçenin doğrudan hadis rivâyetiyle bağlantılı olduğu belirtilmelidir. Hatta "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesinin, -doğrudan olmasa da- hadis rivâyetiyle bağlantılı bir yönü olduğu düşünüldüğünde ilk dört gerekçenin hadis rivâyetiyle bir şekilde irtibatlı bulunduğu söylenebilir. Ayrıca her bir gerekçe ile tekzib edilmiş râvî sayılarına bakıldığında, muhaddislerin çoğu zaman hadis rivâyetiyle alakalı hususlar sebebiyle tekzibe gittikleri görülmektedir. Nitekim "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" ve "yanlış bir söz veya yorum beyan etme" gerekçesine dayanan tekzib sayılarının diğerlerine nazaran son derece az olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte analizlerin "müfesser gerekçeli tekzibler" özelinde gerçekleştirilmiş olduğu ve müfesser olmayan tekzibleri içermediği hatırlatılmalıdır. Bu anlamda her bir başlık altında yer alan râvî sayısı ve bunların birbirine oranı ile alakalı bulgular, -gerekçelerin kullanım sıklığına dair fikir verse de- kesin bilgiler olarak görülmemelidir.

Müfesser tekziblerden çoğunun hadis rivâyetiyle bağlantılı hususlar sebebiyle yöneltilmiş olması, râvîlerin güvenilirlik durumlarını tespit konusunda rivâyetlerin önemli bir yeri olduğu düşüncesini desteklemektedir.[221] Ancak bu durum, tekzib yönündeki yargılara, yalnızca serdedilen rivâyetlerin muhtevası üzerinden ulaşıldığı anlamına gelmemektedir. Nitekim müfesser tekzibler incelendiğinde, muhaddislerin

[220] Ancak söz konusu başlıklarda yer alan her bir râvînin pratikte "hadiste yalan" kapsamına giren bir fiili işlediğini söylemek mümkün değildir.

[221] Çalışmadaki bulguların bu anlamda Enes Topgül'ün "Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştu?" kitabının birinci bölümünde kaydedilen, "yalanın ve yalancıların tespitinde rivâyet tetkikinin büyük önemi bulunduğu" yönündeki bulguları önemli ölçüde desteklediği söylenebilir. Bununla birlikte yalanı ve yalancıları tespit etmek amacıyla rivâyetler üzerinde yapılan tetkiklerin, özellikle isnad serdindeki tahrif ve hileleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bir yaklaşım içerisinde gerçekleştirildiği vurgulanmalıdır.

çoğu zaman, isnad üzerinde yapılan hile/tahrif/usûlsüzlükleri ortaya çıkarmaya çalışan bir bakış açısı içerisinde oldukları görülmektedir. Muhaddisler, râvînin uydurma/bâtıl bir rivâyeti naklediyor olmasını yalana dair bir "karine" olarak görmekle beraber çoğu zaman bu noktada kalmamışlar; onun, "hadisi uyduran kişi mi?", "senedinde tahrif yapan kişi mi?" yoksa "rivâyetin asıl sorumlusu durumundaki râvîyi atlayarak nakilde bulunan kişi mi?" olduğu ile de ilgilenmişlerdir. Bu yöndeki açıklamanın, tekzibi yönelten muhaddis tarafından dile getirilmemiş olması durumunda dahi diğer/sonraki muhaddislerin, asıl gerekçeyi ve asıl kusuru belirleme konusunda bir gayret içerisinde oldukları belirtilmelidir. Bu anlamda muhaddislerin, râvîlerin güvenilirlik durumlarını belirlerken sadece karinelerle yetinmedikleri ve bu karineleri ortaya çıkaran gerçek sebeplere inme çabası içinde oldukları da söylenebilir. Aslında râvînin gerçekten yalancı biri olup olmadığının belirlenmesini sağlayan da bu olmalıdır.

Müfesser gerekçeli tekzibleri incelemek, gerekçelerin, kuvvetleri açısından mukayese edilebilmesi konusunda da katkı sunmaktadır. Birinci bölümde temas edildiği üzere tekzib gerekçeleri aynı kuvvette değillerdir. Müfesser tekziblerin incelenmesiyle hangi gerekçelerin daha kuvvetli olduklarına dair belirlemeler yapılabilmekte, tekzib gerekçelerine hangi sebeplerle itiraz edilebildiği konusunda da pek çok veri elde edilmektedir. Bu veriler sayesinde bazı gerekçelerin, -zaman zaman tekzibe sebebiyet verdikleri bilinse dahi- pek çok muhaddis tarafından tekzibe elverişli bulunmadıkları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca tekzibe elverişli olsun olmasın tüm gerekçelere, karinelerinin zayıf görülmesi durumunda itiraz edilebildiği de tespit edilenler arasındadır. Tekzib gerekçeleriyle alakalı tüm bu tespit ve bulguları bir arada görmenin, tekzibe yönelik itiraz veya muhâlif yorumların daha anlaşılır hatta bazen daha öngörülebilir olmasını sağlayacağı belirtilmelidir.

Bu bölümde hicrî ilk üç asırda tekzibe sebebiyet verdiği tespit edilen altı temel gerekçe incelenecektir. Bu incelemeler esnasında, her bir tekzib gerekçesi ile ilgili genel bir fikir elde etmenin yanı sıra muhaddislerin "tekzibe gitme" ve "tekzibleri değerlendirme" konusundaki tavırlarına dair bir çerçeve oluşturmak da hedeflenmektedir. Ancak bu noktada incelenen her bir râvî ile alakalı "yeni bir hüküm" tayin edilmediği belirtilmelidir. Daha önce de değinildiği üzere böyle bir girişim ancak daha fazla mesai ve daha yüksek formasyon ile verimli ve başarılı

olabilir. Bu bölümün oluşturulması esnasında müfesser gerekçe ile tekzib edildiği belirlenen 79 râvî ayrı olarak incelenmiştir. Ancak tüm biyografileri alma çabasının çalışmanın hacmini zorlaması ayrıca bazı başlıklarda çok sayıda râvî bulunması sebebiyle bazı elemelere gidilmiştir. Bu anlamda başlıklarda yer alan râvî sayısı ile büyük ölçüde orantılı bir eleme yapılmaya gayret edilmiş ve neticede 55 müfesser tekzibin incelendiği bir metin oluşturulmuştur. Birden fazla gerekçe ile tekzib edilmiş râvî biyografilerinin en uygun başlıkta ele alınmasına çalışılmış ve biyografi tekrarından mümkün mertebe kaçınılmıştır. Ancak râvî sayısının az olduğu başlıklarda gerekçeye dair daha çok verinin bir arada görülebilmesi amacıyla bazı mükerrer fakat aynı zamanda muhtasar biyografilere yer verilmiştir. İncelenen râvîlerle ilgili değinilmesi gereken bir husus da bazı râvîlerin, haklarında daha ağır fakat müfesser olmayan suçlamalar bulunmasına rağmen daha hafif gerekçelere dair başlıklar altında zikredilmiş olmasıdır. Özellikle râvî sayısının az olduğu ve daha hafif gerekçeleri inceleyen başlıklarda hafif gerekçelerin yanı sıra daha ağır temel kusurlarla da tenkid edilmiş bazı râvîlerden bahsedildiği görülecektir. Bu durumun sebebi de yine, gerekçeye dair verilerin bir arada görülebilmesi ihtiyacıdır. Nitekim râvî sayısının az olduğu başlıklarda, gerekçe ile ilgili yeterli verinin sunulabilmesi amacıyla ilgili râvîlerin incelenmesi uygun görülmüştür.

I. HADİS UYDURMA/VAZ‘ ETME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Tekzib gerekçeleri içerisinde en ağırı, -hiç kuşkusuz- kişinin hadis uydurduğunun tespit edilmesidir. Münekkidler, hadis uydurduğunu fark ettikleri veya kuvvetli bir zanla tahmin ettikleri kişilerin kimliklerini, durumlarının bilinmesi ve rivâyetlerinden sakınılması amacıyla açıklamışlardır. Öte yandan bir kişinin hadis uydurduğuna dair açıklama bazen sadece “hadis uydurur” gibi muhtasar bir tenkid ifadesiyle gelmekte, bazen ise rivâyeti serdettiği an ve ortam, uydurduğu rivâyetin metni, konusu yahut uydurma eylemi olarak değerlendirilen fiilin mahiyetiyle ilgili ayrıntılar içermektedir. Söz konusu ayrıntılar, münekkidlerin hadis uyduran kişileri

nasıl tespit ettiklerini ortaya koyan bulgular olmanın yanı sıra onların vaz‘ hükmüne gitme konusundaki yaklaşım ve yöntem farklılıklarının daha net izlenebilmesini sağlayan veriler olmak bakımından da önem taşımaktadırlar.

Hicrî ilk üç asırda hadis uydurma gerekçesiyle tekzib edilmiş 104 râvî tespit edilmiştir. Bu kişilerden 15’inin biyografisinde, kendileri hakkında vaz‘ hükmü verilmesine yol açan bir olay aktarılmış veya uydurdukları söylenen rivâyetin metnine/mahiyetine dair ayrıntılar yer almıştır. Bu başlık altında söz konusu on beş kişi arasından 10’u incelenmekte ve onların hadis uydurduklarına dair kanaatin, hangi gerekçelerle ve hangi karinelere dayanarak oluştuğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. İncelenen kişiler, münekkidlerin kendilerini tekzib ederken dile getirdikleri hususa göre, “belli bir metni uydurduğu ifade edilenler” ve “söze isnad iliştirdiği ifade edilenler” olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Muhaddislerin bir kişi hakkında vaz‘ hükmü vermesine gerekçe olan olay veya rivâyete dair nakiller tetkik edildiğinde, onların, hem rivâyetin muhtevasını hem serdedildiği an ve ortamı hem de sevkedildiği senedi değerlendirerek bazı karineler elde ettikleri ve hükümlerini, bu karinelere dayanarak verdikleri görülmektedir. Bu anlamda, siyâsî gündemi veya belli bir görüşü destekleyen rivâyeti, tam da bu gündemi veya görüşü destekleyecek ortamda serdetmenin, yahut sorulan her soruyu, belli bir isnada iliştirerek cevaplamanın, kişinin hadis uydurmakla itham edilmesine sebebiyet verebilecek birer karine olarak görüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte münekkidler, tenkidlerini dile getirirken çoğunlukla rivâyetin hangi senedle sevkedildiğini de belirtmişlerdir. Bu durum, onların vaz‘ hükmüne varırken, söz konusu rivâyetin, “sevkedildiği senedle vârid olmadığı” bilgisine dayandıklarını düşündürmektedir. Hatta bazı durumlarda, ilgili metnin “hiçbir tarikten vârid olmadığı” bilgisine dayandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim tenkidlerine dair bazı nakillerde, **“vârid olmama karinesi”** olarak özetlenebilecek bu “iki temel uzmanlık birikimine” dayandıklarını gösteren açık ifadeler bulunmaktadır.

Hadis vaz‘ı gerekçesiyle tekzib edilen kişilerin, diğer münekkidler tarafından da genelde cerh lafızlarıyla anıldıkları görülmektedir. Bu açıdan münekkidlerin onlarla ilgili kanaatlerinin genel olarak birbiriyle örtüştüğü ifade edilebilir. Bununla birlikte hadis uydurduğu ifade edilen bir kişiyi, -aynı rivâyet sebebiyle eleştirmesine

hatta rivâyetin mevzû olduğunu söylemesine rağmen- tekzib etmeyen münekkidlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu durum, bir kişiyi hadis uydurmakla itham etmenin, -diğer gerekçelerle tekzib etmekte olduğu gibi- ictihâdî olduğunu gösteren bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bazı münekkidlerin, tenkidlerini dile getirirken tekzibe işaret eden cerh ifadeleri kullanmaktan kaçınıp "metrûku'l-hadis" gibi daha genel lafızları kullanmayı tercih etmiş olmaları muhtemeldir.[222] Öte yandan, hadis uydurduğu söylenen bazı kişilerin biyografileri incelendiğinde, kendileriyle ilgili olumlu görüş bildiren münekkidlerin bulunduğu da görülmektedir. Burada olumlu görüş serdeden münekkidin, hadis uydurduğu iddia edilen kişinin kusuruna yahut onunla alakalı tenkidlere muttali olmama durumu söz konusu edilebilir. Ancak görüş farklılıklarında "rivâyetteki problemi seneddeki bir diğer râvîye bağlama", "tekzib edilen kişinin, rivâyeti uyduran değil aktaran konumunda olduğunu düşünme" veya "bahis konusu rivâyetin mevzû olduğuna hükmetmeme" gibi hususların da etkili olabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim herhangi bir râvînin hadis uydurduğunu söylemek, "rivâyet ettiği hadisin uydurma olduğunu söylemek" ve "ilgili hadisi onun uydurduğunu söylemek" olmak üzere iki ayrı yargı içermektedir. Her iki yargıyla alakalı farklı değerlendirmeler ve ictihadlar olabileceği için eleştiri konusu olan kişi hakkında da farklı kanaatlere ulaşılabildiği görülmektedir. Yine de bu bölümde incelenen kişiler hakkındaki ihtilafların, diğer bölümlere göre çok daha az olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca bu kişilerin, mütekaddimûn dönemi ale'l-ebvâb hadis kaynaklarına yansıyan rivâyetlerinin oldukça az olduğu da belirtilmelidir.

A. BELLİ BİR METNİ UYDURDUĞU/VAZ'ETTİĞİ İFADE EDİLENLER

Bu başlık altında belli bir hadis metnini uydurduğu söylenerek tekzib edilmiş beş kişi incelenecektir. Söz konusu tekziblerden ilki Halîfe Mehdî (ö. 169/785) tarafından Gıyâs b. İbrâhim'e yöneltilmiştir. Diğer tekzibler ise hicrî üçüncü asır muhaddisleri tarafından dile getirilmiştir. Bu tekziblerden ikisi Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), biri Basralı muhaddis Abbâs b. Abdilazim (ö. 246/860-861) diğeri ise Amr b. Ali el-Fellâs

[222] Muhadislerin, tenkidlerini dile getirmedeki üslûp farklılıklarına işaret etmekte olan bu hususun, çoğu zaman bir ihtilaf göstergesi olmadığı söylenebilir.

(ö. 249/864) tarafından yöneltilmiştir. Abbâs b. Abdilazim'in tekzib ettiği kişi hakkında bazı olumlu münekkid değerlendirmeleri bulunmaktadır.

1. Halîfe Mehdî'nin Gıyâs b. İbrâhim'i Tekzibi

Gıyâs b. İbrâhim (ö. 161-170/777-787), Halîfe Mehdî'nin (ö. 169/785) huzurunda serdettiği rivâyete "güvercinlerle alakalı" bir ilâve yapmak suretiyle hadis uydurduğu nakledilen bir kimsedir. Gıyâs b. İbrâhim'in Halîfe Mehdî huzurunda hadis serdetmesi olayı, usûl kaynaklarında hadis uyduran kimselere dair verilen en yaygın örneklerden biridir.[223] İbn Ebî Hayseme'nin, babası Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'dan (ö. 234/849) rivâyet ettiğine göre olay şöyle gerçekleşmiştir:

> Halîfe Mehdî'nin huzuruna, aralarında el-Ferec b. Fedâle, Ebû Ma'şer ve Gıyâs b. İbrâhim'in de bulunduğu on kişi girdi. Güvercinlerle ilgilenmeyi seven halîfe o sırada yine güvercinlerle beraber bulunuyordu. Gıyâs b. İbrâhim'e, "Mü'minlerin emirine hadis rivâyet et" denince, "Deve ve at müsabakası dışında müsabaka yoktur" hadisini rivâyet edip "veya kuş uçurmak dışında" lafızlarını ilave etti. Bunun üzerine Halîfe Mehdî kendisine on bin dirhem verilmesini emretti, fakat kalkınca "Şahitlik ederim ki senin kafan, Allah Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem adına yalan söyleyen bir kafa" dedi, sonra ise "Onun bu işi yapmasına ben sebep oldum" sözlerini söyledi ve (emri doğrultusunda) güvercinler kesildi."[224]

Ebû Hayseme'den nakledilen bu olaya göre Gıyâs b. İbrâhim, rivâyet ettiği hadisin metnine, halîfenin hoşuna gidecek bir ziyade yapmıştır. Esasen söz konusu hadisin ziyâdesiz hali, Ebû Dâvûd,[225] İbn Mâce[226] ve Nesâî'nin[227] *Sünen*'leri gibi pek

---

[223] Bk. Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 55; Zerkeşî, *en-Nüket*, II, 258; İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 843; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 318; Süyûtî, *Tedrîb*, I, 336-337.

[224] Bk. Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr*, I, 44; İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 153. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 276; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 474.

[225] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 65. Ebû Dâvûd'daki metnin "Deve, at ve ok müsabakası dışında müsabaka yoktur" olarak geldiği belirtilmelidir.

[226] İbn Mâce, "Cihâd", 45.

[227] Nesâî, "Hayl", 13. Nesâî'deki metin "Ok, at ve deve müsabakası dışında müsabaka yoktur" olarak gelmiştir.

çok kaynakta geçmektedir. Ancak hadisin sahih olan rivâyetlerinde güvercinlerle ilgili kısım bulunmamaktadır. Halîfe Mehdî ise bu ilavenin hadise ait olmayıp uydurulmuş olduğunu fark etmiştir.

Gıyâs b. İbrâhim hakkında nakledilen bu olay, hicrî üçüncü asrın meşhur cerh-ta'dîl kitaplarına yansımamış görünmektedir. Bu sebeple hadisçiler arasında ne derecede yaygın bir bilgi olduğunu ve onların kanaatlerine ne derece tesir ettiğini belirlemek mümkün değildir. Ancak Gıyâs b. İbrâhim'in çağdaşı olan Heyyâc b. Bistâm'ın (ö. 177/793-794) onun hakkında, "Gıyâs b. İbrâhim'i gördüm, başının üzerinden bir karga uçsa onunla ilgili bir hadis getirirdi" demesi,[228] durumunun kendi devrindeki hadisçilere gizli kalmadığını göstermektedir. Cûzcânî'nin, "Pek çok kişinin 'o hadis uydururdu' dediğini duymuşumdur" sözleri de,[229] onun hadis uydurduğu konusunda genel bir kanaat bulunduğunu göstermekte ve Heyyâc b. Bistâm'ın sözlerini desteklemektedir.

Münekkidlerin pek çoğu Gıyâs b. İbrâhim hakkında menfi kanaat bildirmişlerdir. Yahyâ b. Maîn'e durumu sorulunca "Kûfeli, kötü bir yalancı/كذاب خبيث" demiş, ayrıca Gıyâs'ın komşusu Ebû Süfyân el-Ma'merî'nin "Gıyâs, Ma'mer'den yazdığım her şeyi kitaplarımdan yazdı, sonra onları kendi kitaplarına koydu, halbuki benden işitmemişti" diye haber verdiğini[230] nakletmiştir. Yahyâ b. Maîn'den aktarılan bu tenkid, onun hadis uydurmaya ilave olarak semâ iddiası sebebiyle de tekzib edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Ahmed b. Hanbel onun "metruk" olduğunu söylemiş,[231] Buhârî, "kendisinden rivâyeti terk ettiler/تركوه" yorumunda bulunmuş,[232] Müslim ise onu, hadis uydurmakla itham edilenler arasında zikretmiştir.[233] Ebû Dâvûd onun hakkında bir defasında "sika değil, kendisine güvenilecek biri de değil" yorumunu yapmış bir defasında ise "kezzâb" ifadesini

[228] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 57.

[229] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 340. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 280.

[230] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbn Muhriz), I, 55; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 279-280.

[231] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 57; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 564.

[232] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 109; *ed-Duafâ*, s. 97 (thk. Zayed); İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 113; Zehebî, *Mîzân*, III, 337.

[233] Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 7.

kullanmış,[234] Ebû Hâtim er-Râzî ise "hadisi terk edilmiştir" demiştir.[235] Ayrıca Sâlih Cezera[236] ve İbn Hibbân,[237] Gıyâs hakkında "hadis uydururdu" değerlendirmesini yapmışlardır. İbn Adî de zayıflığı konusunda durumunun belli olduğunu söyledikten sonra hadislerinin tamamının mevzû hadislere benzediğini ifâde etmiştir.[238] Netice itibariyle Gıyâs b. İbrâhim'in pek çok muhaddis tarafından tekzib edilmiş yahut ağır ifadelerle cerhedilmiş olduğu görülmektedir. Bu sebeple hakkındaki tenkidlerin birbirini destekler mahiyette olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Gıyâs b. İbrâhim'in mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb hadis kaynaklarına yansıyan herhangi bir rivâyeti tespit edilememiştir. Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da Dâvûd el-Evdî tarafından nakledilen bir rivâyetin, Gıyâs b. İbrâhim'in telkini olduğuna dair bir habere yer vermiştir. Ancak bunu rivâyet kastıyla getirmediği açıktır. [239]

2. Yahyâ b. Maîn'in İsmâil b. Ebân el-Ganevî'yi Tekzibi

Belli bir metni vaz' etmekle suçlanan râvîlerden biri İsmâil b. Ebân el-Ganevî'dir. İsmâil b. Ebân (ö. 210/825-826) Kûfe ehlindendir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Fıtr > Ebü't-Tufeyl tarikiyle Hz. Ali'den nakledilen "Abbâs'ın oğullarından yedincisi yeşil giyinecektir" rivâyetini onun vaz' ettiğini söylemiştir.[240] Yahyâ b.

[234] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, 43, 48; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 311.

[235] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 57.

[236] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 281; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 311.

[237] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 200; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 474.

[238] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 564.

[239] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 393. Beyhakî bu haberin ardından Yahyâ b. Maîn'in Gıyâs'ı tekzibine dair bir haber daha nakletmiştir.

[240] Bazı kaynaklarda, Yahyâ b. Maîn'in "Abbâs'ın oğullarından yedincisi yeşil giyinecektir" rivâyetinin "Abdülaziz b. Ebân el-Ganevî" tarafından uydurulduğunu söylediğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Ancak konu hakkında Yahyâ b. Maîn'den gelen tüm nakiller incelendiğinde, İbn Ebî Hayseme'den, rivâyeti uyduran kişinin İsmâil b. Ebân olduğuna dair aktarım yapıldığı gibi (Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 160) Abdülaziz b. Ebân olduğuna dair de aktarım yapıldığı görülmektedir. (Bk. İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*, II, 140) Buna karşın Abbâs ed-Dûrî de Yahyâ b. Maîn'in, söz konusu rivâyeti İsmâil b. Ebân'ın uydurduğunu ifade ettiğini aktarmıştır. (Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 9.)

Maîn'in tenkidiyle ilgili rivâyette, onun İsmâil b. Ebân'ın söz konusu hadisi vaz' ettiğine dair kanaatini hangi karineye dayanarak edindiği konusunda bir ayrıntı mevcut değildir. Bununla beraber rivâyetin, dönemin siyâsî gündemini destekleyici bir mahiyet taşıdığı açıktır. Nitekim Halîfe Me'mûn'un, hilafete geçtiği tarihte Abbâsîlerin sembol rengi olan siyahı bırakıp yeşil giyindiği kaynaklarda yer almaktadır.[241] Dolayısıyla daha öncesinde rivâyet edilmemiş bu mahiyette bir haberin İsmâil b. Ebân tarafından serdedilmesinin bir karine olarak düşünülmüş olması muhtemeldir. Öte yandan rivâyetin sevk edildiği Fıtr b. Halîfe > Ebü't-Tufeyl tarikinin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde,[242] Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında[243] ve *Sahîh-i İbn Hibbân*'da[244] geçen güvenilir bir tarik olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla ilgili rivâyetin Fıtr > Ebü't-Tufeyl tarikiyle gelmemiş olduğu bilgisinin de ilave bir karine olduğu düşünülebilir.

Ahmed b. Hanbel de İsmâil b. Ebân'ı aynı rivâyet sebebiyle eleştirmiştir. *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'de yer alan bir kayda göre onun İsmâil b. Ebân hakkında, "Biz ondan, Hişâm b. Urve ve diğer bazı kimselerden rivâyet ettiği şeyleri yazdık. Sonra yeşil renkle alakalı mevzû hadisler rivâyet etti, zannediyorum, Fıtr'dan veya başka bir kimseden demişti, biz de onu terk ettik" sözleriyle[245] tenkidde bulunduğu bildirilmiştir. Bu tenkid, onun söz konusu hadisi mevzû saydığını ve İsmâil b. Ebân'ı bu sebeple terk ettiğini göstermektedir. *Târihu Bağdâd*'da ise, kendisine İsmâil b. Ebân'ın durumu sorulunca "Bize Fıtr'ın kitabını verdi, bu eski bir kitaptı, içerisine Fıtr > Ebü't-Tufeyl tarikiyle Ali'den, yeşil giyinmekle alakalı bir rivâyet eklenmişti"[246] cevabını verdiği aktarılmıştır. Hatta Ahmed b. Hanbel, sonrasında kitabı geri verdiğini ve bir daha ona gitmediğini söylemiştir. Ahmed b.

Dolayısıyla rivâyeti uyduran kişinin Abdülaziz b. Ebân olduğuna dair nakillerin hatalı olabileceği düşünülmüş ve dikkate alınmamıştır.

[241] Bk. Taberî, *Târih*, VIII, 574, 575; Zehebî, *Siyer*, X, 274, 284.

[242] Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk. Şuayb el-Arnaût vd.), XXXII, 56. Şuayb el-Arnaût söz konusu isnadın sahih olduğunu ifade etmiştir.

[243] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 442.

[244] İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 267.

[245] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), III, 211. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 211.

[246] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 212.

Hanbel'in, İsmâil b. Ebân ile bizzat görüştüğünü ve kitabını görerek durumu yerinde tespit ettiğini ortaya koyan bu nakilde, söz konusu rivâyet hakkında "eklenmişti/ ملحق فيه" ifadesinin kullanılması, rivâyetin kitaba sonradan eklenmiş olduğunu, dolayısıyla kitabın aslından olmadığını göstermektedir. İsmâil b. Ebân'ın kitabında karşılaştığı bu görüntünün de, Ahmed b. Hanbel'in kanaatini güçlendiren somut bir delil mahiyetinde olması muhtemeldir.

Ahmed b. Hanbel'in, İsmâil b. Ebân el-Ganevî'yi "Dicle ve Düceyl arasına bir şehir kurulacaktır" rivâyeti sebebiyle de eleştirdiği nakledilmektedir. *Târîhu Bağdâd*'da yer alan kayda göre Yahyâ b. Maîn'e söz konusu rivâyetin durumu sorulduğunda "Bâtıl bir hadistir. İsmâil b. Ebân buraya geldiğinde Ahmed ve bazı kişiler ona gittiler. O ise Mis'ar'dan bu hadisi rivâyet etti. Ahmed ona "bu hadisi kimden işittin?" diye sordu. "Mis'ar'dan" dedi. Bunun üzerine Ahmed kitabı ona verdi ve bir daha da ondan rivâyette bulunmadı"[247] demiştir.

İsmâil b. Ebân el-Ganevî hakkında diğer münekkidlerin kanaatleri de genellikle olumsuz yöndedir. Cûzcânî yalanının ortaya çıktığını söylemiş,[248] Ebû Hâtim ise "metrûku'l-hadîstir, o yalancı idi"[249] sözleriyle onun hakkında tekzib ifadesi kullanmıştır. İbn Hibbân da "sikalar üzerine hadis vaz' ediyor" diyerek[250] Yahyâ b. Maîn'in verdiği hükme katılmıştır. Ali b. el-Medînî, ondan hadis yazdığını, sonra ise onu terk ettiğini[251] söylemiş, Buhârî,[252] Müslim,[253] Nesâî[254] ve Sâcî[255] "metruk" olduğunu ifade etmiş, Ebû Zür'a ise "hadisi terk edilmiştir"[256] yorumunda bulunmuştur. Dolayısıyla İsmâil b. Ebân hakkındaki münekkid kanaatlerinin birbiriyle örtüşür mahiyette olduğu söylenebilir. Ancak pek çok münekkid kendisini rivâyetleri

[247] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 213.

[248] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 135. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 116; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 271.

[249] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 160.

[250] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 128; Zehebî, *Mîzân*, I, 211.

[251] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 213.

[252] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 347.

[253] Müslim, *el-Künâ*, I, 44; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 214; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 271.

[254] Nesâî, *ed-Duafâ*, s, 48; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 214; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 271.

[255] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 215; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 271.

[256] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 160.

sebebiyle tenkid etmiş olsa da Yahyâ b. Maîn ve İbn Hibbân dışındaki münekkidlerin onu hadis vaz'ıyla anmadığı dikkat çekmektedir. Hatta Ahmed b. Hanbel bile onu aynı hadis sebebiyle eleştirmesine ve bu hadisin mevzû olduğunu söylemesine rağmen hadisi onun vaz' ettiğini söylememiştir. Bu verinin, münekkidlerin tekzib hükmüne gitme konusunda farklı üslûplara sahip oldukları fikrini doğruladığı söylenebilir.

İsmâil b. Ebân el-Ganevî'nin Kütüb-i sitte'de hadisi bulunmamaktadır. Beyhakî'nin *Sünen*'inde iki rivâyeti yer almaktadır. Bu tablo, onun hadis kaynaklarına yansıyan rivâyetlerinin son derece sınırlı olduğunu göstermektedir.

3. Yahyâ b. Maîn'in Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî'yi Tekzibi

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî'yi (ö. 186/802), emirler hakkında bir hadis vaz' ettiği gerekçesiyle tekzib etmiştir. Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî, kıraat konusunda bilgili bir kimsedir.[257] Bazı kaynaklarda onun, Hârun Reşid zamanında Musul kadılığında bulunduğu ifade edilmiştir.[258] Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "Hârun yani Reşîd için, Katâde > Câbir b. Zeyd > İbn Abbâs tarikiyle emirler hakkında bir hadis vaz' etti. Eğer bu hadisi vaz' etmemiş olsaydı ondan rivâyette bir sakınca olmazdı. Eğer bir kişi hadis konusunda yalana kastederse Allah onun perdesini çekip alır"[259] dediği kaydedilmiştir. Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, Abbâs b. el-Fadl'ın söz konusu rivâyeti serdetmesini bir yalan olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte rivâyetin metnini bütünüyle zikretmemiştir. Ancak Hârun Reşid için, emirler hakkında bir hadis olduğunu söylemesi, bahis konusu rivâyetin siyâsî içerikli olduğunu göstermektedir. Öte yandan rivâyetin sevk edildiği, Katâde > Câbir b. Zeyd > İbn Abbâs tarikinin pek çok musannef eserde geçen güvenilir bir tarik olduğu ifade edilmelidir.[260] Bu durumda Yahyâ b. Maîn'in, münker gördüğü siyasi içerikli bir metnin, Katâde'nin diğer talebelerinden rivâyet edilmemiş olduğu halde Abbâs b. el-Fadl el-Ensârî tarafından rivâyet edilmiş

[257] Bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, s. 96; İbn Hacer, *Tehzib*, V, 127.

[258] İbn Hacer, *Tehzib*, V, 127.

[259] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbn Muhriz), I, 59.

[260] Örnek olarak bk. Müslim, "Radâ", 12.

olmasını, bu rivâyetin onun tarafından vaz‘ edilmiş olduğuna bir delil saydığı düşünülebilir. Ancak rivâyetin nerede ve hangi koşullarda serdedildiğine dair bir ayrıntı tespit edilemediği için Yahyâ b. Maîn’in farklı bir karineye dayanıp dayanmadığını belirlemek mümkün olamamıştır.

Yahyâ b. Maîn’in, Abbâs b. el-Fadl’ı, rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle tenkid ettiğine dair farklı nakiller de bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah şöyle aktarmıştır:

> Yahyâ b. Maîn’e Abbâs el-Ensârî’yi sordum, “güvenilir değil/ليس بثقة” dedi. Ben “Neden Ey Ebû Zekeriyyâ?” dedim. “Saîd b. Ebî Arûbe > Katâde > Câbir b. Zeyd tarikiyle İbn Abbâs’tan, ‘İki yüz senesi geldiğinde…’ mevzû hadisini rivâyet etti” cevabını verdi, sonra da “güvenilir değil” dedi. Yahyâ’ya “İmrân b. Hudayr ve diğer şeyhlerden rivâyet ettiği kıraatlere ne dersin?” diye sordum, “güvenilir değil” dedi.[261]

Talebesi Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî de (ö. 271/884) Yahyâ b. Maîn’e, Abbâs b. el-Fadl’ın durumunu sorduğunu, Yahya’nın ise “rivayetlerinin bir değeri yoktur/ليس بشئ” dedikten sonra “Saîd > Katâde > Câbir b. Zeyd > İbn Abbâs tarikiyle Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem’den ‘Şu sene geldiğinde şöyle olur’ diye bir hadis rivâyet ediyordu, bu ise aslı olmayan bir hadistir” cevabını verdiğini kaydetmiştir.[262] Yahyâ b. Maîn’den gelen bu nakillerde de kastedilen rivâyetin tam metni verilmemiştir. Ancak senedin aynı olduğu dikkat çekmektedir.

Ahmed b. Hanbel de Abbâs b. el-Fadl’ı rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle tenkid etmiştir. *Kitâbü’l-ilel ve ma‘rifetü’r-ricâl*’de kaydedildiğine göre oğlu Abdullah, onun Abbâs b. el-Fadl’ı tenkidini şöyle aktarmıştır:

> Babamın, “Abbâs el-Ensârî’nin hadislerinden sadece birini, Saîd > Katâde > İkrime veya Câbir b. Zeyd > İbn Abbâs tarikiyle Ka‘b’dan rivâyet ettiği ‘Ey İbn Abbâs! Senin neslinden bir kişi gelecek’ hadisini münker buldum” deyip hadisi zikrettiğini işittim.

---

[261] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, VI, 212-213; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 245; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, IV, 88.

[262] Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, (rivâyetü’d-Dûrî), IV, 242. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, VI, 213; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 292.

> Babam dedi ki: Onun Yunus, Hâlid, Dâvûd ve Şu'be'den rivâyet ettikleri ise sahihtir, hadislerinde Saîd'den rivâyet ettiği bu hadis dışında bir beis görmüyorum, bana göre bu hadis yalan, bâtıldır. Babam dedi ki: O, Saîd'in[263] ashâbındandır.[264]

Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel de Abbâs b. el-Fadl'ın bir hadisini münker bulduğunu ifade etmektedir. Rivâyetin tam metni kaydedilmemiş olsa da siyâsî içerikli olduğu ve senedinin de Yahyâ b. Maîn'in tenkid ettiği rivâyetin senediyle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel de Yahyâ b. Maîn gibi Abbâs b. el-Fadl'ın diğer rivâyetlerinde bir sakınca olmadığını ifade etmektedir. Buradan hareketle her ikisinin tenkid konusu ettiği rivâyetlerin aynı olduğunu düşünmek mümkündür. Buna ilave olarak, eğer kastettikleri rivâyet aynı ise bu durum, her iki münekkidin, râvî tekzibi konusunda farklı yaklaşımlara sahip olduğunu gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel de -Yahyâ b. Maîn gibi- söz konusu hadisin yalan olduğuna işaret etmiş ancak Abbâs b. el-Fadl'ın şahsı hakkında herhangi bir tekzib ifadesi kullanmamıştır.

Abbâs b. el-Fadl hakkında diğer münekkid kanaatlerinin de genelde olumsuz olduğu görülmektedir, ancak bazı münekkidlerin onunla ilgili daha olumlu değerlendirmelerde bulunduğu kaydedilmiştir. Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) onun hakkında "hadisi yok hükmündedir/ذاهب الحديث",[265] Buhârî "münkeru'l-hadîs",[266] İclî[267] ve Nesâî[268] "metrûku'l-hadîs", Ebû Hâtim er-Râzî "münkeru'l-hadîs daîfu'l-hadîs",[269] Ebû Dâvûd ise "rivayetlerinin bir değeri yoktur/ليس بشئ"[270] yorumunda bulunmuş,

---

[263] Bu ifade, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ında "O, Şu'be'nin ashabındandır" olarak geçmektedir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, IV, 837.

[264] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rife*, (rivâyetü Abdillah), II, 318-319. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 292.

[265] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 213; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 241; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 126.

[266] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 5.

[267] İclî, *es-Sikât*, s, 249.

[268] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 171.

[269] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 213. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 241.

[270] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 241.

Ebû Zür'a er-Râzî de "doğru söylemiyordu/كان لا يصدق"[271] demiştir. Ayrıca İbn Hibbân, "Hâlid el-Hazzâ, Yûnus b. Ubeyd, Şu'be b. el-Haccâc'dan rivâyette bulunduğu zaman onların hadislerine benzeyen düzgün şeyler rivâyet etti, Anbese b. Abdirrahmân, Kâsım b. Abdirrahmân ve ehl-i Kûfe'den rivâyette bulunduğu zaman ise sikaların hadisine benzemeyen şeyler getirdi, sanki o Basralılardan rivâyet ederken kitabından, Kûfelilerden rivâyet ederken hıfzından rivâyet ediyordu, hafızasının kötülüğü sebebiyle de hadislerinde münkerlik oluştu, rivâyetlerinde bu durum çoğalınca haberleriyle ihticacda bulunma imkanı ortadan kalktı"[272] diyerek ayrıntılı bir açıklamaya yer vermiştir. İbn Hibbân'ın bu değerlendirmesi, onun tenkidinin adaletten ziyade hıfza yönelik olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Abbâs b. el-Fadl hakkındaki kanaatinin Yahyâ b. Maîn'in kanaatinden oldukça farklı olduğu söylenebilir. İbn Adî ise "rivâyetleri arasında az miktarda hadisi münker buldum, zayıf olmakla beraber hadisi yazılabilir" yorumunda bulunmuştur.[273] Anlaşıldığı kadarıyla İbn Adî de onu bazı rivâyetleri açısından tenkid etmekle birlikte bu durumun, adaletini tamamen düşürecek seviyede olmadığını düşünmektedir. İbn Şâhin ise tespit edilebildiği kadarıyla hakkındaki en olumlu yorumu yapmış ve "sika bir ravidir ancak rivâyet ettiği bir hadisi münker gördüler" demiştir. Hakkındaki tüm bu kanaatler değerlendirildiğinde, münekkidlerin pek çoğunun onu rivâyetleri sebebiyle tenkid etmiş olduğu söylenebilir. Ancak kendisini Yahyâ b. Maîn dışında tekzib eden herhangi bir münekkidin bulunmadığı dikkat çekmektedir. Bu tablo, münekkidlerin bir râvî hakkında aynı sebeplere dayanarak tenkidde bulunsalar da tekzibe gitme konusunda farklı yaklaşımlara sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca bazı münekkidlerin, hakkında mevzû bir hadisin râvîsi olmanın dışında belirgin bir gerekçe bulunmayan kişinin tekzib edilmesine mesafeli durdukları düşünülebilir.

Abbâs b. el-Fadl'ın, *Sünen-i İbn Mâce*'de bir rivâyeti bulunmaktadır.[274] Bûsirî *Misbâhu'z-zücâce*'de bu rivâyetin farklı tariklerle desteklendiğine dikkat çekmiştir.[275]

---

[271] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 212. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 213; İbn Hacer, *Tehzib*, V, 127.

[272] İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*, II, 189. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, V, 127.

[273] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 294.

[274] İbn Mâce, "Zühd", 18.

Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ise bir rivâyeti yer almaktadır. Hâkim bu hadisin "sahîhu'l-isnâd" olduğunu söylediği gibi Zehebî de *Telhis*'inde "sahih" değerlendirmesinde bulunmuştur.[276] Rivâyetlerinin hadis kitaplarındaki yerinin oldukça az olduğu söylenebilir.

4. Abbâs b. Abdilazim'in 'Alâ b. el-Fadl'ı Tekzibi

Basralı muhaddis Abbâs b. Abdilazim[277] (ö. 246/860-861) kendisi gibi Basralı 'Alâ b. el-Fadl'ı (ö. 220/835) Ubeydullah b. Ikrâş'tan bir hadis vaz' etmesi gerekçesine dayanarak tekzib etmiştir. Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'den (ö. 307/920) nakledildiğine göre Abbâs b. Abdilazim, Ubeydullah b. Ikrâş'ın babasından rivâyet ettiği, kavminin zekatları ile alakalı hadisi 'Alâ b. el-Fadl'ın vaz' ettiğini söylemiştir.[278] Abbâs b. Abdilazim'in bu tenkidi, -tespit edilebildiği kadarıyla- hicrî üçüncü asrın ricâl kaynaklarında yer almadığı gibi İbn Hibbân ve İbn Adî'nin eserleri gibi dördüncü asır duafâ kaynaklarında da bulunmamaktadır. Bu sebeple münekkidler arasında yaygın bir bilgi olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Öte yandan Abbâs b. Abdilazim'in söz konusu ettiği hadis, Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçmekte ayrıca İbn Mâce'nin *Sünen*'i ve İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde muhtasar birer rivâyeti bulunmaktadır. Hadisin, Tirmizî'nin *Sünen*'indeki metni şöyledir:

> Ikraş b. Züeyb'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre, o şöyle demiştir:
>
> Mürre b. Ubeyd oğulları mallarının zekatlarını benimle Resûlullah (s.a.)'e gönderdiler. Medîne'ye Resûlullah (s.a.)'in yanına geldim onu Muhâcir ve Ensâr arasında oturur buldum. Ikraş şöyle devam etti: Sonra Resûlullah

---

[275] Bk. Bûsirî, *Misbâh*, IV, 232. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaût vd.), XXIX, 361; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 159.

[276] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 588.

[277] Abbâs b. Abdilazim, Basra'nın tanınmış muhaddislerindendir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî gibi pek çok muhaddisten ders almış olup kendisinden de Kütüb-i sitte musannifleri başta olmak üzere pek çok kişi istifade etmiştir. Buhârî'nin ondan rivâyetleri ta'lîkan gerçekleşmiştir. Nesâî onu "sika-me'mûn" olarak değerlendirmiştir. (Biyografisi için bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 20-21; Zehebî, *Siyer*, XII, 302, 303.

[278] Moğoltay, *İkmâlü Tehzib*, IX, 51; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 37; VIII, 190.

(s.a.), elimden tutarak beni Ümmü Seleme'nin evine götürdü ve "yemek var mı?" buyurdu. Arkasından parça eti bol büyük bir kap ve tirit getirildi. Ondan yemeye yöneldik, derken ben elimi kabın her tarafında dolaştırmaya başladım. Resûlullah (s.a.) de kendi önünden yemekteydi. Resûlullah (s.a.) sol eliyle benim sağ elimi tuttu ve şöyle dedi: "Ey Ikraş! Bu tek çeşitten oluşan bir yemektir, bir yerden ye."

Sonra içinde çeşitli hurma veya olgun ve yaş hurma bulunan -şek, Ubeydullah'tan gelmiştir- bir tabak getirildi. Ben kendi önümden yemeye başladım. Resûlullah (s.a.)'in eli ise tabak etrafında dolaşmaya başladı ve şöyle buyurdu: "Ey Ikraş! İstediğin yerden ye, bu bir çeşit değildir. Sonra bize su getirildi Resûlullah (s.a.), ellerini yıkadı, avuçlarının ıslaklığı ile yüzünü, kollarını ve başını sıvazladı ve dedi ki: Ey Ikraş! Ateşin değdiği şeylerden dolayı alınacak abdest budur."[279]

Görüldüğü üzere rivâyet, Ikrâş b. Züeyb (ö. ?) adlı sahâbînin, kavminin zekatlarını getirdiği sırada yemek âdâbıyla ilgili olarak öğrendiği bazı hususları ihtiva etmektedir. Rivâyet, Ikrâş b. Züeyb'den, oğlu Ubeydullah'a (ö. ?), ondan da 'Alâ b. el-Fadl'a intikal etmiş görünmektedir. Ancak az önce ifade edildiği gibi Abbâs b. Abdilazim, bu hadisi 'Alâ b. el-Fadl'ın vaz' ettiğini söylemiştir. Abbâs b. Abdilazim'in, söz konusu hükmü verirken hangi karineye dayandığına dair bir ayrıntı tespit edilememiştir. Onun, Basra'daki diğer râvîler tarafından rivâyet edilmemiş bir haberin 'Alâ b. el-Fadl tarafından rivâyet edilmiş olmasını bir problem olarak görmüş olması muhtemeldir. Nitekim Ikrâş b. Züeyb'in Basra'da yaşamış bir sahâbî olduğu kaydedilmektedir.[280] Hadisi nakleden Tirmizî de, "Bu hadis garibtir. Bu hadisi sadece 'Alâ b. Fadl'ın rivâyetiyle bilmekteyiz. 'Alâ bu hadisi tek başına rivâyet etmektedir. Ikraş'ın Peygamber (s.a.)'den sadece bu hadisini biliyoruz" diyerek teferrüde işaret etmiştir. Ancak dikkat edilirse teferrüd dışında bir probleme değinmiş değildir. Öte yandan ilgili hadisin diğer münekkidler tarafından da mevzû olarak nitelendirildiğine dair bir veri elde edilememiştir. İbn Abdilberr[281] ve İbn Hacer rivâyetin "zayıf" olduğunu ifade etmekle beraber mevzû olduğunu söylememişlerdir. Ayrıca Zürkânî, Muvattâ şerhinde "isnâdında zayıflık var ama onu kuvvetlendirecek şâhitler de var"

[279] Tirmizî, "Et'ime", 41. Ayrıca bk. İbn Mâce "Et'ime", 11.

[280] İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1244.

[281] İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, III, 354.

yorumunda bulunmuştur.[282] Söz konusu rivâyetin, mevzûat kitaplarında tespit edilemediği de ifade edilmelidir.[283] Dolayısıyla rivâyetin mevzû olduğu konusunda bir ittifaktan yahut bir genel kanaatten bahsetmek mümkün değildir.

'Alâ b. el-Fadl hakkındaki değerlendirmeler incelendiğinde, Abbâs b. Abdilazim dışındaki münekkidlerin onunla ilgili kanaatlerinin tekzib yönünde olmadığı görülmektedir. Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'inde 'Alâ b. el-Fadl'ın biyografisine yer vermekle beraber hakkında bir tenkid ifadesi zikretmemiştir.[284] İbn Ebî Hâtim[285] de kendisine ayırdığı satırlarda herhangi bir tenkid aktarmamıştır. İbn Hibbân, meşhur kimselerden münker rivâyetleri bulunduğunu ifade etmiş, sika râvîlere muvâfakat ettiği rivâyetlerde ise -ehil bir kimse değerlendirdiğinde- bir beis görmediğini söylemiştir.[286] Zehebî *el-Muğnî* adlı eserinde "kuvvetli de değil, aşırı zayıf da değil/ ليس بالقوي ولا الواهي" demiş,[287] *Mîzânü'l-i'tidâl*'de ise "sadûk inşâallâh" yorumunda bulunmuştur.[288] İbn Hacer de *Tehzîbü't-Tehzîb*'de Abbâs b. Abdilazim'den gelen vaz' ithamını aktarmakla birlikte[289] *Takrîbü't-Tehzîb*'de kendi görüşünü "zayıf" olarak açıklamıştır.[290] Bu değerlendirmeler, münekkidlerin 'Alâ b. el-Fadl hakkındaki kanaatlerinin Abbâs b. Abdilazim'in kanaatinden oldukça farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Kendisiyle ilgili verilerin oldukça sınırlı olması sebebiyle kesin bir hükme varmak zor olsa da hakkındaki görüş ayrılığının, tekzibine gerekçe olan rivâyet konusundaki görüş ayrılığından kaynaklanmasının muhtemel olduğu söylenebilir. Bu husus, bir münekkid tarafından hadis vaz'ıyla suçlanmasına rağmen hakkında olumlu kanaatlerin de bulunduğu râvîlerle ilgili ihtilafın, rivâyet ettikleri metinler üzerindeki ihtilaftan kaynaklanıyor olabileceğini göstermek bakımından önemlidir.

---

[282] Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta*, IV, 401.

[283] Elbani de *Silsile*'de hadisin zayıf olduğunu ifade etmiştir. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa*, XI, 169.

[284] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 513.

[285] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 359.

[286] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 183.

[287] Zehebî, *el-Muğnî*, II, 440.

[288] Zehebî, *Mîzan*, III, 104.

[289] İbn Hibbân, *Tehzîb*, VIII, 190.

[290] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 435.

‘Alâ b. el-Fadl’ın *Sünen-i İbn Mâce*[291] ve *Sünen-i Tirmizî*’de[292] birer rivâyeti bulunmaktadır. Her iki eserde geçen rivâyet de onun Ubeydillah b. Ikrâş’tan rivâyet ettiği hadis olup İbn Mâce’deki metin oldukça muhtasardır. Ubeydillah b. Ikrâş’tan rivâyet ettiği hadis, İbn Huzeyme’nin *Sahîh*’inde de farklı bir muhtasar metin olarak kaydedilmiştir. Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde ise iki ayrı rivâyeti bulunmaktadır Ancak Zehebî bu rivâyetlerin sıhhat durumu hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır.[293] Ayrıca Beyhakî’nin *Sünen*’inde bir rivâyeti bulunmaktadır.

5. Amr b. Ali el-Fellas’ın Âsım b. Süleyman el-Kûzî’yi Tekzibi

Âsım b. Süleyman el-Kûzî[294] (ö. 191-200/806-816) Basralı bir râvîdir. Amr b. Ali el-Fellâs’ın (ö. 249/864) kendisini, hadis uydurma gerekçesiyle tekzib ettiği kaydedilmektedir. İbn Adî’nin *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*’inde Amr b. Ali el-Fellâs’ın söz konusu tekzibi şöyle aktarılmıştır:

> Âsım b. Süleyman el-Kûzî uyduruyordu, onun gibisini görmedim, aslı olmayan hadisler rivâyet ediyordu. Onun Hişâm b. Hassân > Muhammed > Ebû Hureyre tarikiyle Resûlullâh’dan (s.a.) “Aç karna su içmek (vücutta) yağ tutar” diye rivâyet ettiğini duydum. Ebû Katâde -ki manasını öğrenmek isteyenlerdendi- ona, hokkaya tükürüp sonra yazı yazan kişinin durumunu sordu. (Âsım b. Süleyman da) “Bize Said b. Ebî Arûbe Katâde’den, o Ebû Sinan el-A‘recden, İbn Abbâs’ın hokkaya tükürdüğünü sonra da yazdığını tahdîs etti” diye cevapladı. Bunun üzerine o, “İbn Abbâs âmâ idi” dedi. (Âsım b. Süleyman ise) “Bunda bir beis görmezdi. Ayrıca Ubeydullah Nafi‘den, İbn Ömer’in bunu kerih gördüğünü tahdîs etmişti” diye cevapladı.[295]

Görüldüğü üzere Fellâs’ın, tenkidinde söz konusu ettiği iki rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “Aç karna su içmek (vücutta) yağ tutar”

[291] İbn Mâce, “Et‘ime”, 11.

[292] Tirmizî, “Et‘ime”, 41.

[293] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 707, 708.

[294] Âsım b. Süleyman el-Ahvel (ö. 142/759) ile aralarında isim benzerliği olup her ikisinin ayrı râvîler olduğu ifade edilmelidir.

[295] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 209; Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 351; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 369.

rivâyetidir. İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*'inde "ehl-i hadis bu rivâyetin mevzû olduğunu ve Âsım b. Süleyman tarafından uydurulduğunu söylemektedir" diyerek[296] muhaddislerin, Âsım b. Süleyman''ı söz konusu hadisi uydurmakla itham ettiklerine işaret etmiştir. Rivâyetin bazı mevzûât kitaplarında da kaydedildiği görülmektedir.[297] Fellâs'ın tenkidi, bu ilk rivâyetin Âsım b. Süleyman tarafından uydurulduğuna dair kesin bir yargı içermese de "o uyduruyordu" ve "aslı olmayan hadisler rivâyet ediyordu" sözleri, en azından bunu aslı olmayan bir rivâyet serdi olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Fellâs'ın, tenkidinde söz konusu ettiği ikinci rivâyet ise hokkaya tükürmek ile ilgili olandır. Buna göre Âsım b. Süleyman, kendisine bu konuyu soran kişiye, İbn Abbâs'ın hokkaya tükürüp sonra da ondan yazdığını, isnadlı bir haber gibi naklederek cevap vermiştir. Ancak karşısındaki kişi, İbn Abbâs'ın âmâ olduğunu söyleyerek onun verdiği bilginin gerçeğe muvafık olmadığına işarette bulunmuştur. Burada Âsım b. Süleyman'ın serdettiği rivâyetin, İbn Abbâs ile alakalı yaygın malumata aykırı olması, açıkça bu rivâyetin tenkidine sebep olmuş görünmektedir. Memlüklü târihçisi Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ* adlı eserinde ise, aynı olayın Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den gelen bir nakli bulunmakta ve bu nakil de olayın arka planına ait bazı veriler sunmaktadır. Söz konusu nakle göre Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin Âsım b. Süleyman hakkında, "O yalancıdır. Yalanını bilmeniz gerekir, ona bir meseleden bahsedin size bir hadis serdediverir" dediği,[298] bu sorunun da yalanını ortaya çıkarmak maksadıyla bilinçli olarak sorulduğu anlaşılmaktadır.[299]

Âsım b. Süleyman el-Kûzî hakkında diğer münekkidler de genel olarak olumsuz kanaat bildirmişlerdir. Ebû Hâtim er-Râzî "daîfu'l-hadîs metrûku'l-hadîs",[300]

[296] İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 128.

[297] Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, III, 40; İbn Arrâk, *Tenzih*, I, 16.

[298] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ*, II, 500. Kalkaşendî bu nakli, "yazı aletleri" hakkında bilgi verdiği bir bölümde kaydetmiştir. Kalkaşendî ve eseri hakkında bk. İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, XXIV, 263-265.

[299] Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin onun hakkında "kezzâb" dediği *Lisânü'l-Mîzân*'da da nakledilmiş ancak bu ayrıntılara yer verilmemiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisân*, IV, 370.

[300] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 344.

Nesâî ise "metrûku'l-hadîs"[301] değerlendirmesinde bulunmuştur. Ukaylî, "hadislerine vehim hâkimdir" sözleriyle[302] zabtına yönelik bir tenkid yöneltmiştir. İbn Hibbân da *el-Mecrûhîn*'inde Âsım b. Süleyman'ın, "Aç karna su içmek (vücutta) yağ tutar" rivâyetinin sahibi olduğunu ifade ettikten sonra "kim böyle bir şey rivâyet ederse güvenilir râvîlerden mevzû haberler rivâyet eden kimselerden olur. Onun naklettiği hadisin, taaccüb kasdı dışında yazılması helal olmaz" diyerek,[303] bu rivayeti sika râvîlere nispet edilmiş bir mevzû rivâyet olarak gördüğünü belirtmiştir. İbn Hibbân'ın, Fellâs'ın tenkidine konu olan rivâyet sebebiyle Âsım b. Süleyman'ı eleştirmesine rağmen "hadis uydurur" gibi şahsa yönelik açık bir tekzib ifadesi kullanmaması dikkat çekicidir. Bu durum, münekkidlerin tekzibe gitme konusunda farklı yöntem ve üslûplara sahip olduklarını gösteren örneklerden biridir. İbn Adî ise "hadis uyduranlardan sayılır"[304] diyerek Fellâs'ın verdiği hükme benzer bir değerlendirmede bulunmuştur. Ayrıca Dârekutnî de "kezzâb" diyerek kendisini tekzib etmiştir.

Âsım b. Süleyman el-Kûzî'nin, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır. Zehebî bu rivâyeti, Âsım'ın "kezzâb" olduğunu söyleyerek tenkid etmiştir.[305] Beyhakî de *es-Sünenü'l-kübrâ*'da, onun Amr b. Ali tarafından tekzib edilmiş ve hadis uydurmaya nispet edilmiş olduğunu belirtmek suretiyle bir rivâyetine yer vermiştir.[306] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde de bir rivâyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis kaynaklarına yansıyan rivâyetlerinin çok az olduğu ifade edilebilir.

B. SÖZE İSNAD İLİŞTİRDİĞİ İFADE EDİLENLER

Bu başlık altında, duyduğu güzel sözlere, aslen hadis olmayan fıkhî görüşlere veya bir kitapta yer alan metinlere isnad iliştirdiği ifade edilen beş kişi incelenmektedir. Konunun hicrî ikinci asırda tespit edilen tek örneği Rakabe b.

[301] Nesâî, *ed-Duafâ*, 182. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 210.

[302] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 218. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, IV, 370.

[303] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 126.

[304] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 209. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 351; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 368.

[305] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 679.

[306] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 469.

Maskala (ö. 129/746-747) tarafından Abdullah b. el-Misver'e yöneltilmiş bir tenkid olup, tenkid konusu olan fiilin, güzel söze isnad iliştirme mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî üçüncü asırda söz konusu gerekçeye dayanarak tekzibde bulunan muhaddisler ise Amr b. Ali el-Fellâs, Cûzcânî, Ebû Bekir el-Bezzâr (ö. 292/905) ve Sâlih Cezera'dır. Bezzâr'ın söze isnad iliştirmekle andığı kişi hakkında bazı olumlu münekkid değerlendirmelerinin bulunduğu ifade edilmelidir.

1. Rakabe b. Maskala'nın Abdullah b. el-Misver'i Tekzibi

Kûfeli tâbiî Rakabe b. Maskala'nın (ö. 129/746-747) Abdullah b. el-Misver'i (ö. 121-130/738-748) tekzibi, Resûlullâh'a (s.a.) ait olmayan sözleri onun sözü gibi nakletme gerekçesine dayanmaktadır.[307] Abdullah b. el-Misver'in, Ca'fer b. Ebî Tâlib soyundan gelen bir kimse olduğu ifade edilmektedir. Rakabe b. Maskala'nın Abdullah b. el-Misver'i tekzib ettiği bilgisi, Cerîr b. Abdilhamid'den, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a gibi üçüncü asır münekkidleri başta olmak üzere pek çok kişi tarafından nakledilmiştir. Dolayısıyla söz konusu tekzibin hadisçiler arasında oldukça yaygın bir bilgi durumunda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu nakillerden bazılarında sadece, Abdullah b. el-Misver'in hadis uydurduğu kaydı bulunurken bazılarında uydurduğu sözlerin -mânâ açısından- doğru sözler olduğu veya Resûlullâh'ın (s.a.) hadislerine benzediği ayrıntısı yer almaktadır. Bu ayrıntılar sebebiyle Rakabe'nin tekzibi müfesser olarak değerlendirilmiş ve incelemeye alınmıştır.

Rakabe'nin yönelttiği tenkide dair *Sahîh-i Müslim* mukaddimesinde yer alan nakilde "O, aslında doğru olan fakat Nebî'ye (s.a.) ait olmayan sözleri hadis diye uydururdu. Ve bunları Nebî'den (s.a.) naklederdi" ifadeleri bulunmaktadır.[308] İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde ise Rakabe'nin, "Abdullah b. el-Misver Resûlullâh'ın (s.a.) hadisine benzer hadisler uydururdu" ifadelerine yer verilmiştir.[309] Bu ifadeler, Abdullah b. el-Misver'in serdettiği sözlerin, Hz. Peygamber'e (s.a.)'e ait

[307] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 138. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 169.

[308] Müslim, "Mukaddime", s. 22. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 413.

[309] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 169.

olmamakla birlikte mânâ açısından doğru olduğunu ve -onun hadislerine benzediğini ortaya koymaktadır. Serdettiği metinlerin mahiyetiyle alakalı bu açıklamalar, Abdullah b. el-Misver'in rivâyet ettiği metinlerde, mevzû olduğunun hemen anlaşılmasını sağlayan belirgin mânâ bozukluklarının bulunmadığına işaret etmektedir. Bu durum, muhaddislerin, sadece mânâ açısından nekâreti âşikâr olan mevzû rivâyetleri değil, mânâsı doğru olan mevzû rivâyetleri de tespit edebildiklerini göstermek bakımından önemlidir. Nitekim Ali b. el-Medînî onun hakkında, "Resûlullâh (s.a.) adına hadis uydururdu, uydurdukları ancak edeb veya zühd içeren şeylerdi, bu kendisine söylenirdi de 'bunda ecir var' derdi"[310] sözleriyle Abdullah b. el-Misver'in durumunun kendi döneminde yaşayan muhaddisler tarafından anlaşıldığını göstermektedir. Kendisinin "bunda ecir var" sözleriyle karşılık vermesi ise hakkındaki ithamların doğru olduğuna işaret eden bir ikrar mahiyetinde değerlendirilebilir.

Muhaddislerin, mânâsı doğru olan rivâyetler hakkında mevzû hükmü vermeleri, söz konusu ibarelerin aslen başkasına ait olduğunu bilmeleri yahut Resûlullâh'dan vârid olmadığına dair bir bilgiye sahip olmaları ile mümkündür. Bu ise, muhaddislerin Resûlullâh'dan sâdır olan hadisleri bilmeye ve hangi hadisin hangi tariklerden geldiğini tespit etmeye verdikleri önemin, hadis uyduran kişilerin ve mevzû rivâyetlerin tanınmasında büyük bir rol oynadığını göstermektedir. Nitekim Rakabe'nin tenkidine dair bazı nakillerde, "Nebî (s.a.)'e ait olmayan sözler",[311] "insanların sözlerinden olup Nebî (s.a.)'e ait olmayan sözler",[312] gibi ifadelerin bulunması, bu sözlerin Resûl-i Ekrem'e ait olmadığı konusundaki bilgiye/kanaate işaret etmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî de, Abdullah b. el-Misver hakkında "daîfu'l-hadîstir, sika ravilerin hadislerinde aslı bulunmayan mürsel hadisler rivâyet ederdi" diyerek[313] onun serdettiği metinlerin güvenilir tariklerde aslı bulunmadığını ifade etmektedir. Bu sözler, aynı zamanda Abdullah b. el-Misver'in rivâyetlerinin muttasıl olmadığına da temas etmektedir. Öte yandan rivâyetlerinin aslı bulunmadığını ifade etmesine rağmen, onu "daîfu'l-hadîs" olarak nitelemesi, münekkidlerin aynı kusura

[310] Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr*, I, 31; İbn Hacer, *Lisân*, V, 14.

[311] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 138.

[312] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, V, 13.

[313] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 170.

değinseler de tekzib hükmü verme konusunda farklı yaklaşımlara sahip olduklarını gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Diğer münekkidlerin pek çoğu da, Abdullah b. el-Misver hakkında menfi kanaat bildirmişlerdir. Kendisiyle çağdaş olan Muğîre b. Miksem'in onun hakkında "Abdullah b. el-Misver hadis uydururdu/يفتعل الحَديث" dediği kaydedilmiş,[314] Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan rivâyette bulunmadığı söylenmiş,[315] İshak b. Râhûye ise (ö. 238/853) "Ehl-i ilim nezdinde hadis uydurmakla tanınmaktadır. Rivâyetleri tâbiûndandır, sahâbeden kimseyle görüşmedi" değerlendirmesinde bulunarak[316] hem uydurmayla tanındığına hem de rivâyetlerinin muttasıl olmadığına dikkat çekmiştir. Ahmed b. Hanbel "hadislerinin üstünü çizin, hadisleri mevzûdur",[317] Cûzcânî (ö. 259/873) "hadisleri mevzûdur"[318] ve Nesâî "metrûku'l-hadîs"tir yorumunu yapmış, Nesâî'nin ayrıca bir rivâyette "kezzâb" dediği kaydedilmiştir. İbn Hibbân ise "Rivâyetleri az olmasına rağmen güvenilir kişilerden mevzû haberler rivâyet eden, aslı olmayan haberleri mürsel olarak nakleden kimselerdendir, sika ravilere muvâfakat da etse haberiyle ihticâc edilmez" sözleriyle kendisini tenkid etmiştir.[319] Hakkındaki yorumlar bir arada değerlendirildiğinde münekkidlerin Abdullah b. el-Misver'le ilgili kanaatlerinin genel olarak birbiriyle örtüşür nitelikte olduğu söylenebilir. Ancak bazı münekkidlerin, rivayetlerini mevzû olarak nitelendirdikleri, şahsı hakkında ise tekzib ifadesi kullanmadıkları görülmektedir.

Abdullah b. el-Misver'in Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde bir, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef'*inde ise iki rivâyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis kitaplarındaki yerinin oldukça az olduğu söylenebilir.

---

[314] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 169. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 447; İbn Hacer, *Lisân*, V, 14.

[315] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü ibninî), I, 520; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 462; Zehebî, *Mîzân*, II, 505.

[316] İbn Hacer, *Lisân*, V, 14.

[317] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü ibninî), I, 345; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 169; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 414.

[318] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 334; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 462; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 415.

[319] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 24.

2. Amr b. Ali el-Fellâs'ın Ebû Dâvûd en-Nehaî'yi Tekzibi

Ebû Dâvûd en-Nehaî (ö. 181-190/797-806), Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) tarafından söze isnad iliştirme gerekçesiyle tekzib edilmiştir. Ebû Dâvûd en-Nehaî, hicrî ikinci asrın tanınmış muhaddislerinden Şerîk b. Abdillah'ın (ö. 177/794) amcasının oğludur. Zâhidâne bir hayat sürdüğü anlaşılan Ebû Dâvûd en-Nehaî pek çok münekkid tarafından yalancı addedilmiş ve onun hadis uydurduğuna dair kanaatler neredeyse ittifak derecesine ulaşmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*'da Ali b. el-Medînî'nin dile getirdiği tenkidi şöyle nakletmiştir:

> Ebû Dâvûd Süleyman b. Amr en-Nehaî, yalancıydı, hadis uyduruyordu. Ma'bed b. Hâlid ve Muhâcir Ebü'l-Hasan'dan rivâyet ediyordu. Oysa bu kişiler, onun doğumundan önce vefat etmişlerdi. O, İbn Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) *Musannef*'ini alır ve her hadis için bir isnad uydururdu. (فيضع لكل حديث إسنادا)[320]

Amr b. Ali el-Fellâs'dan aktarılan bu tenkidde Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin hem mülâkî olmadığı kişilerden rivâyette bulunma yani "semâ iddiası" hem de rivâyetler için "isnad uydurma" sebepleriyle tekzib edilmiş olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Fellâs, onun Ma'bed b. Hâlid (ö. 118/736-737) ve Muhâcir Ebü'l-Hasan'dan (ö. 121-130/738-748) rivâyette bulunmasını, her ikisinin vefat tarihlerinin erken olması yani Ebû Dâvûd en-Nehaî ile aralarında likâ imkânı bulunmaması karinesine dayanarak reddetmiştir. Bununla birlikte onun, Saîd b. Ebî Arûbe'nin *Musannef*'inde bulunan hadislere isnad uydurduğu/iliştirdiğini de ifade etmektedir. Burada, onun isnad iliştirdiği metinlerin, İbn Ebî Arûbe'nin *Musannef*'inde bulunan metinler olmasının oldukça önemli olduğu belirtilmelidir. Çünkü bu ifadelere bakılırsa söz konusu metinler, hiçbir aslı ve isnadı bulunmayan sözlerden ibaret değildir. İbn Ebî Arûbe'nin *Musannef*'inde yer alan rivâyetlerdir. Dolayısıyla Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin tenkid konusu olan fiilinin, kitaptaki rivâyetlerin var olan isnadlarının, farklı isnadlarla değiştirilmesi yani bir nevi kalb faaliyeti olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte isnad iliştirdiği metinler aslen mevkuf ve maktu ise

[320] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 26.

bunun bir ref‘ faaliyeti olma ihtimalinden de bahsedilebilir.[321] Öte yandan Ebû Dâvûd en-Nehaî’yi rivâyetlere sened iliştirme sebebiyle tenkid eden tek kişi Fellâs değildir. Ali b. el-Medînî de Sehl b. Hassân el-Basrî’den (ö. 207/822-823) naklen, Ebû Dâvûd’un odasında, içerisinde Saîd b. Ebî Arûbe’nin *Musannef*’inin bulunduğu bir kitap olduğunu ve onun, bu hadisler için senedler düzdüğünü söylemiş (وهو يركب عليه الأسانيد) ve şu tenkidi aktarmıştır:

> Bana Husayf tahdîs etti, bana Husayn tahdîs etti” diyordu. Bazı şeyhlerden de rivâyet ediyordu. Ben onun doğumunu ve onların vefatını hesap ettim, onların vefatı Ebû Dâvûd’un doğumundan önce idi, aralarında Ma‘bed b. Hâlid ve Muhâcir Ebü’l-Hasan da vardı.[322]

Dikkat edilirse bu tenkid, Fellâs’ın tenkidine oldukça benzemektedir. Hatta aralarındaki tabaka farkı dikkate alındığında Fellâs’ın da tenkidinde Sehl b. Hassân’ın yahut bir başkasının gözlemine dayanmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca Heratlı muhaddislerden Ebû Ma‘mer el-Hüzelî[323] de (ö. 236/850) Ebû Dâvûd en-Nehaî’yi Saîd b. Ebî Arûbe’nin kitabındaki rivâyetlere isnad iliştirmesi gerekçesiyle tenkid etmiş,[324] bu bilginin kendisine, onu gören bir kişi tarafından aktarıldığını söylemiştir. Bu yorumlar, kendisiyle ilgili ilk gözlem ve tenkidlerin, çağdaşları tarafından yapıldığını ve sonraki neslin muhaddislerine onlar tarafından nakledildiğini göstermektedir. Yahyâ b. Maîn ise, kendisine güvenilir bir kişinin haber verdiğine göre, onun odasında Ebû Hanîfe’nin kitaplarından bir kitap bulunduğunu ve beraberindekilere “Husayf > Saîd b. Cübeyr’den” ve “Sâlim > Saîd’den” diyerek yazdırdığını aktarmıştır. *Târîhu Bağdâd*’da Yahyâ b. Maîn’in bu tenkidi

---

[321] İbn Ebû Arûbe, Basra’daki ilk musanniflerdendir. Kendisine ulaşan sözlü ve yazılı rivayetleri fıkıh konularına göre Basra’da ilk defa tasnif ettiği söylenen iki kişiden biridir. Saîd b. Ebî Arûbe’nin *el-Musannef* isimli eserinin *es-Sünen* ile aynı kitap olabileceği ifade edilmektedir. Ancak es-Sünen orijinal haliyle günümüze intikal etmemiştir. Bk. Mehmet Ali Sönmez, “İbn Ebû Arûbe”, *DİA*, XIX, 421-422. Bununla birlikte İbn Ebî Arûbe’nin günümüze ulaşan tek kitabı olduğu düşünülen *Kitâbü’l-Menâsik*’in çok sayıda mevkuf ve maktu haber içerdiği ifade edilmelidir. Bk. Dündar, Şule, *Saîd b. Ebî Arûbe ve “Kitâbü’l-Menâsik” Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi,* s. 123-124.

[322] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 20..

[323] Aslen Heratlı olup Bağdât’ta ikâmet ettiği ifade edilmiştir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd gibi pek çok kişi kendisinden rivâyette bulunmuştur. Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V, 794.

[324] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 23.

kaydedildikten sonra "bunun anlamı, her mesele için isnad uyduruyor olmasıdır" açıklamasına yer verilmiştir.[325] Yahyâ b. Maîn tenkidini dile getirirken Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin isnad iliştirdiği metinlere dair bir örnek vermediği için eleştirdiği fiilin tam olarak ne olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin okuduğu metinlerin Ebû Hanîfe'nin kitaplarından olduğunu söylemesi, bu tenkidin, ya Ebû Hanîfe'nin isnadlı olarak verdiği rivâyetlerin isnadlarını kalbetme yahut Ebû Hanîfe'nin görüş ve ictihadlarını farklı kişilere nispet etme fiiline yönelik olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan söz konusu isnadları "Husayf > Saîd b. Cübeyr'den" ve "Sâlim > Saîd'den" diyerek sevkettiğinin bildirilmesi sebebiyle bu isnadların Hz. Peygamber'e kadar refʿ edildiğini söylemek mümkün değildir. Yine de söz konusu metinlerin, daha üst tabakadaki veya daha tartışılmaz isimlere nispet edilmiş olabileceği düşünülebilir. Yahyâ b. Maîn bir başka tenkidinde ayrıca "Ebû Dâvûd en-Nehaî "bana Husayf, Hisâf ve Mihsaf tahdîs etti" derdi. Hepsi yalan!" diyerek[326] onu sened serdi konusunda güvenilir bulmadığını vurgulamıştır.

Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye, farklı gerekçelerle yöneltilmiş tekzibler de bulunmaktadır. Ebû Zür'a er-Râzî'nin *Suâlât*'ında İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853) kendisine yönelik tekzibi şöyle nakledilmiştir:

> Ebû Dâvûd Süleyman b. Amr'a gittim ve içimden: "Ona mütekaddimûn sözü olarak hiçbir şey nakledildiğini bilmediğim bir konuda soru soracağım" dedim. Ve ona: "Ey Ebû Dâvûd! İki hayız arası müddetle, en az ve en çok süresiyle alakalı sende ne var? diye sordum. Dedi ki:
>
> Bize Ebû Tuvâle, Enes'ten ve Yahyâ b. Saîd, Saîd b. el-Müseyyeb'den ve falan falandan o da Muâz b. Cebel'den haber verdiler ve dediler ki: "Hayzın en az süresi üç, en çok süresi de on gündür, iki hayız arası ise on beş gündür."
>
> Kendi kendime dedim ki: Git! Bu dünyada senden yalancısı yok!"[327]

[325] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* X, 25.

[326] Yahyâ b. Maîn, *Min kelâmi Yahyâ*, (rivâyetü İbn Tahmân), s. 76-77. Ayrıca bk. İbn Hacer, Lisân, IV, 163.

[327] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî,* s. 240.

Görüldüğü üzere İshak b. Râhûye, Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye, hakkında hadis olmayan bir konuyu sormuş ve onun bu soruya bir rivâyet serdederek cevap vermesini yalan söylediğine dair bir delil kabul etmiştir. Aslında İshâk b. Râhûye'nin Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye böyle bir soruyu yöneltmiş olması, bu olayın öncesinde kendisiyle ilgili bazı şüpheler duymaya başladığını göstermektedir. Sorduğu soruyla da şüphesinde haklı olup olmadığını anlamak ve durumuna dair somut bir kanıt elde etmek istemiş olmalıdır. Netice itibariyle Ebû Dâvûd'un verdiği cevapla onun hakkındaki düşüncesinin netleşmiş olduğu görülmektedir. Bu olay, münekkidlerin, "hakkında hadis vârid olmayan konuda rivâyet serdetmeyi", râvînin yalan söylediğini veya hadis uydurduğunu tespitte bir karine olarak gördüklerini açıkça ortaya koyan önemli bir örnektir. Ebû Zür'a'nın *Suâlât*'ında yer alan bir başka nakilde ise yine İshak b. Râhûye'nin Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye "rehin veren ve alan kişi hakkında ne dersin?" diye sorduğu ve "Bize Abdullah, Nâfi'den, o da İbn Ömer'den; ayrıca Ebû Hâzim, Sehl b. Sa'd'dan tahdîs ederek 'Rehin verenin sözü esastır' diye bildirdi" cevabını aldığı, bunun üzerine "Dünyada bunun kadar yalancısını bilmiyorum" dediği kaydedilmiştir.[328] İshak b. Râhûye'den nakledilen her iki olayda da Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye sorulan soruların, dönemin fıkhî tartışmalarında bahis konusu edilmiş konulara dair olduğu görülmektedir. Ve Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin bu sorulara isnadlı cevaplar serdetmesi, tekzib edilmesine sebebiyet vermiştir.

Ali b. el-Medînî'den de Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında benzer bir tenkid nakledilmiştir. Ali b. el-Medînî Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin evine gittiğini söylemiş, evindeki sade yaşantısından bahsettikten sonra şöyle devam etmiştir:

> Bize rivâyet etmeye başlayınca ondan şüphelendim. Ona "İkrime'den, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in, birbiriyle (gösteriş yaparak) yarışan iki kişinin yemeğini yasakladığı (rivâyetini) sordum. "Husayf (bu hadisi) bize İkrime'den tahdîs etti" dedi. Böylece durumu ortaya çıktı, çünkü bunu Zübeyr b. el-Hirrît'ten başka kimse rivâyet etmemişti.[329]

[328] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 241.

[329] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 23-24. Ali b. el-Medînî'nin Ebû Dâvûd en-Nehaî'ye soru olarak yönelttiği söz konusu rivâyet, pek çok hadis kaynağında Zübeyr b. Hirrît > İkrime > tarikiyle yer almaktadır. (Örnekler için bk. Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, s. 458; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 7; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 143.

Görüldüğü üzere Ali b. el-Medînî de, Ebû Dâvûd en-Nehaî'den şüphelenmesi üzerine, ona tek tarikten gelen bir rivâyeti sormuş ve ithamında haklı olup olmadığını ortaya çıkaran bir delil elde etmeye çalışmıştır. Tenkidinde açık bir tekzib lafzı kullanmasa da "durumu ortaya çıktı/belli oldu" demesi, ithamında yanılmadığını ifade eden bir beyan mahiyetindedir. Burada Ali b. el-Medînî'nin, sadece Zübeyr b. el-Hirrît tarikiyle gelip başka tariki bulunmayan bir hadisi sorması da oldukça önemlidir. Bu sayede hem tahmin edilmesi zor, hem de alternatifi bulunmayan bir tarik sormuş olmaktadır. Böylesi bir soruya râvînin verdiği cevap ise, eğer doğru ise -tesadüfen bulunması zor bir cevap olması sebebiyle- râvînin doğru söylediğine; yanlış ise de -alternatifi bulunmaması sebebiyle- râvînin doğru söylemediğine dair güçlü bir karine teşkil edecektir. Ali b. el-Medînî'den nakledilen bu hadise, münekkidlerin soru sorarak râvîlerin durumlarını ortaya çıkarmaya gayret ettiklerini gösteren pek çok örnekten biridir. Ayrıca onların, rivâyetlerin hangi tariklerden gelip hangi tariklerden gelmediğiyle alakalı özel birikimlerinin, râvîlerin durumlarını tespitte önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Ebû Dâvûd en-Nehaî'yi tenkid eden bir diğer münekkid de Ahmed b. Hanbel'dir. Onun Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında "Yalan hadisler uyduruyordu, Osman b. el-Esved'den, ref' ederek, muttasıl isnad zikrederek hiç kimseden duymadığım hadisler rivâyet ediyordu/ كان يضع الأحاديث الكاذبة، كان يرفع عن عثمان بن الأسود أحاديث يسندها ما سمعت بها من أحد" sözleriyle[330] tenkidde bulunduğu kaydedilmiştir. Bu sözler, onun Ebû Dâvûd en-Nehaî'yi sened serdi konusunda eleştirmesinin yanı sıra rivâyet ettiği metinler sebebiyle de itham ettiğini düşündürmektedir. Nitekim tenkidinde kullandığı "ref ederek", "muttasıl isnad zikrederek" ifadeleri sened serdini hedef almakta, "hiç kimseden duymadığım hadisler" ifadesi ise bunların aynı zamanda metin açısından da söz konusu isnadlara ait olmayan, "duyulmamış metinler" olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Ebü'l-Velid et-Tayâlisî de (ö. 227/842), Ebû Dâvûd en-Nehaî'yi rivâyet ettiği bir hadisi gerekçe göstererek tenkid etmiştir. Ebû Zür'a'nın *Suâlât*'ında kaydedildiğine göre o, Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin meclisine gitmiş ve yanındakilere "bakalım hakkında söylenenlerin bir aslı var mı?" demiş, Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin "Bize Süleyman et-Teymî, Enes'den 'Kim bir âmâya

[330] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 132. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 185.

kırk adım rehberlik ederse…' diye rivâyet ettiğini duyunca beraberindekilere hitaben, "Kalkın şu yalancı adamın yanından" diyerek Ebû Dâvûd'a tepkisini dile getirmiştir.[331] Bu sözler, Ebü'l-Velid'in de onu rivâyet ettiği hadis sebebiyle tenkid hatta tekzib ettiğini göstermektedir.[332]

Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkındaki tüm bu nakiller, kendisinin pek çok gerekçeye dayanarak tenkid ve tekzib edildiğini göstermektedir. Ebû Dâvûd en-Nehaî, diğer münekkidler tarafından da ağır ifadelerle cerh edilmiştir. Yezîd b. Hârun (ö. 206/821), "ondan rivâyette bulunmak hiç kimse için helal değildir" demiş,[333] amcasının oğlu olan Şerîk b. Abdillah (ö. 177/794) onu "kezzâb" diyerek eleştirmiş,[334] Ebû Hâtim er-Râzî,[335] Sâlih Cezera,[336] İbn Hibbân[337] ve İbn Adî[338] hadis uydurduğunu söylemiş, Buharî "yalanla tanındığını" kaydetmiş,[339] Abdurrahman b. Hıraş[340] ve Nesâî[341] ise "metruk" yorumunda bulunmuşlardır. Dolayısıyla hakkındaki kanaatlerin birbiriyle muvafık hatta neredeyse ittifak halinde olduğu söylenebilir.

Ebû Dâvûd en-Nehaî'nin, Kütüb-i sitte'de ve mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb eserlerin pek çoğunda rivâyeti bulunmamaktadır. Yalnızca İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde bir rivâyeti tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yerinin yok denecek kadar az olduğu ifade edilebilir.

---

[331] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 240. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* X, 22; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 165.

[332] Nitekim İbnü'l-Cevzî *el-Mevzûât*'ında söz konusu rivâyetin tariklerini incelemiş ve bunlardan hiçbirinin Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem'den sahih yolla gelmediğini ifade etmiştir.

[333] Tirmizî, *el-İlelü's-sağîr*, s. 741. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 187.

[334] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), II, 542; Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 150.

[335] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 132.

[336] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 27.

[337] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 333. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzan*, II, 217.

[338] İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 194.

[339] Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 55; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 27. Buhârî'nin, bu tespiti Kuteybe'den naklettiği görülmektedir.

[340] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 28.

[341] Neseî, *ed-Duafâ*, s. 48. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 28.

3. Cûzcânî'nin Ebû Mukâtil es-Semerkandi'yi[342] Tekzibi

Cûzcânî'nin (ö. 259/873), Semerkandlı râvî Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'yi (ö. 208/823-824) tekzibi, güzel sözlere isnad iliştirerek hadismiş gibi rivâyet etme gerekçesine dayanmaktadır. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl* adlı eserinde "Bana onun güzel söze isnad inşa ettiği bildirildi" diyerek onunla ilgili tenkid gerekçesini dile getirmiştir.[343] Anlaşıldığı kadarıyla Cûzcânî, Ebû Mukâtil'in, hadis olmadığı bilinen sözleri hadismiş gibi rivâyet ettiğine dair bir bilgi edinmiştir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla, söz konusu bilginin kendisine kim tarafından nakledildiğine dair bir ayrıntı zikretmemiş, isnad iliştirdiği metinlere dair bir örnek de vermemiştir. Bununla birlikte Ebû Mukâtil es-Semerkandî hakkında kaynaklara yansıyan bazı kayıtlar, onun durumunun, yaşadığı dönemin muhaddisleri tarafından tespit edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Cûzcânî'nin değerlendirmesinden önce, kendisi hakkında bazı gözlem ve tenkidlerin bulunduğu ifade edilmelidir. Tirmizî'nin *el-İlelü's-sağîr*'inde kaydedildiğine göre Tirmizli râvî Sâlih b. Abdillah (ö. 231/845-846) şöyle haber vermiştir:

> Biz Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin yanındaydık. Avn b. Ebî Şeddâd'dan, Lokman'ın vasiyyeti ve Saîd b. Cübeyr'in öldürülmesi gibi konularda rivâyet edilen uzun hadisleri nakletmeye başladı. Kardeşinin oğlu, "Amca, 'haddesenâ Avn' deme, sen bunları işitmedin" dedi. Ancak o–"Oğlum, bu güzel bir sözdür" cevabını verdi.[344]

Bu olay, Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin sened serdi konusunda muhaddislerin sahip olduğu hassasiyete sahip olmadığına işaret eden önemli bir örnektir. Sâlih b. Abdillah'ın, "Lokman'ın vasiyyeti ve Saîd b. Cübeyr'in öldürülmesi gibi konularda rivâyet edilen uzun hadisleri rivâyet etmeye başladı" demesi, bu metinlerin o dönemde dillerde dolaşan metinler olduğunu düşündürmektedir. Anlaşıldığı üzere yeğeni de rivâyetleri konusunda kendisini uyarmıştır. Yeğeninin uyarısına karşı Ebû Mukâtil'in, "bu güzel bir sözdür" cevabını vermesi, onun bu hadisleri Avn b. Ebî Şeddâd'dan duymamış olduğunu doğrulamakta, dolayısıyla

[342] Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin, Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim ve'l-müteallim* isimli eserinin râvîsi olduğu ifade edilmiştir.

[343] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 345. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 87; İbn Hacer, *Lisân*, III, 226.

[344] Tirmizî, *el-İlelü's-sağîr*, s. 743. İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 375; İbn Hacer, *Lisân*, III, 226.

bizzat kendi sözleriyle Cûzcânî'nin tenkidini destekler görünmektedir. Ancak "sen bunları işitmedin" ifadesinin, "söze isnad iliştirme" fiiline değil; tedlis veya serika ihtimaline karşı bir uyarı niteliğinde olduğunu düşünmek de mümkündür. Dolayısıyla bu olayın Cûzcânî'nin tenkidiyle birebir örtüştüğünü kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin rivâyet serdiyle ilgili tavrının, kendisi hayatta iken tenkid edildiği hatta bu konuda uyarılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Recâ Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ise onunla ilgili şöyle bir hatırasını paylaşmıştır:

> Ebû Mukâtil es-Semerkandî, Süfyân > A'meş > Ebû Zıbyân tarikiyle, Hz. Ali'ye arı kovanının hükmü sorulduğunda onun, "deniz avı kabilindendir, bir sakınca yok" dediğini bize nakletti. Ben, "bu mevzûdur" dedim, "Baba bu kitabımda bulunuyor ama sen mevzû diyorsun" cevabını verdi. Bunun üzerine ben, "Evet, onu senin kitabına koymuşlar!" dedim[345]

Görüldüğü üzere Kuteybe b. Saîd, Ebû Mukâtil'in şahsına yönelik bir tekzib ifadesi kullanmamakla birlikte onun serdettiği rivâyetin mevzû olduğunu söylemiştir. Bu olay, Ebû Mukâtil'in hadis uyduran bir kişi olabileceği gibi, kitabını ve rivâyetlerini koruma noktasında yeterli bir donanıma sahip olmadığı için hadisleri arasına mevzû hadisler karışmış bir kimse de olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Kuteybe b. Saîd onunla ilgili bir başka değerlendirmesinde "ne rivâyet ettiğini bilmiyor" demiştir.[346] İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*'de aynı hadisin Ebû Muâviye ed-Darîr'e de (ö. 195/810-811) sorulduğunu ve onun "Ben sizin adamınız yalancı demiyorum, ancak bu hadis yalandır" cevabını verdiğini[347] nakletmiştir. Ebû Muâviye de burada, Ebû Mukâtil'in şahsını tekzib etmemekle birlikte ilgili rivâyetin doğru olmadığına dikkat çekmiştir. A'meş'e yirmi sene mülazemet ettiği kaydedilen[348] ve bazı muhaddislerce A'meş'in hadislerini en iyi bilen kişi olarak görülen[349] Ebû Muâviye'nin, bu hadisin A'meş tarikiyle rivâyetine

[345] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 87; İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 394; İbn Hacer, *Lisân*, III, 225-226.

[346] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 256; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 398.

[347] İbn Receb, *Şerhu İlel*, I, 376.

[348] Zehebî, *Siyer*, IX, 76.

[349] Zehebî, *Siyer*, IX, 76.

itiraz etmiş olması söz konusu rivâyetin -en azından bu isnadla- vârid olmadığını düşündüğü anlamına gelmektedir.

Hakkındaki, rivâyet serdine yönelik tenkid ve ithamlara ilave olarak Ebû Mukâtil'in, rivâyet ettiği metinler sebebiyle tenkid edildiğine dair bir veri de bulunmaktadır. Nitekim İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde kaydedildiğine göre Abdurrahman b. Mehdî onu bir rivâyeti sebebiyle tenkid etmiştir. İbn Mehdî'ye Ebû Mukâtil'in durumu sorulunca "Vallâhi ondan rivâyet etmek helal olmaz" cevabını vermiş, "Belki de kitabına onun adına bir şeyler yazılmıştır da bunu fark etmemiştir" denince ise "Kitabına hadis mi yazılıyormuş?" sözleriyle itiraz etmiş ve Ebû Mukâtil'in anlattığı bir olaydan bahsetmiştir. Buna göre Ebû Mukâtil şöyle anlatmıştır:

> Mekke'de iken annem vefat etti, büyük bir üzüntüyle oradan çıkmaya niyetlendim. Derken, Ubeydullah b. Ömer ile karşılaştım. Kendisine olan biteni anlatınca şöyle dedi: Bana Nâfi', İbn Ömer'den, Resûlullâh (s.a.)'in "Kim annesinin kabrini ziyaret ederse umre yapmış gibidir" dediğini tahdîs etti. Ben de üzüntüyü attım ve Mekke'de kaldım.[350]

Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Mukâtil'in anlattığı bu olayı naklettikten sonra "Bu, kitabında nasıl yazarmış?" diye itirazını dile getirmiştir. İbn Mehdî'nin bu itirazı, ona yönelik ithamının sadece kitabından yaptığı rivâyetlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Hatta açık bir tekzib ifadesi kullanmamakla birlikte onun bu iddiasını yalan olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda İbn Mehdî'nin Ebû Mukâtil'i tenkidi, "İbn Mehdî onu yalanladı" ifadesiyle nakledilmiştir.[351] Öte yandan İbn Mehdî'nin bu kanıya nasıl vardığıyla alakalı açık bir ayrıntı tespit edilememiştir.

Ebû Mukâtil es-Semerkandî hakkında diğer pek çok münekkid de olumsuz görüş bildirmiştir. Ancak onunla ilgili bazı olumlu değerlendirmelerin de bulunduğu görülmektedir. İbnü'l-Mübârek, "Ebû Mukâtil'den ibadetini alın bu size yeter" diyerek[352] üstü kapalı bir ifade ile rivâyetleri açısından onu yetkin bulmadığına işaret

[350] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 256-257.

[351] Zehebî, *Mîzan*, I, 557.

[352] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 256; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 398.

etmiştir.[353] Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) onu yalanladığı ifade edilmiş,[354] İbn Hibbân, ibadet ehli olmakla beraber asılsız rivâyetleri bulunan bir kimse olduğunu söylemiş,[355] İbn Adî rivâyetlerinin münker olduğuna değindikten sonra, "rivâyetlerine güvenilen kimselerden değil" değerlendirmesinde bulunmuş,[356] Ahmed b. Ali es-Süleymanî (ö. 404/1014) "hadis uyduranlardan sayılır" demiş,[357] Zehebî ise metruk râvîlerden biri olduğunu söylemiştir.[358] Bununla birlikte Halîlî, onun sıdk ve ilimle tanınan bir kimse olduğunu söyleyerek hakkında olumlu bir yorum yapmıştır.[359] İbn Hacer'in de *Takrîbü't-Tehzîb*'de "makbul" yorumunda bulunduğu görülmektedir.[360] Ancak Beşşar Avvâd Ma'rûf ve Şuayb el-Arnaût, *Takrîb* üzerine hazırladıkları *Tahrîru't-Takrîb* adlı eserde İbn Hacer'in *Tehzîb*'deki kanaatinin Ebû Mukâtil'in metruk olduğu yönünde bulunduğunu söyleyerek *Takrîb*'deki yorumu ihtiyatla karşılamak gerektiğine işaret etmişlerdir.[361] Bu durumda onunla ilgili tek olumlu görüşün Halîlî'ye ait olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla hakkında büyük bir ihtilaf olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak kendisiyle ilgili tenkidler değerlendirildiğinde, onun bazı muhaddisler tarafından hadislerinin arasına mevzû rivâyetlerin karıştığı bir kişi olarak görüldüğü bazı muhaddisler tarafından ise rivâyetlerin sorumlusu addedildiği anlaşılmaktadır.

Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin Kütüb-i sitte'de ve mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb eserlerin pek çoğunda rivâyeti bulunmamaktadır. Yalnız Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bir rivâyeti tenkid edilmek suretiyle zikredilmiştir.[362]

---

[353] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 256.

[354] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 257, İbn Hacer, *Lisân*, III, 226.

[355] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 256; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 398.

[356] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 89; İbn Hacer, *Lisân*, III, 226.

[357] Zehebî, *Mîzân*, I, 558; İbn Hacer, *Tehzîb*, 398.

[358] Zehebî, *el-Muğnî*, II, 809.

[359] Halîlî, *el-İrşâd*, III, 975. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, III, 225.

[360] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 675.

[361] Beşşâr Avvâd ve Şuayb el-Arnaût, *Tahrîru Takrîb*, IV, 276.

[362] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 94.

4. Bezzâr'ın İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'yı Tekzibi

Ebû Bekir el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'yı (ö. 184-191/800-907) tekzibi sened vaz'ı gerekçesine dayanmaktadır. İbrâhim b. Ebî Yahyâ hicrî ikinci asırda yaşamış Medîneli bir râvîdir. Fıkıh ve hadis konusunda bilgili bir kimse olduğu kaydedilen İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın, İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ından daha hacimli bir muvatta tasnif etmiş olduğu bilinmektedir.[363] Bezzâr onun hakkında "O hadis uydururdu ve önüne meseleler getirilirdi de bunlara isnad iliştirirdi" demiştir.[364] Bezzâr'ın İbrâhim b. Ebî Yahyâ ile görüşmesi tarihen neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla onunla alakalı hükmü verirken, kendisinden önce yaşamış kimselerden edindiği bilgilere dayandığı düşünülebilir. Öte yandan tenkidini dile getirirken -tespit edilebildiği kadarıyla- herhangi bir örnek vermemiş, hangi metinlere nasıl isnadlar iliştirdiğini açıklamamıştır. Ancak İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın, kendisine sorulan soruyu isnadlı olarak cevapladığına dair bir kayıt bulunmaktadır. *el-Mecrûhîn*'in mukaddime kısmında yer alan bu nakle göre İbrâhim b. Ebî Yahyâ, dokumacıya iplik verip dokutan kişinin artan ipliklere sahip olup olmayacağı kendisine sorulduğunda, "İbn Cüreyc, Atâ'nın, 'Eğer elbisenin sahibi geri almak üzere verdiyse iplikler onundur, yoksa dokumacınındır' dediğini bize rivâyet etti" cevabını vermiştir.[365] Görüldüğü üzere kendisine sorulan fıkhî soruyu İbn Cüreyc (ö. 150/767) > Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) tarikine dayandırarak cevaplamıştır. İbn Hibbân ise bu nakli, bir vaz' örneği olarak zikretmiştir. Dolayısıyla onun, söz konusu rivâyeti, sahih bir isnada iliştirilmiş asılsız bir rivâyet olarak gördüğü açıktır.[366] Yani anlaşıldığı kadarıyla bu cevabın Atâ b. Ebî Rabâh'a ait olmadığı halde ona nispet edilmiş olduğunu düşünmektedir. Burada söz konusu haberin, Atâ b. Ebî Rabâh'a dayandırıldığı halde mevzû addedilmiş olması üzerinde de ayrıca durulmalıdır. Çünkü bu husus, muhaddislerin sadece merfû hadisleri değil, mevkuf ve maktû haberleri muhafaza etme konusunda da hassasiyet gösterdiğini ayrıca herhangi bir metnin, onu söylemeyen herhangi bir kişiye isnadını da bir vaz' eylemi olarak değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Tüm bunlarla

[363] Bk. Zehebî, *Siyer*, VIII, 450.

[364] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 161.

[365] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*,

[366] Nitekim İbn Cüreyc > Atâ isnâdı sahih ve meşhur bir isnad olarak bilinmektedir.

birlikte Bezzâr'ın, İbrahim b. Ebî Yahyâ hakkında, "önüne meseleler getirilirdi de bunlara isnad iliştirirdi" derken, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde de geçen bu hadiseye dayandığını kesin bir şekilde ifade etmek mümkün değildir. Ancak yine de bu kabil bazı rivâyetlerin Bezzâr'a ulaşmış, onun da vaz' hükmünü bunlara dayanarak vermiş olması muhtemeldir. Öte yandan İbn Hibbân'ın kaydettiği bu hadisenin daha erken tarihli ricâl kaynaklarında tespit edilememesi, diğer münekkidlerin kanaatlerine ne derece tesir etmiş olduğu hakkında yorum yapmanın önüne geçmektedir.

İbrâhim b. Ebî Yahyâ hakkındaki münekkid kanaatlerine bakıldığında onun çoğu zaman ağır ifadelerle tenkid edilmekle birlikte üzerinde ihtilaf edilmiş bir râvî olduğu söylenebilir. Kendisi, Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yezid b. Hârun (ö. 206/821), Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî,[367] Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân gibi muhaddisler tarafından tekzib edilmiştir. Ancak İmam Şâfiî (ö. 204/820) başta olmak üzere bazı münekkidlerin onunla ilgili olumlu kanaat bildirdikleri de görülmektedir. Ayrıca hadisleri açısından tenkid edildiği gibi görüşleri açısından da tenkidlere muhatap olduğu belirtilmelidir. İmam Mâlik onu, hem "dininde güvenilir değil" diyerek tenkid etmiş,[368] ayrıca kendisi hakkında "kezzâb" ifadesini kullandığı nakledilmiş,[369] İbnü'l-Mübârek, "kader görüşünü açıkça ilan eden biriydi ve tedlis sahibiydi"[370] sözleriyle tenkidde bulunmuş, Bişr b. el-Mufaddal (ö. 187/803 [?]) ise Medîne fukahasının, onun yalancı olduğu kanaatinde bulunduğunu söylemiştir.[371] Yahyâ b. Saîd el-Kattân, bir rivâyette "onun yalan söylediğine şahitlik ederim" demiş,[372] ayrıca "İbrâhim kader görüşü sebebiyle değil yalan sebebiyle terk edildi" açıklamasında bulunarak[373] verdiği tekzib hükmünün itikadî görüşleriyle alakalı olmadığına dikkat çekmiştir. Yahyâ b. Maîn de onun yalancı olduğuna dair

[367] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 20; Zehebî, *Mîzân*, I, 58.

[368] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 126; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 207; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 186.

[369] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 492.

[370] Zehebî, *Siyer*, VIII, 451; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 160.

[371] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 186; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 158.

[372] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 105; Zehebî, *Siyer*, VIII, 452; *Târîhu'l-İslâm*, IV, 806.

[373] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 105; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 806.

kendisinden yapılan pek çok naklin yanı sıra[374] "onda yani İbrâhim b. Ebî Yahyâ'da üç özellik vardı, o yalancı, Kaderî ve Râfizî idi" diyerek[375] görüşlerine yönelik tenkidini, verdiği tekzib hükmünden ayrı tuttuğunu ifade etmiş olmaktadır. Ayrıca "rivâyet ettiği her şeyde yalancı"[376] sözleri de, tekzibinin rivâyetlerine yönelik olduğuna işaret etmektedir. Ahmed b. Hanbel ise, "hadisi yazılmaz, insanlar onun hadisini terk ettiler, aslı olmayan münker hadisler rivâyet ediyordu, insanların hadisini alırdı ve kendi kitabına koyardı" sözleriyle[377] tenkidde bulunmuştur. Bazı münekkidlerin muteber bir yolla edinilmemiş rivâyetleri sahiplenmeyi bir tekzib sebebi olarak gördükleri dikkate alındığında hakkındaki tekziblerden bir kısmının bu gerekçeye dayanmış olabileceğini düşünmek mümkündür. Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî İbrâhim b. Ebî Yahyâ hakkında "kezzâb metrûku'l-hadîs",[378] Ebû Zür'a "leyse bi şey",[379] Nesâî "metrûku'l-hadîs"[380] yorumunda bulunmuş,[381] İbn Hibbân ise "İbrâhim kader görüşüne sahipti ve Cehm'in söylemini takip ediyordu, bununla birlikte hadiste yalan söylüyordu" sözleriyle[382] hem görüşleri hem rivâyetleri açısından kendisini tenkid etmiştir.

Hakkındaki ağır tenkidlere karşın İmam Şâfiî (ö. 204/820), İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın, -Kaderî olduğunu ifade etmekle birlikte- yalan söylemediğine vurgu yapmıştır.[383] Hatta bazı rivâyetlerinde "bana itham etmediğim bir kişi rivâyet etti" ifadesini kullanarak onu yalanla itham etmediğini açıkça belirtmiştir. İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*'de, Şâfiî'nin ondan semâının gençlik döneminde olduğuna işaret etmekte ve

---

[374] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 126; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 497; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 805-806.

[375] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 497; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 187; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 158.

[376] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 497; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 187; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 158.

[377] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 126. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 208; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 495.

[378] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 126.

[379] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 126. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, I, 160.

[380] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 40; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 497.

[381] Nesâî ayrıca onu hadis uydurmakla tanınan dört kişi arasında zikretmiştir. Bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 562.

[382] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 105; Zehebî, *Mîzan*, I, 60.

[383] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 498; Zehebî, *Mîzan*, I, 58; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 159.

gençlik döneminde duyduğu bu rivâyetleri kullanma ihtiyacı hissetmesini, kitapları yanında olmadan telifte bulunmasına bağlamaktadır. İbn Hibbân'ın bu sözleri onun, diğer münekkidlerin vâkıf olduğu kusurlara İmam Şâfiî'nin vâkıf olmadığına dair bir kanaat taşıyor olabileceğini düşündürmektedir. İbn Adî ise İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın durumunu İbn Ukde'ye (ö. 332/944) sorduğunu ve ondan, hadislerinin münker olmadığına dair bir cevap aldığını kaydetmekte ve hadislerini kendisinin de incelediğini, onun münker rivâyetlerinin, kendisinden rivâyette bulunan kişiden veya onun rivâyette bulunduğu kişiden kaynaklandığı kanaatine vardığını ifade etmektedir.[384] Ayrıca, "hadisi yazılabilecek kişiler cümlesindendir" sözleriyle,[385] kendi nezdinde onun, tekzib edilmesi gereken bir râvî olmadığına işarette bulunmuştur. Zehebî de İbrâhim b. Ebî Yahyâ'nın zayıf bir râvî olduğu konusunda şüphe bulunmadığını ancak metruk olup olmadığına dair iki görüşün var olduğunu söylemiştir.[386]

İbrâhim b. Ebî Yahyâ hakkındaki kanaatler değerlendirildiğinde, onun tekzib edilmesine sebep olabilecek iki temel faktör bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, fıkhî bazı meseleleri isnadlı bilgiler gibi cevaplandırmasıdır ki Bezzâr'ın ve İbn Hibbân'ın dile getirdikleri tekzibler buna dayanmaktadır. İkincisi ise muteber yollarla elde etmediği hadisleri sahiplenmesidir. Bu konuda kendisine yöneltilmiş açık bir tekzib bulunmasa da Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "insanların hadisini alırdı ve kendi kitabına koyardı" demesi, hakkındaki bazı tekziblerin bu gerekçeye dayanıyor olabileceğini düşündürmektedir. Hakkındaki olumlu görüşlerin ise "muttalî olunan rivâyetlerinde münkerlik görmeme" veya "münkerliğin seneddeki bir diğer râvîden kaynaklandığını düşünme" gibi iki temel faktöre dayandığı düşünülebilir. Ayrıca Bezzâr'ın dile getirdiği tenkidin ve İbn Hibbân'ın naklettiği hadiseye dair herhangi bir verinin olumlu görüş bildiren muhaddislere ulaşmamış olması da bir ihtimal olarak kaydedilebilir.

[384] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 509.

[385] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 509.

[386] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 807.

İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ'nın *Sünen-i İbn Mâce*'de bir rivâyeti bulunmaktadır.[387] Bûsirî, *Misbâhu'z-zücâce*'de ilgili senedin zayıf olduğunu belirtmiş ve İbrâhim b. Ebî Yahyâ hakkındaki bazı tenkidlerden bahsetmiştir.[388] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ise iki rivâyeti yer almaktadır. Zehebî bu rivâyetlerden biri hakkında "sahih inşallâh" yorumunda bulunmuştur.[389] Ancak söz konusu rivâyetin farklı tariklerinin de bulunduğuna işaret edilmelidir.[390] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında seksen iki rivâyeti bulunmaktadır. Şâfiî fıkhını benimsediği bilinen ve bu alanda önemli eserler veren Beyhakî'nin, bazı rivâyetlerden sonra, İbn Ebî Yahyâ'nın, hakkında ihtilaf edilmiş bir râvî olduğuna ve Şâfiî'nin onu güvenilir saydığına değindiği görülmektedir.[391] Ayrıca Abdürrezzak b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde iki yüz altmış dokuz, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde ise bir rivâyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla mütekaddimûn dönemi ale'l-ebvâb eserlerindeki dağılımının oldukça farklı seviyelerde olduğu söylenebilir. Bir musannifin, herhangi bir râvînin rivâyetlerine az yer vermesi veya yer vermemesi elbette ki pek çok sebebe bağlı olabilir. Bununla birlikte rivâyetlerinin kaynaklara dağılımıyla ilgili bu farklılık, onunla ilgili ihtilafın, musannif muhaddislerin kanaatlerine ve tercihlerine yansımış olabileceğini düşündürmektedir.

5. Sâlih Cezera'nın Muhammed b. İshak el-Belhî'yi Tekzibi

Sâlih Cezera'nın (ö. 293/906) Muhammed b. İshak el-Belhî'yi[392] (ö. 244/858-859) tekzibi de söze isnad iliştirme gerekçesine dayanmaktadır. Muhammed b. İshak el-Belhî, şiir, edebiyat, tarih konularında bilgili ve hafızasının kuvvetiyle tanınan bir kimsedir. Sâlih b. Muhammed Cezera'nın onu, "Söze isnad uydururdu ve yalancı idi,

[387] İbn Mâce, "Cenâiz", 62.

[388] Bûsirî, *Misbâh*, II, 54.

[389] Hâkim *el-Müstedrek*, IV, 189.

[390] Aynı metin Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (Bk. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, IV, 299) ve Ahmed b. Hanbel'in müsnedlerinde (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 334) Züheyr b. Muhammed > Mûsâ b. Verdân > Ebû Hureyre tarikiyle nakledilmiştir.

[391] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 378.

[392] *Megâzî* sahibi Muhammed b. İshak ile aralarında isim benzerliği bulunduğu ancak her ikisinin farklı kişiler olduğu belirtilmelidir.

kendi zatından münker hadisler rivâyet ediyordu" diyerek[393] tekzib ettiği nakledilmiştir. Sâlih b. Muhammed, tenkidini dile getirirken kendisini bu hükmü vermeye sevkeden şeyin ne olduğunu açıklamamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Muhammed b. İshak'ın isnad iliştirdiği metinlere dair bir örnek de zikretmemiştir. Ancak Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da, onun, Arapça konusunda bilgili bir kişiyle herhangi bir kelime hakkında münazara ettiği zaman o kelimenin Arapça olduğunu kanıtlamak için "falanca şâir şöyle söyledi, falanca kişi şöyle söyledi" diyerek şiir uydurduğunu; hadis konusunda bilgili bir kimseyle karşılaştığında ve hakkında hadis olmayan bir konu hakkında müzakere ettiklerinde ise "bu konuda şöyle şöyle bir rivâyet var" diyerek cevap verdiğini[394] ifade eden bir nakil kaydetmiştir. Bu nakil, Muhammed b. İshak el-Belhî'nin, görüşlerini desteklemek amacıyla hadis ve şiir uyduran bir kimse olmakla itham edildiğini göstermektedir. Hakkında hadis olmayan konular hakkında rivâyet serdettiğinin söylenmesi, muhaddislerin, hakkında hadis vârid olan ve olmayan konuları bildiklerini ve bu bilgiyi rivâyet ve râvî tenkidinde kullandıklarını gösteren örneklerden biridir. Burada da Muhammed b. İshak el-Belhî'nin hadis uydurduğu kanaatini destekleyen bir karine olarak kullanılmıştır. Öte yandan Sâlih b. Muhammed'in tekzib hükmünü verirken Hatîb'in kaydettiği bu veriye dayandığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Ancak bu naklin, Sâlih b. Muhammed'in kanaatini destekler mahiyette olduğu söylenebilir.

Muhammed b. İshâk hakkında ricâl kaynaklarında geniş bilgi bulunmamaktadır. Hafızasının kuvvetli olduğu ve pek çok ilim dalında yüksek bilgiye sahip olduğu ifade edilmiştir. Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, onun üstün bir hâfıza gücüne sahip olduğunu (آية من الآيات في الحفظ) söylemiş,[395] Ebû Hayseme onun hıfzından bahsetmiş ve "Seni Bağdât'a getiren şey nedir?" dediklerinde "Aristoteles'in kitaplarını ezberlemek için geldim" dediğini nakletmiştir.[396] Bu nakil, Muhammed b. İshak'ın felsefe konusuna da ilgili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte hadis rivâyeti konusunda güvenilir bulunmamıştır. İbn Hibbân onun hakkında, "İbn Uyeyne

[393] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 294; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 77; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 548.

[394] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 37-38..

[395] Zehebî, *Siyer*, XI, 449.

[396] İbn Hacer, *Lisân*, VI, 548.

ve Irak ehlinden maklub rivâyetler naklediyor, kasten yaptığını düşündürecek şekilde, sika ravilerden güvenilir kimselere ait olmayan şeyler rivâyet ediyordu. Hadisi itibar dışında bir gerekçe ile yazılamaz" demiş,[397] İbn Adî, "Hadislerinin, ehl-i sıdkın hadislerine benzemediğini düşünüyorum",[398] Hatîb el-Bağdâdî ise "ilminde güvenilir sayılmıyor"[399] yorumunda bulunmuştur.

Muhammed b. İshak el-Belhî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almış, Zehebî *Telhîs*'inde bu hadislerden birini seneddeki bir diğer râvî sebebiyle eleştirmiş,[400] diğer hadis hakkında ise yorum yapmamıştır.[401] Dolayısıyla rivâyetlerinin mütekaddimûn dönemi ale'l-ebvâb hadis kaynaklarındaki yerinin oldukça az olduğu söylenebilir.

II. İSNÂD TAHRİFİ/KALB GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Sözlükte "bir şeyi çevirmek, bir şeyin içini dışına getirmek"[402] gibi mânâlara gelen "kalb" tabiri hadis terimi olarak, hadisin isnâdında veya metninde gerçekleşen birtakım değişiklikleri ifade etmektedir. Buna göre hadisin senedindeki bir veya birkaç râvîyi kaldırarak aynı tabakadan başka râvîler zikretmek, bir metne ait olan isnâdı başka bir metne iliştirmek veya bir metni, ait olduğu isnâddan başkasıyla sevketmek gibi hususlar kalb kapsamına girdiği gibi rivâyetlerin sened ve metinlerinde gerçekleşen takdim-tehirler de kalb olarak değerlendirilmiştir.[403] Kalb

[397] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 307.

[398] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 399. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzan*, III, 476; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 547.

[399] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 35. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzan*, III, 476.

[400] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 187.

[401] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 113.

[402] Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 685.

[403] Hadis usûlü kaynaklarında kalb meselesi genellikle "Maklûb Hadis" başlığı altında incelenmiştir. Maklûb hadis kavramının tanımlanmasında tedrîcî bir gelişim seyri bulunduğu görülmektedir. İbnü's-Salâh maklûb hadisi, "Sâlim'den geldiği bilinen bir hadisin garîb gösterilip kendisine rağbeti arttırmak için Nâfî'den rivâyet edilmesi" ve "Buhârî'ye, kendisini imtihan etmek için bazı rivâyetlerin sened ve metinlerinin karıştırılarak takdim edilmesi" örnekleri ile açıklamış (Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s.

fiili, büyük ölçüde isnâd üzerinde gerçekleşen bir tahriftir. Ancak bir metne ait olan isnâdı bir başka metne iliştirmek yani bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etmek gibi meselelerin aynı zamanda metne ait problemler olduğu ifade edilmelidir.[404]

Rivâyetler üzerinde gerçekleşen tahriflerin, hatâen olabileceği gibi kasıtlı olarak da gerçekleşebildiği kaydedilmiştir. Hatâen gerçekleşen tahrifler, rivâyetin sıhhatine halel getirmenin yanı sıra -aynı râvîden çokça sâdır olması durumunda- râvînin zabtı konusunda tenkidlere sebebiyet vermektedir. Ayrıca herhangi bir rivâyete revaç kazandırmak amacıyla yapılan kasıtlı tahrifler, râvînin adâletini düşüren bir etkiye sahip görülmüştür. Nitekim pek çok muhaddis, rivâyetlerin senedlerinde kasıtlı olarak kalb yapılmasını "hadiste yalan söyleme" kapsamında değerlendirmiş hatta "hadis uydurma"ya dâhil saymıştır.[405]

Tekzib sebebi açıklanmış râvîler arasından 25 kişinin, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden bir veya birkaçı tarafından isnad tahrifi/kalb gerekçesiyle tekzib edildiği görülmektedir. Bu başlık altında söz konusu râvîlerden 14'ü incelenmektedir. İncelenen râvîlerden 6'sı "isnadda tahrif/değişiklik yapma", 8 kişi ise "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanarak tekzib edilmiştir. Muhaddislerin isnad tahrifi/kalb gerekçesine dayanarak yönelttikleri

---

133), Zerkeşî, daha teorik bir anlatım tercih etmiş ve hem "hadisin senedindeki bir râvîyi kaldırarak aynı tabakadan bir başka râvî zikretmek" hem de "bir metne ait olan isnâdı başka bir metne iliştirmek veya bir metni, ait olduğu isnaddan başkasıyla sevketmek" gibi hususları zikretmiştir. (Bk. Zerkeşî, *en-Nüket*, II, 299.) Sonraki dönemlerde ise sened ve metinlerde gerçekleşen takdim tehirlerin de maklûb hadis tanımlamalarına dâhil edildiği görülmektedir. (Bk. İbn Hacer, *Nüzhe,* s. 116) Bununla birlikte kavramın pratikteki kullanımını asırlar bazında incelemek ve özellikle ilk üç asırdaki anlam sahasını netleştirecek müstakil çalışmalar yapmak faydalı olabilir. Maklûb hadis tanımları hakkında Bk. Kara, Emin, *Hadis İlminde Maklûb Hadis,* s. 18-23.

[404] İsnâd üzerinde gerçekleşen tahrifler sadece kalbden ibaret değildir. Vasl, ref', telfik gibi kusurların da isnâd tahrifleri arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple başlık olarak sadece "İsnâd Tahrifleri" veya sadece "Kalb" ifadesi yeterli bulunmamış, tüm bu sahayı ihata edebilmesi için "İsnâd Tahrifleri ve Kalb" başlığı tercih edilmiştir.

[405] Bk. Zehebî, *el-Mûkıza*, I, 60; İbn Hacer, *Nüzhe,* s. 118. İsnad ve metinlerin imtihan maksadıyla kalbedilmesinin, bir rivâyete revaç kazandırmak amacıyla yapılan kalb çeşitlerinden hükmen ayrı tutulduğu ifade edilmelidir. Bk. Kara, Emin, *Hadis İlminde Maklûb Hadis,* s. 90-91.

tekzibler incelendiğinde, onların bu hükme varırken, rivâyetler üzerinden elde ettikleri belli bazı karinelerden istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Buna göre "ilgili rivâyetin isnâd edildiği kişiden vârid olmadığının bilinmesi", "rivâyetin belli bir tarikten gelip başka tarikinin bulunmadığının bilinmesi" ve "rivâyetin, isnâd edildiği şahsın bilinen bazı rivâyetlerine muhâlif olduğunun bilinmesi" gibi karinelerin belirleyici olduğu söylenebilir. Ancak her bir tekzib hakkındaki karinenin açıkça belirtilmiş olmadığı ifade edilmelidir. Öte yandan her bir tekzibin, gerek dile getirildiği dönemde gerekse daha sonrasında yaşamış muhaddislerin tamamı tarafından kabulle karşılandığını söylemek de mümkün değildir. Tekzib edilen bazı kişiler hakkında, daha hafif cerh ifadeleri tercih eden veya olumlu yorumlar kaydeden muhaddisler de bulunmaktadır. Böylesi tablolarda, ilgili tekziblerden haberdar olunmaması ihtimalinden bahsedilebileceği gibi çoğu zaman, haberdar olunmasına rağmen söz konusu tekzibin diğer muhaddisler tarafından muteber görülmediği anlaşılmaktadır. Hatta bazı tekziblere açıkça itiraz edildiği de kaydedilmelidir.

"İsnâd Tahrifi/Kalb" gerekçesiyle tekzib edilen kişiler hakkındaki ihtilaflı kanaatler incelendiğinde, olumlu kanaate sahip münekkidlerin, "yadırganan/münker görülen rivâyetleri hataya hamletme" veya "rivâyetlerdeki münkerliğin bir diğer râvîden kaynaklandığını düşünme" gibi iki temel noktada tekzib yönelten muhaddisten ayrıldıkları görülmektedir. Her iki durumda da yadırganan rivâyetin/rivâyetlerin söz konusu kişiden kaynaklanan kasıtlı bir yalan olmadığını düşündükleri söylenebilir. Tekzib edilen kişi hakkında, bazı muhaddisleri olumlu kanaate sevk eden hususlar genel olarak, "râvînin rivâyetleri arasında münkerlerin az olması ve rivâyetlerinin genel olarak müstakim olması" gibi "karşı karineler" olmuştur. Ayrıca "râvînin dürüstlüğünün tecrübe ile bilinmesi"nin de bazı hallerde bir karşı karine olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Böyle durumlarda, râvînin rivâyetlerinde teşhis edilen münkerliğin, olumlu kanaat bildiren muhaddisler tarafından "şahsının tekzibini gerektirecek boyutta görülmediği" düşünülebilir. Ayrıca tekzib sebebi olarak gösterilen rivâyetin, senedinde tahrif bulunmasına rağmen metnen münker veya mevzû olmaması durumunu, "râvînin hata etmiş olma ihtimalini" güçlendiren bir veri olarak gördükleri söylenebilir. Dikkati çeken bir diğer husus da kendi dönemlerindeki "çok sayıda" muhaddis tarafından tekzib edilen bazı râvîlerin, sonraki dönemlerde tekzib edilmemiş olmalarıdır. Bu durum, muhaddislerin

râvîler hakkındaki tekzibleri, gerekçelerini ve karinelerini dikkate alarak değerlendirdiklerini göstermek bakımından oldukça önemlidir. Buna göre karineleri zayıf görülen tekziblerin, sayıca çok olsalar da "takip edilmedikleri" belirtilebilir. Hangi münekkidin neyi hata neyi yalan olarak değerlendirdiği meselesi ise münekkid özelinde yapılacak daha geniş çaplı çalışmalarla ortaya konabilecektir.

A. İSNADDA TAHRİF/DEĞİŞİKLİK YAPMA

Bu başlık altında isnadda tahrif/değişiklik yapma gerekçesine dayanan beş tekzib incelenecektir. Söz konusu tekziblerden ilk ikisi Yahyâ b. Maîn, diğer ikisi Ahmed b. Hanbel ve sonuncusu Ebû Hâtim er-Râzî tarafından dile getirilmiştir. Bir rivâyetin, isnâd edilen şahsa değil de bir başkasına ait olduğu yönündeki tespit, ya söz konusu rivâyet hakkında özel bir bilgiye yahut rivâyetlerin nakledildikleri tarikler hakkında geniş bir vukufa sahip bulunmakla gerçekleşebilir.[406] Adı geçen münekkidlerin, sened üzerinde yapılan değişiklikleri, merviyyât konusundaki vukufları sayesinde tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Münekkidlerin söz konusu râvîler hakkında tekzib hükmüne varırken genel olarak, "rivâyetin belli bir tarikten geldiğinin veya sözün belli bir kişiye ait olduğunun bilinmesi" ve "ilgili rivâyetin isnâd edildiği kişiden vârid olmadığının bilinmesi" gibi karinelere dayandıkları söylenebilir. Bu başlık altında incelenen tekziblere, karineleriyle ilgili belirgin itirazlar gelmemiştir. İlgili ravilere dair diğer münekkid kanaatlerinin de genelde olumsuz olduğu ve birbiriyle örtüşür nitelikte bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn'in ve Ebû Hâtim er-Râzî'nin tekzib ettiği iki ayrı râvî hakkında az da olsa olumlu bazı yorumların bulunduğu kaydedilebilir.

[406] Rıf'at Fevzi Abdülmuttalib de *Tevsîku's-sünne* adlı eserinde muhaddislerin, isnadı değiştirilmiş rivâyetleri, geniş merviyyât bilgisine dayanarak tespit ettiklerini ifade etmiştir. Bk. Rıf'at Fevzi Abdülmuttalib, *Tevsîku's-sünne,* s. 140.

1. Yahyâ b. Maîn'in İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i Tekzibi

Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i (ö. 234/848-849) tekzibi, "isnadda tahrif/değişiklik yapma" gerekçesine dayanmaktadır. İbrâhim b. Ebi'l-Leys aslen Tirmizli olup Bağdât'ta ikâmet etmiş bir kişidir.[407] Süfyân es-Sevrî'nin tanınmış talebelerinden Ubeydillah b. Ubeydirrahmân el-Eşcaî'den (ö. 182/798) pek çok hadis nakletmiştir.[408] Bununla birlikte özellikle rü'yetullah konusunda naklettiği bazı rivâyetler sebebiyle tenkide uğradığı görülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında, bir grup hadisçinin onunla ilgili gözlemleri Bağdâtlı muhaddis Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî'nin (ö. 276/889) dilinden uzun bir anlatım halinde kaydedilmiştir. Bu kayda göre Abdullah ed-Devrakî hicrî iki yüz on altı senesinde kendisinin, babası Ahmed ed-Devrakî (ö. 246/860), Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel ile birlikte İbrahim b. Ebi'l-Leys'e gidip geldiklerini ve ondan Eşcaî'nin[409] tefsirini dinlediklerini anlatmış ve İbrahim b. Ebi'l-Leys ile alakalı gözlem ve tenkidlerini şöyle aktarmıştır:

> Onun yalancı olduğunu ilk fark eden babam olmuştu. Ona, "Ey Ebû İshak! Bu sahife sanki Eşcaî'nin aslına benziyor" dedi. "Evet, onun iki nüshası vardı, birini bana verdi" diye cevapladı. Babam bir şey söylemedi, dışarı çıkınca "Oğlum emeğimiz boşa gitti, Eşcaî fakir bir kimseydi, kendisine ihsanda bulunulurdu. Biz onu gördük, ondan hadis işittik, iki nüshası olması mümkün değil. Bir şey söyleme, sus" dedi. İbrahim'in durumu, Ebü'-z-Zübeyr > Câbir tarikiyle rü'yet hakkında bir hadis rivâyet edene kadar kapalı kaldı. Derken rü'yetle ilgili hadisleri toplayıp nakletmeye başladı. Yahyâ b. Maîn onun bu kadar çok hadis nakletmiş olmasını münker gördü, fakat bir şey söylemeye çekindi. Derken Avf b. Mâlik'in, "Allah (c.c.) konuştuğu zaman üç yüz dil ile konuşur" hadisini rivâyet edince, Yahyâ b. Maîn "Bu rivâyet Nuaym el-Fârız'ın münker rivayetlerindendir, bunu Velid b. Müslim'den nasıl duymuş olsun?"

---

[407] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 141.

[408] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 35.

[409] Ubeydullah b. Ubeydirrahmân el-Eşcaî, Süfyân es-Sevrî'nin tanınmış talebelerindendir. Kûfe ehlinden olup Bağdâd şehrinde de ikâmet etmiştir. Pek çok münekkid tarafından güvenilir bir râvî olarak gösterilmiş ayrıca Süfyân'ın rivâyetlerini en iyi bilen kimseler arasında sayılmıştır. Rivâyetleri *Sahîhân* başta olmak üzere pek çok hadis kaynağında yer almaktadır. (Bk. Zehebî, *Siyer*, VIII, 514-517.)

> demişti. Bir süre sonra Horasanlı bir adam gelerek "Bu rivâyeti Cumâ günü bir kâğıt parçasında İbrâhim b. Ebi'l-Leys'e ben verdim" dediğinde ise, Yahyâ, "bir kişi için bir ravinin hadisi yok sayılmaz" dedi. Ancak daha sonra Hammâd b. Seleme > Ya'lâ b. Atâ > Vekî' b. Udüs > amcası Ebû Rezîn tarikiyle bilinen, "Rabbimiz gökleri ve yeri yaratmadan önce neredeydi?" ve "Rabbimiz kulunun ümitsizliği sebebiyle güldü" hadislerini Hüşeym b. Beşîr > Ya'lâ b. Atâ tarikiyle rivâyet etti. Bunun üzerine Yahyâ b. Maîn, "İbrâhim b. Ebi'l-Leys yalancıdır, Allah onu korumasın, hadis çalıyor, gidin ve söyleyin de eski bir asıldan bunu çıkarsın, bunlar Hammâd b. Seleme'nin hadisleridir ve bu hadisleri ondan başka nakleden yoktur. Bunları Hüşeym > Ya'lâ b. Atâ tarikiyle rivâyet etmesinde bir hayır yoktur" dedi. Biz: "Belki Hüşeym de onun tedlîs yaptığı gibi tedlîs yapmıştır" dedik. Yahya, "Hüşeym'in 'Bize Ya'la b. Ata (أخبرنا) haber verdi' dediğini söyledi" diye cevapladı. Böylece biz İbrahim'in yalancı olduğunu anladık.[410]

Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî'den nakledilen bu metinde İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in, kendi döneminde yaşamış bazı muhaddisler tarafından gözlemlenerek güvenilir biri olup olmadığının belirlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkındaki ilk şüphe, elindeki nüshanın Eşcaî'nin nüshası olduğunu ifade etmesi üzerine doğmuştur. Hatta Ahmed ed-Devrakî onu bu sebeple üstü kapalı olarak tekzib etmiştir. Ayrıca serdettiği iki rivâyet Yahyâ b. Maîn tarafından münker görülmüş ve son olarak Hammâd b. Seleme'ye ait olduğu bilinen bazı hadisleri Hüşeym b. Beşîr'den nakletmesi sebebiyle Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edilmiştir. Burada Yahyâ b. Maîn'in dile getirdiği tekzibin kalb fiiline yönelik olduğu söylenebilir. Ancak kendisiyle ile alakalı diğer tenkidlerin de tekzibine giden süreçte etkisinin bulunması muhtemeldir. Bu sebeple bahsi geçen tenkidler sırasıyla ele alınacaktır. Öte yandan İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkındaki bu naklin, muhaddislerin râvîler üzerindeki gözlemlerinin, onların güvenilirlik durumlarını tespitte büyük bir rol oynadığını göstermek bakımından önem taşıdığı ifade edilmelidir.

Abdullah ed-Devrakî'nin anlatımına göre İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkında öncelikle, elinde bulunan nüsha ile alakalı bir şüphe oluşmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Ahmed ed-Devrakî, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'e, elindeki nüshanın Eşcaî'nin

[410] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 144-145; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 778.

nüshası olup olmadığını sormuş, nüshanın Eşcaî tarafından kendisine verildiği cevabını alması üzerine onun doğru söylemediği kanaatine ulaşmıştır. Abdullah ed-Devrakî'den nakledilen anlatımın devamında Ahmed Devrakî'nin, ilgili nüshanın Eşcaî'nin vefatından sonra satın alınmış olduğuna dair bir tahmininin bulunduğu kaydedilmektedir. Buna göre Ahmed ed-Devrakî, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in Mekke'ye gitmek üzere yola çıkıp Kûfe'ye uğramış olma ihtimali üzerinde durmuş ve kitapları bu esnada Eşcaî'nin ailesinden satın almış olabileceğini ifade etmiştir.[411] Devrakî'nin bu ifadeleri, itiraz ettiği hususun, söz konusu nüshanın Eşcaî nüshası olmasına değil de, Eşcaî tarafından İbrâhim b. Ebi'l-Leys'e verilmiş olmasına yönelik olduğunu göstermektedir. Ahmed ed-Devrakî söz konusu düşüncesine delil olarak da Eşcaî'nin fakir bir kimse olduğu ve iki nüshası bulunamayacağı hususunu göstermiştir. Ancak dikkat edilirse Ahmed ed-Devrakî'nin bu itirazı, Eşcaî'nin tek nüshası olduğuyla alakalı kesin bir bilgiye değil, onun iki nüshası bulunamayacağına dair bir tahmine dayanmaktadır. Öte yandan Ahmed ed-Devrakî'nin söz konusu tenkidi, *Târîhu Bağdâd* öncesindeki eserlerde tespit edilememiştir. Ayrıca kendisinden sonraki münekkidlerin de bunu bir tenkid gerekçesi olarak zikrettiklerine yahut kendi kanaatlerini zikrederken Devrakî'nin tenkidine atıfta bulunduklarına dair bir veri tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu tenkidin, diğer münekkidlerin kanaatlerine ne ölçüde tesir ettiği belirlenememektedir.

Abdullah ed-Devrakî'nin naklinde İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkında söz konusu edilen ilk rivâyet, onun Ebü'z-Zübeyr[412] > Câbir tarikiyle[413] serdettiği rü'yete dair rivâyettir. Abdullah ed-Devrakî'nin, bu rivâyeti nakledene kadar İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in durumunun kapalı kaldığını söylemesi, söz konusu rivâyetin herhangi bir sebeple münker görülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Abdullah ed-Devrakî, konuyla alakalı ayrıntıları zikretmemiştir. Bununla birlikte Yahyâ b.

[411] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 145.

[412] Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî (ö. 126/743-44). Tâbiûn neslindendir. Hakîm b. Hizâm'ın (r.a.) azadlısıdır. Başta Câbir b. Abdillah (r.a.) olmak üzere Abdullah b. Abbâs (r.a.), Abdullah b. Ömer (r.a.), Abdullah b. Amr (r.a.) ve Ebü't-Tufeyl (r.a.) gibi sahâbîlerden rivâyetleri bulunmaktadır. Hakkında bazı tenkidler bulunmakla birlikte muhaddislerin pek çoğuna göre güvenilir bir râvî olarak görülmektedir. (Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyer*, V, 380-386; Sönmez, Mehmet Ali, "Ebü'z-Zübeyr", *DİA*, X, 354-355.

[413] Ebü'z-Zübeyr > Câbir tariki hadis kaynaklarının pek çoğunda geçen güvenilir bir tariktir.

Maîn'in, onun rü'yetullah konusunda çok sayıda hadise sahip olmasını yadırgadığı anlaşılmaktadır.

Abdullah ed-Devrakî'nin nakline göre, Yahyâ b. Maîn'in İbrahim b. Ebi'l-Leys'i tenkid ettiği ikinci rivâyet ise "Allah (c.c.) konuştuğu zaman üç yüz dil ile konuşur" rivâyetidir. Yahyâ b. Maîn'in, "Bu rivâyet Nuaym el-Fârız'ın[414] (ö. 228/843) münker rivayetlerindendir" sözleri, rivâyetin münker bir metin olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Nitekim hadis kaynaklarında da herhangi bir aslı tespit edilememiştir. Yahyâ b. Maîn'in, "bunu Velid b. Müslim'den nasıl duymuş olsun?" sözleri ise İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in bu rivâyeti Velid b. Müslim'den (ö. 195/810) naklen serdettiğini göstermektedir. Dolayısıyla burada, münker bir rivâyetin güvenilir bir kişiden rivâyet edilmesi kabilinden bir problem olduğu söylenebilir. Horasanlı bir kişinin, bu hadisi İbrâhim b. Ebi'l-Leys'e kendisinin verdiğini söylemesi ise, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in, muteber olmayan yollardan elde ettiği rivâyetleri nakletme gibi bir kusura sahip olabileceğini, ilgili rivâyet konusundaki kusurunun da vicâde yoluyla eline geçen bir rivâyeti serdetme kapsamında değerlendirilebileceğini düşündürmektedir. Ancak olayın nasıl gerçekleştiğine dair pek çok ayrıntının eksik olduğu ifade edilmelidir.

Abdullah ed-Devrakî'nin nakline göre Yahyâ b. Maîn, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i son olarak, Hammâd b. Seleme > Ya'lâ b. Atâ tarikiyle bilinen bir hadisi Hüşeym b. Beşîr > Ya'lâ b. Atâ tarikiyle rivâyet etmesi sebebiyle eleştirmiş ve "İbrâhim b. Ebi'l-Leys yalancıdır, Allah onu korumasın, hadis çalıyor" diyerek kendisini tekzib etmiştir. Yahyâ b. Maîn'in, ilgili hadislerin Hammâd'a (ö. 167/784) ait olup başkaları tarafından rivâyet edilmediğini söylemesi, hakkındaki hükmü verirken "rivâyetin başka tarikle vârid olmadığının bilinmesi" karinesine dayandığını göstermektedir. İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in söz konusu rivâyeti Hüşeym'den (ö. 183/799) "ahberenâ" lafzıyla nakletmiş olması da Yahyâ b. Maîn'e göre bunun Hüşeym'den kaynaklanan bir tedlîs olma ihtimalini ortadan kaldırmakta ve İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in senedde kalb yaptığını göstermektedir. Yahyâ b. Maîn seneddeki böylesi bir tahrifi bir tekzib

[414] Nuaym el-Fârız ifadesiyle Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) kastedilmektedir. Ferâiz konusunda bilgili olması sebebiyle el-Fârız lakabıyla anıldığı kaydedilmiştir. (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XV, 420.)

gerekçesi addetmiş ve İbn Ebi'l-Leys'i tekzib etmiştir. Öte yandan İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in serdettiği "Rabbimiz gökleri ve yeri yaratmadan önce neredeydi?"[415] ve "Rabbimiz kullarının ümitsizliği sebebiyle güldü"[416] rivâyetlerinin hadis kaynaklarında aslı bulunan rivâyetler olduğu ifade edilmelidir. Ancak Yahyâ b. Maîn'in belirttiği gibi kaynaklarda her iki rivâyet de Hammâd'ın rivâyeti olarak geçmektedir. Dolayısıyla tenkid konusu olan fiilin, mevzû veya münker bir metnin sahih bir isnâda iliştirilerek serdedilmesi değil, aslı bulunan bir rivâyetin maklub bir isnâdla sevkedilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in, rivâyetlerin Hammâd'a ait olduğunu söylemesi onun da bu rivâyetleri aslı bulunan rivâyetler olarak tanıdığını göstermektedir. Bu durum, onun tenkid üslûbuna dair önemli bir veridir. Bununla beraber tekzibine giden süreçte diğer rivâyetlerinin etkisinin bulunmuş olabileceği hatırlatılmalıdır.

Yahyâ b. Maîn'in İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i rivâyetleri sebebiyle tenkid ettiğine dair farklı nakiller de bulunmaktadır. Ebû Dâvûd, Yahyâ b. Maîn'in İbrahim'i rivâyetleri sebebiyle tenkid ettiğine değinmiş, onun hakkında "kendisini beş hadis ile ifsad etti, onda bulunan hadisler, dağ başında da olsa kendisine yolculuk edilmesini gerektirecek cinstendi" dediğini aktarmış[417] hatta Yahyâ'nın tenkid ettiği rivâyetlerin hangileri olduğunu açıklamıştır.[418] Yahyâ b. Maîn'in, "kendisini beş hadis ile ifsad etti" ifadeleri, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in büyük ve kıymetli bir rivâyet birikimine sahip bulunduğunu, tenkide uğrayan rivâyetlerinin ise az miktarda olduğunu göstermektedir. Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında ayrıca, "Hadiste yalan söylüyor. Semâ ettiği hadisleri rivâyet etse kendisi için daha hayırlı olurdu" dediği[419] de nakledilmiştir. Bu sözler, İbn Maîn'in, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'e ait tüm rivâyetleri kusurlu bulmadığını göstermektedir. Ancak az sayıda da olsa maklub isnâdlı

[415] Rivâyet birtakım lafız farkılıkları içermekle beraber bazı hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bk. Tayâlisî, *Müsned*, s. 417; İbn Mâce, "Mukaddime", 13; Tirmizî, "Tefsir", 12; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XIX, 207.

[416] Rivâyet birtakım lafız farkılıkları içermekle beraber bazı hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bk. Tayâlisî, *Müsned*, s. 417; İbn Mâce, "Mukaddime", 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 11-12; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*. XIX, 207-208.

[417] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 276; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 143.

[418] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 276; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 143-144.

[419] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 147.

rivâyetler serdetmesini yahut semâ etmediği hadisleri sahiplenmesini tekzibi için yeterli gördüğü anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel de İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in rivâyetlerini gündemine alıp tenkid etmiştir. Burada, Ahmed b. Hanbel'in, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed ed-Devrakî'nin de aralarında bulunduğu grup içerisinde yer aldığı hatırlatılmalıdır. O, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in, Hüşeym > Ya'lâ b. Atâ > Vekî' b. Hudüs (Udüs) vasıtasıyla Ebû Rezîn'den naklettiği "Rabbimizi görecek miyiz?" rivâyetinden bahsetmiş, bu rivâyetin Abdullah b. Mûsâ'nın kitaplarında bulunduğuna dair bir bilginin kendisine ulaştığını söylemiş, hatta talebesi Ebû Bekir el-Esrem'den, gidip ilgili hadisin orada bulunup bulunmadığını kontrol etmesini istediği kaydedilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in talebi üzerine Ebû Bekir el-Esrem'in, Abdullah b. Mûsâ'ya gidip onun Hüşeym'den hadislerinin bulunduğu kitapları çıkarttırdığı, hatta Ya'lâ b. Atâ'nın rivâyetlerini bir yerde toplu halde bulup kontrol ettiği ancak hadisi orada bulamadığı ifade edilmektedir.[420] Bu nakil, Ahmed b. Hanbel'in, aslı bulunan bir rivâyet de olsa isnâdının kalbedilmesi hususunu önemsiz görmediğine işaret etmek bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in rivâyetlerinde Yahyâ b. Maîn'in görüp tenkid ettiği kusurları kendisinin de gördüğünü ve bunları önemsediğini göstermektedir. Bununla beraber tekzib cihetine gitme konusunda Yahyâ b. Maîn'den faklı bir yaklaşıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Veki' b. Hudüs'un hadisini Şu'be'nin de rivâyet ettiğine dair bir bilgi edindiğini ve bunun üzerine kalbinin yatıştığını ifade etmiş, Hüşeym'in tedlîs yapmış olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Ayrıca İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in evinde Eşcaî'nin kitabını gördüğünü, onun bazı hadisler için "bunları semâ etmedim" dediğini ifade etmiş ve "birçok hadisi terk eden bir kişi niye iki hadisi iddia etsin?" diyerek[421] İbrâhim'in yalan söylüyor olma ihtimalini kuvvetli bulmadığına işaret etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in, İbn Ebi'l-Leys'in serdettiği senedleri problemli bulma konusunda Yahyâ b. Maîn ile hemfikir olduğu söylenebilir. Aralarındaki görüş farkının, hem kusurun bir başka râvîden kaynaklanma ihtimaline hem de söz konusu tahrifâtın kasıtlı olup olmadığı konusundaki görüş ayrılığına dayandığı anlaşılmaktadır. Ahmed b.

[420] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 146.

[421] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 146. Ahmed b. Hanbel'in burada, "râvînin dürüstlüğünün karine ile bilinmesi karinesinden faydalandığı söylenebilir.

Hanbel'in İbn Ebi'l-Leys hakkındaki olumlu kanaatinde, "râvînin dürüstlüğünün tecrübe ile bilinmesi" karşı karinesinin de etkili bulunduğu ayrıca kaydedilebilir.[422]

İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkındaki münekkid kanaatlerine bakıldığında kendisiyle ilgili ihtilafın hem yaşadığı dönemde hem de daha sonrasında devam ettiği görülmektedir. Münekkidlerden bazılarının Yahyâ b. Maîn'in görüşünü takip ettikleri bazılarının ise daha olumlu yorumlar yaptıkları belirtilebilir. Ali b. el-Medînî'den onunla alakalı hem olumlu hem olumsuz kanaat nakledilmiştir. Osmân b. Saîd ed-Dârimî, Ali b. el-Medînî'nin onun hakkında iyi sözler söylediğini ifade etmiş,[423] ancak Ali b. el-Medînî'nin oğlu Abdullah, babasının ondan rivâyeti terk ettiğini bildirmiştir.[424] Fellâs "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesinde bulunmuş[425] ve "yalan söylerdi" diyerek[426] İbrahim'i tekzib etmiştir. Salih Cezera, İbrahim'in yirmi sene yalan söylediğini ve durumunun sonradan ortaya çıktığını söylemiş,[427] Sâcî, "metrûku'l-hadîstir, Hammâd b. Seleme'nin Ya'lâ b. Atâ'dan rivâyet ettiği rü'yet hakkındaki hadisleri Hüşeym'den nakletti" sözleriyle[428] Yahyâ b. Maîn ile aynı hususa temas etmiştir. Nesâî ise onun güvenilir olmadığını söylemektedir.[429] Bununla birlikte Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in İbrâhim b. Ebi'l-Leys ile ilgili kanaatinin olumlu, Yahyâ b. Maîn'in kanaatinin olumsuz olduğuna değindikten sonra Ubeydullah el-Kavârîrî'nin durumunun İbn Ebi'l-Leys'den daha iyi olduğu istikametinde görüş belirtmiştir.[430] İbn Adî ise kendisinden rivâyette sakınca

---

[422] Nitekim Ahmed b. Hanbel'in, İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in bazı hadisler için "bunları semâ etmedim" dediğini ifade etmesi ve "birçok hadisi terk eden bir kişi niye iki hadisi iddia etsin?" sözlerini söylemesi[422], "râvînin dürüstlüğünün tecrübe ile bilinmesi" karinesinden faydalandığına işaret etmektedir.

[423] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 35.

[424] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 143.

[425] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 147.

[426] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 147. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 778.

[427] Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 54.

[428] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 147-148.

[429] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, I, 338.

[430] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 141; İbn Hacer, *Lisân*, I, 337. Ebû Hâtim'in, İbn Ebi'l-Leys'i, Ubeydullah el-Kavârîrî ile karşılaştırması kendisiyle ilgili kanaatinin olumsuz olmadığını düşündürmektedir.

görmediği[431] açıklamasını yapmıştır. İbrâhim b. Ebi'l-Leys hakkında olumlu kanaat bildiren münekkidlerin, rivâyetlerinin genel olarak müstakim olmasını bir karine olarak görmüş olabilecekleri söylenebilir.

İbrâhim b. Ebi'l-Leys'in Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır.[432] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on bir rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bu rivâyetlerden bazıları hakkında "sahîhu'l-isnâd" ifadesini kullandığı gibi Zehebî de *Telhîs'*inde bazı rivâyetleri "sahih" olarak nitelendirmiştir.[433] İbn Huzeyme'nin *Sahih*'inde bir,[434] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında otuz iki rivâyeti[435] bulunmaktadır. Beyhakî bir rivâyet hakkında "bu iyi bir isnaddır/هذا إسناد جيد" ifadesini kullanmıştır.[436] Rivâyetleriyle ilgili bu tablo, eser sahibi muhaddislerden bazılarının da İbrâhim b. Ebi'l-Leys'i terk edilmesi gereken bir râvî olarak görmediklerine işaret etmektedir.

2. Yahyâ b. Maîn'in Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen'i Tekzibi

Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen'i (ö. 214/829) tekzibi, bu başlık altındaki tekziblerden biraz farklı olsa da "isnadda tahrif yapma" gerekçesi altında zikredilebilecek niteliktedir. Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen Mısırlı bir fakih ve muhaddistir. Leys b. Sa'd ve Mâlik b. Enes gibi muhaddislerden tahsilde bulunduğu hatta Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ını rivâyet ettiği kaydedilmiştir.[437] Kendisiyle alakalı görüş bildiren pek çok münekkid nazarında güvenilir bir râvî olarak görülen Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen'in, Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edildiği kaydedilmektedir. Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da Yahyâ b. Maîn'in Abdullah b. Abdilhakem'i tekzib ettiği bilgisinin hem Sâcî (ö. 307/920) hem

---

[431] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 35.

[432] *Sünen-i İbn Mâce*'de İbrâhim b. Nasr ismiyle yer alan rivâyetin İbrahim b. Ebi'l-Leys'e ait olabileceği düşünülse de bu rivâyetin, Ebü'l-Hasan el-Kattân'ın *Sünen*'e ziyâdesi olduğu anlaşılmaktadır. (Bk. İbn Mâce, "İkâmetu's-salât", 163.)

[433] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 444, 446, 507.

[434] Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 136.

[435] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 59; 204.

[436] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 236.

[437] Bk. Halîlî, *İrşâd*, I, 263.

Ebü'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985) tarafından nakledildiğini söylemiş ancak ayrıntılı bir anlatıma yer vermemiştir.[438] Moğoltay b. Kılıç ise *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl'*de Yahyâ b. Maîn'in tekzibini şöyle aktarmıştır:

> Yahyâ b. Maîn Mısır'a geldiğinde Abdullah kendisine bin dirhem gönderdi, Yahyâ b. Maîn ise bunu kabul etmedi, elçisine şöyle dedi: "Benden şunları bildir. Hazır olsun, yaşı ve şerefi sebebiyle ashâbımla beraber onun meclisine gideceğim ve beraberinde oturacağım. Eğer durumunu iyi bulursam onu takdir ederim ve bu konuda çekinmem. Eğer tersi olursa da muhakkak durumunu insanlara açıklarım."
>
> Yahyâ b. Maîn sonrasında Abdullah b. Abdilhakem'in meclisine gitti, Abdullah ilk olarak Ömer b. Abdilaziz'in fezâili bahsini rivâyet etti. "Bana Mâlik ve Abdurrahmân b. Zeyd ve falan falan" diye uzun bir liste sayarak "hepsi bana şu hadisi bildirdi" diye nakledince Yahyâ b. Maîn, "Ey şeyh! Bu kişilerden bazısı bu hadisin bir kısmını bazısı diğer kısmını rivâyet etti; bazısı bunların bir kısmını bazısı tamamını rivâyet etti değil mi?" dedi. Abdullah b. Abdilhakem "Hayır bunu hepsi rivâyet etti" dedi. Yahyâ iki elini yere koyup kalktı ve insanlara, "yalan söylüyor" dedi.[439]
>
> (Olayı aktaran) Muhammed b. Kâsım şöyle söyledi: "Yahyâ ona telkin yapmak, böylece kendine delil elde etmek istemişti. Abdullah ise onun kendisini yanıltmak istediğini zannetti."

Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen'in metin açısından birbirinden farklı olan rivâyetleri bir araya getirerek tek bir rivâyetmiş gibi naklettiği kanaatindedir.[440] Ve söz konusu isnâdların tamamının tek bir rivâyet metnine bağlı olduğuna dair iddiasını yalan olarak değerlendirmiştir. Yahyâ b. Maîn - tespit edilebildiği kadarıyla- bu kanaate ulaşırken hangi karinelere dayandığını bildiren bir açıklamada bulunmamıştır. Dolayısıyla onun, ilgili rivâyetleri önceden bilmesi sebebiyle mi itiraz ettiği yoksa pek çok şeyhten gelen rivâyetlerin lafız olarak

[438] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 349.

[439] Moğoltay, *İkmâl*, VIII, 26. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 290.

[440] Farklı isnadlardan gelen ve farklı lafızlarla rivayet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesi hadis ilminde "telfîk" olarak adlandırılmaktadır. Uygulanış biçimi açısından telfîkin birkaç çeşidi bulunmaktadır. (Bk. Erul, "Telfîk", *DİA*, XL, 400-401.) Burada Abdullah b. Abdilhakem'in, rivâyet farklılıklarına işaret etmeksizin telfîk yapmış olduğu düşünülebilir.

birbiriyle tamamen örtüşmeyeceğine dair tecrübesine mi dayandığı bilinememektedir. Öte yandan dikkat edilirse Yahyâ b. Maîn Abdullah b. Abdilhakem'i, naklettiği rivâyeti duyar duymaz tekzib etmemiş, "Ey şeyh! Bu kişilerden bazısı bir kısmını bazısı diğer kısmını rivâyet etti…değil mi?" diyerek kendisini uyarmıştır. Bu durum Yahyâ b. Maîn'in asıl itiraz ettiği ve tekzib sebebi olarak gördüğü hususun, "rivâyetin bu şekilde doğru olduğunu iddia etme"ye yönelik olduğuna işaret etmektedir. Nitekim *Tehzîbü't-Tehzîb*'de geçen naklinde Yahyâ b. Maîn'in kendisini uyarmasından sonra Abdullah b. Abdilhakem'in ısrar ettiği kaydı yer almaktadır.[441] Öte yandan bu olayın, Yahyâ b. Maîn'in sened serdi konusundaki hassasiyetini göstermek bakımından önemli olduğu ifade edilebilir.

Yahyâ b. Maîn dışındaki münekkidlerin Abdullah b. Abdilhakem ile ilgili kanaatlerinin genelde olumlu olduğu görülmektedir. Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu'l-evsat*'ta kendisinden bahsetmekle birlikte herhangi bir tenkid zikretmemiş,[442] İclî Mısır'daki en kavrayışlı/اعقل iki kişiden biri olarak zikretmiş,[443] Ebû Zür'a onun hakkında "sika",[444] Ebû Hâtim "sadûk"[445] yorumunda bulunmuş, İbn Hibbân kendisini *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.[446] Söz konusu münekkidlerin, Yahyâ b. Maîn ile aynı görüşü paylaşmadıkları anlaşılmaktadır. Burada ilgili tekzibin ricâl kaynaklarının pek çoğunda zikredilmemiş olması sebebiyle adı geçen münekkidlerin, Yahyâ b. Maîn'in tekzibinden haberdar olmama ihtimallerinin bulunduğu düşünülebilir. Ancak bu tablo yine de Abdullah b. Abdilhakem'in rivâyetlerinde, tekzibini gerektirecek kusurlar görmedikleri yönünde yorumlanabilir. Öte yandan Zehebî, *Târîhu'l-İslâm'da* Yahyâ b. Maîn'in tekzibinin sahih olmadığına dair kanaat bildirmiştir.[447] İbn Hacer ise *Takrîbü't-Tehzîb*'de "doğru sözlüdür, Yahyâ b. Maîn onu

[441] Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 289.

[442] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 142; *et-Târîhu'l-evsat*, II, 328.

[443] Bk. İclî, *es-Sikât*, s. 183.

[444] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 106; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 193; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 348.

[445] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 106; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 193; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 289.

[446] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 347.

[447] Bk. *Tarîhu'l-İslâm*, V, 349.

münker gördüğü bir şey sebebiyle eleştirdi"[448] demiştir. Bu değerlendirmeler, bahis konusu muhaddislerin, Yahyâ b. Maîn'in tekzibini haklı görmediklerine işaret etmektedir. Ayrıca İbn Hacer'in, "Yahyâ b. Maîn onu münker gördüğü bir şey sebebiyle eleştirdi" demesi, çıkışma üslûbunda gerçekleşen bu tekzibi, -münferid bazı rivâyetlere yönelik olmakla beraber- Abdullah b. Abdilhakem hakkında genel bir değerlendirme olarak görmediği yönünde yorumlanabilir.

Abdullah b. Abdilhakem'in Nesâî[449] ve Dârimî'nin[450] *Sünen*'lerinde birer rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on üç rivâyeti yer almıştır. Hâkim bu rivâyetlerden çoğu hakkında Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu değerlendirmesini yapmış, Zehebî de bazı rivâyetler hakkında aynı yorumda bulunmuştur.[451] Ayrıca İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ*'sında iki,[452] İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde yirmi altı,[453] İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde yedi,[454] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise on iki rivâyeti[455] bulunmaktadır. Rivâyetleriyle ilgili bu tablo, eser sahibi muhaddislerin de kendisini tamamen terk edilmesi gereken bir râvî olarak görmediklerini ortaya koymaktadır.

3. Ahmed b. Hanbel'in İshâk b. Necîh el-Malatî'yi Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) İshâk b. Necîh el-Malatî'yi (ö. 191-200/806-816) tekzibi, "isnâddaki bir/birkaç râvîyi kaldırıp başka râvî zikretme" gerekçesine dayanmaktadır. İshâk b. Necîh el-Malatî pek çok münekkid tarafından yalan ve hadis

[448] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 310.

[449] Bk. Nesâî, "Zînet", 20.

[450] Dârimî, "Mukaddime", 8.

[451] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 357; 421; IV, 304.

[452] İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ*, s. 115; 168.

[453] İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 521; 540.

[454] İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 95; VI, 319.

[455] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 525; VI, 23.

uydurmayla itham edilmiş bir kimsedir. Aslen Malatyalı olup[456] Bağdât'ta ikâmet ettiği belirtilmektedir.[457]

Ahmed b. Hanbel onun hakkında, "İshak b. Necîh insanların en yalancılarındandır. Bettî vasıtasıyla İbn Sîrînden, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivâyet ediyor" demiştir.[458] Anlaşıldığı üzere Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Necîh'in, Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) ait görüşleri İbn Sîrîn'e (ö. 110/729) nispet ederek naklettiğini düşünmekte ve bu gerekçeye dayanarak kendisini tekzib etmektedir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin İbn Sîrîn'e nispet edilmesi; sözün, sahibinden başkasına isnâdı anlamına gelmektedir. Böylesi bir kalb eyleminde, -eğer hatâen yapılmadıysa- rivâyetin daha tartışmasız bir isme nispet edilmesi suretiyle bazı görüşlere revaç kazandırmanın amaçlandığı düşünülebilir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Necîh'in hangi metinleri İbn Sîrîn'e nispet ettiğine dair bir örnek vermemiştir. Bu durum konuyu ayrıntılı olarak incelemeye engel olmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in tenkid metninde onun bu kanaate hangi karine veya karinelere dayanarak ulaştığına dair ayrıntı da bulunmamaktadır. Bununla birlikte İshâk b. Necîh'in naklettiği metinlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunun bilinmesi ve İbn Sîrîn'den bu kabil görüşler vârid olmadığının sâbit olması gibi karinelere dayandığı düşünülebilir. Ahmed b. Hanbel'in tenkidinde ayrıca, ilgili rivâyetlerin Osmân el-Bettî vasıtasıyla İbn Sîrîn'e dayandırıldığı belirtilmektedir. Ancak kaynaklarda Osmân el-Bettî'nin İbn Sîrîn'den rivâyette bulunduğuna dair bir veri tespit edilememiştir. Bu durumda Ahmed b. Hanbel'in, Osmân el-Bettî ve İbn Sîrîn arasında hoca-talebe ilişkisi bulunmamasını da göz önünde bulundurmuş olabileceğinden bahsedilebilir. Ancak tenkidine dair nakillerde lafız farklılıkları[459] bulunduğu için konu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

---

[456] Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 422; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 255.

[457] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 134; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 329.

[458] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), II, 30. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 270; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 159-160; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 330-331; Zehebî, *Mîzan*, I, 201.

[459] Ahmed b. Hanbel'in tenkidi, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* ve *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'e يحدث عَن البتي عَن بن سِيرين olarak yansırken (Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), II, 30; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 159); Ukaylî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'inde ve *Târîhu Bağdâd*'da يحدث عن البتي وعن ابن سيرين olarak geçmiştir. (Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ* (thk. Sirsâvî), I, 312; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII,

İshâk b. Necîh'in hicrî üçüncü asırda yaşayan diğer muhaddisler tarafından da rivâyet ettiği hadisler sebebiyle tenkid edildiği görülmektedir. Bağdât'ta yaşayan muhaddislerden Muhammed b. Mansûr et-Tûsî'ye[460] (ö. 254/868) İshâk b. Necîh'in hadislerinin hangi sebeple terk edildiği sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Bize Hişâm b. Hassân > Hasan tarikiyle 'zinâ eden kişi, zinaya aracılık edenden önce bağışlanır' diye rivâyet etti. Bu rivayeti münker kabul edildi. Sonrasında Atâ el-Horasânî ve diğerlerinden de münker hadisler rivâyet etti."[461] Muhammed b. Mansûr'un bu ifadeleri, İshâk b. Necîh'e ait rivâyetlerin, kendi döneminde yaşayan muhaddisler tarafından münker görüldüğünü ve terk edildiğini ortaya koymaktadır. Sâlih b. Muhammed Cezera da (ö. 293/906) İshâk b. Necîh'in, İbn Cüreyc'e nispet ederek serdettiği "ümmetimden her kim kırk hadis ezberlerse/من حفظ على أمتي أربعين حديثا" rivâyetinin bâtıl olduğunu ve İshak b. Necîh'in hadislerinin terk edildiğini söylemiştir.[462] Ayrıca Abdülmü'min b. Halef en-Nesefî[463] (ö. 346/957) Sâlih b. Muhammed'in, İshâk b. Necîh'e ait bir başka rivâyeti tenkid ettiğini bildirmiştir. Buna göre Sâlih b. Muhammed, İshâk b. Necîh'in, Abdülaziz b. Ebi'r-Ravâd > Nâfi' > İbn Ömer tariki ile serdettiği "Kim bizim dinimizde kendi görüşüyle hükmederse onu öldürün" rivâyetini Abdülmü'min'e okumuş ve rivâyetin bâtıl olduğunu söylemiştir. Abdülmü'min b. Halef, Sâlih b. Muhammed'in İshâk b. Necîh hakkında "o hadis uydururdu" dediğini de nakletmiştir.[464] Tüm bu nakiller İshâk b. Necîh'in, hem kendi yaşadığı dönemde hem daha sonrasında serdettiği rivâyetler sebebiyle tenkid edilmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim ileride değinileceği üzere kendisi

---

330-331.) İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde geçen يحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم برأى ابى حنيفة ifadesinin ise (Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 235.) tashif olması muhtemeldir. Nitekim İbnü'l-Adîm de (ö. 660/1262) Halep tarihine dair *Buğyetü't-taleb* adlı eserinde bu ibarenin tashifli olduğuna işaret etmiştir. (Bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, III, 1532.)

[460] Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi pek çok muhaddisin kendisinden rivâyette bulunduğu bir kimsedir. Nesâî onu güvenilir/sika bir râvî olarak nitelendirmiştir. (Bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 212.)

[461] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 330; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 486-487.

[462] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 329; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 486.

[463] Nesef kadılarından Tufeyl b. Zeyd'in torunudur. Zâhirî mezhebine mensup fakihlerden olduğu ifade edilmiştir. Dedesi Tufeyl b. Zeyd'den, Ebû Hâtim er-Râzî'den, İshâk b. İbrâhim ed-Deberî'den ve döneminin diğer pek çok muhaddisinden ders almıştır. (Biyografisi için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXVII, 196-197. Tufeyl b. Zeyd'in biyografisi için bk. Zehebî *Târîhu'l-İslâm*, VI, 558.)

[464] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 330.

üçüncü asır sonrasında yaşamış bazı münekkidler tarafından da rivâyet ettiği hadisler sebebiyle tenkide uğramıştır.

Münekkidlerin İshâk b. Necîh el-Malatî ile ilgili kanaatlerinin birbiriyle örtüşür nitelikte olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn onun yalanla ve hadis uydurmayla anılan bir kimse olduğunu belirtmiş,[465] Ali b. el-Medînî eliyle işaret ederek onu zayıf saydığını göstermiş, ayrıca acaib rivâyetleri olduğunu söylemiş,[466] Amr b. Ali el-Fellâs yalancı olduğunu ve hadis uydurduğunu söylemiş,[467] Buhârî "münkeru'l-hadîs" yorumunu yapmış,[468] Cûzcânî sika olmadığını ve kendisine güvenilemeyeceğini ifade etmiş,[469] İbn Hibbân Peygamber (s.a.) adına açıkça hadis uydurduğunu söylemiş[470] hatta onun hakkında "deccâl mine'd-decâcile" ifadesini kullanmıştır.[471] İbn Adî ise durumunu rivâyetlerinden bazı örnekler vererek incelemiş, onun İbn Cüreyc > Atâ > İbn Abbâs isnâdını kullanarak pek çok münker rivâyet serdettiğini, ayrıca İbn Cüreyc'den naklettiği rivâyetlerin İshâk b. Necîh'in kendi uydurmaları olduğunu ifade etmiş ve onun hadis uyduranlardan olduğu konusundaki kanaatini yinelemiştir.[472] Hakkındaki değerlendirmelere genel olarak bakıldığında İshâk b. Necîh'in, pek çok münekkid tarafından tekzib edildiği yahut ağır ifadelerle cerhe uğradığı görülmektedir.

---

[465] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 158; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 485. Yahyâ b. Maîn'in ayrıca كذاب عدو لله رجل سوء خبيث diyerek kendisini tekzib ettiği nakledilmiştir. Bk. Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl,* (rivâyetü İbn Muhriz), I, 51.

[466] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 332; Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 486; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 253.

[467] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 332; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 485.

[468] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 404. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 159; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 253.

[469] Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 305. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 159; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 486.

[470] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 134.

[471] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 134; Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1069; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 253.

[472] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 163. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, I, 253.

İshâk b. Necîh el-Malatî'nin mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb hadis kaynaklarına yansıyan herhangi bir rivâyeti tespit edilememiştir.[473] Rivâyetleriyle alakalı bu tablo, eser sahibi muhaddislerin de diğer münekkitlerle benzer görüşte olduklarına işaret etmektedir.

4. Ahmed b. Hanbel'in Abbâd b. Cüveyriyye'yi Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Abbâd b. Cüveyriyye'yi (ö. 210-220/825-835) tekzibi, "isnadda tahrif/değişiklik yapma" gerekçesine dayanmaktadır. Abbâd b. Cüveyriyye Basralı bir râvîdir.[474] Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl* adlı eserinde kaydedildiğine göre oğlu Abdullah, Ahmed b. Hanbel'e Abbâd b. Cüveyriyye'nin durumunu sormuş ve babasının Abbâd b. Cüveyriyye'ye yönelik tenkidini şöyle nakletmiştir:

> O yalancı ve iftiracıdır. Ben, Ali -yani İbnü'l-Medînî- ve İbrâhim b. Ar'ara ile birlikte ona gittim. Bize Evzâî'nin kitabını çıkarmasını istedik. Kitapta Ebû İshak el-Fezârî'nin, "Evzâî'ye sordum" diyerek Evzâî'ye yönelttiği sorular bulunuyordu. O ise bunları Zührî'den nakletmiş ve kalb yapmıştı. "Husayf Zührî'den bunun benzerini nakletti" diyordu. Biz "Evzâî Husayf'tan mı?" dedik. "Bu büyük Husayf" dedi. Biz de onu terk ettik, o yalancı idi.[475]

Bu nakil, Ahmed b. Hanbel'in Abbâd b. Cüveyriyye'ye gidip onunla görüştüğünü ve hadis rivâyetiyle ilgili durumunu yerinde tetkik ettiğini göstermektedir. Abbâd b. Cüveyriyye'nin kitabını incelemiş ve onun, Ebû İshak el-Fezârî (ö. 188/804) tarafından[476] Evzâî'ye (ö. 157/774) sorulan soruları, Husayf (ö. 136-139/753-757) vasıtasıyla Zührî'den (ö. 124/742) naklettiğini görünce kalb yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Ahmed b. Hanbel'in burada, "rivâyetin belli bir tarikten

---

[473] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde rivâyetine yer verilen İshâk b. Necîh'in farklı bir râvî olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, "Cihâd", 116.

[474] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn,* II, 171.

[475] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), II, 41; İbn Adî, *el-Kâmil,* VII, 280; İbn Hacer, *Lisân,* IV, 387. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ,* II, 641.

[476] Aslen Kûfeli olup sonraları Şam ve Massîsa bölgelerinde yaşamış bir muhaddis ve fakihtir.

geldiğinin bilinmesini", kanaatini destekleyen bir karine olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Tenkid metninde ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in "Evzâî Husayf'tan mı?" diyerek şaşırdığını izhar ettiği ve Abbâd b. Cüveyriyye'nin, "Bu büyük Husayf" cevabını verdiği nakledilmiştir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel bu cevabı da münker görmüştür. Nitekim *Lisânü'l-Mîzân*'daki kayda göre talebesi Ebû Bekir el-Esrem, Ahmed b. Hanbel'e "İki Husayf mı var?" diye sorulduğunu ve onun da "Bir Husayf var ama o farkında değil" cevabını verdiğini nakletmiştir.[477]

Ahmed b. Hanbel dışındaki münekkidlerin Abbâd b. Cüveyriyye hakkındaki kanaatlerinin de olumsuz olduğu görülmektedir. Ebû Dâvûd onun hakkında "sika değil, kendisine güvenilecek biri de değil/غير ثقة ولا مأمون" demiş,[478] Ebû Zür'a "çok zayıf/واهي الحديث",[479] Nesâî "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesini yapmış,[480] İbn Hibbân, isnâdları kalbeden ve mürsel rivâyetleri ref' eden bir kimse olup terkedilmeyi hak ettiğini belirtmiştir.[481] İbn Adî ise Evzâî'den ve diğer kimselerden rivâyetlerinde zayıflığının açık olduğunu ifade etmiştir.[482] Ahmed b. Hanbel dışında kendisini tekzib eden bir münekkid tespit edilmemekle beraber hakkındaki yorumların genel olarak birbirini destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Abbâd b. Cüveyriyye'nin mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb hadis kaynaklarına yansımış bir rivâyeti tespit edilememiştir.

5. Ahmed b. Hanbel'in Habîb b. Ebî Habîb'i Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Habîb b. Ebî Habîb'i (ö. 218/833-834) tekzibi de "isnadda tahrif/değişiklik yapma" gerekçesine dayanmaktadır. Habîb b. Ebî

[477] İbn Hacer, *Lisân*, IV, 387.

[478] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 147. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 365.

[479] Ebû Zür'a, *Su*

âlâtü'l-Berzeî, s. 281.

[480] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 173.

[481] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 172.

[482] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 282. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, IV, 387.

Habîb, "Kâtibu Mâlik" olarak tanınmaktadır.[483] İmam Mâlik'in huzurunda *Muvatta*'ı okuduğu ve bazı kimselerin *Muvatta*'ı, onun kıraati vasıtasıyla ahzettikleri anlaşılmaktadır. Ancak pek çok münekkid tarafından tenkid edilmiş bir kimse olduğu görülmektedir. *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'de kaydedildiğine göre Ahmed b. Hanbel onu şu sözlerle tenkid etmiştir:

> Yanımıza bir adam geldi. Beraberinde, İbn Şihâb'ın yeğeninin, amcası İbn Şihâb'dan, onun da Kâsım ve Sâlim'den rivâyetlerinin bulunduğu bir kitap vardı. Kitabı incelemeye başladım ve bunların Hâlid b. Ebî İmrân'ın Kâsım ve Sâlim'e yönelttiği sorular/mesâil olduğunu farkettim. "Bunları kimden işittin?" diye sordum. "Mâlik'in huzurunda insanlara hadis okuyan Habîb'den" dedi. Ben de ona "bırak o kitabı (veya) yak o kitabı, bu yalancı bir adam" dedim. Çünkü o rivâyeti değiştirmiş ve İbn Şihâb'ın yeğeni > amcası tarikine kalbetmişti.
>
> (Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah şöyle diyor) Babam dedi ki: "Bunlar Hâlid b. Ebî İmrân'ın Kâsım ve Sâlim'e yönelttiği sorulara dair rivâyetlerdi."[484]

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah tarafından nakledilen bu metinde, Ahmed b. Hanbel'in Habîb b. Ebî Habîb'i, senedde kalb yapması gerekçesiyle eleştirdiği ve ardından tekzib ettiği görülmektedir. Buna göre Ahmed b. Hanbel, kendisine getirilen kitabı incelerken, Hâlid b. Ebî İmrân'ın (ö. 125-129/742-747) Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725 [?]) ve Sâlim b. Abdillah b. Ömer'den (ö. 106/725) naklettiği rivâyetlerin, İbn Şihâb'ın (ö. 124/742) Kâsım ve Sâlim'den rivâyetleri olarak sevkedildiğini fark etmiş ve bu yapılanı tenkid etmiştir. *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'de yer alan bir başka nakilde bu rivâyetlerin "İbn Lehîa"nın (ö. 174/790) Hâlid b. Ebî İmrân vasıtasıyla naklettiği rivâyetler olduğu kaydedilmektedir.[485] Dolayısıyla tenkid konusu edilen kalb fiilinin, Kâsım ve Sâlim'e ulaşan "İbn Lehîa > Hâlid b. Ebî İmrân" tarikinin, "Zührî'nin yeğeni > Zührî" tarikine kalbedilmesi olduğu söylenebilir. Ahmed b. Hanbel'in, söz konusu rivâyetlerin Kâsım ve Sâlim'e aidiyetine yönelik bir itirazının bulunduğu tespit edilememiştir. Hatta onun, "bunlar Hâlid b. Ebî İmrân'ın

[483] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 486; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 127.

[484] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), II, 56.

[485] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), II, 52-53. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzib*, II, 181.

Kâsım ve Sâlim'e yönelttiği sorulara dair rivâyetlerdi" demesi, rivâyetlerin Kâsım ve Sâlim'e ait olduğu kanaatini taşıdığını, ancak sevkedildiği tarike itiraz ettiğini düşündürmektedir. Bu ise aslı ve isnâdı bulunan bir rivâyetin, ma'rûf tariki dışında bir tarikle sevkedilmesine yönelik itiraz görünümündedir. Ahmed b. Hanbel, tekzibini dile getirirken hangi karineye dayandığını açık olarak zikretmiş değildir. Bununla birlikte "rivâyetin belirli bir tarikten geldiğinin bilinmesi" karinesine dayandığı söylenebilir.

Habîb b. Ebî Habîb, Ali b. el-Medînî tarafından da rivâyet ettiği hadisler sebebiyle tenkid edilmiştir. Muhammed b. Sehl, onun yirmi hadisini yazıp İbnü'l-Medînî'ye gösterdiklerini ve "bunların tamamı yalan" cevabını aldıklarını nakletmiştir.[486] Ancak İbnü'l-Medînî'nin tenkid ettiği rivâyetlere dair örnek verilmemesi sebebiyle bu tenkidin, rivâyetlerinde gördüğü hangi belirtiye yani tam olarak hangi gerekçe ve karineye dayandığını belirlemek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Medînî dışındaki bazı münekkidler de -ileride kaydedileceği üzere- kendisini rivâyet ettiği hadisler sebebiyle tenkid etmişlerdir.

Habîb b. Ebî Habîb, Mâlik'in huzurunda *Muvatta*'ı okuyuşu sebebiyle de tenkid edilmiştir. İmam Mâlik'in talebelerinden Ebû Huzâfe, Habîb'in okuyuşundan râzı olmadıklarını söylemiş, Yahyâ b. Maîn ise daha detaylı bir anlatıma yer vermiş, "Semâın en kötüsü Habîb'in Mâlik'e arzıdır. O, Mâlik'in huzurunda okur, okumanın sonuna gelince birkaç sayfa çevirir ve 'belağa' yazardı. Mısırlıların semâı genel olarak Habîb'in arzıdır" sözleriyle tenkidde bulunmuştur.[487] Yahyâ b. Maîn'in bu tenkidinde Habîb b. Ebî Habîb, okumadığı hadisleri okumuş gibi göstermekle itham edilmektedir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn'in, Habîb b. Ebî Habîb hakkındaki söz konusu ithamı, Mâlik'in talebelerinden Mus'ab b. Abdillah ez-Zübeyrî tarafından eleştirilmiştir. O, Habîb hakkındaki tenkidleri cevaplarken kendisinin abisiyle birlikte bu meclislerde bulunduğunu, İmam Mâlik'e çok yakın oturduklarını, Habîb'in günde iki buçuk sayfa kadar okuduğunu ve arz sonrasında dinleyen kişilerin yanlarına gelerek kitaplarını onların kitaplarıyla karşılaştırdıklarını ifade etmiştir. Kâdı Iyâz da Mâlik ve beraberindekilerin böylesi bir fiili fark etmemiş olmalarının mümkün

[486] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* V, 291; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 182.

[487] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 127. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 368.

olmadığını dile getirmiş ve zaten arzda iki sayfa okunduğunu, böylesi bir fiilin gerçekleşemeyeceğini belirtmiştir.[488] Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn'in söz konusu tenkidinin, Sâcî ve İbn Hibbân gibi bazı münekkidlerin kanaatlerine tesir etmiş olduğu ifade edilebilir.

Münekkidlerin Habîb b. Habîb hakkındaki kanaatleri olumsuz yöndedir. Yahyâ b. Maîn onu Mâlik'in huzurundaki okuyuşu sebebiyle tenkid etmenin yanı sıra yalancılık ve hadis uydurmayla da anmış,[489] Ebû Zür'a Mısır'da hadis uyduran iki kişiden biri olduğu yorumunda bulunmuştur.[490] Ebû Dâvûd ise "İbn Lehîa'nın Hâlid b. Ebî İmrân'dan naklettiği hadisleri aldı ve İbn Şihâb'ın yeğeni > Kâsım ve Sâlim tarikine kalbetti" diyerek[491] Ahmed b. Hanbel ile aynı gerekçeye dayanan bir tenkid zikretmiş ayrıca onun hakkında "insanların en yalancılarından/من أكذب الناس" ifadesini kullanmıştır.[492] Ebû Hâtim (ö. 277/890) Habîb'i "metrûku'l-hadîstir, Zührî'nin yeğeninden mevzû hadisler rivâyet etti"[493] diyerek İbn Ebî Şihâb'ın yeğeninden rivâyet ettiği hadisleri tenkid konusu yapmıştır. Nesâî, "Mâlik'in kâtibi Habîb, metrûku'l-hadîstir. Habîb'in, Mâlik'ten ve diğerlerinden rivâyet ettiği tüm hadisler mevzûdur" sözleriyle[494] rivâyet ettiği hadislerin mevzû olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân, hem sika râvîlerden mevzû rivâyetler nakletmesini hem de arz esnasında bazı rivâyetleri okumayı terk etmesini söz konusu etmiş ve onun kıraati vâsıtasıyla hadis dinleyenlerin semâlarının kıymet ifade etmediğini belirtmiştir.[495] İbn Adî de rivâyetlerinin metin açısından mevzû isnâd açısından ise maklûb olduğunu söylemiş

---

[488] Kâdı Iyâz, *Tertîbu'l-medârik*, III, 370. A'zamî de hem Mâlik gibi bir muhaddisin, hem de dinleyenlerin böylesi bir usûlsüzlüğü farketmemiş olamayacağını gündeme getirmekte ve arz sonrasında dineyenlerin, kitaplarını karşılaştırdıklarının ifade edilmesini de kanaatini destekleyen bir veri olarak göstermiştir. Ona göre bunun münferid bir hadise olabileceğine işaret etmektedir. Mâlik, *Muvatta*, I, 299-300. (Muhakkik A'zamî'nin mukaddimesinden)

[489] Bk. Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 489-490; Moğoltay, *İkmâl*, III, 363.

[490] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 175.

[491] Moğoltay, *İkmâl*, III, 363.

[492] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 487; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 369; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 181.

[493] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 100. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 369.

[494] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 128.

[495] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 265.

ve "Habîb sika raviler adına hadis vaz' etmekten çekinmiyor" tenkidinde bulunmuştur.[496]

Hakkındaki yorumlar değerlendirildiğinde Habîb b. Ebî Habîb'in, Ahmed b. Hanbel'in tekzibinden ayrı olarak, pek çok münekkid tarafından da sika râvîlerden mevzû rivâyetler nakletme ve rivâyetleri kalbetme gibi kusurlar sebebiyle tenkid edildiği söylenebilir. Ayrıca bazı münekkidler kendisini hadis vaz'ı ile de anmıştır. Bu durum, kendisine yönelik tenkidlerde sadece Ahmed b. Hanbel'in itiraz konusu ettiği hususun değil, kendisiyle alakalı tüm bu ilave kusurların etkisinin bulunabileceğine işaret etmektedir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in de tekzibini dile getirirken kendisiyle alakalı kanaatlerden haberdar olduğu ve tekzibini sadece bahsi geçen rivâyeti sebebiyle yöneltmediği düşünülebilir. Nitekim onun, rivâyetlerin kimden işitildiğini sorup "Habîb" cevabını alması üzerine söylediği "bu yalancı bir adam" sözlerinin,[497] -kalb fiiline ilave olarak- onunla alakalı genel bir değerlendirme ifadesi olduğunu düşünmek de mümkündür.

Habîb b. Ebî Habîb'in *Sünen-i İbn Mâce*'de bir rivâyeti bulunmaktadır.[498] İbn Mâce'nin bu rivâyeti, bir önceki rivâyetin senedindeki müphemliği aydınlatma amacı ile getirmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim İbn Mâce önce Mâlik b. Enes'in "بلغني" sîgasıyla serdettiği rivâyeti vermiş, sonra ise Habîb b. Ebî Habîb'in rivâyetini zikretmiştir. Beyhakî'nin de es-*Sünenü'l-kübrâ*'da aynı rivâyete benzer bir amaçla yer verdiği görülmektedir.[499] Bu durum, Habîb b. Ebî Habîb'in hadis kaynaklarına yansıyan rivâyetlerinin son derece az olduğunu göstermektedir.

6. Ebû Hâtim'in İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'yı Tekzibi

Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'yı (ö. 238/852-853) tekzibi, "isnadda tahrif/değişiklik yapma" gerekçesine dayanmaktadır. İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ Dımeşkli bir râvîdir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-*

[496] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 132.

[497] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, II, 56.

[498] Bk. İbn Mâce, "Ticârât", 22.

[499] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 559.

ta'dîl'inde kaydedildiğine göre Ebû Hâtim er-Râzî, onunla ilgili şöyle bir tenkid dile getirmiştir:

> İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'nın köyüne gittim, bana Saîd b. Abdilaziz'den (ö. 167/783-784) duyduğunu iddia ettiği bir kitap çıkardı. Kitapta Damra'nın (ö. 202/818) Recâ b. Ebî Seleme'den (ö. 161/777-778), İbn Şevzeb (ö. 156) ve Yahyâ b. Ebî Amr es-Seybânî'den (ö. 148/765-766) rivâyetleri vardı. Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) Ukayl'den (ö. 141-144/758-762) bir rivâyetine baktım, dikkatimi çekti: "Bunu okur musun?" dedim. "Bize Saîd b. Abdilaziz, Leys b. Sa'd'dan, o da (kâf harfini) kesra ile okuyarak Akîl'den rivâyet etti" dedi. Kitabında Süveyd b. Abdilaziz'in (ö. 194/809-810) Muğîre ve Husayn'dan rivâyetlerini de gördüm, onları Saîd b. Abdilaziz'e kalbetmişti. Ben "Bunlar Süveyd b. Abdilazîz'in hadisleri" dedim, "Bana Saîd b. Abdilaziz Süveyd'den rivâyet etti" dedi. Zannediyorum ki bu kişi ilim taleb etmemişti ve kezzâb idi.[500]

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim, İbrâhim b. Hişâm'ın köyüne gitmiş, kendisiyle görüşmek ve kitabını görmek suretiyle durumunu tetkik etmiş ve neticede onun ilim tahsilinde bulunmadığı ve ilim iddiasında yalancı olduğu kanaatine ulaşmıştır. Ebû Hâtim'in İbrâhim b. Hişâm ile ilgili gözlemlerini kısmen de olsa ayrıntılı olarak anlatması, söz konusu tekzibin hangi gerekçelere dayandığı konusuna ışık tutmakta ayrıca Ebû Hâtim'in tenkid metodu hakkında fikir vermektedir. Ebû Hâtim, İbrâhim b. Hişâm'ın kendisine bir kitap gösterdiğini söylemiştir. Ancak kitap hakkında "Saîd b. Abdilaziz'den duyduğunu iddia ettiği bir kitap" ifadelerini kullanması, Ebû Hâtim'in bu iddiayı şüpheli gördüğünü düşündürmektedir. İbrâhim b. Hişâm'ın kitabını incelemiş ve ondan, Leys b. Sa'd'ın, Ukayl b. Hâlid el-Eylî'den naklettiği bir rivâyeti okumasını istemiştir. Ebû Hâtim, İbrâhim b. Hişâm'ın Ukayl ismini Akîl olarak okumasını da onunla ilgili düşüncesini destekleyen bir veri olarak kaydetmiştir. Ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla Saîd b. Abdilaziz'in Leys'ten rivâyeti bulunmamaktadır. Açık olarak ifade etmemiş olsa da bu durumu, elindeki kitabı Saîd b. Abdilaziz'den semâ etmiş olduğu iddiasını zayıflatan bir veri olarak yorumlamış olabilir. Ebû Hâtim sonrasında kitapta Süveyd b. Abdilaziz'in (ö. 194/809-810) Muğîre ve Husayn'dan rivâyetlerini de gördüğünü ve bu rivâyetlerin Saîd b.

[500] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 143; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, VII, 268; Zehebî *Târîhu'l-İslâm*, V, 779.

Abdilaziz'e kalbedilmiş olduğunu belirtmiş hatta İbrâhim b. Hişâm'a "bunlar Süveyd b. Abdilazîz'in hadisleri" diyerek itirazını bildirdiğini aktarmıştır. İbrâhim b. Hişâm ise sözünü değiştirip "bana Saîd b. Abdilaziz Süveyd'den rivâyet etti" cevabını vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hâtim bu iddiayı da münker görmüştür. Tespit edilebildiği kadarıyla Saîd b. Abdilaziz'in (ö. 167/783-784) Süveyd'den (ö. 194/809-810) rivâyeti bulunmamaktadır.[501] Bu veriler İbrâhim b. Hişâm'ın, elindeki kitabı nasıl edindiğini gizleyip Saîd b. Abdilaziz'den semâ etmiş gibi gösterdiğini düşündürmektedir. Ebû Hâtim'in tenkidinde, kitaptaki metinlerin münker olup olmadığına dair bir ayrıntı bulunmamaktadır. Ancak onun bu rivâyetleri Süveyd'in hadisleri diyerek tanıması, bunların aslı ve isnâdı bulunan rivâyetler olduğunu düşündürmektedir.

İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ali b. el-Hüseyn b. el-Cüneyd (ö. 291/807), kendisine Ebû Hâtim'in tenkidi aktarıldığında "Ebû Hâtim doğru söyledi, ondan rivâyette bulunmamak gerekir" demiştir.[502] Ebû Zür'a er-Râzî'nin onun hakkında "kezzâb" dediği aktarılmıştır.[503] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de İbrahim'in metruk râvîlerden olduğunu ifade etmiştir.[504] Bununla birlikte İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiş,[505] Taberânî de rivâyet ettiği bir hadisi değerlendirirken, râvîlerinin güvenilir olduğunu ifade ederek kendisiyle ilgili kanaatinin olumlu olduğuna işarette bulunmuştur.[506] Burada İbn Hibbân ve Taberânî'nin, Ebû Hâtim'in dile getirdiği tekzibden haberdar olmadıkları düşünülebilir. Ayrıca İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'nın rivâyetlerinde, hakkındaki ithamı teyit edecek bir münkerliğe rastlamamış olmaları da ihtimal dâhilindedir.

---

[501] Ayrıca Saîd'in, tabaka olarak da Süveyd'den önde olduğu da kaydedilebilir. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*'de Saîd b. Abdilaziz'i yedinci tabaka (Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 238), Süveyd b. Abdilazîz'i ise dokuzuncu tabaka (Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 260) râvîler arasında zikretmiştir.

[502] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 143. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, VII, 268; İbn Hacer, *Lisân*, I, 381.

[503] Bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 59; Zehebî, *Mîzân*, I, 73.

[504] Zehebî, *Mîzân*, IV, 378.

[505] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 79.

[506] Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*, I, 271. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 73.

İbrâhim b. Hişâm b. Yahyâ'nın Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde üç,[507] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde[508] ise iki rivâyeti yer almaktadır. Bu tablo, kaynaklara yansıyan rivâyetlerinin oldukça az olduğunu göstermektedir. Ancak bazı rivâyetlerinin İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde yer almasının, İbn Hibbân'ın kendisiyle alakalı olumlu kanaatinin bir göstergesi olabileceğine işaret edilebilir.

B. BİR ŞAHSA KENDİSİNE AİT OLMAYAN RİVÂYETİ/SÖZÜ İSNÂD ETME

Hicrî ilk üç asırda "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanan on iki tekzib tespit edilmiştir. Tekziblerin altısı hicrî ikinci asır, diğer altısı ise hicrî üçüncü asır muhaddisleri tarafından dile getirilmiştir. Sayının hem ikinci hem üçüncü asırda yüksek olması, söz konusu gerekçenin, her iki asırda da etkin bir gerekçe olduğunu göstermektedir. Hicrî ikinci asırda Atâ b. Ebî Rabâh, Eyyûb es-Sahtıyânî, Hişâm b. Urve, Avf el-A'râbî, ve Şu'be b. el-Haccâc; üçüncü asırda ise Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. Abdillah b. Nümeyr, Muhammed b. Avf et-Tâî ve Ca'fer b. Muhammed et-Tayâlisî söz konusu gerekçeye dayanarak tekzibde bulunmuşlardır.

Bu başlık altında "Bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesiyle tekzib edilen yedi râvî incelenecektir. Söz konusu gerekçeye dayanan tekziblerde genel olarak, "ilgili rivâyetin isnâd edildiği kişiden vârid olmadığının bilinmesi", "rivâyetin belli bir tarikten gelip başka tarikinin bulunmadığının bilinmesi" ve "rivâyetin, isnâd edildiği şahsın bilinen bazı rivâyetlerine muhâlif olduğunun bilinmesi" karinelerine dayanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu tekziblerden önemli bir kısmının sonraki dönemlerde takip edilmediği belirtilmelidir. Hatta kendi dönemindeki çok sayıda muhaddis tarafından tekzib edilmesine rağmen sonraki dönemlerde hakkında tekzib lafzı kullanılmayan kişilerin varlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca bazı râvîler hakkında açık ta'dîl lafızları kullanılmış veya bazı tekziblere yönelik açık itirazlar da yöneltilmiştir. Bu durum,

[507] İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 76; 287.

[508] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 275.

ilgili tekziblerin, karineleri açısından yeteri kadar kuvvetli görülmediğini düşündürmektedir. Nitekim muhâlefet sebebiyle tenkid edilen bazı rivâyetlerin, şahit rivâyetlerle desteklendiği yahut muhâlefetin yalan dışında birtakım sebeplere bağlı olabildiği de anlaşılmaktadır. Öte yandan bu bölümde ele alınan tekziblerin önemli bir kısmının, yadırganan bir rivâyetin duyulduğu anda ve çıkışma üslûbunda gerçekleştiği görülmektedir. Bu da çıkışma üslûbundaki bazı tekziblerin râvî ile alakalı genel bir değerlendirme olmayıp yadırganan rivâyete yönelik bir nevi "yanlışlama" mahiyetinde olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca bazı tekziblerde "kezebe" lafzının "yalan söyledi" manasında değil, "yanlış söyledi" manasında kullanılmış olabileceği de belirtilmelidir.

1. Atâ b. Ebî Rabâh'ın İkrime el-Berberî'yi Tekzibi

Atâ b. Ebî Rabâh'ın (ö. 114/732) İkrime el-Berberî'yi (ö. 105/723) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. İkrime el-Berberî, İbn Abbâs (r.a.)'ın (ö. 68/687-688) mevlâsı olup ona ait rivâyetlerin ileriki nesillere intikalinde önemli rol oynamış bir kimsedir. Ricâl kaynaklarında kendisiyle ilgili oldukça geniş bilgi bulunmaktadır. İlmî birikimi[509] ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm konusundaki bilgisi[510] sebebiyle birçok muhaddis tarafından övgüyle anılmıştır. Bununla birlikte İkrime'nin, kendi döneminde yaşamış bazı muhaddisler tarafından, Hâricî görüşe sahip olduğu söylenerek eleştirildiği ayrıca İbn Abbâs'tan naklettiği bazı haberler sebebiyle tenkide uğradığı bilinmektedir. Hatta kendisiyle çağdaş olan yedi muhaddis tarafından tekzib edildiği kaydedilmiştir. İkrime el-Berberî hakkında övgü ve yergi cihetinde bu denli farklı değerlendirmelerin olması, kendisiyle ilgili net bir kanaate ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Ancak hakkındaki tekziblerin, gerekçeleri açısından incelenmesinin, ihtilaf sebebinin anlaşılmasına katkıda bulunacağı söylenebilir. İkrime el-Berberî'ye yöneltilen tekziblerin çoğunda muhtemel tekzib gerekçesi olarak değerlendirilebilecek bazı ayrıntılar bulunmaktadır. Atâ b. Ebî Rabâh'ın kendisine yönelttiği tekzib ise müfesser mahiyettedir. Bu sebeple

[509] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 266-267.

[510] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 279; Zehebî, *Siyer*, V, 17.

öncelikle Atâ b. Ebî Rabâh'ın tekzibi incelenecek, sonra ise diğer tekzib ve değerlendirmelere değinilecektir.

İbn Adî'nin el-Kâmil'inde kaydedildiğine göre Atâ b. Ebî Rabâh İkrime'nin İbn Abbâs'tan, "Kitâb, mestler üzerine meshetmeyi kaldırdı" sözünü naklettiğini duyunca "İkrime yalan söyledi, ben İbn Abbâs'ın 'tuvalete girsen bile mestler üzerine mesh yapmanda sakınca yoktur' dediğini işittim"[511] demiştir. İkrime'nin naklettiği bu sözler, İbn Abbâs'ın, abdest âyetinin nüzûlünden sonra mestler üzerine meshetme ruhsatının kaldırıldığı görüşünde olduğuna işaret etmektedir. Ancak görüldüğü üzere Atâ b. Ebî Rabâh, bu sözlerin İbn Abbâs'a ait olmadığı kanaatindedir. Buna delil olarak da kendisinin İbn Abbâs'tan, mest üzerine mesh yapmakta sakınca olmadığına dair bir rivâyet işitmiş olmasını göstermektedir. Yani söz konusu rivâyetin İbn Abbâs'tan sâdır olmadığı düşüncesini, kendisinin İbn Abbâs'tan işittiği, muhâlif bir rivâyetin varlığı ile delillendirmiştir. Aslında mestler üzerine mesh etmenin cevâzı, pek çok sahâbî tarafından nakledilmiş bir husustur. Hatta konu hakkındaki rivâyetlerin mütevâtir seviyesine ulaştığını düşünenler bulunmaktadır.[512] İkrime'nin İbn Abbâs'a nispetle naklettiği bu rivâyet ise hem diğer sahabilerden gelen söz konusu rivâyetlere hem de İbn Abbâs'tan, farklı râvîler vasıtasıyla gelen rivâyetlere[513] muhâlif durumdadır. Bununla birlikte İbn Abbâs'tan, meshetme cevazının kaldırılmasıyla alakalı rivâyet nakleden tek kişinin İkrime olmadığı ifade edilmelidir. Saîd b. Cübeyr de İbn Abbâs'tan, Mâide Sûresi'nin inişinden sonra Nebî (s.a.)'in mesh uygulamasına devam etmediğini bildiren bir rivâyet nakletmiştir.[514] Bu rivâyet, Atâ b. Ebî Rabâh'ın yadırgadığı rivâyeti mânâ açısından desteklemekte ve rivâyetler arasındaki söz konusu ihtilafın, İbn Abbâs'ın süreç içerisindeki iki farklı beyanına dayalı olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Beyhakî de *es-Sünenü'l-kübrâ*'da konu ile alakalı rivâyetleri değerlendirmiş, İbn Abbâs'ın, önce meshin neshedildiğine

[511] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 276. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 111-112; Zehebî, *Mîzan*, III, 94. Ayrıca bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 195;

[512] Kettânî, mütevâtir hadisleri derlediği *Nazmü'l-mütenâsir* adlı eserinde mestler üzerine meshetme hakkında rivâyeti bulunan altmış altı sahâbînin ismini saymıştır. Bk. Kettânî, *Nazmü'l-mütenâsir*, s. 60-61.

[513] Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 165, 166; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 208; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XI, 147.

[514] Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 323; Ayrıca Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 410.

dair görüş bildirip Nebî (s.a.)'in Mâide sûresi'nin nüzulünden sonra mesh yaptığına dair bir bilgi edindikten sonra ise görüşünü değiştirmiş olabileceğini ifade etmiştir.[515]

Saîd b. Cübeyr, Kâsım b. Muhammed ve İbn Abbâs'ın oğlu Ali b. Abdillah b. Abbâs'ın dile getirdikleri tekziblerde de İkrime'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivâyetler söz konusu edilmiştir. Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713) "İkrime arazinin kiraya verilmesini kerih görüyor" diye haber verilince, "İkrime yalan söyledi, ben İbn Abbâs'ın 'Sizin yapmakta olduğunuz işlerin en iyisi, boş arazîyi seneden seneye kirâlamanızdır' dediğini duydum" cevabını vererek İkrime'yi tekzib etmiştir.[516] Saîd b. Cübeyr, İkrime'nin arazinin kiralanması konusundaki sözüne, kendisinin İbn Abbâs'tan duymuş olduğu kanaati delil göstererek itiraz etmiş ve İkrime'yi tekzib etmiştir. Ancak dikkat edilirse İkrime'nin bu hükmü İbn Abbâs'a dayandırdığı belirtilmiş değildir. Yani tekzibin, İkrime'nin fıkhî bir konudaki görüşüne yönelik olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla gerekçe açısından Atâ b. Ebî Rabâh'ın gerekçesinden farklı olduğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte arazinin kiraya verilmesi konusunda farklı bazı görüş ve rivâyetlerin bulunduğu belirtilmelidir.[517]

Kâsım b. Muhammed de (107/725?) İkrime'yi İbn Abbâs'tan naklettiği bir haberi duyması üzerine tekzib etmiştir. Kendisine, "Bu kaplar hakkında görüşün nedir? İkrime İbn Abbâs'tan naklederek, Hz. Peygamber'in mukayyer, müzeffet, dubbâ, cirâr, hantem ve nakîri haram kıldığını söylüyor" diye sorulduğunda Kasım b. Muhammed, "Yeğenim, İkrime yalancıdır, sabah bir şey rivâyet ediyor, akşam tersini söylüyor"[518] diye cevap vermiş hatta bir rivâyette "sen, Resûlullâh'ın haram kılmadığı bir şeyi haram kılmış gibi nakletmemi mi istiyorsun? O, mukayyer, müzeffet ve dubbâyı haram kıldı" diye ilave etmiştir.[519] Kâsım b. Muhammed'in dile getirdiği bu tenkidde, İkrime'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivâyetin söz konusu edildiği görülmektedir. Onun, İkrime'nin rivâyetine itiraz ederken mukayyer, müzeffet ve dubbânın haram kılındığını söylemesi, bu kaplarda nebiz/şıra yapmanın yasaklanması

[515] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 410.

[516] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 288. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 281; Zehebî, *Siyer*, V, 25.

[517] Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 377-381.

[518] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 258. Ayrıca bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 106; Zehebî, *Siyer*, V, 28-29.

[519] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 258. Ayrıca bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 106.

hükmünden haberdar olduğunu göstermektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Kasım, İkrime'nin saydığı tüm kapların sınırlama kapsamında olduğunu düşünmemektedir ve İkrime'nin rivâyetini bu açıdan yadırgamıştır. Aslında söz konusu kapların nebiz imal ederken kullanılmaması gerektiği ile alakalı pek çok sahâbîden gelen farklı nakiller bulunmaktadır. Bu nakiller incelendiğinde İkrime'nin rivâyetinde geçen her bir kabın söz konusu edildiği ve farklı sahâbîlerden de olsa sınırlama kapsamında zikredildiği görülmektedir.[520] Hatta Saîd b. Cübeyr de İbn Abbâs'tan, Resûlullâh'ın dubbâ, hantem, müzeffet ve nakîri yasakladığını rivâyet etmiştir.[521] Dolayısıyla İkrime'nin, İbn Abbâs'a asılsız ve münker bir rivâyet nispet etmediği anlaşıldığı gibi söz konusu rivâyetin nispetinde teferrüd etmediği de görülmektedir. Öte yandan Kâsım b. Muhammed'in, "o sabah bir şey rivâyet ediyor, akşam tersini söylüyor" sözlerinin, ilgili rivâyete dair bir tenkid olmanın yanı sıra İkrime'nin rivâyetlerine karşı genel bir güvensizliğin ifadesi olduğunu düşünmek mümkündür.

Ali b. Abdillah b. Abbâs da (ö. 118/736) İkrime'yi, "babam adına yalan söylüyor"[522] diyerek tekzib etmiştir. Ali b. Abdillah b. Abbâs'ın bu sözleri onun İkrime'yi, babasına nispet ettiği söz veya rivâyetler hakkında itham ettiğini göstermektedir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla hangi rivâyeti sebebiyle tekzib ettiğine değinmemiştir. Dolayısıyla tekzib gerekçesini ve karinesini incelemek mümkün olamamaktadır. Ayrıca onun bu kanaate kendi görüşüyle mi ulaştığı yoksa çevresindeki tenkidlerden mi etkilendiği de bilinememektedir.[523]

---

[520] "Cirâr", topraktan yapılmış bir kap olup yeşiline "hantem" adı verildiği kaydedilmektedir. "Dubbâ" kabaktan yapılmış; "müzeffet" içi ziftlenmiş; "mukayyer" bir bitkiden elde edilen katran ile sıvanmış; "nakîr" ise hurma ağacından oyulmuş bir çeşit kap olarak tarif edilmiştir. (Bk. Nevevî, *Minhâc*, I, 185.) Rivâyetlerin pek çoğunda hantem, dubbâ, müzeffet ve nakîr bir arada geçmektedir. (Bk. Buhârî, "Îmân", 38; Müslim, "Eşribe", 37; Nesâî, "Eşribe", 5.) Bazı rivâyetlerde ise cirâr (Bk. Tirmizî, Eşribe, 9) ve mukayyere de (Bk. Buhârî, "Menâkıb", 1) yer verilmektedir. Aslında aralarındaki mânâ benzerliği dikkate alındığında bazı rivâyetlerde cirârın hantem, mukayyerin ise müzeffet yerine kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

[521] Bk. Müslim, "Eşribe", 40, 41, 46; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 7; Nesâî, "Eşribe", 5.

[522] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 194; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 113; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 268.

[523] Nitekim Ali b. Abdillah b. Abbâs'dan söz konusu tekzib dışında herhangi bir başka tekzib tespit edilememiştir.

Said b. el-Müseyyeb ise İkrime'yi, -"İbn Abbâs'tan" kaydı olmaksızın- bir rivâyeti sebebiyle tekzib etmiştir. Kendisine, "İkrime, Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem'in Meymûne ile ihramlı iken evlendiğini söylüyor" denince "yalan söyledi" demiş ve Resûlullâh'ın ihramdan çıktıktan sonra evlendiğini söylemiştir.[524] İkrime'nin, Resûlullâh'ın ihramlı iken evlendiğine dair bir rivâyette bulunduğu, bazı hadis kaynaklarına da yansımıştır. Hatta İkrime'nin bu bilgiyi İbn Abbâs'a dayandırdığı görülmektedir.[525] Dolayısıyla -tenkid metninde geçmiyor olsa dahi- Saîd b. el-Müseyyeb'in itirazının da diğer muhaddislerin itirazlarında olduğu gibi İkrime'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir habere yönelik olması muhtemeldir. Bununla birlikte İkrime'nin, söz konusu rivâyette de teferrüd etmediği belirtilmelidir. Nitekim Câbir b. Zeyd[526] (ö. 93/711-712), Saîd b. Cübeyr[527] (ö. 94/713?) ve Atâ b. Ebî Rabâh[528] (ö. 114/732) gibi talebeleri de İbn Abbâs'tan naklen, Resûlullâh'ın (s.a.) ihramlı iken evlendiğini rivâyet etmiştir. Aslında konu hakkındaki ihtilaf, -Umretu'l-kazâ dönüşü olduğu bilinse dahi- bu evliliğin tam olarak ne zaman gerçekleştiği hususunun biraz kapalı kalmasından kaynaklanıyor olmalıdır.[529] Anlaşıldığı kadarıyla İbn Abbâs evliliğin ihramdan çıkmadan önce gerçekleştiği görüşündedir. Ancak Hz. Meymûne'den (r.a.) gelen rivâyetler, bunun aksini ifade etmektedir.[530] Öte yandan Ebû Dâvûd'da geçen bir rivâyete göre Saîd b. el-Müseyyeb, İbn Abbâs'ın bu konuda yanıldığını söylemiş, dolayısıyla söz konusu haberi İbn Abbâs'a nispet etmekle beraber bir yanılgı olarak değerlendirmiştir.[531] Burada Saîd b. el-Müseyyeb'in, İkrime'nin serdettiği rivâyetin kendi bilgisine aykırı olduğunu görmesi sebebiyle onu tekzib ettiği, söz konusu rivâyetin İbn Abbâs'tan sâdır olduğunu anlayınca ise bu sözleri söylediği düşünülebilir. Said b. el-Müseyyeb'in, ayrıca kölesine hitâben,

[524] Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât,* VIII, 106-107; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XLI, 111; Zehebî, *Siyer,* V, 23.

[525] Bk. Buhârî, "Meğâzî", 41; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38; Tirmizî, "Hacc", 24.

[526] Bk. Müslim, "Nikâh", 46; İbn Mâce, "Nikâh", 45.

[527] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 283.

[528] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 266.

[529] *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde konu hakkındaki ihtilafla ilgili olarak, "Evliliğin Resûlullah ihramlıyken mi yoksa ihramdan çıktıktan sonra mı yapıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de nikâhın ihramlıyken kıyıldığı, zifafın umreden sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır" değerlendirmesine yer verilmiştir. Bk. Kandemir, Yaşar. "Meymûne", *DİA,* XXIX, 506.

[530] Müslim, "Nikâh", 48; Tirmizî, "Hacc", 24; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38.

[531] Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38.

"İkrime'nin İbn Abbâs üzerine yalan söylediği gibi sen de benim üzerime yalan söyleme"[532] diyerek tenbihte bulunduğu nakledilmiştir. Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ise rivâyetlerini söz konusu etmeksizin İkrime'yi tekzib etmişlerdir. İbn Sîrîn'in "Onun cennet ehlinden olması beni üzmez fakat yalancıdır" dediği aktarılmış,[533] Yahyâ b. Saîd'in ise onun hakkında "yalancı" ifadesini kullandığı kaydedilmiştir.[534]

Hakkındaki tekzibler, İkrime ile aynı dönemde yaşamış adı geçen muhaddislerin, kendisine ve rivâyetlerine güven duymadıklarını göstermektedir. İkrime ayrıca Hâricî görüşe sahip olması[535] ve murûet zaafları[536] sebebiyle de tenkid edilmiştir. Öte yandan kendisiyle alakalı tüm tenkidlere rağmen bazı muhaddisler tarafından övgüyle anıldığı görülmektedir. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12) onu, "insanların en bilgilisi"[537] ve "deniz"[538] olarak nitelendirmiş, Şehr b. Havşeb (ö. 112/730-731) "bu ümmetin bilgini/حبر هذه الأمة" diyerek övmüş,[539] Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) İkrime geldiğinde tefsir anlatmayı bıraktığı ifade edilmiş,[540] İbn Cüreyc (ö. 150/767) İkrime'den hadis yazmadığını söyleyenlere "ilmin üçte ikisini

[532] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 194; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 110; Zehebî, *Mîzân*, III, 96. Bazı kaynaklarda Abdullah b. Ömer'in de benzer şekilde bir tenkidde bulunduğu ve mevlâsı Nâfi'e "İkrime'nin İbn Abbâs üzerine yalan söylediği gibi sen de benim üzerime yalan söyleme" dediği nakledilmiştir. (Bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 194; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 107) Ancak Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da bu naklin senedi itibariyle zayıf olduğunu belirtmiş (bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 110), ayrıca *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*'da İbn Ömer hayatta iken İkrime'nin rivâyet işine girişmediği açıklamasında bulunmuştur. (Bk. Zehebî, *Siyer*, V, 23.) İbn Hacer de *Takrîbü't-Tehzîb*'de İbn Ömer'in kendisine yönelik tekzibinin sâbit olmadığını söylemiştir. (Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 397.)

[533] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 276-277; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 110; Zehebî, *Mîzân*, III, 94.

[534] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 257; Zehebî, *Mîzân*, III, 94; *Târîhu'l-İslâm*, III, 111; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 268.

[535] Bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 194. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 261; Zehebî, *Mîzân*, III, 96.

[536] Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230; Zehebî, *Siyer*, V, 27.

[537] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 49; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; Zehebî, *Mîzân*, III, 93.

[538] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 220; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 271; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[539] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 267; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 270; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 265.

[540] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 287; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 104.

kaçırdınız"[541] demiştir. Ayrıca Şa'bî (ö. 104/722) "Allâh'ın kitabını daha iyi bilen bir kimse kalmadı" sözleriyle[542] İkrime'nin Kur'ân bilgisine vurgu yapmış, Katâde (ö. 117/735) "tefsiri en iyi bilen kişi" olduğunu söylemiştir.[543] Süfyân es-Sevrî de (ö. 161/778) İkrime'nin tefsir öğrenilecek dört kişiden biri olduğunu ifade ederek[544] yine Kur'ân-ı Kerîm konusundaki birikimine atıfta bulunmuştur. Tüm bu değerlendirmeler, İkrime'nin ilmî birikiminin kendi döneminde yaşamış pek çok kişi tarafından kabul edildiğini göstermektedir. Hatta kendisini tekzib edenler arasında yer alan Saîd b. Cübeyr dahi "Senden daha bilgili bir kişi tanıyor musun?" diye sorulduğunda "İkrime" cevabını vermiştir.[545] Elbette ki kişinin ilmî birikimi ile alakalı tüm övgülerin ta'dîl manası taşıdığını söylemek mümkün değildir. Ancak Hasan el-Basrî'nin İkrime geldiğinde ders vermeyi bırakması, İbn Cüreyc'in İkrime'den hadis yazmadığını söyleyenlere ihtarı, Süfyân es-Sevrî'nin onu tefsir öğrenilecek biri olarak tavsif etmesi gibi nakiller, onun -en azından bu kişiler tarafından- ilmi konusunda itham edilmediğini düşündürmektedir. Öte yandan Eyyub es-Sahtıyânî'nin kendisini açıkça tevsik ettiği de bilinmektedir. Eyyub es-Sahtıyânî'ye (ö. 131/749) İkrime'nin durumu sorulduğunda, "bana göre güvenilir/sika olmasaydı ondan yazmazdım demiş,[546] bir başka rivâyette ise "ben onu itham etmiyordum" cevabını[547] vermiştir.

Hicrî üçüncü asırda ve daha sonrasında yaşamış muhaddislerin İkrime ile alakalı kanaatlerinin ise genelde olumlu olduğu görülmektedir. Yahyâ b. Maîn,[548] İclî,[549] Ebû Hâtim[550] ve Nesâî[551] onun hakkında "sika" değerlendirmesinde

[541] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 282; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 92; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[542] İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 88; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[543] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 279; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 272; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[544] Bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 92; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[545] Bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, (rivâyetü'd-Dûrî), III, 358; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 267; Zehebî, *Mîzân*, III, 93.

[546] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 98; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 266.

[547] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 257; Zehebî, *Mîzân*, III, 93.

[548] Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (rivâyetü'd-Dârimî), s. 117; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 288.

[549] İclî, *es-Sikât*, s. 339; Zehebî, *Siyer*, V, 31; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 270.

[550] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 104; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 270.

bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel, hadisinin muzdarib olduğunu söylemekle beraber[552] bir rivâyette, "hadisiyle ihticac edileceğini" ifade etmiştir.[553] İbn Hibbân kendisini *es-Sikât*'ında zikretmiş, hakkındaki bazı tekziblere itirazda bulunmuş ve "beldelerin tümünde ehl-i ilim ondan hadis ve fıkıh tahsil etmiştir, kendisinde bulunan şakacılık dışında bir hususla onu tenkid eden kişi bilmiyorum" demiştir.[554] İbn Adî, kendisinden rivâyette bulunan kişi güvenilir olduğunda rivâyetlerinin müstakim olduğunu söylemiş,[555] ayrıca İbn Hacer *Takrîbü't-Tehzîb*'de İkrime hakkında "sika sebt"[556] nitelendirmesinde bulunmuştur. İkrime hakkındaki bu olumlu değerlendirmeler, kendi döneminde yaşamış muhaddisler tarafından dile getirilen tekziblerin, sonraki muhaddislerin kanaatlerine pek tesir etmediğini göstermektedir. Burada söz konusu tekziblerin, -sayıca fazla olmalarına rağmen- gerekçe ve/veya karineleri açısından kuvvetli bulunmadığı düşünülebilir. Nitekim dikkat edilirse Atâ'nın tekzibinin İbn Abbâs'tan sâdır olan iki farklı beyana dayalı olma ihtimali bulunmakta, Saîd b. Cübeyr'in tekzibi fıkhî görüşü tenkid manası taşımakta, Kâsım b. Muhammed ve Saîd b. el-Müseyyeb'in tekzibine gerekçe olan rivâyetler ise İbn Abbâs'ın diğer talebelerinden gelen nakillerle teyit edilmektedir. Ayrıca tekzibleri incelendiğinde kendisinin İbn Abbâs'a, aslı olmayan bir rivâyet isnâd ettiğine dair bulguya rastlanmamıştır. Bu durum İkrime'nin, kendi döneminde yaşayan muhaddislerin güvenini kazanamadığı, kendisiyle alakalı olumsuz kanaatin tesiriyle, yadırganan rivâyetlerinin tekzible karşılık bulduğu ancak sonraki dönem muhaddislerince tekzibinin gerekli görülmediği şeklinde yorumlanabilir. İkrime'ye olan güvenin sarsılmasında, bid'ât olarak nitelendirilen bazı görüşlerle itham edilmesinin ve murûet zaafı olarak değerlendirilen bazı söz ve tavırlarının da etkili olabileceği söylenebilir.[557] Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî, Yahyâ b. Saîd'in ve Mâlik b. Enes'in

[551] Zehebî, *Siyer*, V, 31; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 270.

[552] Bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 117; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 284.

[553] Bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 103; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 288.

[554] İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 230. Ayrıca bk. Moğoltay, *İkmâl*, IX, 260.

[555] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 289; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 289.

[556] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 397.

[557] İkrime'nin Hâricî fırkalardan bazısına mensup olduğuyla alakalı ithamlar olmasına rağmen bu ithamlara itiraz edenlerin de bulunduğu kaydedilmelidir. İclî *es-Sikât*'ında onun Harûrî olduğu iddiasına itiraz etmiş (bk. İclî, *es-Sikât*, s, 339); İbn Hacer de *Takrîbü't-Tehzîb*'de, kendisinden bid'atın sâbit olmadığı değerlendirmesinde bulunmuştur. (Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 397.)

İkrime'yi görüşü sebebiyle tenkid ettiklerini nakletmiş, İbn Hibbân da şakacılık sebebiyle tenkid edildiğine değinmiştir.[558]Ancak tekzib edilmesinde daha ziyade yadırganan rivâyetlerinin ve İbn Abbâs'tan öğrenilen bilgilere aykırı söylemlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İkrime'nin biyografilerinde, serdettiği rivâyetlerin neden yadırgandığı konusunda bazı yorum ve açıklamalar da bulunmaktadır. Mısırlı râvî Ebû Hubeyre (ö. 126/743-744), İkrime'nin aynı hadisi önce bir sahâbîden sonra bir başkasından rivâyet ettiğini duymaları üzerine, İbn Abbâs'tan hadis işiten biri olan İsmâil b. Ubeyd el-Ensârî'ye (ö. ?) müracaat ettiklerini anlatmıştır. Buna göre İsmâil b. Ubeyd, durumunu anlamak amacıyla İkrime'ye gidip ona, İbn Abbâs'a sorduğu bazı soruları sormuş, İkrime'nin verdiği cevapların kendi işittiklerine muvâfık olduğunu görünce ise "Adam doğru sözlü fakat çok ilim tahsil etmiş, aklına hangi tarik gelirse onu naklediyor" demiştir.[559] Ebü'l-Esved el-Esedî[560] de (ö. 131-140/748-758) benzer bir açıklamada bulunmuş ve İkrime'nin aynı hadisi farklı kişilerden duyup bazen birinden bazen bir başkasından rivâyet ettiği için insanlar tarafından tekzibe uğradığını ifade etmiştir.[561] Burada İkrime'nin rivâyetlerinin, kendisini tekzib eden kişiler tarafından da dinlendiği ve genel itibariyle münker bulunmadığına da ayrıca değinilmelidir. Eyyûb es-Sahtıyânî, İkrime'nin bir defasında Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rabâh ve Tâvus gibi İbn Abbâs'ın talebelerinin huzurunda hadis rivâyetinde bulunduğunu, Saîd b. Cübeyr'in, her bir rivâyetini "böyle" diyerek onayladığını, İkrime'nin 30 kadar hadis rivâyet etmesinden sonra bir rivâyetine itiraz ettiğini nakletmiştir. Hatta Eyyûb es-Sahtıyânî, Saîd b. Cübeyr'in itiraz ettiği rivâyet hakkında, -İkrime'nin rivâyetinin Saîd'in zikrettiği rivâyete muhâlif olmadığına işaret ederek- İbn Abbâs'ın her iki sözü de söylemiş olabileceği yorumunda bulunmuştur.[562] Habîb b. Ebî Sâbit de İkrime'nin Atâ ve Saîd'e bazı hadisler rivâyet ettiğini, İkrime ayrılınca kendisinin, "rivâyet

[558] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 8,9. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 289.

[559] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 285; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 99.

[560] Muhammed b. Abdirrahman b. Nevfel el-Esedî. Babası kendisini Urve b. Zübeyr'e (r.a.) vasiyyet ettiği için "Yetîmu Urve" lakabıyla anılır. Kütüb-i sitte'nin tamamında rivâyetleri bulunan güvenilir bir râvî olarak görülmektedir. (Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 645-648.)

[561] Bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 99; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 267.

[562] Bk. Ahmed b. Hanbel, *İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), III, 379; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 90; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 273.

ettikleri arasında münker bulduğunuz bir şey var mı? diye sorduğunu ve "hayır" cevabını aldığını bildirmiştir.[563] Ayrıca yine İkrime'yi tekzib edenler arasında yer alan Muhammed b. Sîrîn'in, -ismini zikretmeden de olsa- kendisinden rivâyette bulunduğu[564] kaydedilmiştir. Bu nakiller İkrime'nin rivâyetlerinin genel itibariyle doğru bulunduğuna, hakkındaki tekziblerin ise münferit rivâyet yahut söylemleri hedef almış olabileceğine işaret etmektedir. Öte yandan, "ivâyetlerinin genel itibariyle doğru kabul edildiği" bulgusu dikkate alındığında, İkrime hakkındaki bazı tekziblerin, "hata etti" veya "yanlış söyledi" gibi anlamları ifade etmek üzere yöneltildiğini düşünmek mümkündür. Nitekim muhaddislerin, "yalan" ifadesini zaman zaman "hata" ve "yanlış" anlamında kullandıkları bilinen bir husustur. Tekziblerin çoğunun "çıkışma üslûbunda" yöneltilmiş olmasının da bu kanıyı desteklediği söylenebilir.

İkrime'nin; Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ında bir,[565] *Sahîh-i Buhârî*'de yüz kırk dört,[566] *Sahîh-i Müslim*'de iki,[567] Tirmizî'nin *Sünen*'inde yüz bir,[568] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yüz elli,[569] Nesâî'nin *Sünen*'inde seksen iki,[570] *İbn Mâce*'nin *Sünen*'inde doksan yedi rivâyeti bulunmaktadır.[571] Ayrıca Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki yüz seksen bir, Dârimî'nin *Sünen*'inde altmış dört, Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde yüz iki, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında beş yüz elli beş, *Sahîh-i İbn Huzeyme*'de kırk sekiz, *Sahîh-i İbn Hibbân*'da yüz beş, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde dört yüz elli üç, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yedi yüz bir rivâyeti yer almaktadır. Rivâyetleriyle alakalı bu tablo, musannif muhaddislerin de İkrime'yi terk edilmesi gereken bir râvî olarak görmediklerini ortaya koymaktadır.

---

[563] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 221; Zehebî, *Siyer*, V, 19; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 267.

[564] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 277; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XLI, 114; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 287.

[565] Muvatta, "Hacc", 156.

[566] Bk. Buhârî, "İlim", 24; "Mesâcid", 46.

[567] Müslim, "Hacc", 106; 107.

[568] Bk. Tirmizî, "Tahâret", 48; "Diyât", 4.

[569] Bk. Ebû Dâvûd, "Salât", 330; "Edeb", 173.

[570] Bk. Nesâî, "Sehv", 11; "Sıyâm", 13.

[571] Bk. İbn Mâce, "Ezân", 5; "Sadakât", 17.

2. Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Amr b. Ubeyd'i Tekzibi

Eyyûb es-Sahtıyânî'nin (ö. 131/749) Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî'yi (ö. 144/761) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. Amr b. Ubeyd Mu'tezile mezhebinin kurucularından ve önde gelen isimlerindendir. Hasan el-Basrî'ye uzun süre talebelik etmiştir. Vâsıl b. Atâ ile (ö. 131/748) tanıştıktan sonra onun görüşlerini benimsemiş ve Vâsıl'ın vefatından sonra bu görüşleri yaymaya devam etmiştir.[572] Ricâl kaynaklarının pek çoğunda Amr b. Ubeyd'in biyografisine oldukça geniş yer ayrıldığı görülmektedir. Amr b. Ubeyd zühd ve takvasıyla tanınmasına rağmen görüşleri sebebiyle pek çok münekkid tarafından tenkide uğramış bir kimsedir. Ayrıca hicrî ikinci asır muhaddislerinden, aralarında Eyyûb es-Sahtıyânî (ö. 131/749), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) ve Süfyân b. Uyeyne'nin de (ö. 198/814) bulunduğu yedi kişi tarafından tekzib edildiği bilinmektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Eyyûb es-Sahtıyânî, Amr b. Ubeyd'i, Hasan el-Basrî'den yaptığı üç ayrı nakil sebebiyle tekzib etmiştir. Bu nakillerden biri fıkhî görüş, diğer ikisi ise merfû haber mahiyetindedir. Eyyûb es-Sahtıyânî, Amr b. Ubeyd'in Hasan el-Basrî'ye nispet ettiği fıkhî görüşe dair naklin tenkidinde "bir şahsa kendisine ait olmayan sözü/rivâyeti isnâd etme" gerekçesini açık olarak zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre Eyyûb es-Sahtıyânî'ye, Amr b. Ubeyd'in Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728), "Nebiz içmek sebebiyle sarhoş olan kimseye celde vurulmaz" görüşünü naklettiği haber verilmiş, Eyyûb da "Yalan söyledi, ben Hasan'ın 'nebiz içmek sebebiyle sarhoş olan kişiye celde vurulur' dediğini duydum" sözleriyle itiraz etmiştir.[573] Görüldüğü üzere Eyyûb es-Sahtıyânî, Amr b. Ubeyd'in Hasan'a nispet ettiği fetvanın aslen ona ait olmadığını düşünmekte ve bu gerekçeye dayanarak Amr b. Ubeyd'i tekzib etmektedir.

---

[572] Bk. İlhan, Avni, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, III, 93.

[573] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, I, 407. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 508; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 74. İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde Amr b. Ubeyd'in Hasan'dan "Sarhoşun boşaması geçerli olmaz" diye rivâyet ettiği; Eyyûb'un da "Ben Hasan'dan 'Boşaması geçerli olur ve sırtına celde vurulur' dediğini duydum" sözleriyle itirazda bulunduğu kaydedilmiştir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 70.

Kendisinin Hasan'dan işitmiş olduğu görüşün buna muhâlif olmasını da tekzib gerekçesini destekleyen bir karine olarak göstermiştir.

Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Amr b. Ubeyd'i tekzibine sebep olan merfû rivâyetlerden biri "Muâviye'yi minberde gördüğünüz zaman öldürünüz" rivâyetidir. Eyyûb es-Sahtıyânî'ye, Amr b. Ubeyd'in Hasan'dan, Nebî (s.a.)'in, "Muâviye'yi minberde gördüğünüz zaman öldürünüz" dediğini naklettiği haber verilince "Amr b. Ubeyd yalan söyledi" demiştir.[574] Eyyûb es-Sahtıyânî burada karinesini açık olarak zikretmemiştir. Bununla birlikte söz konusu Muâviye'ye yönelik açık bir yergi niteliğindeki bu rivâyetin mevzûat kaynaklarında yer alan ve mevzû olarak nitelendirilen bir rivâyet olduğu bilinmektedir.[575] Dolayısıyla kendisi açıkça zikretmemiş olsa da aslı olmayan bir rivâyetin Hasan el-Basrî > Nebî (s.a.) tarikiyle sevkine itiraz ettiği söylenebilir.

Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Amr b. Ubeyd'i tekzibine sebep olan diğer merfû rivâyet ise kunut hakkındadır. *Târîhu Bağdâd'*da kaydedildiğine göre Eyyûb'a, "Amr b. Ubeyd'in, Hasan > Enes tarikiyle 'Nebî (s.a.) vefat edinceye kadar kunut yaptı' diye rivâyet ettiği, ayrıca bu rivâyeti Yezîd er-Rakâşî (ö. 110-120/728-738) vasıtasıyla da Enes'ten naklettiği haber verilince Eyyûb, "Amr Hasan adına yalan söyledi" demiştir.[576] Eyyûb es-Sahtıyânî'nin bu sözleri, kendisinin söz konusu rivâyetin Hasan el-Basrî'ye ait olmadığı kanaatini taşıdığını göstermektedir. Ancak bu tenkidini dile getirirken de karinesini açık olarak zikretmemiştir. Dolayısıyla itirazının, rivâyet metninin Hasan'a aidiyeti meselesine mi yoksa Hasan'dan, ilgili tariklerle sevkedilmesi meselesine mi yönelik olduğu anlaşılamamaktadır. Öte yandan durumu incelendiğinde rivâyetin, Hz. Peygamber'in bir ay müddetince kunut yaptığı yönündeki rivâyetlere muhâlif olduğu ifade edilebilir.[577]

---

[574] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 406. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 148; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 513; İbn Hacer, *Tehzib*, VIII, 74.

[575] İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, II, 26; Süyûtî, *Leâlî*, I, 388, 389. Ayrıca bk. İbnü'l-Kayserânî, *Tezkire*, I, 34-35.

[576] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 79-80.

[577] Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa*, XII, 150.

Eyyûb es-Sahtıyânî dışındaki bazı muhaddisler de Amr b. Ubeyd'i Hasan'dan rivâyetleri sebebiyle tekzib etmişlerdir. Basralı muhaddis Avf b. Ebî Cemîle[578] (ö. 146/763-764) Amr b. Ubeyd'in Hasan el-Basrî'den naklen "Bize silah çeken bizden değildir" diye rivâyet ettiğini duyunca, "Vallâhi Amr yalan söyledi. Bunu habis görüşlerine katmak istedi" demiştir.[579] Avf b. Ebî Cemîle, Amr b. Ubeyd'in söz konusu rivâyeti nakletmesini yalan olarak değerlendirmiştir. Ancak bu kanaatinin hangi gerekçe ve karineye dayandığı hususu açıklanmış değildir. Avf b. Ebî Cemîle'nin, "Bunu habis görüşlerine katmak istedi" sözleriyle tenkidde bulunması, "Bize silah çeken bizden değildir" rivâyetini münker görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak söz konusu rivâyetin, *Sahîhân* başta olmak üzere hadis kitaplarının pek çoğunda geçen bir rivâyet olduğu belirtilmelidir.[580] Burada Avf'ın, rivâyetten haberdar olmama ihtimali söz konusu edilebilir. Yani Avf, hadisten haberdar olmadığı için Amr'a bir tenkid yöneltmiş olabilir. Ancak Nevevî, Müslim şerhinde konuya farklı bir açıdan yaklaşmış ve Avf'ın itirazının, "ilgili hadisin Hasan'a ait olmaması" veya "Amr b. Ubeyd'in bu hadisi Hasan'dan işitmemiş olması" sebeplerine dayanıyor olabileceğine değinmiştir. Nitekim Avf'ın, Hasan el-Basrî'nin talebelerinden olduğu ifade edilmiştir.[581] Bu durumda Avf b. Ebî Cemîle'nin yalan olarak değerlendirdiği hususun, asılsız bir rivâyetin değil, aslı bulunan sahih bir rivâyetin sahibinden başkasına isnâd edilmesi olduğunu düşünmek de mümkündür.[582]

Amr b. Ubeyd kendi döneminde yaşamış diğer bazı muhaddisler tarafından da tekzib edilmiştir. Basra'nın meşhur muhaddislerinden Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760) Amr'ı, "Ondan bir şey almayınız. O Hasan adına yalan söylüyor" sözleriyle eleştirmiş ve Hasan el-Basrî yaşlandıktan sonra ona geldiğini, 'Ey Ebû Saîd! Sen şu konuda şöyle şöyle dememiş miydin?' diyerek kendisine ait olmayan sözleri Hasan'a

[578] Şiî olduğu ifade edilmekle birlikte Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Nesâî gibi pek çok muhaddise göre güvenilir bir râvî olduğu kaydedilmektedir. Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 383, 384; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 437-441.

[579] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 522; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 81.

[580] Bk. Buhârî, "Diyât", 1; "Fiten", 7; Müslim, "İmân", 161, 163, 164.

[581] Nevevî, *Minhâc*, I, 109.

[582] Nitekim söz konusu rivâyet pek çok hadis kaynağında geçmesine rağmen Hasan el-Basrî vasıtasıyla nakledilmemiş görünmektedir.

onaylattığını ifade etmiştir.[583] İbn Avn da (151/768-769) "Hasan adına yalan söylüyor" diyerek[584] Hasan el-Basrî'ye ait olmayan rivâyetleri veya sözleri ona nispet etmesi sebebiyle kendisini tekzib etmiştir. Ayrıca Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756), "hadis rivâyetinde yalan söyler" demiş[585] ve diğer muhaddisler gibi rivâyetleri sebebiyle tekzibde bulunmuştur. Matar el-Verrak (ö. 129/746-747) ise Amr b. Ubeyd'in, "Ben ve sen aynı yoldayız" dediğini duyunca "Allah'a yemin ederim ki yalan söylüyor. Bu sözüyle beni yerin dibine geçirdi. Vallâhi onu hiçbir konuda onaylamıyorum" demiştir.[586] Matar'ın bu tenkidi, diğerlerinden ayrı olarak, Amr b. Ubeyd'in rivâyetlerine değil söylemine yönelik bir tekzib mahiyetindedir. Saîd b. Âmir'in de (ö. 208/824) kendisini söylediği bir söz sebebiyle tekzib ettiği ifade edilmiş ancak bu sözün ne olduğu belirtilmemiştir.[587] Süfyân b. Uyeyne'nin[588] (ö. 198/814) ise herhangi bir açıklama yapmaksızın kendisini tekzib ettiği nakledilmiştir. Tüm bu nakiller, Amr b. Ubeyd'in, kendi döneminde yaşamış muhaddislerin güvenini kazanamadığını ve özellikle Hasan el-Basrî'den rivâyetleri sebebiyle tekzibe uğradığını göstermektedir.

Amr b. Ubeyd hakkında diğer münekkidler de genellikle olumsuz görüş bildirmişlerdir. İbnü'l-Mübârek bid'atının propagandasını yaptığı için terk edildiğini söylemiş,[589] Abdurrahman b. Mehdî'nin kendisinden rivâyette bulunmadığı, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın ise önceleri rivâyette bulunurken sonrasında ondan rivâyeti terk ettiği[590] nakledilmiştir. Yahyâ b. Maîn onun hakkında "rivayetlerinin bir kıymeti

[583] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 180; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 516; Moğoltay, *İkmal*, X, 224.

[584] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 126.

[585] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 246; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 144; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 125.

[586] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 179; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 79; Moğoltay, *İkmal*, X, 222.

[587] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 145; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 82; Zehebî, *Mîzân*, III, 276.

[588] Bk. İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 140; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 82.

[589] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 71.

[590] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 148; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 507.

yoktur/ليس بشيء" demiş,[591] Ali b. el-Medînî ondan rivâyette bulunmayı uygun görmediğini ifade etmiş,[592] Ahmed b. Hanbel kendisinden rivâyette bulunulmaya ehil olmadığını,[593] Cûzcânî güvenilir olmayıp dalâlet üzere bulunduğunu söylemiş,[594] Amr b. Ali el-Fellâs,[595] Ebû Hâtim er-Râzî[596] ve Nesâî[597] ise "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesini yapmışlardır. Amr b. Ubeyd hakkındaki tenkidlerin genel olarak "hadislerinin alınmaması/nakledilmemesi gerektiği" üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca bid'at görüşlerine sahip olduğu gerekçesiyle de tenkide uğradığı hatırlatılmalıdır. Bununla birlikte dikkat edilirse hicrî üçüncü asrın önde gelen münekkidleri tarafından tekzib edilmediği görülmektedir. Hatta Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi münekkidler, tekzib edildiğine dair metinleri aktaran kişiler olmalarına rağmen kendi değerlendirmelerinde herhangi bir tekzib ifadesi kullanmamışlardır. Burada her iki münekkidin, çokça râvî tekzibinde bulunan münekkidler oldukları ve bu açıdan tekzib konusunda çekimser üslûpla tanınmadıkları hatırlatılmalıdır. Bu durum, münekkidlerin, kendisini terk edilmesi gereken bir râvî olarak görmelerine rağmen tekzibini gerekli görmediklerini düşündürmektedir. Burada Yahyâ b. Maîn'den nakledilen bir tenkidi zikretmek ayrıca faydalı olacaktır. Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sında kaydedildiğine göre Ahmed b. Muhammed b. el-Hadramî Yahyâ b. Maîn'in Amr b. Ubeyd ile alakalı bir değerlendirmesini şöyle aktarmıştır:

> Yahyâ b. Maîn'e Amr b. Ubeyd'in durumunu sordum, "onun hadisini yazma" diye karşılık verdi. Ben, "o yalan mı söylüyor?" dedim, Yahyâ b. Maîn "o mezhebinin propagandasını yapıyor/كان داعية إلى دينه" cevabını verdi. Bunun üzerine ona, "sen Katâde, Saîd b. Ebî Arûbe ve Sellâm b. Miskîn'i güvenilir sayıyorsun?" dedim. "Onlar hadislerinde doğru söylüyor ve bid'at propagandası yapmıyorlar" dedi.[598]

---

[591] Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, (rivâyetü'd-Dûrî), IV, 214; 275; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70.

[592] Ali b. el-Medînî, *Suâlât*, I, 75; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 85; Moğoltay, *İkmâl* X, 216.

[593] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 247; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 124.

[594] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 182; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 86.

[595] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 247; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 511; Zehebî, *Mîzân*, III, 275.

[596] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70.

[597] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 184. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 501; Zehebî, *Mîzân*, III, 274.

[598] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 149-150; Zehebî, *Mîzân*, III, 277.

Yahyâ b. Maîn'in bu sözleri, onun Amr b. Ubeyd'i güvenilir bir râvî addetmemekle birlikte tekzibine mesafeli durduğuna işaret etmektedir. Nitekim kendisinin, Katâde b. Diâme, Saîd b. Ebî Arûbe ve Sellâm b. Miskîn hakkında "onlar hadislerinde doğru söylüyorlar" demesi, Amr b. Ubeyd'i rivâyetleri konusunda güvenilir bulmadığını göstermektedir. Bununla birlikte "o yalan mı söylüyor?" sorusuna "evet" diyerek açık bir cevap vermemiştir, "o mezhebinin propagandasını yapıyor" demekle yetinmiştir.

İbn Hibbân ise Amr b. Ubeyd'in hadis rivâyetinde "kasıtlı değil hatâen yalan söylediğini" bildirerek durumunu farklı bir açıdan değerlendirmiştir.[599] İbn Hibbân'ın bu yorumu, onun Amr b. Ubeyd'e ait kusurlu rivâyetleri hataya hamlettiğini göstermektedir. Bu durumda kendisini tekzib eden bazı münekkidlerin de "yalan" tabirini, şiddetli bir üslûpla fakat "yanlış söyledi" anlamında kullanmış olabileceklerini düşünmek mümkündür. İbn Adî de kendisiyle alakalı pek çok tenkidi aktardıktan sonra hakkındaki değerlendirmelerin, durumunu tespitte yeterli olduğunu söylemiş, "daîfu'l-hadîs cidden" yorumunu yapmış, açık bir tekzib ifadesi kullanmamıştır.[600] İbn Hacer ise *Takrîbü't-Tehzîb*'de "bid'atının propagandasını yapıyordu, çokça ibadet eden biri olmasına rağmen bir grup kendisini itham etmişti" yorumunda bulunmuştur.[601] Hakkındaki tüm bu değerlendirmeler, hicrî üçüncü asırda ve sonrasında yaşayan muhaddislerin, Amr b. Ubeyd'in tekzibine mesafeli yaklaştıklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte adı geçen münekkidler arasında tekzibine açıkça itiraz eden de tespit edilememiştir. Durumun böyle gelişmesinde tenkide uğrayan ve tekzibine gerekçe olan rivâyetleri arasında, aslı olmayan münker metinlerin bulunmasının etkili olduğu düşünülebilir.[602]

Amr b. Ubeyd'in Kütüb-i Sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim her iki rivâyet için "sahîhu'l-isnâd "değerlendirmesini yapmış,[603] Zehebî ise rivâyetlerin birini Amr b. Ubeyd'in çok

[599] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 69. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 75.

[600] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 532.

[601] İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 424.

[602] Burada Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Amr b. Ubeyd'i, "Muâviye'yi minberde gördüğünüz zaman öldürünüz" rivâyeti sebebiyle tekzib ettiği hatırlatılabilir.

[603] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 281; III, 583.

zayıf olması sebebiyle tenkid etmiş,[604] diğeri hakkında ise "sahih" değerlendirmesinde bulunmuştur.[605] Dârimî'nin *Sünen*'inde altı,[606] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında beş rivâyeti[607] yer almaktadır. Adı geçen eserlerdeki rivâyetlerinin oldukça az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yüz on bir,[608] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde elli dokuz rivâyetinin[609] bulunduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte musannef türü eserlerdeki rivâyetlerinin çok olmasının, Amr b. Ubeyd'e ait çoğu rivâyetin Hasan el-Basrî'nin fetvalarına dair olması ile bağlantılı olabileceği kaydedilmelidir.

3. Avf el-A'râbî'nin Abdülvâhid b. Zeyd'i Tekzibi

Kaynaklarda Avf el-A'râbî olarak da anılan Basralı muhaddis Avf b. Ebî Cemîle'nin[610] (ö. 146/763-764) Abdülvâhid b. Zeyd'i (ö. 151-160/768-777) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. Abdülvâhid b. Zeyd Basra'da yaşamış, âbid ve sûfî kişiliğiyle tanınmış bir kimsedir.[611] Vaaz ve kıssalarıyla çevresinde büyük bir etki oluşturduğu kaydedilmektedir.[612] Avf el-A'râbî'nin Abdülvahid'i tekzibi Ukaylî'nin *ed-Duafâ'*sında, Mûsâ b. Seyyâr el-Usvârî'nin (ö. ?) biyografisi altında kaydedilmiştir. Abdülvahid'in tekzibine sebep olan olay Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803) tarafından şöyle nakledilmiştir:

> Avf el-A'râbî'nin yanındaydım. Bana, "Birlikte Mûsâ el-Usvârî'ye gidelim. Oğlunun eceli gelmeden öldürüldüğünü iddia ediyor ve

[604] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 281.

[605] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 583.

[606] Bk. Dârimî, "Ferâiz", 39; 45.

[607] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 528; IV, 217.

[608] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 259; III, 103.

[609] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, I, 36; II, 460.

[610] Basralı muhaddislerdendir. Şiî olduğu ifade edilmekle birlikte Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Nesâî gibi pek çok muhaddise göre güvenilir bir râvî olarak görülmüştür. Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 383, 384; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 437-441.

[611] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 139.

[612] Bk. Zehebî, *Siyer*, VII, 179.

> Hasan'dan, 'Öldürülen kişi eceli gelmeksizin öldürülmüştür' diye rivâyet ediyor" dedi. Ben de onunla beraber gittim. (Mûsâ'ya) şöyle dedi: "Yazıklar olsun, sen maktulün eceli gelmeksizin öldürüldüğünü söylüyorsun ve bunu Hasan'dan rivâyet ediyorsun. Ben onunla senden daha fazla beraber oldum." Mûsâ, "Ha! Bunu bana Abdülvahid b. Zeyd rivâyet etti" diye cevapladı. Bunun üzerine Avf, "Ey Mu'temir! Birlikte Abdülvâhid'e gidelim" dedi. O gün ayrıldık. Babama gittim. Olanları, Avf el-A'râbî ile Mûsâ el-Usvârî'ye gittiğimizi anlattım. Babam "Oğlum Avf ile beraber ol, o dürüst bir kişi. Onunla beraber Abdülvâhid'e git" dedi. Ben de onunla beraber Abdülvâhid'e gittim. (Avf ona) "Yazıklar olsun, neden Hasan adına yalan söylüyorsun? Maktulün eceli gelmeden öldüğünü söylüyorsun, bunu Hasan'dan rivâyet ediyorsun! Ben onunla senden daha fazla beraber oldum" dedi. Daha kalkmadan anladık ki o, Hasan adına yalan söylemişti.[613]

Görüldüğü üzere Avf el-A'râbî, maktulün eceli gelmeksizin öldürüldüğü yönündeki bir söylemin Hasan el-Basrî'ye isnâd edilmesini yalan olarak değerlendirmiş ve bu gerekçeye dayanarak Abdülvâhid b. Zeyd'i tekzib etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla o, bu sözlerin Hasan el-Basrî'ye ait olmadığı kanaatindedir. Nitekim "sen maktulün eceli gelmeksizin öldürüldüğünü söylüyorsun" ifadesi bunu bir görüş ve söylem olarak doğru bulmadığını, "bunu Hasan'dan rivâyet ediyorsun" ifadesi ise Hasan'a isnâdını münker gördüğünü düşündürmektedir. Dolayısıyla Avf el-A'râbî'nin tekzib gerekçesi addettiği hususun, Hasan el-Basrî'ye münker bir sözün isnâd edilmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca onun bu kanaate ulaşırken "rivâyetin isnâd edildiği kişiden vârid olmadığının bilinmesi" karinesini kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu sözlerin Hasan'a ait olamayacağını "ben onunla senden daha fazla beraber oldum" diyerek delillendirmiştir.

Avf el-A'râbî'nin tenkidine dair naklin sonunda Mu'temir b. Süleyman'ın, "anladık ki o Hasan adına yalan söylemişti" dediği kaydedilmiştir. Avf el-A'râbî'nin Abdülvâhid b. Zeyd ile karşılaştığı zaman "neden Hasan adına yalan söylüyorsun?" demiş olmasına karşın anlatımın sonunda "anladık ki o Hasan adına yalan söylemişti" ifadesinin yer alması, asıl tekzibin "ikinci aşamada" gerçekleştiği yönünde yorumlanabilir. Burada Avf el-A'râbî'nin dile getirdiği ilk tekzibin çıkışma üslûbunda

[613] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 598, 599. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, IV, 227; İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 232.

olduğu ve Abdülvâhid b. Zeyd ile görüştükten sonra her iki muhaddisin tekzib yönündeki kanaatlerinin güçlendiği düşünülebilir. Bu durum ise, çıkışma üslûbundaki tekziblerin diğer tekziblerle her zaman aynı seviyede olmayabileceğini gösteren bir örnek olmak bakımından önemlidir. Öte yandan Avf el-A'râbî'nin dile getirdiği tekzibin Abdülvâhid b. Zeyd'in biyografilerinde yer almaması özellikle bu son cümlenin Mûsâ b. Seyyâr'a yönelik olabileceğini de akla getirmektedir. Bununla birlikte cümlenin gelişinden hareketle bu ifadelerin Abdülvâhid'e yönelik olması daha uygun görünmektedir. Ayrıca Burhânüddîn el-Halebî de *el-Keşfül'l-hasîs*'te "rivâyetin zahirinden, Hasan adına yalan söyleyenin Abdülvâhid olduğu anlaşılıyor" değerlendirmesinde bulunmuştur.[614]

Abdülvâhid b. Zeyd hakkında münekkidlerin çoğu menfi kanaat bildirmişlerdir. Yahyâ b. Maîn rivâyetlerinin bir kıymeti olmadığını söylemiş,[615] Buhârî "kendisinden rivâyeti terk ettiler/تركوه",[616] Amr b. Ali el-Fellâs[617] ve Nesâî[618] "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesini yapmış, Cûzcânî onu mezhebi açısından eleştirmiş, ayrıca doğruluk kaynaklarından olmadığı[619] yorumunda bulunmuştur. İbn Hibbân kendisini hem *es-Sikât*'ında hem *el-Mecrûhîn*'inde zikretmiş, *es-Sikât*'ta kendisinden önceki ve sonraki râvî sika olduğunda hadisiyle i'tibâr edilebileceğini ifade etmiş,[620] *el-Mecrûhîn*'de ise ibadetle meşgul olan bir kimse olduğu için rivâyetlerinde münkerlerin fazla olduğunu ve kendisiyle ihticâc olunamayacağını söylemiştir.[621] Kendisini Avf el-A'râbî ve Mu'temir b. Süleyman dışında tekzib eden kişi tespit edilememiştir. Ancak ilgili tekzibin Abdülvâhid b. Zeyd'in biyografilerinde yer almamasından hareketle çok yaygın bir bilgi olmayışının bu konuda etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca rivâyetlerinde bulunan kusurların, tekzibini gerektirecek boyutta

[614] Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, s. 175-176.

[615] Yahyâ b. Maîn, *Târîh* (rivâyetü'd-Dârimî), s. 148; Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 540; Zehebî, *Mîzân*, II, 673.

[616] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 62. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 351; Zehebî, *Siyer*, VII, 178.

[617] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 20; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXXVII, 223.

[618] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 162; Zehebî, *Siyer*, VII, 178.

[619] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 197. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 351; Zehebî, *Mîzan*, II, 673.

[620] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 124. Ayrıca bk. Burhânüddîn el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, s. 176.

[621] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 155. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 140.

görülmemiş olması da muhtemeldir. Bununla birlikte Avf el-A'râbî dışındaki münekkidler nazarında da güvenilir bir kimse olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

Abdülvâhid b. Zeyd'in Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde bir,[622] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ise dört rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim rivâyetlerden ikisi hakkında isnâdlarının "sahih" olduğu değerlendirmesinde bulunmuş[623] ancak Zehebî *Telhîs*'inde Abdülvâhid b. Zeyd'in metruk olduğuna işaret etmiştir.[624]

4. Şu'be b. el-Haccâc'ın Ebû Şeybe İbrâhim b. Osmân'ı Tekzibi

Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) Ebû Şeybe İbrâhim b. Osmân el-Absî'yi (ö. 169/785-786) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. Ebû Şeybe el-Absî, Osmân b. Ebî Şeybe ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin dedesidir. Vâsıt kadılığında bulunmuştur.[625] Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre Şu'be'ye, Ebû Şeybe'nin Hakem b. Uteybe > Abdurrahman b. Ebî Leylâ tarikiyle, "Sıffin'de Bedir ehlinden yetmiş kişinin yer aldığını" bildiren bir rivâyet naklettiği haber verilince Şu'be, "Yalan söyledi, vallâhi ben Hakem ile bu konuyu müzâkere ettim, biz bunu onun evinde konuştuk, Bedir ehlinden Sıffin'e katılan Huzeyme b. Sâbit dışında birini bulamadık" demiştir.[626] Anlaşıldığı kadarıyla Şu'be, söz konusu rivâyetin Hakem b. Uteybe'ye (ö. 115/733-734) ait olamayacağı görüşündedir. Nitekim kendisinin Hakem ile bu konuyu müzakere etmiş olduğunu söylemekte ve müzakerede elde ettiği bilginin, Ebû Şeybe'nin Hakem'den naklettiği rivâyete muhâlif olmasını, görüşünü destekleyen bir delil olarak göstermektedir. Bu husus Ebû Şeybe'nin serdettiği rivâyeti hem metin hem de isnâd açısından münker gördüğüne işaret etmektedir.

---

[622] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 61.

[623] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 344; 366.

[624] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 366.

[625] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 359; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 21.

[626] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 287. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 201; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 24; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 150; Zehebî, *Mîzan*, I, 47.

Kûfe'nin meşhur fakihlerinden Hakem b. Uteybe'nin, Şu'be'nin hocalarından olduğu,[627] Ebû Şeybe ile aralarında ise akrabalık ilişkisi bulunduğu bilinmektedir. Hakem'in, Ebû Şeybe'nin dayısı[628] veya üvey babası[629] olduğu ifade edilmiştir. Ancak Ebû Şeybe'nin Hakem'den oldukça az istifade edebildiği anlaşılmaktadır. İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde kaydedildiğine göre Ebû Şeybe, Hakem'den ancak bir hadis işittiğini söylemiştir.[630] Dolayısıyla Hakem'den naklettiği rivâyetlerden pek çoğunu başka râvîlerden almış olmalıdır. Ayrıca Şu'be de Ebû Şeybe'yi Hakem'in yanında çocuk yaşta iken gördüğünü belirtmiştir.[631] Hatta Ebû Şeybe'nin oğlu Muhammed'e, "Baban Hakem'den rivâyette mi bulunuyor?" diye sormuş ve bu durumu yadırgadığını ima etmiştir. Şu'be'nin bu gözlemi, Ebû Şeybe'yi tekzib ettiği nakillerde yer almasa da onun, Ebû Şeybe'nin serdettiği rivâyete itiraz ederken bu hususu da göz önünde bulundurmuş olduğu düşünülebilir. Şu'be'nin Ebû Şeybe'yi tenkid ettiğine dair bir nakil de Muâz b. Muâz el-Anberî'den (ö. 196/811-812) gelmiştir. Muâz b. Muâz, Şu'be'ye Ebû Şeybe'nin durumunu soran bir mektup gönderdiğini ve Şu'be'nin kendisine, ondan rivâyette bulunmamasını öğütleyen bir cevap yazdığını nakletmiştir.[632]

Münekkidlerin Ebû Şeybe ile ilgili kanaatleri genellikle olumsuz yöndedir. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Ebû Şeybe'den daha âdil hükmeden bir kişi bulunmadığını söyleyerek kendisi hakkında olumlu bir yorum yapmıştır[633] Ancak bu yorumun, kadılık vazifesine dair olup rivâyet ehliyetiyle ilgili olmadığı açıktır. Diğer münekkidler ise çeşitli cerh lafızlarıyla kendisini tenkid etmişlerdir. Abdullah b. el-Mübârek'in, Ebû Şeybe'ye ait rivâyetleri terk ettiği ifade edilmiş,[634] Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "güvenilir değil" yorumunu yaptığı nakledilmiş,[635] Ahmed b. Hanbel

---

[627] Bk. Zehebî *Siyer*, VII, 212.

[628] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 104; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 23; Moğoltay, *İkmâl*, I, 253.

[629] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 540; Zehebî, *Mîzan*, I, 47.

[630] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 540; Zehebî, *Mîzan*, I, 48.

[631] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 23; Moğoltay, *İkmâl*, I, 253.

[632] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 201; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 24; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 145.

[633] Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*,, (rivâyetü'd-Dûrî), III, 523; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 23-24.

[634] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 540.

[635] Bk. Yahyâ b. Maîn, *Târih* (rivâyetü'd-Dârimî), s. 242; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 115; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 148.

ise onu "münkeru'l-hadîs" olarak nitelendirmiş ve durumunun Hasan b. Umâre'nin durumuna yakın olduğunu söylemiştir.[636] Buhârî "seketû anh,"[637] Cûzcânî "sâkıt",[638] Ebû Dâvûd "zayıf"[639] Nesâî "metrûku'l-hadîs"[640] ifadeleriyle kendisini tenkid etmiştir. Sâlih Cezera ise Ebû Şeybe'nin zayıf olduğunu ve hadisinin yazılmayacağını[641] söylemiştir. Adı geçen muhaddislerin, Ebû Şeybe'yi zayıf saymakla beraber tekzib cihetine gitmedikleri görülmektedir. İbn Hibbân da Ebû Şeybe'nin Hakem'den mu'dal rivâyetleri bulunduğunu, ayrıca çok hata yaptığı için hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini ifade ederek[642] durumunu hata ile ilişkilendirmiştir. İbn Adî ise Ebû Şeybe'nin zayıf olduğunu, ancak durumunun İbrâhim b. Ebî Hayye'den daha iyi olduğunu söylemiş[643] ve herhangi bir yalan imasında bulunmamıştır. Ebû Şeybe hakkındaki yorumlara bakıldığında onun zayıf bir râvî olduğu konusunda genel bir görüş birliğinden bahsedilebilir. Ancak kendisini Şu'be'den başka tekzib eden bulunmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum, münekkidlerin onu kusurlu saymakla beraber kusurlarının, şahsının tekzibini gerektirecek boyutta görülmemiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Şu'be'nin tekzibine yönelik açık bir itiraz da tespit edilememiştir. Zehebî *Mîzanu'l-i'tidâl*'de Şu'be'nin tekzibini zikrettikten sonra "Subhânallâh! (Sıffin'e) Ali katılmadı mı? Ammâr katılmadı mı?" diyerek[644] sadece Huzeyme'nin katılmış olduğu söylemine yönelik bir itirazda bulunmaktadır. Ancak onun bu sözleriyle, Şu'be'nin verdiği hükme tümüyle itiraz ettiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü Sıffîn'e Bedir ehlinden sadece Huzeyme'nin katıldığı söylemini reddetmenin, yetmiş kişi katıldığını doğrulamak anlamına geldiği söylenemez. Ayrıca Zehebî de bu itirazına rağmen Ebû Şeybe'yi tevsik etmemiş, hatta *el-Muğnî*'de onun zayıf bir râvî olduğunu ve pek çok kişinin kendisini terk ettiğini belirtmiştir.[645] Öte yandan

[636] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 115; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 145.

[637] Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, IV, 663; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 541; Zehebî, *Mîzan*, IV, 560.

[638] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 92; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII; 25; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 148.

[639] Bk. Ebû Dâvûd, *Suâlât*, s. 281; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 25; İbn Hacer, *Tehzib*, I, 144.

[640] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 42; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 26.

[641] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 24; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 144.

[642] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 104.

[643] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 544. Mizzî, *Tehzîb*, II, 151.

[644] Zehebî, *Mîzan*, I, 47.

[645] Zehebî, *el-Muğnî*, I, 20.

kendisiyle ilgili tüm bu tenkidlerine rağmen, Şu'be'nin Ebû Şeybe'den rivâyette bulunduğu da kaydedilmektedir.[646] Ebû Şeybe'yi tekzib etmesine rağmen ondan rivâyette bulunmasını, açık bir ta'dîl olarak yorumlamak elbette ki mümkün değildir. Ancak Ebû Şeybe'nin diğer münekkidler tarafından tekzib edilmemiş olduğu bulgusundan hareketle, Şu'be'nin kendisine yönelttiği tekzibin münferid olarak bu rivâyetle alakalı olabileceği, ayrıca Şu'be'nin "kezebe" ifadesini "yalan söyledi" anlamında değil "yanlış söyledi" anlamında kullanmış olabileceği bir ihtimal olarak kaydedilebilir.

Ebû Şeybe el-Absî'nin, Tirmizî'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır. Tirmizî söz konusu rivâyet hakkında isnâdının kuvvetli olmadığı ve Ebû Şeybe'nin "münkeru'l-hadîs" olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur, bununla birlikte konu ile ilgili destekleyici bir rivâyetin varlığına işaret etmiştir.[647] İbn Mâce'nin *Sünen*'inde ise dört rivâyeti bulunmaktadır.[648] Bunlardan biri Tirmizî'de geçen rivâyettir,[649] bir rivâyet ise destekleyici tarik olarak getirilmiştir.[650] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almaktadır. Hâkim rivâyetle alakalı herhangi bir değerlendirme yapmamış ancak Zehebî *Telhîs*'inde bu rivâyetlerden biri hakkında, Ebû Şeybe'nin "çok zayıf/واه" olduğu yorumunda bulunmuştur.[651] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında beş rivâyeti bulunmaktadır. Beyhakî rivâyetlerden ikisi hakkında Ebû Şeybe'nin zayıf olduğuna işaret etmiştir.[652] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde dört,[653] İbn Ebî Şeybe'nin ise *el-Musannef*'inde altı[654] rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yerinin sınırlı düzeyde olduğu ve kaynaklara yansıyan bazı rivâyetlerinin de tenkid edildiği görülmektedir.

---

[646] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 115; Hatîb *Târîhu Bağdâd*, VII, 21.

[647] Tirmizî, "Cenâiz", 39.

[648] Bk. İbn Mâce, "Cenâiz", 22, 27; "Menâsik" 45, 75.

[649] İbn Mâce, "Cenâiz", 22.

[650] Bk. İbn Mâce, "Menâsik" 45.

[651] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 422.

[652] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 698; IV, 23.

[653] Örnekler için bk. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), IV, 314; VII, 414.

[654] Örnekler için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 225; XIII, 437.

5. Şu‘be b. el-Haccâc’ın Hasan b. Umâre’yi Tekzibi

Şu‘be b. el-Haccâc’ın (ö. 160/776) Hasan b. Umâre’yi (ö. 153/770) tekzibi, “bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme” gerekçesine dayanmaktadır. Hasan b. Umâre Kûfe ehlinden olup Halîfe Mansur (ö. 158/775) zamanında Bağdât kadılığı yapmış bir kimsedir. Ricâl kaynaklarında Şu‘be b. el-Haccâc’ın kendisini tenkid ettiğine dair pek çok nakil bulunmaktadır. Söz konusu nakillerden bazıları muhtasar tenkid metinleri olmakla birlikte Ebû Dâvûd et-Tayâlisî vasıtasıyla gelen bazılarında Şu‘be’nin Hasan b. Umâre’yi, gerekçesini zikretmek suretiyle tekzib ettiği görülmektedir. Şu‘be’nin gerekçeli tekzibi Ukaylî’nin *ed-Duafâ*’sında şöyle kaydedilmiştir:

> Şu‘be bana şöyle söyledi: “Cerîr b. Hâzim’e git ve ona ‘Hasan b. Umâre’den rivâyette bulunman helal olmaz çünkü o yalan söylüyor’ de.” Ben “Nasıl yani?” dedim. Şu‘be, “Bize Hakem’den, aslını bulamadığımız şeyler rivâyet etti” dedi. Ben “ne rivâyet etti?” diye sordum. Dedi ki:
>
> Hakem’e, “Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem Uhud şehidleri için namaz kıldı mı?” dedim, “namaz kılmadı” diye cevapladı. Hasan b. Umâre ise Hakem > Miksem vasıtasıyla İbn Abbâs’ın, “Nebî (s.a.) onlar için namaz kıldı ve onları defnetti” dediğini aktardı. Şu‘be[655] dedi ki: Hakem’e “Zinâdan doğan çocuklar hakkında ne dersin?” diye sordum, “Bu konuda Nebî’den (s.a.) rivâyet edilen bir şey var” dedi, “Bunu kim söylüyor?” dedim, “Hasan el-Basrî’nin hadisi olarak zikrediliyor” dedi, Hasan (b. Umâre ise) şöyle dedi: “Hakem bize Yahyâ b. el-Cezzâr’ın Ali’den, ‘azad edilirler’ dediğini tahdîs etti.”[656]

Görüldüğü üzere Şu‘be b. el-Haccâc, Hasan b. Umâre’yi Hakem b. Uteybe’den (ö. 115/733-734) rivâyetleri konusunda eleştirmiş ve bu rivâyetleri gerekçe göstererek kendisini tekzib etmiştir. Şu‘be’nin tenkidine konu olan iki rivâyet

---

[655] Bu ifade, esas alınan Ukaylî nüshasında قال سمعته olarak geçmektedir. Ancak muhakkik doğru ibarenin diğer nüshalarda yer aldığı üzere قال شعبة olması gerektiğine işaret etmiştir. Burada da قال شعبة ifadesi tercih edilmiştir.

[656] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 452. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, III, 27; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 326-327; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VI, 268.

bulunmaktadır. Rivâyetlerden ilki, Hz. Peygamber'in Uhud şehitleri için cenaze namazı kılıp kılmadığı hakkındadır. Şu'be, kendisinin Hakem'e bu konuyu sorduğunu ve onlar için namaz kılınmadığı cevabını aldığını, ancak Hasan b. Umâre'nin Hakem'den, Uhud şehitleri için namaz kılındığına dair bir rivâyet naklettiğini bildirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Şu'be, Hasan b. Umâre'nin serdettiği rivâyetin, -kendisinin Hakem'den duyduğu bilgiye muhâlif olması sebebiyle- Hakem'e ait olmadığı kanaatindedir. İkinci rivâyet ise veled-i zinâ hakkındadır. Anlaşıldığı kadarıyla Şu'be, Hasan b. Umâre'nin bu konuda, Hakem > Yahyâ b. el-Cezzâr tarikiyle bir rivâyet nakletmesine itiraz etmiştir. Çünkü kendisi, Hakem'in bu mesele hakkında Hasan el-Basrî'den gelen bir rivâyetten bahsettiğini bilmektedir. Dolayısıyla Şu'be'nin bu rivâyet hakkındaki itirazının, rivâyetin metin itibariyle Hakem'e aidiyetine yönelik olmayıp, "bu isnâdla Hakem'e aidiyeti" meselesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Yani seneddeki bir ismin değişmiş olması itiraz konusu olmuştur.[657]

Şu'be her iki meseleyi de Hakem'den bizzat işittiğini ifade etmiş ve bu bilgisini, tekzibini destekleyen bir karine olarak göstermiştir. Bununla birlikte Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sında yer alan nakilde Şu'be'nin Hakem'e bu rivâyetleri ne zaman sorduğu açık değildir. Yani bu soruları Hasan b. Umâre'nin rivâyetlerini işitmesinden sonra mı sorduğu yoksa Hasan b. Umâre'nin serdettiği rivâyetleri kendisinin Hakem'den daha evvel duymuş olduğu rivâyetlerle mi karşılaştırdığı bilinememektedir. Ancak Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den, oğlu Dâvûd vasıtasıyla gelen bir nakilde, Şu'be'nin, Hasan'ın rivâyetlerini işittikten sonra Hakem'e gittiği ve bunların doğruluğunu araştırdığı ifade edilmektedir.[658] Diğer nakillerde yer almamakla beraber bu bilginin doğru olduğu kabul edildiğinde, onunla ilgili kanaatinin Hakem (ö. 115/733-734) hayatta iken yani oldukça erken bir dönemde oluştuğu da düşünülecektir.

Şu'be'nin tenkidinin kendi döneminde yaşayan muhaddisler başta olmak üzere pek çok muhaddisin kanaatine tesir ettiği ifade edilebilir. Onun Hasan b. Umâre'ye

[657] Şu'be'nin Hasan b. Umâre'yi tenkidine dair Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den gelen nakiller arasında bazı rivâyet farklılıkları bulunduğu ifade edilmelidir. Hatta bu nakillerden bir kısmında Şu'be'nin zekat hakkındaki bir rivâyeti tenkid konusu ettiği de görülmektedir. Ancak itiraz ettiği husus genel olarak aynı göründüğünden konunun ayrıntısına girilmeyecektir.

[658] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 422-423.

yönelik tenkidlerinin çok sayıda muhaddis tarafından nakledilmesinin[659] yanı sıra bu tesiri açıkça ifade eden kimseler de bulunmaktadır.[660] Bununla birlikte o dönemde yaşayan tüm muhaddislerin aynı kanaati paylaşmadıkları ifade edilmelidir. Nitekim Şu'be'yi Hasan b. Umâre hakkındaki tenkidleri konusunda uyaran bazı kimselerin bulunduğu görülmektedir. Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), kendisinin Abbâd b. Abbâd (ö. 181/797) ve Cerîr b. Hâzim (ö. 170/787) ile birlikte gidip Hasan b. Umâre'yi tenkidi konusunda Şu'be ile konuştuklarını ifade etmiştir.[661] Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu girişim Şu'be'nin düşüncesini değiştirmemiştir.[662] Ayrıca Hasan b. Umâre'nin Hakem ile görüştüğünü ifade ederek Şu'be'nin yönelttiği tenkidlerin üstü kapalı olarak eleştirildiği de vâkîdir. Eyyûb b. Suveyd'e (ö. 202/817-818) Şu'be'nin tenkidi sorulduğunda, kendisinin bu konuyu Hasan b. Umâre'ye sorduğunu ve "Hakem bana Yahyâ'dan gelen rivâyetlerini ezberlemem için bir kitap içerisinde verdi. Ben de bunları ezberledim" dediğini nakletmiştir.[663] Dolayısıyla tenkid edilen rivâyetlerinin, Şu'be tarafından bilinmemesine rağmen Hasan b. Umâre'nin özel olarak öğrendiği rivâyetler olabileceğine işaret etmiştir. Tüm bu bilgiler, Şu'be'nin tenkidinin ikinci asırdan itibaren tartışılmış olduğunu göstermek bakımından önemlidir.

Hasan b. Umâre kendi döneminde yaşamış diğer bazı muhaddisler tarafından da rivâyetleri sebebiyle tenkid edilmiştir. Süfyân b. Uyeyne, kendisinin Kûfe'ye geldiğinde "Açık arttırma ile satış yapmakta bir sakınca yoktur. Humus malları böyle satılır idi" rivâyetini naklettiğini, bu rivâyetin Hasan b. Umâre'ye ulaştığını, ancak

---

[659] Şu'be'nin Hasan b. Umâre'yi tenkidine dair Nadr b. Şumeyl (Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 303; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 420), Vehb b. Cerîr (İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 423), Haccâc b. Muhammed (Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 229) gibi muhaddislerden gelen pek çok nakil bulunmaktadır.

[660] İbnü'l-Mübârek'e, Hasan b. Umâre'nin hadislerini hangi sebeple terk ettiği sorulduğunda Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. el-Haccâc'ın onu cerhetmiş olduğunu, kendisinin de bu sebeple terk ettiğini ifade etmiş, (Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 453; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 269) Cerîr b. Hâzim de insanların Hasan b. Umâre'yi, Şu'be'nin tenkidlerinden sonra tenkid ettiklerini ifade etmiştir. (Bk. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 28.)

[661] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I. 171; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 423. Ayrıca Muâz b. Muâz'ın da kendisini uyardığı ifade edilmektedir. (Bk. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 27.)

[662] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 423-424.

[663] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 328; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 269.

Hasan b. Umâre'nin söz konusu hadisi ziyadeli olarak "Humus malları Resûlullâh (s.a.) zamanında böyle satılır idi" diye naklettiğini aktarmıştır.[664] Ayrıca yine Süfyân b. Uyeyne, Hasan b. Umâre'nin, "Ben Şebib b. Garkade'den işittim. (Şebib) dedi ki: Ben Urve el-Bârikî'den işittim" isnadıyla bir rivâyet serdettiğini duyunca, bu durumu Şebîb'e haber vermiş ve Şebîb'in bunu Urve'den bizzat duymadığını öğrenmiştir.[665] Süfyân b. Uyeyne'nin bu tenkidleri, Hasan b. Umâre'nin, serdettiği hadislerde birtakım tahrifler yaptığını göstermektedir. İbn Uyeyne, ilk rivâyetteki tahrifi, kendisi rivâyeti nakleden kişi olduğu için bizzat tespit etmiştir, ikinci rivâyetin doğru olmadığını ise Şebîb'e sorarak teyit ettirmiştir. Ancak tespit edildiği kadarıyla Hasan b. Umâre hakkında herhangi bir tekzib ifadesi kullanmamıştır. Bu durum, muhaddislerin tekzib konusunda farklı üslûp ve yaklaşımlara sahip olduklarını gösteren örneklerdendir. Ebû Usâme[666] (ö. 201/817) ise Mis'ar'ın oğlunun (ö. ?),[667] "Biz onun kitaplarını inceliyorduk, Hâris'ten geleni Hakem > Mücâhid vasıtasıyla, İbn Abbâs'dan geleni, Yahyâ b. el-Cezzâr vasıtasıyla rivâyet ederdi"[668] dediğini nakletmiştir. Bu sözler, Hasan b. Umâre'nin senedlerde değişiklik yaptığına işaret etmektedir. Hataya bağlı olup olmadığına dair bir ayrıntı zikredilmemekle birlikte rivâyetleriyle alakalı birtakım kusurlarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hasan b. Umâre hakkındaki kanaatlerin genellikle olumsuz olduğu görülmektedir. Ancak biraz ileride temas edileceği üzere Râmehürmüzî, tekzibine yönelik bir itiraz dile getirmiştir. Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "zayıf"[669] ve "hadisinin bir kıymeti yoktur/ليس حديثه بشئ"[670] gibi yorumlar yaptığı nakledilmiş,

---

[664] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 454; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 307.

[665] Bk. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 28. Şebîb'in İbn Uyeyne'ye cevabı *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de لم أسمعه من عروة حدثنيه الحي عن عروة olarak kaydedilmişken *Târîhu Dımeşk*'te لم أسمعه من عروة حدثنيه الحسن عن عروة ifadeleriyle yer almıştır. (Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XL, 213.) Ayrıca bk. Bk. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVI, 165.

[666] Ebû Usâme'den söz konusu nakli yapan kişinin Yahyâ b. Maîn olması sebebiyle buradaki Ebû Usâme'nin, Kûfeli muhaddis Hammâd b. Usâme (ö. 201/817) olabileceği düşünülmüştür.

[667] Mis'ar'ın oğlu ifadesiyle kimin kastedildiği tam olarak belirli değildir. Ancak aralarındaki dönemsel ve bölgesel yakınlık dolayısıyla Mis'ar b. Kidam'ın oğlu olabileceği düşünülmüştür.

[668] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbn Muhriz), I, 64.

[669] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 456; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 426.

[670] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 28. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 514.

ayrıca İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde yer alan bir kayda göre Yahya b. Main, Hasan b. Umare'yi "yalan söylüyor/يكذب" lafzı ile[671] tekzib etmiştir. İbnü'l-Medînî de Hasan b. Umâre'yi rivâyetleri sebebiyle tenkid etmiştir. Oğlu Abdullah'dan rivâyet edildiğine göre İbnü'l-Medînî, Hasan b. Umâre hakkında hüküm vermek için Şu'be'ye ihtiyaç duymadığını ve onun durumunun çok açık olduğunu ifade etmiş hatta kendisine "o hata mı ediyordu?" diye sorulunca "ne hata etmesi?" cevabını vermiştir. Burada İbnü'l-Medini'nin tekzibe dair açık bir lafız kullandığı belirtilmemiştir. Bununla birlikte verdiği cevabın, oğlu tarafından bir uydurma ithamı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.[672] Ahmed b. Hanbel Hasan b. Umâre'yi "metrûku'l-hadîs" olarak nitelendirmiş, hadislerinin mevzû olduğunu ve yazılmayacağını söylemiş,[673] ancak tespit edilebildiği kadarıyla onunla ilgili açık bir tekzib ifadesi kullanmamıştır. Ebû Hâtim de Hasan b. Umare'nin rivayet ettiği hadislerin metruk olduğunu söylemiştir.[674] Amr b. Ali el-Fellâs ise Hasan b. Umâre'nin doğru sözlü ve sâlih bir kimse olduğunu ancak çok hata yaptığını ve hadislerinin terk edildiğini/متروك الحديث söyleyerek[675] adı geçen muhaddislere göre farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Burada onun, Hasan b. Umâre'nin rivâyetlerindeki tahrifleri hataya hamlettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususun, münekkidlerin tekzib konusunda farklı hükümler vermelerinin nedenlerinden biri olduğu bilinmektedir. İbn Hibbân da Hasan b. Umâre'nin tedlîs yapması sebebiyle bu duruma düştüğünü, onun sika raviler adına uydurulan hadisleri alıp aradaki yalancı râvîleri atlayarak doğrudan sika râvîlerden rivâyet etme gibi bir kusuru bulunduğunu söylemiştir.[676] İbn Adî ise hakkındaki tenkidlerden bahsettikten sonra doğruluk mertebesinden çok zayıflığa yakın olduğunu söylemiştir.[677] Pek çok münekkidin, Şu'be'nin tenkidinden haberdar olsalar dahi açıkça tekzib cihetine

[671] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 426.

[672] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 328; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 271; Zehebî, *Mîzân*, I, 514.

[673] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 28. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 426; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 306.

[674] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 28. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 514; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 306.

[675] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 427; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 330; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 306.

[676] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 229; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 37; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 308.

[677] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 448; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 272.

gitmedikleri ve bazı münekkidlerin rivâyetlerindeki kusurları yalan dışı sebeplere bağladığı görülmektedir.

Râmehürmüzî (ö. 360/971) ise *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da Şu'be'nin Hasan b. Umâre'yi tekzibine değinmiş ve bunun haklı bir tekzib olmadığına dair görüş bildirmiştir. Râmehürmüzî, Şu'be'nin, Hakem'e yönelttiği soruları fetva sorusu olarak sorduğunu, dolayısıyla Hakem'in cevaplarının, fetva sorularına verilmiş cevaplar olduğunu, bunun ise konu hakkında farklı rivâyetler bulunmasına mani olmadığını vurgulamıştır. Râmehürmüzî'nin, Şu'be'nin tekzibini diğer münekkidlere göre farklı bir açıdan muteber görmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da yer alan rivayette Şu'be'nin Hakem'e yönelttiği soruların veya Hakem'in verdiği cevapların fetvâ niteliğinde olduğu görülmektedir.[678] Bununla birlikte -tespit edilebildiği kadarıyla- *el-Muhaddisu'l-fâsıl* dışındaki kaynaklarda, söz konusu soru ve cevapların fetva niteliğinde olmadığı kaydedilmelidir. Râmehürmüzî'nin eleştirisinin bu yönüyle tartışmaya açık olduğu söylenebilir.

Hasan b. Umâre'nin, Tirmizî'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır. Tirmizî hadisin isnâdının sahih olmadığına ve Hasan b. Umâre'nin zayıf olduğuna değinmiştir.[679] İbn Mâce'nin *Sünen*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır.[680] Bûsirî, rivâyetlerden birine ait açıklamasında, Hasan b. Umâre'nin hadislerinin terk edilmesi konusunda icmâ bulunduğunu söylemiştir.[681] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almaktadır.[682] Hâkim ve Zehebî rivâyetlerle alakalı açıklamada bulunmamışlardır ancak her iki rivâyetin farklı tariklerle desteklenmiş olduğu ifade edilmelidir. Saîd b. Mansûr'ın *Sünen*'inde bir,[683] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yirmi rivâyeti bulunmaktadır. Beyhakî söz konusu rivâyetlerin pek çoğu hakkında Hasan b. Umâre'nin zayıf olduğu veya hadisleriyle ihticâc edilmeyeceği açıklamasında

[678] Bk. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 321-322.

[679] Tirmizî, "Zekât", 13.

[680] Bk. İbn Mâce, "Mukaddime", 11; "Tahâre", 113.

[681] Bk. Bûsirî, *Misbâh*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), I, 100.

[682] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 766; III, 309.

[683] Bk. Saîd b. Mansûr, *Sünen*, I, 316.

bulunmuştur.[684] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde ise seksen dört rivâyeti[685] yer almaktadır.

6. Yahyâ b. Maîn'in Saîd b. Anbese'yi Tekzibi

Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) Saîd b. Anbese er-Râzî'yi (ö. ?) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. Saîd b. Anbese er-Râzî hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi bulunmaktadır.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde kaydedildiğine göre Yahyâ b. Maîn'e Saîd b. Anbese er-Râzî'nin durumu sorulmuş, onu tanımadığını söylemiş, "Vâlân'ın hadisini Ebû Ubeyde el-Haddâd'dan rivâyet etti" denince ise "bu kişi yalancıdır" cevabını vermiştir.[686] Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, Vâlân el-Adevî'ye (ö. ?) ait bir rivâyetin Ebû Ubeyde el-Haddâd'dan (ö. 190/805-806) nakledilmesini bir yalan olarak değerlendirmiş ve bu gerekçeye dayanarak Saîd b. Anbese'yi tekzib etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu rivâyetin Ebû Ubeyde el-Haddâd'a ait olmadığını düşünmektedir. Ancak hadisin neden Ebû Ubeyde el-Haddâd'a ait olamayacağı ile alakalı bir açıklama yapmamış yani karinesini açıklamamıştır. Bununla birlikte "Valan'ın hadisi" tabiriyle anılan rivâyetin durumu incelendiğinde karinesinin ne olduğu tahmin edilebilmektedir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da söz konusu rivâyetin, Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820) ve Ravh b. Ubâde (ö. 205/820) tarafından Ebû Neâme el-Adevî > Ebû Huneyde el-Berâ b. Nevfel > Vâlân el-Adevî > Huzeyfe b. el-Yemân > Ebû Bekir es-Sıddîk vasıtasıyla Nebî (s.a.)'den nakledilen şefaat hakkındaki uzunca bir rivâyet olduğunu ve Vâlân'ın bundan başka hadisinin bilinmediğini ifade etmiştir.[687] Hatîb'in bu sözleri, rivâyetin belirli bir isnâdla rivâyet edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple Yahyâ b. Maîn'in, "rivâyetin başka bir tarikten gelmediğinin bilinmesini" bir karine olarak gördüğü söylenebilir. Öte yandan Vâlân'ın rivâyeti olarak sözü edilen bu rivâyetin, Ahmed b. Hanbel'in *el-*

[684] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 340; III, 217; VI, 81.

[685] Örnek olarak bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, II, 144; IV, 110.

[686] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 52; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 69.

[687] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 305; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 324.

Müsned'inde[688] ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'înde[689] geçtiği belirtilmelidir. Bu durumda Yahyâ b. Maîn, aslı olmayan bir rivâyetin değil, aslı ve isnâdı bulunan bir rivâyetin, sahibinden başkasına nispetini yalan olarak değerlendirmiş olmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in Vâlân hakkında "sika" değerlendirmesini yapmış olması da[690] rivâyet hakkındaki kanaatinin olumlu olduğuna işaret etmektedir.[691]

Saîd b. Anbese hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde, babası Ebû Hâtim er-Râzî'nin Saîd b. Anbese'den hadis işittiğini ve onun hakkında "fîhi nazar" yorumunu yaptığını aktarmış,[692] ayrıca "doğru söylemiyor" dediğini kaydetmiştir.[693] Ebû Hâtim'in Saîd b. Anbese'den hadis işitmiş olması onunla alakalı kanaatinde kendi gözlemlerine dayanmış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak tenkid gerekçesine dair bir veri tespit edilemediği için Saîd b. Anbese'nin farklı bir kusuruna muttali olup olmadığı belirlenememektedir. Ali b. el-Hüseyn b. el-Cüneyd (ö. 291/904) ise hem Yahyâ b. Maîn'in dile getirdiği tekzibi nakletmiş hem de "kezzab" değerlendirmesinde bulunmuştur.[694] Saîd b. Anbese hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmaması, durumuyla ilgili daha net yorumlar yapabilmenin önüne geçmektedir, yine de hakkındaki münekkid kanaatlerinin, -az sayıda olsa da- birbiriyle muvafık olduğu söylenebilir.

Saîd b. Anbese'nin Kütüb-i Sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bir rivâyeti yer almıştır.[695] Dolayısıyla hadis kaynaklarına yansıyan rivâyetlerinin yok denecek kadar az olduğu ifade edilebilir.

---

[688] Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 4-5.

[689] Bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 393-395.

[690] İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 373.

[691] Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin Şuayb el-Arnaût tahkikli baskısında rivâyetin isnâdının hasen olduğu değerlendirmesi yapılmıştır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (muhakkik dipnotundan), I, 195.

[692] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 52; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 69.

[693] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 53; Zehebî, *Mîzân*, II, 154; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 70.

[694] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 53; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 70.

[695] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 389.

7. Ebû Hâtim'in Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ı Tekzibi

Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ı (ö. ?) tekzibi, "bir şahsa kendisine ait olmayan rivâyeti/sözü isnâd etme" gerekçesine dayanmaktadır. Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ın Reyli bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de onun Humeydî (ö. 219/834) vasıtasıyla İbn Uyeyne'den cevâbâtu'l-Kur'ân[696] konusunda rivâyetler naklettiğini ifade etmiştir. Ayrıca babası Ebû Hâtim'e onun durumunu sorduğunu ve "Bu kişi yalancı. Humeydî'de bu konuya dair bir şey yoktu. Bu yalancı bir şeyh" cevabını aldığını ifade etmiştir.[697] Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hâtim, söz konusu rivâyetlerin, Humeydî'ye ait olmadığı halde ona isnâd edilmiş olduğu kanaatindedir. Humeydî'de bu konuya dair rivâyet bulunmamasını da görüşünü destekleyecek bir karine olarak göstermiştir.

Kaynaklarda Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. İbn Mende, onun Yûsuf b. el-Mübârek'ten münker rivâyetler naklettiğini söylemiş,[698] İbn Bâbeveyh de (ö. 585/1189'dan sonra) *Târîhu'r-Rey* adlı eserinde onun zayıf bir râvî olduğunu ve tenkid edildiğini kaydetmiştir.[699] Kendisiyle ilgili nakil ve değerlendirmelerin az oluşu, ayrıntılı bir inceleme yapmanın önüne geçmektedir. Son olarak, Muhammed b. Eyyûb b. Hişâm'ın mütekaddimûn dönem ale'l-ebvâb hadis kaynaklarına yansımış herhangi bir rivâyetinin tespit edilemediği belirtilmelidir.

---

[696] Cevâbâtu'l-Kur'ân ifadesiyle, Kur'ân-ı Kerîm'in özellikle müteşâbih âyetleri hakkındaki soruları ve bunlara dair cevapları içeren rivâyetler kastediliyor olmalıdır.

[697] İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 198. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, VI, 584.

[698] Bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 488; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 584.

[699] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, VI, 584.

III. SEMÂ İDDİASI/HADİS HIRSIZLIĞI GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Hadislerin sıhhat durumları incelenirken, senedin muttasıl olup olmadığının tespitine büyük önem verildiği bilinmektedir. Muhaddisler, ittisali tespit edebilmek için, râvîlerin hangi hocalarla görüşme imkânına sahip olup hangileriyle görüşme imkânına sahip olamadıklarını, kimlerden hadis işitip kimlerden işitmemiş olduklarını dikkatle takip etmişler, bu bilgileri ricâle ait diğer bilgiler arasında ön sıralarda tutmuşlar, gerçeğe muhâlif olduğunu düşündükleri beyanları tenkid etmekten de geri durmamışlardır. Bu bağlamda, görüşmediği bir râvîden hadis tahsil ettiğini iddia eden; semâ etmediği hadisleri semâ etmiş gibi gösteren yahut satın aldığı hadis nüshalarından -semâ etmemiş olduğu halde- rivâyette bulunan râvîlerin eleştirildiği hatta bazı münekkidler tarafından tekzib edildikleri görülmektedir.

Tekzib sebebi açıklanmış râvîler arasında 32 kişinin, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden herhangi biri veya birkaçı tarafından, gerçeğe muhâlif olduğu düşünülen bir semâ iddiası sebebiyle tekzibe uğradığı tespit edilmiştir. Tekzib sebebi açıklanırken, aynı tenkid metni içerisinde semâ iddiasına ilave olarak hadis uydurma veya kalb gibi daha ağır bir kusurla anılmış olan râvîler ilgili başlıklar altında incelendiği için, bu bölümde ayrıca tekrar edilmemiştir. Ancak ilave tenkid gerekçelerinin farklı münekkidden gelmesi veya aynı münekkidden nakledilen farklı bir tenkid metni içerisinde bulunması gibi durumlarda "semâ iddiası gerekçesi" müstakil bir tekzib sebebi olarak değerlendirilmiş ve ilgili râvîler bu başlık altına alınmıştır. Dolayısıyla bu başlık altında incelenen râvîler arasında da hem semâ iddiasıyla hem de kalb veya hadis uydurmayla anılan râvîler bulunmaktadır.

Râvîlerin semâ etmedikleri hadisleri semâ etmiş gibi göstererek rivâyette bulunmaları, bilindiği üzere serikatu'l-hadîs (hadis hırsızlığı) meselesiyle bağlantılıdır.[700] Bu başlık altında incelenecek râvîlerin de çoğu zaman serikatu'l-hadîs

[700] Serikatü'l-hadîs, "bir kimsenin, bir hocadan duymamış/muteber bir yolla almamış olduğu bir hadisi ondan duymuş/muteber bir yolla almış olduğunu iddia etmesi veya bir hocadan geldiği bilinen bir hadisi bu hocanın tabakasındaki diğer bir hocaya nispet etmesi" anlamındadır. (Bk. Aydınlı, Hadis Istılahları Sözlüğü, s. 276.) Hadis hırsızlığının gerçekleşme biçimleri hakkında bk. Karayiğit, Rahime, *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı*, s. 35-38.

ile irtibatlandırıldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte her semâ iddiası, gerçekleşme keyfiyeti açısından birbirinin aynı değildir. Bazı semâ iddialarına senedde yapılan değişiklik ve tahrifler eşlik etmekte, bazılarının ise sadece rivâyeti "haddesenâ" sîgasıyla rivâyet etmekten ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususu tekzib edilmiş râvîlerin biyografileri incelendiğinde de açıkça görmek mümkündür. Buna bağlı olarak söz konusu râvîler hakkındaki münekkid değerlendirmelerinin de aynı şiddette olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, en ağır tenkidleri, semâ iddiasına ilave olarak hadis uydurma veya kalb gibi kusurlarla anılmış râvîlerin aldığı tespit edilmiştir. Bu da zaten beklenen bir durumdur. Hatta bu vasıftaki râvîler çoğu zaman farklı birkaç münekkid tarafından da tekzib edilmişlerdir. Sadece semâ iddiası gerekçesiyle tekzib edilip hadis uydurma veya kalb gibi ilave kusurlarla anılmayanlara yönelik tenkidlerin ise onlara nispetle daha hafif olduğu ifade edilebilir. Bu durum, her tekzib gerekçesinin muhaddisler nazarında aynı seviyede olmadığını ve semâ iddiasının hadis uydurma ve kalbe göre daha hafif bir tekzib gerekçesi sayıldığını gösteren önemli bir bulgudur. En dikkat çekici hususlardan biri ise "semâ etmediği nüshadan rivâyet etme" gerekçesiyle tekzib edilenlere yönelik tenkidlerin diğerlerine nispetle oldukça hafif düzeyde olmasıdır. Hatta bazen bu tekziblere açıkça itiraz edildiği görülmektedir. Tablonun böyle olması, bazı münekkidlerin, semâ iddialarından bir kısmını -rivâyetle alakalı önemli bir kusur olarak değerlendirseler de- tekzib sebebi olarak görmediklerini düşündürmektedir. Nitekim hadis rivâyetiyle meşgul olan kimselerin "haddesenâ" lafzının kullanma konusunda aynı tavır ve alışkanlıklara sahip olmadıkları bilinmektedir.[701] Tüm bu bulgular, bazı tekzib sebepleri konusunda genel bir ittifaktan bahsedilebilse de bazı gerekçelerin tekzib sebebi sayılıp sayılmayacağı noktasında muhaddisler arasında metodik farklılıklar bulunduğu kanaatini güçlendirmektedir.

Bu başlık altında, semâ iddiası gerekçesine dayanarak tekzib edilmiş 17 râvî incelenecek ve münekkidlerin konu hakkındaki yöntem ve yaklaşımları tespit edilmeye çalışılacaktır.

[701] Hatta bazı muhaddislerin münâvele ve icâzet yöntemiyle alınan hadisler için "haddesenâ" lafzının kullanımına cevaz verdikleri kaydedilmektedir. Bk. Hatîb *el-Kifâye*, s. 332.

A. SEMÂ ETMEDİĞİ KİŞİDEN RİVÂYETTE BULUNMA

Bu başlık altında "semâ etmediği kişiden rivâyette bulunma" gerekçesiyle tekzib edilen 7 râvî incelenmektedir. Söz konusu tekziblerden dördü, vefat tarihi itibariyle hicrî ikinci asırda yaşamış kişiler tarafından, üç kişi ise üçüncü asırda yaşamış kişiler tarafından yöneltilmiştir. Râvîlerin semâ iddialarına genel olarak, "semâ iddia ettiği kişiyle likâ imkânının bulunmaması" veya "râvînin hadis talebiyle tanınmıyor olması" karinelerine dayanılarak itiraz edildiği anlaşılmaktadır. Bir râvî hakkında ise "senedde bulunan iki râvîyi atlayarak rivâyette bulunması" itiraz konusu olmuştur.

Söz konusu gerekçe ile tekzib edilmiş râvîler hakkındaki münekkid değerlendirmelerinin genel olarak birbirini destekler mahiyette olduğu söylenebilir. Ancak hadis uydurma, kalb veya semâ iddiasını destekleyecek somut bir yalan söyleme gibi ilave kusurlarla anılan râvîlere yönelik tenkidlerin daha ağır olduğu belirtilmelidir. Muhaddislerin onlarla ilgili tenkidlerinde bu ilave kusurların da etkisinin bulunabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Yalnızca semâ iddiası ile anılan râvîler hakkında ise tenkid tablosunun genel olarak daha hafif ancak yine de cerh yönünde olduğu belirtilmelidir. Ayrıca bu tekziblere yönelik açık itirazların gelmemiş olduğu da kaydedilmelidir.

1. Katâde b. Diâme'nin Ebû Dâvûd Nufey' b. el-Hâris el-A'mâ'yı Tekzibi

Tespit edilebildiği kadarıyla "gerçeğe muhâlif görülen bir semâ iddiası" gerekçesine dayanan en erken tarihli tekzib, Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) Ebû Dâvûd el-A'mâ'yı (ö. 120-130/727-748) tekzibidir. Katâde b. Diâme, kıssacı olarak bilinen[702] Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın, Berâ b. Âzib (ö. 71/690), Zeyd b. Erkâm (ö. 68/688) ve diğer bazı sahâbîlerden hadis rivâyet ettiğini öğrenince "Bu yalancı bir adam! O, Cârif Tâunu'ndan önce[703] insanlara el açan bir dilenciydi" diyerek kendisini

[702] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 114; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 489; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 55.

[703] Basra'da gerçekleşen ve çok kişinin ölümüne yol açan bir tâûn salgını olduğu anlaşılmaktadır. Cârif Tâûnu"nun ne zaman gerçekleştiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. *Mîzânü'l-*

tekzib etmiştir.[704] Görüldüğü üzere Katâde'nin Ebû Dâvûd el-A'mâ'yı tekzib gerekçesi onun belli bazı sahâbîlerden semâ iddiasında bulunmasıdır. Aslında vefat tarihleri arasında uzunca bir süre bulunmasına rağmen, Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın Berâ b. Âzib ve Zeyd b. Erkâm gibi bâzı sahâbîlerle görüşmüş olmasının tarihen mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak dikkat edilirse Katâde'nin buradaki maksadı farklı gibidir. Nitekim tenkidini dile getirirken, Ebû Dâvûd el-A'mâ ile adı geçen sahâbîler arasında likâ imkânı bulunup bulunmadığından bahsetmemiştir. "Cârif Tâunu'ndan önce insanlara el açan bir dilenciydi" sözleriyle, Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın hadis talebiyle tanınmayan bir kimse olduğuna işarette bulunmuş ve onun söz konusu kişilerden hadis işitmiş olmasına, bu gözlemine dayanarak itiraz etmiştir. Bir başka rivâyette Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın Bedir ashâbından rivâyette bulunduğu Katâde'ye iletilmiş, o da "Vallâhi Hasan ve Saîd b. el-Müseyyeb bile, -Saîd'in Sa'd'dan[705] rivâyeti hariç- Bedir ashâbından rivâyette bulunmamışlardır" diyerek[706] bu iddiaya itiraz etmiştir. Katâde bu tenkidinde Ebû Dâvûd el-A'mâ'yı, Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) gibi, kendisinden hem tabaka[707] hem de ilim talebi bakımından önde olan kimselerle mukayese etmiş ve buradan hareketle Bedir ashâbından hadis işitmiş olmasına ihtimal vermediğini belirtmiştir.

---

i'tidâl'in dipnotunda muhakkik, bu salgının 119 senesinde olması sebebiyle söz konusu naklin, subûtu açısından eleştiriye açık olduğu ifade etmiştir. (Bk. Zehebî, *Mîzân*, IV, 272.) Ancak kaynaklar incelendiğinde Cârif Tâûnu'na ait tarihin genelde hicrî 69 (bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 430) veya hicrî 87 (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 183; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 196.) yılları olarak belirlendiği görülmektedir. *Mîzân* muhakkikinin de ifade ettiği gibi aslen Basra'da birden çok tâûn vakası yaşanmıştır. Dolayısıyla bu tenkidin Katâde'ye ait olmasına herhangi bir mânî bulunmamaktadır. *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*'nde de Cârif Tâûnu adıyla bilinen salgının tarihi olarak hicrî 69 senesi tercih edilmiştir. (Varlık, Nükhet, "Tâûn", *DİA*, XL, 175.)

[704] Ahmed b. Hanbel, *İlel ve ma'rife*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 179. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 237. Bazı rivâyetlerde bu tekzib كذب "yalan söyledi" ifadesiyle nakledilmiştir. (Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, s. 227; Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 126; Zehebî, *Mîzân*, IV, 272.)

[705] İbn Adî'nin *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'inde açıkça "Sa'd b. Mâlik" olarak geçmektedir, dolayısıyla kastedilen kişinin Sa'd b. Ebî Vakkas olduğu anlaşılmaktadır.

[706] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 490. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 126.

[707] İbn Hacer *Takrîbu't-Tehzîb*'inde Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın beşinci tabakada (bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 565) olduğunu söylemiş; bununla beraber Saîd b. el-Müseyyeb'i ikinci tabaka (bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 241), Hasan el-Basrî'yi ise üçüncü tabaka râvîler (bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 160) arasında saymıştır.

Ebû Dâvûd el-A‘mâ, Şerîk b. Abdillah (ö. 177/794) tarafından da benzer bir sebeple tenkid edilmiştir. Şerîk, “Ebû Dâvûd el-A‘mâ’nın meclisinde bulundum. ‘İbn Ömer’den şöyle işittim, İbn Abbâs’dan şöyle işittim, Ebû Saîd’den şöyle işittim, Enes b. Mâlik’ten şöyle işitim’ diye anlatmaya başladı. Sonra bir başka meclisine gittim onun hadisini bundan, bunun hadisini ondan rivâyet etti, Abdullah b. Mes‘ud’dan rivâyet etmesini isteseydim onu da söyleyecekti” diyerek[708] Ebû Dâvûd el-A‘mâ’yı tenkid etmiştir.[709] Şerîk bu sözleriyle hem onun semâ etmediği hadisleri rivâyet ettiğine işaret etmekte ve Katâde’nin tespitine katılmakta; hem de isnâdı gelişigüzel kullandığına işaret etmekte ve rivâyetlerinin bu açıdan da kusurlu bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ahmed b. Hanbel de, “O, Abâdile’den, Abdullah b. Ömer, İbn Abbâs ve İbnü’z-Zübeyr’den işittim derdi, onlardan bir şey işitmemiştir” diyerek[710] onu “semâ etmediği kişilerden hadis rivâyet etme” sebebine dayanarak tenkid edenler arasında yer almıştır.

Katâde, Şerîk ve Ahmed b. Hanbel dışındaki pek çok münekkid de Ebû Dâvûd el-A‘mâ hakkında menfi kanaat bildirmişlerdir. Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî’nin kendisinden rivâyette bulunmadığı ifade edilmiş,[711] Amr b. Ali “metrûku’l-hadîs” değerlendirmesini yapmış,[712] Buhârî, hakkında tenkidler bulunduğunu ifade etmiş,[713] Ebû Hâtim “münkeru’l-hadîs daîfu’l-hadîs” yorumunda bulunmuştur.[714] Onunla ilgili en ağır tenkidlerin ise Yahyâ b. Maîn ve Cûzcânî’den geldiği görülmektedir. Cûzcânî, “kezzâb, sahâbeden bâzısına dil uzattı” diyerek[715] Ebû Dâvûd el-A‘mâ’yı tekzib etmiş, Yahyâ b. Maîn ise onun güvenilir olmadığına işaret etmiş,[716] hatta bir rivâyette onu vaz‘a nispet ettiği kaydedilmiştir.[717] Yahyâ b.

---

[708] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, VIII, 490.

[709] İbn Kesîr, *et-Tekmîl fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl* adlı eserinde وهكذا كَذَّبه شريك القاضي “Şerîk de onu bu şekilde yalanladı” derken bu rivâyete dayanmış olmalıdır. Bk. İbn Kesîr, *et-Tekmîl fi’l-cerh ve’t-ta‘dîl*, I, 399.

[710] İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 236.

[711] Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 126; İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 236; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 470.

[712] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, VIII, 490.

[713] Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 114; *ed-Duafâ*, I, 115; İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 238; Zehebî, *Mîzân*, IV, 298.

[714] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, VIII, 490; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 471.

[715] Cûzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl*, s. 93. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 238.

[716] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 55.

Maîn'in bu tespite nasıl vardığına dair bir ayrıntı tespit edilemese de ona göre Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın rivâyetlerinin -en azından rivâyetlerinden bir kısmının- mevzû hükmünde olduğu ifade edilebilir. Nitekim İbn Hibbân da Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın tevehhümen sika râvîlerden mevzû haberler rivâyet ettiğini söyleyerek rivâyetlerinin mevzû olduğu ile ilgili tespite katılmıştır. [718] Fakat dikkat edilirse durumunu tevehhüme bağlamakla Yahyâ b. Maîn'in verdiği hükümden ayrılmaktadır. Bu bulgu, münekkidlerin râvî hakkında vaz' hükmü verirken farklı yaklaşımlara sahip olduklarını gösteren bir örnek sayılabilir. Hâkim en-Nîsâbûrî de (ö. 405/1014) "Büreyde ve Enes'ten mevzû hadisler rivâyet etmiştir" diyerek[719] rivâyetleriyle ilgili benzer bir değerlendirmede bulunmuştur. Dolayısıyla Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın, semâ etmediği kişilerden rivâyette bulunma kusuruna ilave olarak "hadis vaz'ı" ve "mevzû hadisler rivâyet etmek" gibi daha ağır kusurlarla anılmış olduğu ifade edilmeli, münekkidlerin onun hakkındaki değerlendirmelerinde tüm bu hususları göz önünde bulundurmuş olabilecekleri hatırlatılmalıdır.[720]

Muhaddislerin Ebû Dâvûd el-A'mâ ile ilgili görüşleri bir arada değerlendirildiğinde, onun Katâde tarafından, sahâbeden semâ iddiasında bulunması sebebiyle tekzib edildiği ve diğer muhaddislerin de -her biri tekzib hükmü vermemiş de olsa- onun cerh edilmesi noktasında ittifak halinde oldukları ifade edilebilir. Katâde'nin tenkidinin, hicrî ikinci asrın başlarından itibaren râvîlerin likâ ve semâ ile ilgili beyanlarının muhaddisler nazarında önemli görüldüğüne ve onların erken dönemlerden itibaren konu hakkında müteyakkız olduklarına işaret etmek bakımından önem taşıdığı da ayrıca belirtilmelidir.

Tirmizî, *Sünen*'inin İlim bölümünde Ebû Dâvûd el A'mâ'nın bir hadisine yer vermiş ancak onun hadisinin zayıf sayıldığını belirtmiştir,[721] İbn Mâce ise *Sünen*'inde

---

[717] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 12; İbn Hacer, *Tehzîb,* X, 471.

[718] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn,* III, 55.

[719] İbn Hacer, *Tehzîb,* X, 472.

[720] Alâî de Ahmed b. Hanbel'in tenkidine değindikten sonra "Bu irsâl değildir. Bilakis Nüfey' yalancıdır, metruktur" demiştir. (Bk. Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, s. 292.) İbn Hacer ise onun hakkında "metruk" yorumunda bulunmuştur. (Bk. İbn Hacer, *Takrîb,* s. 565.) ليس هذا إرسالا ، بل نفيع هذا كذاب متروك

[721] Tirmizî, "İlim", 2.

altı rivâyetine yer vermiştir.[722] Bu rivâyetlerden bazıları Bûsirî tarafından senedinde Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın bulunması sebebiyle tenkid edilmiştir.[723] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde üç, Dârimî'nin *Sünen*'inde bir, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde iki, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında iki, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde beş rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bu rivâyetlerden ikisi hakkında "sahîhu'l-isnâd" değerlendirmesinde bulunarak diğer pek çok münekkidden farklı bir tutum sergilemiştir.[724] Ancak Zehebî, Hâkim'in "sahîhu'l-isnâd" hükmünü verdiği rivâyetlerden birini, Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın "metrûku'l-hadîs" olduğu gerekçesiyle tenkid etmiştir.[725]

2. İbn İshak'ın Abdullah b. Ziyâd b. Süleyman b. Sem'ân'ı Tekzibi

Meşhur *Megâzî* müellifi Muhammed b. İshak (ö. 151/768) ve Medîneli muhaddis İbrahim b. Sa'd'ın (ö. 183/799) Abdullah b. Ziyâd b. Sem'ân'ı (ö. 151-160/768-777) tekzibi de semâ iddiasının reddine dayanmaktadır. İbn Sem'ân olarak tanınan Abdullah b. Ziyâd b. Sem'ân'ın, Ümmü Seleme'nin mevâlîsinden olduğu kaydedilmiş[726] ayrıca Ebû Dâvûd onun Medîne kadılığında bulunduğunu ifade etmiştir.[727] İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde yer alan nakle göre Muhammed b. İshak, İbn Sem'ân'ın "حدثني مجاهد" diyerek rivâyette bulunduğunu duyunca, "Yalan! Vallâhi ben ondan büyüğüm ama Mücâhid'i (ö. 103/721) görmedim" diyerek

[722] İbn Mace, "Cenâiz", 17; "Ticârât", 36; "Sadakât", 14; "Edâhî", 3; "Zühd", 9, 37.

[723] Bk. Bûsirî, *Misbah*, II, 29; III, 24, 65; IV, 261. İbn Ebî Hâtim de *Kitâbü'l-ilel*'inde Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın rivâyetlerinden birine yer vermiş ve rivâyetin, Ebû Hâtim er-Razî tarafından, senedinde Ebû Dâvûd el-A'mâ'nın bulunması sebebiyle tenkid edildiğine değinmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *İlel*, III, 522-523.

[724] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 708; II, 422.

[725] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 708. Zehebî de bir rivâyeti hakkında sahih demiştir. Ancak bu rivâyetin farklı tariklerle de rivâyet edilmiş olduğu ifade edilmelidir. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 437.

[726] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 96; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 60; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 7.

[727] Bk. Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 99; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 220.

kendisini tekzib etmiştir.[728] İbn İshak bu sözleriyle, İbn Sem‘ân’ın Mücâhid’i görmüş ve ondan hadis işitmiş olmasına ihtimal vermediğini ortaya koymaktadır. İbn Sem‘ân’ın Mücâhid’den tahdis sîgasıyla rivâyette bulunmasını yalan olarak nitelendirmesi de buna dayanmaktadır. İbn İshak, kanısını temellendirmek için, kendisinin İbn Sem‘ân’dan büyük olmasına rağmen Mücâhid’i görmemiş olmasını delil göstermiştir.[729] Böylece İbn Sem‘ân’ın semâ iddiasını, “likânın mümkün olmadığı” karinesine dayanarak reddetmiş ve onu tekzib etmiştir.

İbrâhim b. Sa‘d (ö. 183/799) ise İbn Sem‘ân’ı, belli bazı muhaddislerden -likâ imkânına sahip bulunsa dahi- ilim tahsil etmemiş olduğu bilgisine dayanarak tekzib etmiş, böylece İbn İshak’a göre biraz daha farklı bir tenkid noktasına temasta bulunmuştur. O, İbn Sem‘ân hakkında, “O yalancı! Ben Zührî’nin yeğenine[730], ‘İbn Sem‘ân’ı âlimlerden birinin yanında gördün mü?’ diye sordum. O da ‘Hiçbirinin yanında görmedim’ diye cevap verdi” sözleriyle tenkidde bulunmuştur.[731] İbrâhim b. Sa‘d bu değerlendirmesi ile İbn Sem‘ân’ın “ilim talebesi vasfıyla tanınmadığına” işaret etmektedir. Fakat dikkat edilirse söz konusu tenkid, İbn Sem‘ân’ın bu âlimlerle likâının mümkün olup olmadığına yönelik değildir. Hatta Zührî’nin yeğenine “onu âlimlerden birinin yanında gördün mü?” diye sorması, söz konusu âlimlerin, aslen İbn Sem‘ân’ın görüşebileceği kimseler olduğunu düşündürmektedir. İbrahim b. Sa‘d’dan gelen bir başka nakilde, “Onu fıkıh halkalarından hiçbirinde görmedim. İbn Şihâb’ın kardeşinin oğluna, ‘onu amcanın yanında hiç gördün mü?’ diye sordum, ‘kesinlikle görmedim’ dedi” kaydının[732] yer alması da bu düşünceyi desteklemektedir. Çünkü bu

---

[728] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, V, 60-61. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 99. Ayrıca bk. Ebû Zür’a *Suâlâtü’l-Berzeî*, s. 146. İbn İshak’ın İbn Sem‘ân’ı tenkidine dair bazı rivâyetlerde “كذب” lafzı zikredilmemiştir. (Bk. Ahmed b. Hanbel, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li’l-İmâm Ahmed*, s. 363; el-*İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 352; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 124.)

[729] İbn İshak’ın, hicri 80 senesinde (Bk. Zehebî, *Siyer*, VII, 34.) veya 80 senesi civarında (Bk. Zehebî *Târîhu’l-İslâm*, IV, 193) dünyaya geldiği ifade edilmiştir.

[730] Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah ez-Zührî (ö. 157/773-774), İbn Şihâb ez-Zührî’nin kardeşinin oğludur. Kütüb-i sitte’nin tamamında rivayetleri olan bir kimsedir. Amcasından çokça rivayet etmiş olması sebebiyle ابن أخي الزهري “Zührî’nin yeğeni” olarak tanınmıştır. (Bk. Zehebi, *Siyer*, VII, 197.)

[731] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, V, 61.

[732] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 353; III, 67. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 219.

nakil, İbrahim b. Sa‘d’ın, İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) gibi, İbn Sem‘ân’ın mülâkî olma ihtimali bulunan kimseleri kastettiğini göstermektedir. Dolayısıyla İbrahim b. Sa‘d tarafından dile getirilen tekzibin, taraflar arasında likâ imkânı bulunmaması değil de, semâ iddiasının gerçeği yansıtmaması karinesine dayandığı söylenebilir. Ayrıca yine bu nakilde, İbrâhim b. Sa‘d’ın, kendi gözlem ve kanaatini İbn Şihâb’ın yeğeninden aldığı bilgiyle teyit ettiği görülmektedir ki bu durum, ikinci asır muhaddislerinin ittisal-inkıtâ meseleleri konusundaki dikkatlerini ve takip hassasiyetlerini göstermek bakımından ayrıca önemlidir.

İbn Sem‘ân, muhaddislerin pek çoğu tarafından cerhe uğramış hatta İbn İshak ve İbrâhim b. Sa‘d dışındaki bazı muhaddisler tarafından da ilave birtakım gerekçelerle tekzib edilmiş bir kimsedir. Hakkındaki tenkidlerin önemli bir kısmı onunla muâsır olan hatta kendisini görüp tanıyan kimseler tarafından gündeme getirilmiştir. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), onun kendisinden naklen bazı hadisler rivâyet ettiğini duyunca, “Vallâhi bunları ona ben rivâyet etmedim, benim adıma yalan söyledi” demiştir.[733] Irak ehlinden bazı kimselerin ise onu telkinle imtihan ettiği, hadislerine ziyadeler yaptıkları, farketmeden öylece okuduğunu görünce de “kezzâb” diyerek onu tenkid ettikleri aktarılmıştır.[734] İbnü’l-Mübârek de ondan hadis dinlediğini, bir kere Mücâhid’den naklettiği bir hadisi bir başka sefer Mücâhid > İbn Abbâs tarikiyle rivâyet edince durumu kendisine arzedip “zaten Mücâhid İbn Abbâs’tan rivâyet etmiyor mu?” cevabını aldığını nakletmiş ve bu sebeple onun hadislerini terk ettiğini ifade etmiştir.[735] Bu nakiller, İbn Sem‘ân’ın, rivâyet inceliklerini ve usûllerini bilmeyen bir kimse olduğunu göstermektedir. Kendisinden hadis dinlemiş olan İbn Ebî Uveys’in (ö. 202/817-818), İbn Sem‘ân’ın bazı kitaplar edinip semâ etmediği halde bunlardan rivâyette bulunduğuna dair bir kanıya sahip olduğunu, bir defasında hadis rivâyet ederken “Şehr b. Havşeb” ismine gelip yanlış

[733] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 358; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXVIII, 269; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, V, 219. İbn Sem‘ân’ın, Hişâm b. Urve’ye ait olmayan hadisleri ondan rivâyet etmesi meselesi “Senedde Yapılan Değişiklikler/Tahrifler” başlığı altında da ayrıca bahis konusu edilmiştir.

[734] Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl*, s. 244; Ebû Zür’a, *Suâlâtü’l-Berzeî*, s. 146; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 128.

[735] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 337.

telaffuz edince onun gerçekten kitaplardan rivâyet ettiğini anladığını ifade etmesi[736] de bu düşünceyi desteklemektedir. Ayrıca kendisiyle muasır olan İmam Malik'in de İbn Sem'ân'ı -sebep belirtmeksizin- "kezzâb" olarak nitelendirdiği nakledilmektedir.[737]

İbn Sem'ân, kendisinden sonra yaşamış münekkidler tarafından da çoğu zaman cerh ifadeleriyle anılmıştır. Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin (ö. 248/862) kendisi hakkında "senedlerdeki isimlerde değişiklik yapma" gerekçesine dayanan bir tekzibi bulunmaktadır. İbn Şâhin'in *Târîhu esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn* adlı eserinde kaydedildiğine göre Ahmed b. Sâlih, İbn Sem'ân hakkında "O, Allâh'ın isimleri arasında değişiklik yapıyordu, bana Abdullah b. Abdirrahmân tahdîs etti' diyordu" sözlerini söylemiş ve "bu yalandır" değerlendirmesini yapmıştır.[738] Anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Sâlih, İbn Sem'ân'ın senedlerdeki bazı isimleri Abdullah b. Abdurrahman gibi "Abd" kelimesi ile başlayan isimlerle değiştirerek bir nevi kalb yaptığı kanaatindedir. Böylesi bir fiilin -herkesin Allâh'ın kulu olduğuna dair bir tevile sığınılsa da- muhatabın yanılmasına sebep olacağı açık bir gerçektir. Bununla birlikte Ahmed b. Sâlih, onun hangi rivâyetlerin senedinde hangi râvîlerin isimlerini değiştirdiğine dair örnek vermemiştir. Bu sebeple konunun ayrıntılı olarak incelenmesi ve Ahmed b. Sâlih'in bu hükme ulaşırken hangi karinelere dayandığının belirlenmesi mümkün olamamaktadır. Ahmed b. Sâlih ayrıca Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) İbn Sem'ân'a, kendisinden rivâyette bulunduğu Abdullah b. Abdirrahmân'ın kim olduğunu sorduğunu aktarmıştır.[739] Bu nakil, İbn Vehb'in de, İbn Sem'ân'ın Abdullah b. Abdirrahmân'a nispet ederek rivâyet ettiği hadisleri yadırgamış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Abdullah b. Vehb'in, İbn Sem'ân'a yönelik herhangi bir tenkidi bulunmadığı gibi onunla ilgili kanaatinin menfî olmadığına işaret eden bazı verilerin bulunduğu ifade edilmelidir.[740] Öte yandan Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde ve

[736] Bk. Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 147; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 125.

[737] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 145; Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 337; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 60; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXVIII, 273.

[738] İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 119; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 128; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 530.

[739] İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 360.

[740] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 360. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 220.

Dârekutnî'nin *Sünen*'inde İbn Sem'ân > Abdullah b. Abdirrahmân senediyle kaydedilmiş bazı rivâyetler yer almaktadır. Söz konusu rivâyetlerden bir kısmında bu isim Abdullah b. Abdirrahmân el-Ensârî olarak geçmiş,[741] Taberânî'deki bir rivâyette ise Abdullah b. Abdirrahmân b. Ebî Hüseyn olarak tasrih edilmiştir.[742] Bununla birlikte ilgili rivâyetler incelendiğinde, her birinin mütâbî ve şâhid rivâyetlerle desteklenmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İbn Sem'ân'ın mevzû veya metruk bir rivâyeti Abdullah b. Abdirrahmân tariki ile sevk etmiş olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır. Hakkındaki "isimlerde değişiklik yapma" ithamının diğer münekkidlerin kanaatlerine tesir edip etmediği hakkında da herhangi bir veri elde edilememiştir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde, Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin, onun hadis uydurduğuna dair bir zannı olduğunu ifade ettiği de kaydedilmektedir.[743]

Tehzîbü't-Tehzîb'de yer alan bir nakle göre Cûzcânî "yalancı ve uydurmacıydı/كان كذابا وضاعا" diyerek[744] onu hadis vaz'ıyla anmış; Yahyâ b. Maîn onun hakkında "güvenilir değil"[745] ve "kezzâb"[746] ifadelerini kullanmış; Ali b. el-Medînî "daîf daîf",[747] Buhârî "seketû anh",[748] Ebû Dâvûd ise "yalancılardandır"[749] yorumunda bulunmuştur. İbn Hibbân da "Görmediği kişilerden rivâyet eder, semâ etmediği hadisleri tahdîs ederdi" diyerek[750] onu semâ iddiası açısından tenkid etmiştir. Bu açıdan bakıldığında hakkındaki tenkidlerin büyük ölçüde birbirini destekler mahiyette olduğu söylenebilir. Bununla beraber onunla ilgili müfesser tenkid ve tekziblerin -daha önce ifade edildiği gibi- semâ iddiasına ilave olarak farklı rivâyet

[741] Bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, VI, 361; VII, 236; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXIII, 290. Ebû Tuvâle Kütüb-i sitte musanniflerinin tamamının kendisinden rivâyette bulunduğu tanınmış bir râvîdir. (Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 217-220.)

[742] Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XX, 65. Abdullah b. Abdirrahmân b. Ebî Hüseyn (ö. 121-130) az hadisi bulunmasına rağmen Kütüb-i sitte musanniflerinin tamamının kendisinden rivâyette bulunduğu bir râvîdir.

[743] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 61.

[744] İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 221.

[745] İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 358; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 126; Zehebî, *Mîzân*, II, 423.

[746] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 338; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 128; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 220.

[747] Ali b. el-Medînî, *Suâlât*, s. 132; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 221.

[748] Buhârî, et-*Târîhu'l-kebîr*, V, 96; *ed-Duafâ*, 64; Zehebî, *Mîzân*, II, 423.

[749] Ebû Dâvûd, *Suâlât*, s. 290; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 128; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 220.

[750] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 7.

kusurlarıyla da ilişkili olduğu ve münekkidlerin değerlendirmelerinde tüm bunların etkili olabileceği hatırlatılmalıdır.

İbn Sem'ân'ın, *Sünen-i İbn Mâce*'de bir rivâyeti bulunmaktadır.[751] İbn Mâce'nin, sahih bir rivâyetin İbn Sem'ân kanalıyla gelen tarikini aldığı anlaşılmaktadır. Hâkim de *el-Müstedrek*'te herhangi bir yorum yapmadan bir rivâyetine yer vermiştir ancak Zehebî "isnâdı zayıf/اسناده واه" diyerek bu rivâyeti tenkid etmiştir.[752] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde on iki, Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında beş rivâyeti bulunmaktadır, ancak Beyhakî bu rivâyetlerden birinde, İbn Sem'ân'ın zayıf olduğuna ve rivâyetinin sikalardan gelen rivâyetlere muhâlif olduğuna işaret etmiştir.[753] Bu durum, rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yerinin fazla olmadığını ayrıca kaynaklara yansıyan bazı rivâyetlerinin de tenkide uğradığını göstermektedir.

3. Ufeyr b. Ma'dân'ın Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'yi Tekzibi

Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî (ö. 151-160/768-777), Ufeyr b. Ma'dân[754] (ö. 168/784-785) tarafından Hâlid b. Ma'dân'dan (ö. 103-108/721-727) semâ iddiasında bulunması sebebiyle tekzib edilmiştir. Bahsi geçen tekzib, usûl kitaplarında "muhaddislerin tarih bilgisi sayesinde yalanı/yalancıları tespit etmeleri" konusunda verilen en meşhur örneklerden biridir. Buna göre, Humuslu bir râvî olan Ufeyr b. Ma'dân, Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'nin, Humuslu tâbiî Hâlid b. Ma'dân'dan rivâyette bulunduğunu işitince ona bazı sorular yöneltmiş ve iddiasının gerçek dışı olduğunu ortaya koymak suretiyle kendisini tekzib etmiştir. Hadisenin Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sindeki anlatımı şöyledir:

---

[751] Bk. İbn Mâce, "Tıbb", 17.

[752] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 742.

[753] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 551.

[754] Humuslu bir râvî olan Ufeyr b. Ma'dân münekkidlerin çoğu tarafından zayıf kabul edilmiştir. Yahyâ b. Maîn onun hakkında "leyse bi şey", Ebû Dâvûd ise "şeyh sâlih, daîfu'l-hadîs" yorumunda bulunmuştur. (Biyografisi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 176-179.)

> Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî Humus'a geldi, onu dinlemek üzere mescidde toplandık. "Bize sâlih şeyhiniz rivâyet etti, bize sâlih şeyhiniz rivâyet etti" demeye başladı, Bu sözü tekrar tekrar söyleyince, "Bu sâlih şeyhimiz de kim? Bize ismini söyle ki bilelim" dedim. "Hâlid b. Ma'dân" diye cevap verdi. "Sen onunla ne zaman karşılaştın?" dedim. "Yüz sekiz senesinde karşılaştım" dedi. "Nerede karşılaştın?" dedim. "Ermeniyye gazâsında" dedi. Ben de ona "Allah'tan kork ey şeyh! Yalan söyleme! Hâlid b. Ma'dân yüz dört senesinde vefat etti ve sen onunla vefatından dört sene sonra karşılaştığını iddia ediyorsun. Bir şey daha söyleyeyim, o Ermeniyye gazvesine asla katılmadı, Rum tarafında savaştı" dedim."[755]

Görüldüğü üzere Ufeyr b. Ma'dân, sorduğu sorularla Ömer b. Mûsâ'nın semâ iddiasının doğru olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken, kendisi gibi Humuslu olan Hâlid b. Ma'dân hakkında daha önce edinmiş olduğu malumattan istifade etmiş, Ömer b. Mûsâ'nın verdiği bilgilerin bu malumata aykırı olduğunu görünce de onu tekzib etmiştir. Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'nin Dımeşkli olduğunun belirtilmesi, hatta bazı kaynaklarda Hımsî nisbesiyle anılması, onun mekân itibariyle Hâlid b. Ma'dân'la görüşmesinin mümkün olabileceğini düşündürmekte ise de Hâlid b. Ma'dân'ın hicrî 103-108 yılları arasında vefat etmiş olduğu bilgisi bu ihtimali azaltmaktadır. Ufeyr b. Ma'dân da muhtemelen buradan hareketle Ömer b. Mûsâ'yı, iddiasıyla ilgili bazı ayrıntılar vermeye zorlamış ve neticede bu iddianın yalan olduğu kanaatine ulaşmıştır.

Ömer b. Mûsâ'nın semâ iddiasına yönelik benzer bir itirazın İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797) tarafından da dile getirildiği nakledilmiştir. İsmâil b. Ayyâş, Irak'ta iken ehl-i hadîsin ona gelip, "Burada Hâlid b. Ma'dân'dan rivâyette bulunan biri var" dediklerini, kendisinin de o kişinin yanına gidip "Hâlid b. Ma'dân'dan ne vakit hadis yazdın?" diye sorduğunu, "(Yüz) On üç senesinde" cevabını alması üzerine "Sen Hâlid b. Ma'dân'dan, vefat etmesinden yedi sene sonra hadis yazdığını iddia ediyorsun" dediğini anlatmıştır.[756] İsmâil b. Ayyâş'ın sözlerinden anlaşıldığı üzere o da Ömer b. Mûsâ'ya Hâlid b. Ma'dân ile ne zaman karşılaştığını sormuş ve aldığı cevabın, konu hakkındaki bilgisine muhalif olması sebebiyle semâ iddiasının geçersiz

[755] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 119. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLV, 347. .

[756] Hâkim, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, s. 60-61; Hatîb, *el-Câmi*', I, 132.

olduğunu ifade etmiştir.[757] Bir başka rivâyette de "Ömer'e, "Hâlid b. Ma'dân'dan ne zaman hadis işittin? demiştim de: '(Yüz) On senesinde' cevabını vermişti, halbuki Hâlid'in vefatı yüz dört senesinde idi"[758] diyerek Ömer b. Musâ'yı tenkid ettiği kaydedilmektedir. Burada da Ömer b. Mûsâ'yı tekzib gerekçesinin, Hâlid b. Ma'dân'dan semâ iddiasında bulunması olduğu anlaşılmaktadır.[759]

Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî, kendisinden sonraki pek çok hadis münekkidi tarafından tenkid edilmiş bir râvîdir. Yahyâ b. Maîn onun hakkında "kezzâb leyse bi şey",[760] Buhârî "fîhi nazar,"[761] Ebû Hâtim "metrûku'l-hadîs, zâhibu'l-hadîs, hadis uydururdu"[762] yorumlarında bulunmuştur. İbn Adî de rivâyetlerinden pek çok örnek zikretmiş ve kanaatini, "O hem sened hem metin itibariyle hadis uyduranlardan sayılır" diyerek[763] ifadelendirmiştir. Bu tablo, Ufeyr b. Ma'dân ve İsmâil b. Ayyâş tarafından dile getirilen tekziblerin, hakkındaki diğer yorumlarla teyit edildiğini göstermektedir. Hatta Ebû Hâtim ve İbn Adî'nin değerlendirmeleri, onun semâ iddiasından daha ağır gerekçelerle de tekzib edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Netice itibariyle Ömer b. Mûsâ'nın, hem görüşmediği bir kişiden semâ iddiasında bulunması gerekçesiyle tenkid ve tekzib edilmiş hem de rivâyet etiği metinler sebebiyle tenkide uğramış hatta bazı münekkidler tarafından hadis uyduranlar arasında sayılmış bir kimse olduğu ifade edilebilir.

---

[757] Nitekim İsmâil b. Ayyâş, Humuslu olmasının yanı sıra (Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, IX, 36.) Hâlid b. Ma'dân'ın hayatıyla ilgili bazı bilgilerin -Hâlid b. Ma'dân'ın kızı ve onu görüp tanıyan bazı kimseler kanalıyla- aktaranı durumundadır (Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XVI, 194; 204.)

[758] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 436; İbn Hacer, *Lisân*, V, 234.

[759] Görüldüğü üzere Ufeyr b. Ma'dân ve İsmâil b. Ayyâş'ın Ömer b. Mûsâ'yı tekzibine dair rivâyetler, Hâlid b. Ma'dân'ın vefat tarihi konusunda farklı bilgiler vermektedir. Pek çok usûl eserinde de bu hususa değinilmiş, Hâlid b. Ma'dân'ın vefat tarihi konusunda ihtilaf bulunduğu zikredilmiştir. (Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 327; Irâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, II, 294) Ancak söz konusu rivâyetler Ömer b. Mûsâ'nın tekzib gerekçesi konusunda ittifak halindedir, bu sebeple ilgili tartışmalara girilmemiştir.

[760] Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 400; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 151.

[761] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 197.

[762] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 133; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLV, 349.

[763] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 313.

Ömer b. Mûsâ el-Vecîhî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da Ömer b. Mûsâ'nın zayıf olduğuna işaret ederek bir rivâyetine yer vermiştir.[764] Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek*'inde de Ömer b. Mûsâ isminin zikredildiği bir rivâyet bulunmaktadır. Zehebî senedde geçen Fehd b. Avf'ın "kezzâb", Ömer'in ise "hâlik" olduğunu söylemek suretiyle rivâyeti eleştirmiştir.[765] Bu durum, Ömer b. Mûsa el-Vecîhî'nin rivâyetlerinin hadis kitaplarındaki yerinin çok sınırlı bir düzeyde olduğunu ve bu rivayetlerin yer yer tenkid edildiğini göstermektedir.

4. İsmâil b. Ayyâş'ın Abdülkuddüs b. Habîb'i Tekzibi

Abdülkuddüs b. Habîb de (ö. 161-170/777-787) İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797) tarafından semâ iddiası gerekçesiyle tekzib edilmiş bir kimsedir. İsmâil b. Ayyâş, "Abdülkuddüs ve Ömer b. Mûsâ dışında hiç kimse için yalan söyledikleri konusunda şahitlik etmem" demiş, Ömer b. Mûsâ'nın semâ iddiasını tenkid ettikten sonra, Abdülkuddüs hakkında "Abdülkuddüs'e gelince, ben ona bir kişiden hadis rivâyet etmiştim; beni de, kendisinden rivâyet ettiğim kişiyi de atladı ve bunu üçüncü kişiden tahdîs etti"[766] diyerek tekzibde bulunmuştur.

Görüldüğü üzere İsmâil b. Ayyâş, Abdülkuddüs b. Habîb'i, kendisinden işittiği bir hadisi, kendisini ve şeyhini atlayarak şeyhinin şeyhinden rivâyet etmesi sebebiyle tekzib etmiştir. Abdülkuddüs'ün rivâyeti bu şekilde serdetmesi, aslında tedlise de benzemektedir. Ancak bilindiği üzere râvî işitmediği bir hadisi rivâyet ederken semâa delâlet eden bir lafız kullanmış ise bu durumda hadis hırsızlığı yapmış duruma düşmesi söz konusu olmaktadır.[767] Fakat İsmâil'in tenkidine dair nakillerde, Abdülkuddüs'ün kendisinden rivâyette bulunduğu kişinin kim olduğu veya hangi metni naklettiği belirsizdir. Dolayısıyla, hangi rivâyeti, hangi lafızla serdetmesi

[764] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 12.

[765] Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 135.

[766] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 436. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, V, 234.

[767] Tedlis-hadis hırsızlığı ilişkisi hakkında bk. Karayiğit, Rahime, *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı*, s. 28-31.

sebebiyle tenkid edildiği bilinmemektedir. Bununla beraber İsmâil b. Ayyâş'ın bu derece sert bir tenkidde bulunması, Abdülkuddüs'ün semâa delâlet eden bir sîga kullanmış olabileceğini de düşündürmektedir. Öte yandan dikkat edilirse İsmâil b. Ayyâş, tenkidine konu olan rivâyetin mevzû veya maklub olduğuna, isnâd edilen şahıslara ait olmadığına dair herhangi bir ifade kullanmamıştır. Hatta rivâyeti Abdülkuddüs'e kendisinin tahdîs ettiğini söylemiş, ayrıca "beni de, kendisinden rivâyet ettiğim kişiyi de atladı ve bunu üçüncü kişiden tahdîs etti" sözleri ile itirazının, "aynı rivâyetin" râvî atlanararak serdedilmesi sebebine dayandığını açıklamıştır. Bu durumda söz konusu tekzibin, hadisin tahammül ve edâ kaidelerine riayetsizlik sebebiyle yöneltilmiş olduğu anlaşılmaktadır ki hicrî ikinci asırda tahammül ve edâ kaidelerine riayetsizlik sebebine dayanan bir tekzib örneği olması bakımından ayrıca önem taşıdığı söylenebilir.

Abdülkuddüs b. Habîb, kendisiyle ilgili değerlendirmede bulunan münekkidlerin neredeyse tamamı tarafından tenkid edilmiş bir râvîdir. İbnü'l-Mübârek onun hakkında "Yol kesicilik yapmam benim için Abdülkuddüs eş-Şâmî'den rivâyette bulunmaktan daha sevimlidir" demiş,[768] hatta bir rivâyette "kezzâb" ifadesini kullandığı[769] nakledilmiştir. Ayrıca kendisiyle ilgili bir hatırasını şöyle anlatmıştır:

> İki deve satın aldım, Abdülkuddüs eş-Şâmî'nin yanına vardım. "Mücâhid bize Abdullah b. Ömer'den rivâyet etti" dedi (ve bir hadis rivâyet etti.) Ben: "Ashâbımız bu hadisin Abdullah b. Abbâs'tan olduğu görüşündeler" dedim. O ise "Mücâhid İbn Abbâs'dan bir şey rivâyet etmemiştir. Mücâhid İbn Ömer'in mevlâsıydı." diye cevapladı. Bunun üzerine ben "İnnâ lillâh! Yol azığım ve devem Allah yoluna sadaka oldu!" dedim.[770]

Bu örnek, Abdülkuddüs b. Habîb'in, hadis rivâyeti konusunda, ehl-i hadîsin sahip olduğu donanım ve hassasiyete sahip olmadığına işaret etmektedir. Nitekim Haccâc el-A'ver (ö. 206/821) de onun, "Ruh taşıyan varlıkları hedef tutmayın (Onlara

[768] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 585; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 131; İbn Hacer, *Lisân,* V, 233.

[769] İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXVI, 422; Zehebî, *Mîzân*, II, 643; İbn Hacer, *Lisân,* V, 233.

[770] Ukaylî, *ed-Duafâ* (thk. Sirsâvî), IV, 26. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXVI, 422; İbn Hacer, *Lisân*, V, 234.

doğru atış yapmayın)/لا تتخذوا شيئا فيه الروح غرضا " hadisini[771] tashifli olarak, "Rüzgarı mal edinmeyin/لا تتخذوا شيئا فيه الروح عرضا"[772] anlamına gelecek şekilde okuduğunu aktarmıştır. Hakkındaki bu nakiller Abdülkuddüs'ün, -İsmâil b. Ayyâş'ın tenkidine ilave olarak- rivâyetleri açısından eleştirildiğini ve onun, hem sened hem de metin serdi konusunda kusurlu bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Abdülkuddüs eş-Şâmî, kendisiyle ilgili görüş bildiren diğer münekkidler tarafından da cerh lafızlarıyla anılmıştır. Yahyâ b. Maîn onun hakkında "hadisi matruhtur",[773] Fellâs "ilim ehli onun hadislerini terk etme konusunda icmâ etmiştir",[774] Ebû Hâtim ise "metrûku'l-hadîstir, doğru söylemiyordu"[775] yorumunda bulunarak hadislerinin metruk olduğuna işaret etmişlerdir. Buhârî de onun maklûb hadisler naklettiğini ifade etmiş[776] ve rivâyetlerine yönelik bir tenkidde bulunmuştur. Hakkındaki değerlendirmelere genel olarak bakıldığında muhaddislerin, Abdülkuddüs'ün rivâyetlerinin terk edilmesi noktasında genel bir görüş birliği içerisinde oldukları söylenebilir, ancak özellikle üçüncü asır münekkidlerinin açık tekzib ifadeleri kullanmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte İbn Hibbân, "sika ravilere nispetle hadis vaz' ettiğini/كان يضع الحديث على الثقات" söyleyerek[777] Abdülkuddüs'ü hadis vaz'ı ile anmıştır. Burada İbn Hibbân'ın, "يضع الحديث على الثقات" ifadesini "rivâyeti sahibinden başkasına nispet" anlamında kullanabildiği hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla bu tenkidinde metin vaz'ını kastetmemiş olması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte söz konusu tenkidin Abdülkuddüs hakkındaki diğer tenkidlerle uyum içerisinde olduğu belirtilmelidir.

[771] Bk. Müslim, "Sayd", 58; İbn Mâce, "Zebâih", 10; Nesâî, "Dahâyâ", 40.

[772] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 435; İbn Hacer, *Lisân*, V, 235.

[773] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 435.

[774] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 56; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 436.

[775] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 56; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXVI, 425.

[776] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 120; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 460; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXXVI, 424.

[777] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 131.

Abdülkuddüs eş-Şâmî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır.[778] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde on altı rivâyeti yer almakta, ayrıca Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında geçen Ebû Saîd eş-Şâmî'nin Abdülkuddüs b. Habîb olma ihtimali bulunmaktadır.[779] Ancak söz konusu rivâyet de bir başka rivâyet için şâhid olarak getirilmiştir. Bu durum, -Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i haricinde- rivâyetlerinin hadis kitaplarındaki yerinin çok az olduğunu göstermektedir.

5. Yahyâ b. Maîn'in Ömer b. Hârun el-Belhî'yi Tekzibi

Yahyâ b. Maîn, Ömer b. Hârun el-Belhî'yi (ö. 194/809-810), Ca'fer-i Sâdık'tan (ö. 148/765) semâ iddiasında bulunması sebebiyle tekzib etmiştir. Ömer b. Hârûn el-Belhî, Horasan bölgesinde yetişmiş, kıraat konusunda bilgili bir kimsedir. Yahyâ b. Maîn'in onu, "Ömer b. Hârun yalancıdır. Mekke'ye gittiğinde Ca'fer b. Muhammed[780] vefat etmişti. Ama ondan rivâyette bulundu" sözleriyle eleştirdiği[781] nakledilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Yahyâ b. Maîn, Ömer b. Hârun'un Ca'fer-i Sâdık'a ulaşmış olmasını mümkün görmemekte ve Ömer b. Hârun'un semâ iddiasına, likâlarının gerçekleşmediği karinesine dayanarak itiraz etmektedir. Kaynaklar incelendiğinde Yahyâ b. Maîn'in bu kanaate, Abdurrahmân b. Mehdî'den nakledilen bir bilgi ile ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Târîhu Bağdâd*'da kaydedildiğine göre, Yahyâ b. Maîn, talebelerinden Hüseyn b. Hibbân'a, Ömer b. Hârun ile beraber Nehrevân'a gittiğini ancak sonrasında onun durumunu anladığını ve kendisinden yazdığı şeyleri yaktığını anlatmış ayrıca onun hakkında "kezzâb-habîs, hadisi bir şey

---

[778] Müslim, *Sahîh*'inin mukaddimesinde bir rivâyetine hatalı olduğuna işaret etmek amacıyla yer vermiştir. Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 25.

[779] İbn Hacer söz konusu râvînin Muhammed b. Saîd el-Maslûb olduğunu söylemiştir (Bk. İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr*, II, 526.) Ancak onun Ebû Saîd künyesiyle anıldığına dair bir bilgi tespit edilememiştir. Abdülkuddüs'ün ise Ebû Saîd eş-Şâmî olarak anıldığı bilinmektedir.

[780] *Tehzîbü'l-Kemâl*'de Ömer b. Hârûn'un kendilerinden rivâyette bulunduğu kişiler arasında Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık'ın yer alması burada kastedilen kişinin Ca'fer-i Sâdık olduğunu göstermektedir. (Bk. *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 521.)

[781] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XL, 367; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 503. Bu bilgi İbn Hibban tarafından Mekke yerine Medine zikredilerek kaydedilmiştir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 91.

etmez" demiştir. Bunun üzerine Hüseyin b. Hibbân Yahyâ'ya "Onunla ilgili ne gördünüz?" diye sormuş ve şu cevabı almıştır:

> Abdurrahmân b. Mehdî, -ben kendisinden duymadım fakat ondan nakledildiği meşhurdur- şöyle demiş:
>
> Ömer geldi ve Ca'fer b. Muhammed'den rivâyette bulundu. Biz onun doğduğu ve Mekke'ye geldiği tarihe baktık, (anladık ki) Ömer Mekke'ye gelmeden Ca'fer b. Muhammed vefat etmiş![782]

Yahyâ b. Maîn'in, tekzibinde Abdurrahmân b. Mehdî'den nakledilen[783] bilgiye dayandığını gösteren bu anlatımda aynı zamanda onun bu bilgiyi Abdurrahmân'dan bizzat işitmediğini ancak bunun meşhur bir bilgi olduğunu kaydettiği de görülmektedir. Burada, Abdurrahmân b. Mehdî'den nakledilen herhangi bir tekzib olmamasına rağmen Yahyâ b. Maîn'in aynı bilgiyi tekzib hükmüne karine olarak vermesi dikkat çekicidir. Bu durum, münekkidlerin tekzib hükmü vermede farklı yaklaşımlara sahip olduğuna işaret eden bir örnek olarak yorumlanabilir. Ancak günümüze ulaşmamış tenkid metinleri bulunabileceğinden konu hakkında kesin bir yargıya ulaşmak mümkün değildir.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde, Abdullah b. el-Mübârek'in de Ömer b. Hârun'u Ca'fer-i Sâdık'tan rivâyette bulunması sebebiyle tenkid ettiği nakledilmiştir.[784] Ayrıca *Târîhu Bağdâd*'da yer alan bir nakilde İbnü'l-Mübârek'in onun hakkında "kezzâb" dediği ifade edilmektedir.[785] Bu tenkidlerin ayrı metinler ve ayrı nakiller olarak gelmeleri sebebiyle İbnü'l-Mübârek'in tekzibinin bu sebebe dayandığını söylemek kesin olarak mümkün olamamaktadır, ancak yine de bunu "muhtemel bir tekzib gerekçesi" olarak değerlendirmek ve tekzibinin bu gerekçeye dayanmış olabileceğini bir ihtimal olarak kaydetmek mümkündür. Ayrıca Zehebî,

---

[782] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 18; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XLV, 368-369; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 528.

[783] Kuteybe b. Saîd, İbn Mehdî'nin Ömer b. Hârun hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğuna dair bir nakilde bulunmuştur ancak Zehebî İbn Mehdî'nin onu itham ettiğine dair bilginin pek çok tarikten geldiğini söyleyerek bu nakli tenkid etmiştir. (Bk. Zehebî, *Siyer*, IX, 274.)

[784] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 141. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLV, 366; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 443.

[785] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 19.

İbnü'l-Mübârek'ten nakledilen tenkidin isnadında kopukluk olduğunu ve sahih olmadığını söylemiştir.[786]

Ömer b. Hârun, Cerîr b. Abdilhamid (ö. 188/804) tarafından, rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle de tekzibe uğramıştır. Ukaylî'nin *ed-Duafâ'*sında kaydedildiğine göre Cerîr'e Ömer b. Hârun'un, Kâsım b. Mebrûr'dan, "Cibrîl Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'e geldi ve 'Bu kâtibin (yani Muâviye) güvenilirdir' dedi" diye rivâyet ettiği haber verilince Cerîr, "Ona git ve 'yalan söyledin' de" cevabını vermiştir.[787] Görüldüğü üzere Cerîr burada, Muâviye'yi öven söz konusu rivâyetin Kâsım b. Mebrûr vasıtasıyla naklini yalan olarak değerlendirmektedir. Ancak söz konusu tekzibde gerekçenin açık olmadığı belirtilmelidir.[788] Bununla birlikte Cerîr'in sözleri, Ömer b. Hârun'un semâ iddiasına ilave olarak rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle de tekzib edildiğini göstermektedir.

Ömer b. Hârun el-Belhî, kendisiyle ilgili değerlendirmede bulunan münekkidlerin çoğu tarafından tenkid edilmiş bir râvîdir. Bununla birlikte, bazı münekkidlerin onun hakkında daha olumlu yorumlarda bulundukları görülmektedir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "ondan çok şey yazdım ama hiçbir şey rivâyet etmiyorum",[789] İbnü'l-Medînî "cidden zayıf"[790] değerlendirmesinde bulunmuş, Ebû Hâtim, İbnü'l-Mübârek'in onu tenkid ettiğini ve hadisinin yok hükmünde olduğunu (فذهب حديثه) belirtmiş"[791] Sâlih Cezera "kezzâb" demiş,[792] İbn Hibbân da "rivâyetleri arasındaki münkerler Yahyâ b. Maîn'in söylediği şeyin doğru olduğuna işaret ediyor"[793] sözüyle Yahyâ b. Maîn'in verdiği hükmü isabetli bulduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Kuteybe b. Saîd'in onu tevsik ettiği ve onun Mürcie'ye karşı sert ve

---

[786] Bk. Zehebî, *Siyer*, IX, 271.

[787] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 59; Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XLV, 367; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 526.

[788] Nitekim Cerîr'in, Ömer b. Hârûn'u, bu rivâyetin râvîsi olmak dışında vaz' veya kalb gibi kusurlarla itham edip etmediği açık değildir.

[789] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 141.

[790] Zehebi, *Mîzân*, III, 228.

[791] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 141.

[792] Zehebi, *Mîzân*, III, 228.

[793] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 91.

kıraat konusunda çok bilgili bir kimse olduğunu söylediği nakledilmiştir.[794] Bu yorumun, onun rivâyet ehliyetini ele almaktan çok itikâdî görüşleri açısından güvenilir bir kişi olduğunu ortaya koyduğu düşünülebilir. Ancak Buhârî'nin, "Peygamber (s.a.) sakalını tıraş ederken sakalının eninden ve boyundan alırdı" rivâyeti hakkında söyledikleri, onu rivâyetleri açısından tevsik eder görünümdedir. Tirmizî, *Sünen*'inde söz konusu hadisi Ömer b. Hârun'un bulunduğu bir tarikle kaydettikten sonra Buhârî'nin, "Ömer b. Hârun mukâribu'l-hadîstir, bu hadis dışında aslı olmayan -veya rivâyetinde tek kaldığı- bir hadis bilmiyorum"[795] yorumunda bulunduğunu ifade etmiştir. Buhârî'nin bu yorumunun, İbn Hibbân'ın -yukarıda kaydedilen- değerlendirmesinden oldukça farklı olduğu görülmektedir. Zehebî ise "Zayıflığına ve münker rivâyetlerinin çokluğuna rağmen ilim kaynaklarından (أوعية العلم) biridir. Kasıtlı olarak bâtıl rivâyette bulunanlardan olduğunu sanmıyorum" diyerek[796] rivâyetle alakalı kusurlarını kasıtlı olarak yapmadığı kanaatinde olduğunu belirtmiş, her iki münekkidin arasında bir yol tutmuştur. Netice itibariyle kendisiyle ilgili tenkidler daha yoğun olmakla birlikte, Ömer b. Hârun'un, hakkında ihtilaf edilen râvîlerden olduğu söylenebilir. Rivâyetleri tenkide uğramış olmasına rağmen münekkidlerin bazısına göre onun, hadisin senedine veya metnine kasıtlı olarak müdahalede bulunan kimselerden sayılmadığı anlaşılmaktadır.

Ömer b. Hârun el-Belhî'nin, Tirmizî'nin *Sünen*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır. Tirmizî rivâyetlerden birini destekleyici bir tarik olarak getirmiş,[797] diğeri hakkında garîb yorumunda bulunmuş ve Buhârî'nin Ömer b. Hârûn hakkındaki "mukâribu'l-hadîs" değerlendirmesini zikretmiştir.[798] İbn Mâce'nin *Sünen*'inde ise bir rivâyeti bulunmaktadır.[799] Bûsirî rivâyete ait değerlendirmesinde Ömer b. Hârun'un Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edildiğine işaret etmiştir.[800] Dolayısıyla Kütüb-i sitte'deki rivâyetlerinin oldukça az olduğu söylenebilir. Bunun haricinde İbn

[794] Bk. *Zehebî, Târîhu'l-İslâm*, IV, 1174.

[795] Tirmizî, "Edeb", 17. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXI, 530; Zehebî, *Siyer*, IX, 273.

[796] Zehebi, *Mîzân*, III, 229.

[797] Tirmizî, "Zekât", 35.

[798] Tirmizî, "Edeb", 17.

[799] İbn Mace, "Ticârât", 5.

[800] Bûsirî, *Misbah*, III, 9.

Huzeyme'nin *Sahîh*'inde bir, Beyhakî'nin *Sünen*'inde dört, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ise iki rivâyeti bulunmaktadır. Zehebî *el-Müstedrek*'te geçen rivâyetlerden birini, Ömer b. Hârun'un Yahyâ b. Maîn tarafından tekzib edildiğine[801] diğerini ise Ömer b. Hârun'un za'fı konusunda icmâ edildiğine[802] değinmek suretiyle eleştirmiştir. İbn Ebî Şeybe ise *el-Musannef*'inde elli iki rivâyetini zikrederek tespit edilebildiği kadarıyla rivâyetlerine en çok yer veren musannif olmuştur.

6. Ali b. el-Medînî'nin İshak b. Bişr el-Buhârî'yi Tekzibi

Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848-49) Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr el-Buhârî'yi[803] (ö. 206/821-822) tekzibi, semâ etmediği kişiden rivâyette bulunma gerekçesine dayanmaktadır. Ali b. el-Medînî onun hakkında "Yalancıdır, İbn Tâvus'dan (ö. 132/749-750) rivâyette bulunuyordu. İbn Uyeyne'ye geldiler ve onun yaşını haber verdiler. (Anlaşıldı ki) İbn Tâvûs, o doğmadan önce vefat etmişti" sözleriyle tekzibde bulunmuştur.[804] Burada İbnü'l-Medînî'nin, İshak b. Bişr'in semâ iddiasına, "likânın mümkün olmadığı" karinesine dayanarak itirazda bulunduğu görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla hadisle meşgul olan kimseler onun İbn Tâvûs'dan rivâyette bulunmasını makul görmemiş ve durumu İbn Uyeyne'ye arz ederek semâ iddiasının doğru olup olmadığını tahkik etmişler ve neticede iddiasının doğru olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. İshak b. Mansur el-Kevsec de İshak b. Bişr'in, İbn Tâvûs'dan rivâyette bulunmasını bahis konusu etmiş ve şu tenkidi dile getirmiştir:

> Ebû Huzeyfe bize geldi, İbn Tâvûs ve tâbiûnun büyüklerinden, Humeyd et-Tavîl'den önce vefat etmiş kişilerden rivâyette bulunuyordu. Biz ona "Sen Humeyd et-Tavîl'den (ö. 143/760) hadis yazdın mı? diye sorduk. İrkildi ve "Geldiniz de benimle alay mı ediyorsunuz? Dedem bile Humeyd'i görmedi" dedi. Biz de ona "Sen Humeyd'den daha önce vefat etmiş

[801] Hâkim *el-Müstedrek*, IV, 98.

[802] Hâkim *el-Müstedrek*, I, 356.

[803] İshak b. Bişr'in, Bed'ü'l-halk konusuyla alakalı bir tasnifinin olduğu ifade edilmiştir. Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 337.

[804] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 338; Zehebî, *Siyer*, IX, 479.

> kişilerden rivâyette bulunuyorsun!" dedik. Böylece onun zayıf olduğunu ve ne söylediğini bilmediğini anladık.[805]

Görüldüğü üzere İshak el-Kevsec de İshak b. Bişr'in İbn Tâvûs ile görüşmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Ancak dikkat edilirse aynı kusura değinmekle birlikte İshak b. Bişr hakkında bir tekzib ifadesi kullanmamıştır. "Biz onun zayıf olduğunu anladık" tenkidiyle yetinmiştir. Onun bu değerlendirmesi, münekkidlerin tekzib hükmü vermede birbirlerinden farklı üslûp ve metodlara sahip olduklarını gösteren örneklerden biridir. Çünkü İshak el-Kevsec, İshak b. Bişr'in görüşmediği bir kimseden rivâyette bulunmasını "zayıflık" olarak yorumlarken Ali b. el-Medînî bir "tekzib gerekçesi" addetmiştir. Ayrıca Ahmed b. Seyyâr da (ö. 268/881-882) İshak b. Bişr'in, karşılaşmadığı kişilerden rivâyette bulunduğunu vurgulamakta,[806] bununla beraber asılsız bazı haberler rivâyet ettiğini de söylemektedir. Ahmed b. Seyyâr'ın bu tenkidi İshak b. Bişr'in, semâ iddiasına ilave olarak asılsız haberler nakletmekle de itham edildiğini göstermektedir. Onu semâ iddiası gerekçesiyle tekzib eden Ali b. el-Medînî'nin, tenkidini dile getirirken rivâyetleriyle alakalı bu hususu göz önünde bulundurup bulundurmadığına dair kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da bazı münekkidlerin onunla ilgili değerlendirmelerinde rivâyetlerinin durumunu bahis konusu ettikleri ifade edilmelidir.

İshak b. Bişr, kendisiyle alakalı değerlendirme yapan muhaddislerin pek çoğu tarafından tenkid edilmiş bir kimsedir. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin onun hakkında "kezzâb" dediği aktarılmış[807] ancak tekzib sebebine dair bir açıklama tespit edilememiştir. Müslim ise "insanlar onun hadisini terk ettiler" yorumunda bulunmuştur.[808] Ayrıca İbn Adî, İshak b. Bişr'in rivâyetlerinin hem isnad hem metin açısından münker olduğunu ifade etmektedir.[809] İbn Hibbân[810] ve Ebû Saîd en-

[805] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 135; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 337; Zehebî, *Mîzân*, I, 185.

[806] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 336; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 28.

[807] İbn Hacer, *Lisân*, II, 46.

[808] Müslim, *el-Künâ*, I, 265.

[809] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 176. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, II, 46.

[810] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 135.

Nakkâş[811] ise onu hadis vaz'ıyla anmıştır. Dolayısıyla kendisi hakkında, semâ iddiasından daha ağır tenkid gerekçelerinin de söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

İshak b. Bişr'in Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almaktadır. Hâkim bu iki rivâyetle ilgili yorum yapmamakla beraber Zehebî rivâyetlerden biri için "bunun mevzû olduğunu zannediyorum" demiş,[812] diğer rivâyeti de senedinde İshak b. Bişr ve Mukâtil b. Süleyman'ın yer alması sebebiyle eleştirmiştir.[813]

7. Ebû Mus'ab Ahmed b. el-Kâsım ez-Zührî'nin Abdülaziz b. Yahya'yı Tekzibi

Medîne fukahâsından Ebû Mus'ab Ahmed b. el-Kâsım ez-Zührî[814] (ö. 242/857) Abdülaziz b. Yahyâ el-Medenî'yi (ö. 231-240/845-855) Süleyman b. Bilâl'den (ö. 172/788) rivâyette bulunması sebebiyle tekzib etmiştir. Kaynaklarda Abdülaziz b. Yahyâ'nın, Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb, Saîd b. Beşîr gibi kimselerden rivâyette bulunduğu, ayrıca İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını rivâyet ettiği belirtilmektedir.[815] İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a er-Râzî'ye Abdülaziz b. Yahyâ'nın durumunu sorduğunu ve şu cevabı aldığını kaydetmiştir:

> Doğru söylemiyor. Durumunu İbrâhim b. el-Münzir'e sorduğumda İbrahim onu tekzib etmişti. Ebû Mus'ab'a "O, Süleyman b. Bilâl'den rivâyette bulunuyor" diye sorduğumda ise "Yalan! Ben kendisinden büyük olmama rağmen onunla (Süleyman'la) karşılaşmadım" diye cevap vermişti.[816]

---

[811] İbn Hacer, *Lisân*, II, 46.

[812] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 352.

[813] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 356.

[814] Fıkıh ve hadis konusunda bilgili, Medîne kadılığında bulunmuş bir kimsedir. İmam Malik'ten *Muvatta*'ı semâ ettiği kaydedilmiştir. Kütüb-i sitte'nin tamamında rivâyetleri yer almaktadır. (Bk. Zehebî, *Siyer*, XI, 436.)

[815] Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 218; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 363.

[816] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 400; Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 219.

Görüldüğü üzere bu nakilde üç münekkide ait değerlendirme bir arada yer almaktadır. Ebû Zür'a önce kendi kanaatini zikretmiş, ardından İbrâhim el-Münzir'in onu tekzib ettiğini ifade etmiş sonra ise Ebû Mus'ab'ın müfesser tekzibine yer vermiştir. Bu müfesser tekzibe göre Ebû Mus'ab, Abdülaziz'in Süleyman b. Bilâl ile karşılaşmasını mümkün görmemekte ve semâ iddiasına, "likâ imkânının bulunmadığı" gerekçesiyle itiraz ederek Abdülaziz'i yalanlamaktadır. Bu kanaatini de kendisinin yaşça büyük olmasına rağmen Süleyman b. Bilâl ile görüşmemiş olmasına dayandırmıştır.

Abdülaziz b. Yahyâ, diğer pek çok muhaddis tarafından da tenkid edilmiş bir kimsedir. Buhârî'nin onun hakkında "ehl-i hadisten değildi, hadis vaz' ediyordu" dediği nakledilmiştir. Ancak Buhârî'den gelen bu tenkid, erken dönem kaynaklarında tespit edilememektedir. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ve sonrasındaki bazı eserlerde kaydedilmiştir.[817] Ukaylî ise "Sika ravilerden bâtıl hadisler rivâyet ediyor" demiş ve onun, Mâlik ve diğer bazı muhaddislerden, mütekaddim dönem râvîleri vasıtasıyla bilinmeyen hadisler iddia ettiğini[818] söyleyerek rivâyetleri açısından tenkidde bulunmuştur. Ukaylî ayrıca Abdülaziz'in Leys b. Sa'd'dan naklettiği iki rivâyete değinmiş ve tenkidini bu örnekler üzerinden açıklamıştır. Birinci hadis için "lafzı farklı olmakla birlikte başka isnadla rivâyet edilmiştir" yorumunu yapmış, ikinci hadis için ise "hiçbir sika râvîden aslı bulunmamaktadır" demiştir.[819] Ukaylî'nin bu değerlendirmeleri Abdülazîz b. Yahyâ'nın rivâyetler üzerinde kalb yaparak sika râvîlerden rivâyet ettiği yahut zaten maklûb olan rivâyetleri, asıl duyduğu kişiyi atlayarak naklettiği ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim İbn Adî de Abdülaziz b. Yahyâ'nın Mâlik ve Süleyman b. Bilâl'den mahfuz olmayan rivâyetler naklettiğini söylemiş ve "insanların hadisini çalıyor" yorumunda bulunmuştur.[820] Abdülaziz hakkında kaydedilen tüm bu değerlendirmeler, onun semâ iddiasına ilave olarak bazı

[817] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 219; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 873; Buhârî'den nakledilen bu tenkid daha erken kaynaklarda tespit edilememiştir. *Târîhu'l-İslâm*'ı tahkik edenlerden Beşşâr Avvâd Ma'rûf bu ifadeyi bulamadığına işaret etmekte; diğer muhakkik et-Tedmürî de Buhârî'nin *Târîh*'lerinde bu ifadeyi bulamadığını söylemektedir. (Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (thk. et-Tedmürî), XVII, 256.)

[818] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 509.

[819] Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 510.

[820] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 543.

ağır kusurlarla da anıldığına işaret etmektedir. Ebû Hâtim ise bir rivâyette "zayıf", bir rivâyette "ben ondan rivâyet etmiyorum" yorumunda bulunarak[821] sebebini açıklamadan onun güvenilir bir râvî olmadığını belirtmiştir. Ancak Hâkim en-Nîsâbûrî'nin "Sadûk bir ravidir. Mâlik'ten rivâyetleri konusunda müttehem değildir" diyerek,[822] tespit edilebildiği kadarıyla Abdülaziz hakkındaki en olumlu yorumu yaptığı ve diğer münekkidlere göre farklı bir tavır sergilediği ifade edilmelidir.

Abdülaziz b. Yahyâ'nın Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bu rivayetlerden biri ile ilgili olarak "sahîhu'l-isnâd" yorumunda bulunmuş ancak Zehebî telhisinde Abdülaziz'in sika olmadığını ifade etmiştir.[823] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise bir rivâyeti bulunmaktadır. Bu tablo, Abdülaziz b. Yahyâ'ya ait rivâyetlerin hadis kaynaklarındaki yerinin son derece sınırlı olduğunu göstermektedir.

B. SEMÂ ETMEDİĞİ HABERİ RİVÂYET ETME

Bu başlık altında "semâ etmediği haberi rivâyet etme" gerekçesine dayanan üç tekzib incelenecektir. Söz konusu tekziblerden biri Yahyâ b. Maîn tarafından diğer ikisi ise Ahmed b. Hanbel tarafından dile getirilmiştir. Ancak Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in dile getirdiği bu tekzibler arasında mahiyet itibariyle farklılık bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn'in haberin semâ edilmemiş olduğunu ifade eden tekzibinin, aslen haberin isnad edilen şahsa ait olmadığına dair de bir tenkid içerdiği Ahmed b. Hanbel'in itirazlarının ise böylesi bir tenkid içermeyip yalnızca haberin semâen alındığı iddiasına yönelik birer itiraz olduğu görülmektedir. Bununla beraber kendisinin yönelttiği her iki tekzibe de itiraz edilmiştir. Bu durum, bazı münekkidlerin, râvîleri "belli bir hadisi" semâ etmemiş olmaları gerekçesine dayanarak tekzib etme konusuna mesafeli durduklarına işaret etmektedir. Ayrıca "Bu hadisi filan şeyhten semâ etmediler" mahiyetindeki bir karinenin bazı münekkidler nazarında zayıf bir karine olarak görüldüğü de anlaşılmaktadır.

---

[821] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 400.

[822] Zehebî, *Mîzân*, II, 636;

[823] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 61.

1. Yahyâ b. Maîn'in Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'i Tekzibi

Yahyâ b. Maîn, Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'i (ö. 241-250/855-865) "Ben ilmin şehriyim, Ali ise kapısıdır" rivâyetini Ebû Muâviye'den (ö. 195/810-811) rivâyet etmesi sebebiyle tekzib etmiştir. Ebû Zür'a hadiseyi şöyle aktarmaktadır.

> Nice kimsenin ayıbı Ebû Muâviye > A'meş > Mücâhid > İbn Abbâs'tan nakledilen "Ben hikmetin şehriyim, Ali ise kapısıdır" hadisi sebebiyle ortaya çıktı. Bağdât'ta, kendisine Ömer b. İsmâil b. Mücâlid denen bir şeyhe gitmiştik. Bize, içerisinde Mücâlid, Beyân ve diğer bazı kimselerden düzgün hadislerin bulunduğu, babasına ait bir defter çıkardı. İkindi vaktine kadar yazdık. O da bize okudu. Ne zaman ki kalkmaya davrandık, "Bize Ebû Muâviye, A'meş'ten bu hadisi rivâyet etti" dedi. Ben: "Hepsi bir kerede olmasın" dedim, ardından Yahyâ b. Maîn'e gidip durumu kendisine anlattım, Dedi ki: Ona şöyle söyle: 'Ey Allâh düşmanı! Sen bu hadisi Ebû Muâviye'den yazmışsın, Sen Ebû Muâviye'den Bağdât'ta iken hadis yazmışsın da Ebû Muâviye bu hadisi ne zaman Bağdât'ta rivâyet etmiş?[824]

Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn, Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'i, Ebû Muâviye'nin, söz konusu hadisi Bağdât'ta rivâyet etmediği bilgisine dayanarak tekzib etmiştir. İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde yer alan bir nakilde ise "Ben Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'i gördüm. Hadisi bir şey etmez. O yalancı, kötü ve bozuk bir adam. Ebû Muâviye > A'meş > Mücâhid > İbn Abbâs tarikiyle Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'den 'Ben ilmin şehriyim. Ali ise kapısıdır' haberini rivâyet etti. Bu ise aslı olmayan bir hadistir" dediği[825] nakledilmektedir. Burada Yahyâ b. Maîn'in, söz konusu rivâyetin asılsız olduğuna değindiği görülmektedir. Bu durum, onun Ömer b. İsmâil hakkında tekzib hükmü verirken sadece "semâen alınmamış bir hadisin semâa delâlet eden bir lafızla rivâyet edilmesi" meselesine değil, "asılsız bir rivâyetin, onu rivâyet etmediği bilinen bir râvîye nispeti" meselesine de dayandığını düşündürmektedir. Öte yandan söz konusu hadisin pek çok zayıf râvî tarafından rivâyet edildiği bilinmektedir. Hatta İbn Adî *el-Kâmil*'inde, bu rivâyeti Ebû Muâviye'den nakleden kişinin aslen Ebü's-Salt el-Herevî olduğunu söylemiş ve Ebû Muaviye'den rivâyet eden diğer râvîlerin Ebü's-Salt'tan çalmış olduklarına dair bir

---

[824] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 236. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* XIII, 40; İbn Hacer, *Tehzîb,* VII, 427.

[825] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* VI, 99

kanısı bulunduğunu ifade etmiştir.[826] Dolayısıyla rivâyetin Ebû Muâviye'ye nispeti konusundaki sorumluluğun Ömer b. İsmâil'e ait olmadığına işaret etmiştir.

Münekkidlerin Ömer b. İsmâil ile ilgili değerlendirmelerine bakıldığında hakkındaki en ağır tenkidin Yahyâ b. Maîn tarafından yöneltilmiş olduğu görülmektedir. Kendisini Yahyâ b. Maîn dışında tekzib eden bir muhaddis de tespit edilememiştir. Ebû Hâtim er-Râzî onun "daîfu'l-hadîs" olduğunu söylemiş[827] Nesâî ise "sika değil, metrûku'l-hadîstir" yorumlarında bulunarak[828] kendisini tenkid etmiştir. Bununla beraber Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "doğru söylediğini zannediyorum" dediği aktarılmış,[829] İbn Hibbân da "rivâyette hata edenlerdendir, rivâyette teferrüd ettiği zaman kendisiyle ihticâc edilme durumundan çıkmıştır, fakat sika râvîlere muvafakat ettiği rivâyetlerde -eğer ehil birisi incelediyse- bir sakınca görmem" değerlendirmesinde bulunarak[830] rivâyetle ilgili kusurlarını hata etmesine bağlamıştır.

Ömer b. İsmâil b. Mücâlid'in, *Sünen-i Tirmizî*'de beş rivâyeti bulunmaktadır.[831] Tirmizî bu hadislerden biri hakkında "hasen sahih",[832] biri hakkında "hasen sahih garib",[833] ikisi hakkında ise "hasen garib",[834] değerlendirmesinde bulunmuştur. Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inde ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında birer rivâyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis kaynaklarındaki yerinin oldukça az olduğu görülmektedir. Bununla beraber Tirmizî'nin, Ömer b. İsmâil'in rivâyetleri ile ilgili değerlendirmeleri, onun kanaatinin de Yahyâ b. Maîn'e göre oldukça olumlu olduğunu göstermektedir.

---

[826] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 434. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 182.

[827] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 99

[828] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 189. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 41.

[829] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 99.

[830] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 92.

[831] Tirmizî, "Daavât, 28; "Zühd", 39; Sıfatü'l-kıyâme", 54; "Tefsir", 34; "Menâkıb", 16.

[832] Tirmizî, "Daavât, 28

[833] Tirmizî, "Zühd", 39;

[834] Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 54; "Tefsir", 34

2. Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ el-Hımmânî'yi Tekzibi

Ahmed b. Hanbel, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdirrahmân el-Hımmânî'yi (ö. 228/843) أَبْرِدُوا بِالصَّلَاةِ hadisini kendisinden semâ ettiğini iddia etmesi gerekçesiyle tekzib etmiştir. Tanınmış bir muhaddis olan[835] Yahyâ el-Hımmânî'nin, Kûfe'de müsned telif eden ilk kişi olduğu ifade edilmiştir.[836] Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasına, Yahyâ el-Hımmânî'nin kendisinden, İshak el-Ezrak > Şerîk > Beyân > Kays > Muğîre b. Şu'be > Nebî (s.a.) isnadıyla أَبْرِدُوا بِالصَّلَاةِ hadisini[837] rivâyet ettiğini söyleyince Ahmed b. Hanbel, "Yalan söyledi, ben bu hadisi ona rivâyet etmedim" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Abdullah, Yahyâ el-Hımmânî'nin, "bu hadisi ondan (Ahmed b. Hanbel'den) İsmâil b. Uleyye'nin kapısında müzâkere esnasında duydum" dediğinin anlatıldığını ifade etmiş, Ahmed b. Hanbel ise "Yalan söyledi, ben bu hadisi İshak el-Ezrak'tan daha sonraları işittim, ben o zamanlar, gençler bana sorana kadar bu hadisin garib olduğunu bilmiyordum" demiş ve "Biz İbn Uleyye'nin kapısında karşılaştığımız dönemlerde[838] fıkıh ve bâblar üzerinde müzâkere yapıyorduk, o günlerde müsnedle ilgili müzâkere yapmıyorduk" açıklamasını yapmıştır. Abdullah, onun Şerîk'ten naklettiği bir diğer rivâyetten bahsedince de "biz zaten onun hadis hırsızlığı yaptığını veya hadis devşirdiğini biliyorduk" sözleriyle Yahyâ el-Hımmânî'yi tenkid etmiştir.[839]

---

[835] Bk. Zehebî, *Siyer*, X, 527.

[836] İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 621; Zehebî, *Mîzân*, IV, 392.

[837] Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 250.

[838] Bazı rivâyetlerde قال أبي وقت التقينا ifadesi, وقال أي وقت التقينا "Ne zaman görüşmüşüz?" olarak geçmektedir.

[839] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), III, 40. Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ el-Hımmânî'yi tenkidi pek çok ricâl kaynağında farklı tariklerle ve bazı farklı lafızlar ve ayrıntılarla gelmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel vasıtasıyla gelen metinlerde Ahmed b. Hanbel'in "kezebe" lafzını açıkça kullandığı kaydedilirken (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 169; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 257); Ebû Dâvûd vasıtasıyla gelen metinlerde ise Ahmed b. Hanbel bunu münker gördü lafızlarıyla anlatılmış olduğu zikredilmelidir. (bk. Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, 296; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 256; Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 424.) Burada tespit edilen en erken kaynak olan *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'deki rivâyet tercih edilmiştir.

Bu nakilde Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ el-Hımmânî'yi iki kere "yalan söyledi" diyerek tekzib ettiği görülmektedir. Bunlardan birincisinde itiraz ettiği nokta, onun söz konusu hadisi kendisinden rivâyet etmesi, ikincisinde itiraz ettiği nokta ise o hadisi kendisinden duyduğunu iddia etmesidir. Burada öncelikle birinci tekzib üzerinde durulacaktır. Görüldüğü üzere bu tekzibde "râvînin görüşmediği bir şeyhten rivâyette bulunması" veya "hadis talebiyle tanınmaması" gibi bir durum söz konusu değildir. Sadece belli bir hadisi, usûlüne uygun şekilde semâ etmemiş olmasına rağmen rivâyet etmesi gerekçe gösterilmiştir. Burada, bahis konusu hadisin, metni açısından sahih hadisler arasında olduğuna da dikkat çekmekte fayda bulunmaktadır.[840] Yine bu hadisin Ahmed b. Hanbel'e veya seneddeki diğer râvîlere nispeti noktasında da bir problem bulunmamaktadır. Nitekim hadis aynı senedle Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde yer almaktadır.[841] Dolayısıyla buradaki tekzib sebebinin doğrudan rivâyet serdinde usûlsüzlük ile alakalı olduğu ortadadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Yahyâ el-Hımmânî ile ilgili bir başka değerlendirmesinde "Hadis taleb etmiş ve semâ etmiş biridir, eğer semâ ettikleriyle yetinseydi bu ona yetecekti" diyerek[842] semâ ettiği hadislerle yetinmemesine değinmiş, onunla alakalı meselenin semâ etmediği hadisleri rivâyet etmesi olduğuna işarette bulunmuştur. İkinci tekzib ise Yahyâ el-Hımmânî'nin bu hadisi İsmâil b. Uleyye'nin kapısında müzâkere esnasında duyduğunu söylemesine yönelik bir itiraz mahiyetindedir. Ahmed b. Hanbel buna delil olarak da, kendisinin bu hadisi İshak el-Ezrak'tan daha sonraları semâ etmiş olmasını göstermiştir. Ancak ricâl kaynaklarında Yahyâ el-Hımmânî'ye ait bölümlerin oldukça geniş olduğu ve özellikle Ahmed b. Hanbel'in onu tenkidine dair farklı tariklerle pek çok naklin kaydedilmiş olduğu ifade edilmelidir. Hatta bunlardan birinde Ahmed b. Hanbel'in "Ben ona bu hadisi rivâyet ettiğimi bilmiyorum, belki müzakere esnasında duymuş olabilir" dediği nakledilmiştir.[843] Bu anlamda öncelikle, Ahmed b. Hanbel'den gelen söz konusu tekziblerin, "aslın fer'i inkârı" mahiyetinde tekzibler olduğuna değinilebilir. "Özel Bağlamda Dile Getirilen Tekzibler" başlığı altında kaydedildiği üzere, İbnü's-Salâh konuyu *Ulûmu'l-*

[840] Hadisin farklı rivâyetleri için bk. Buhârî, "Mevâkît", 9; "Bed'ul-halk", 10; Müslim, "Mesâcid", 180, 181.

[841] Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 250.

[842] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 258; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 245.

[843] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 256; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 423.

hadîs'inde ele almış ve hocanın, talebesi tarafından kendisine nispet edilen rivâyeti inkâr etmesinin, her iki tarafın güvenilir olması durumunda talebenin adaletini tamamen düşüren bir etkiye sahip olmadığını belirtmiştir.[844] Bu durumda, söz konusu tekzibin geçerli olup olmadığına dair değerlendirme yapabilmek için İbnü'l-Hımmânî ile ilgili diğer kanaatleri de incelemek gerekmektedir.[845]

Yahyâ el-Hımmânî, Ahmed b. Hanbel dışındaki pek çok muhaddis tarafından da semâ etmediği hadisleri rivâyet etmesi sebebiyle tenkid edilmiş bir kimsedir. İbnü'l-Mübârek'in talebelerinden Kûfeli muhaddis Hasan b. Rebi' (ö. 220-221/835-836), Yahyâ el-Hımmânî'nin kendisine İbnü'l-Mübârek'ten iki hadis sorduğunu sonra ise bu iki hadisi İbnü'l-Mübârek'in kendisinden rivâyet ettiğine dair bir bilgi aldığını ifade etmiştir.[846] İsmâil b. Mûsâ da (ö. 245/859-860) Yahyâ el-Hımmânî'nin kendisine, Şerîk'e (ö. 177/794) ait bazı hadisleri sorduğunu sonrasında bunları Şerîk'ten rivâyet ettiğini söylemiş, ardından el-Hımmânî hakkında "kezzâb" değerlendirmesinde bulunmuştur.[847] Dârimî (ö. 255/869) ise hacca gitmeden önce kitaplarını Yahyâ el-Hımmânî'ye emanet ettiğini, geri döndüğünde ise kitaplarının bağlarını çözülmüş olarak bulduğunu söylemiş ve Yahyâ el-Hımmânî'nin Süleyman b. Bilal'e (ö. 177/793-794) ait rivâyetleri alıp kendi kitabına eklediğine dair bir kanısı olduğunu ifade etmiştir.[848] Bu nakiller, Yahyâ el-Hımmânî'nin, geniş bir rivâyet birikimine sahip olmasına rağmen hadis rivâyetiyle alakalı temel kaidelere riâyet etmeyen bir kimse olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Hatta bu sebeple bazı

[844] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 144.

[845] Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'dan gelen bir başka nakilde, Ahmed b. Hanbel'in, Yahyâ el-Hımmânî'ye ait rivâyetleri terk etmesi, onun bir başka semâ iddiasına bağlanmıştır. Buna göre Abdullah'a, Yahyâ el-Hımmânî'nin hadislerinin, Ahmed b. Hanbel'den rivâyet ettiği ilgili hadis sebebiyle mi terk edildiği sorulmuş, o ise sebebin bu olmadığını, onun Kureyş b. Hayyân'dan bir hadis tahdîs ettiğini, Kureyş'in ise o Basra'ya girmeden önce vefat etmiş olduğunu söylemiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in bu nakli, el-Hımmânî'nin hadislerinin terk sebebini farklı bir gerekçeye bağlamakla birlikte bu gerekçe de esasen semâ iddiasına itiraz mahiyetinde olduğu için yukarıda zikredilen bulguları desteklemektedir.

[846] İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 248.

[847] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 169.

[848] Bk. Ukaylî *ed-Duafâ*, IV, 412.

münekkidler tarafından tekzib derecesine varan tenkidlere muhatap olmuştur.[849] Ancak dikkat edilirse bu tenkidlerde, el-Hımmânî'nin rivâyet ettiği hadislerin isnâd ettiği kimselere ait olmadığı veya onun, rivâyetlerin senedleri ve metinleri üzerinde değişiklik yaptığı söylenmemektedir yani kendisi ile ilgili tenkidler hadis uydurma ve kalb gerekçelerine dayanmamaktadır. Tenkide uğradığı noktanın, usûlüne uygun şekilde elde etmediği hadisleri rivâyet etmesi olduğu anlaşılmaktadır. Musul şehri muhaddislerinden İbn Ammâr el-Mevsilî'nin (ö. 242/856-857), onun hadislerinin sâkıt olma sebebini "Ehl-i Kûfe'de, ehl-i Medîne'de veya hadis beldelerinden birinin ehlinde güzel garîb bir hadis (حديث جيد غريب) olmasın, onu rivâyet ediyor, bu iş böyle olur" diyerek[850] açıklaması da bu hususa işaret etmektedir. Yahyâ el-Hımmânî hakkında dile getirilen bu tenkidler, durumunun pek çok muhaddis tarafından bilindiğine işaret etmek bakımından da ayrıca önemlidir.

Yahyâ el-Hımmânî diğer pek çok münekkid tarafından da tenkid edilmiş bir râvîdir. Ebû Hâtim er-Râzî, Yahyâ el-Hımmânî'yi hafızası açısından övmüş ancak hadis konusunda "leyyin" olduğunu ifade etmiş,[851] İbnü'l-Hımmânî'nin durumunun Ebû Hâtim tarafından bir çeşit gevşeklik olarak değerlendirilmesi, münekkidlerin tekzib hükmü verme konusundaki metod farklılıklarına işaret eden bir örnek olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Buhârî, onunla ilgili eleştiriler bulunduğunu söylemiş,[852] bir rivâyette "seketû anh" yorumunda bulunmuş,[853] Nesâî ise onun hakkında "zayıf" demiştir.[854] Burada Ziyâd b. Eyyûb'un da (ö. 252/866-867) onu Muâviye hakkındaki sözleri sebebiyle tenkid ve tekzib ettiğine değinilebilir. O, Yahyâ el-Hımmânî'nin "Muâviye İslâm milletinden değildir" dediğini duyması üzerine "Allah düşmanı yalan söyledi" diyerek tepkisini dile getirmiştir.[855] Ancak Ziyâd b. Eyyûb'un tekzib sebebinin bid'at içerikli söyleme yönelik olduğu, rivâyet ehliyetini hedef almadığı

[849] Benzer bir tenkid Îsâ b. Cüneyd adlı bir râvîden de gelmektedir. O da Mekke'ye giderken kitaplarını Yahya'nın yanında bıraktığını, onun ise kendisine emaneten bırakılan bu kitaplardan kendi kitaplarına hadisler geçirip bu hadisleri rivâyet ettiğini aktarmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 248.

[850] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 259-260.

[851] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 170.

[852] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 291.

[853] Buhârî, *ed-Duafâ*, 124.

[854] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 248.

[855] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 262.

ifade edilebilir. Bu mesele ayrıca "Bid'at İçerikli Söylemler Sebebiyle Tekzib" başlığı altında ele alınacaktır.

Hakkındaki tüm bu tenkidlere rağmen bazı muhaddislerin, Yahyâ el-Hımmânî ile ilgili daha olumlu değerlendirmeler yaptıkları da görülmektedir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) "Doğru sözlü, meşhur bir râvîdir. Kûfe'de İbnü'l-Hımmânî gibisi yoktur. Hakkında söylenenler ancak hased sebebiyledir" diyerek[856] Yahyâ el-Hımmânî'yi ta'dîl etmiştir. İbn Nümeyr de (ö. 234/849) onun Ahmed b. Hanbel tarafından tekzib edilmesine karşı çıkmış ve "eğer yalan söylemek isteseydi 'haddesenâ Şerîk' derdi, o Şerîk'ten pek çok hadis işitmiştir, Şerîk'in müstemlîsi idi" diyerek[857] hakkındaki tenkidlere itiraz etmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in tekzibine gerekçe teşkil eden rivâyette Yahyâ el-Hımmânî'nin, senedi Ahmed b. Hanbel > İshak el-Ezrak > Şerîk tarikiyle serdetmiş olduğu görülmektedir. Anlaşıldığı üzere İbn Nümeyr bu durumu, onun yalana kastetmediğini gösteren bir "karşı karine" kabul etmiştir. İbn Adî ise rivâyetleriyle ilgili bir değerlendirmede bulunmuş ve "*Müsned*'inde ve rivâyetlerinde münker hadisler görmedim. Ondan rivâyette bir sakınca olmadığını umuyorum" demiştir.[858] Zehebi *Mîzânü'l-i'tidâl*'de bir rivâyetini zikredip "Bu, senedi muttasıl bir hadistir, zayıflıktan sâlimdir" demiş;[859] İbn Hacer de kanaatini, "Hâfızdır, ancak onu hadis hırsızlığı ile itham etmişlerdir"[860] diyerek açıklamıştır.

Hakkındaki yorumlar değerlendirildiğinde Yahyâ el-Hımmânî'nin aslen rivâyetlerin sened ve metinlerine müdahalede bulunan bir kimse olmadığı, hakkındaki tenkidlerin ise onun usûlüne uygun olarak tahammül etmediği hadisleri rivâyet etmesi üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Hakkında olumlu değerlendirmede bulunan veya hafif cerh lafızları kullanan muhaddislerin, Yahyâ el-Hımmânî'nin rivâyetle ilgili kusurlu sayılan uygulamalarını -bunlara muttali olmuş olsalar bile- tekzib gerekçesi olarak görmedikleri düşünülebilir. Yani arada metodik farklılıktan kaynaklanan bir ihtilaf gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Yahyâ b. Maîn gibi semâ iddiası

[856] Yahyâ b. Maîn, *Târîh (rivâyetü'd-Dârimî)*, s. 232. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 170; *Hatîb, Târîhu Bağdâd*, XVI, 253.

[857] İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 249.

[858] İbn Adî, *el-Kâmil*, X, 621;Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, IV, 392.

[859] Zehebî, *Mîzân*, IV, 393.

[860] İbn Hacer, *Takrîb*, 593.

gerekçesiyle tekzibde bulunduğu bilinen bir münekkidin Yahyâ el-Hımmânî'yi ta'dîline gelince; onun burada, Yahyâ el-Hımmânî'nin hadis semâıyla bilinen bir kimse olması ve hocalara mülâzemetinin bilinmesi düşüncesine dayanarak söz konusu hadisleri dinlemiş olma ihtimalini önceledi̇ği düşünülebilir. Bu husus, onu ta'dîl eden diğer münekkidler hakkında da tabi olarak söz konusudur. Ayrıca olumlu kanaat bildiren muhaddislerin, Ahmed b. Hanbel tarafından yöneltilen, "aslın fer'i inkârı mahiyetindeki tekzibleri", Yahyâ el-Hımmânî'nin adaletini tamamen düşürecek bir gerekçe olarak görmedikleri düşünülebilir.

Yahyâ el-Hımmânî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır.[861] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on sekiz rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bu rivâyetlerden bazıları hakkında sahih hükmünü vermiştir.[862] Ancak Zehebî, *Telhîs*'inde söz konusu rivâyetlerden ikisini değerlendirirken Yahyâ el-Hımmânî'nin zayıf olduğuna işaret etmiştir.[863] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise yirmi bir rivâyeti bulunmaktadır.

3. Ahmed b. Hanbel'in İbrahim b. Muhammed el-Ar'ara'yı Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in, İbrahim b. Muhammed el-Ar'ara'yı, (ö. 231/846) Muâz b. Hişâm'dan rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle tenkidi, -şahsa yönelik açık bir tekzib ifadesi içermemekle birlikte- semâ iddiasına yönelik bir tekzib olması sebebiyle değinilmesi gereken bir örnek olarak değerlendirilmiştir. Kaynaklarda daha çok İbrâhim b. Ar'ara ismiyle geçen İbrâhim b. Muhammed b. Ar'ara Basra ehlinden, hadis talebiyle tanınmış bir râvîdir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında kaydedildiğine göre Ahmed b. Hanbel'e, İbn Abbâs'tan rivâyet edilen "Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem (Minâ'da bulunduğu sürece) her gece beyti ziyaret ediyordu" hadisini[864] ezberleyip ezberlemediği sorulunca Ahmed b. Hanbel, "o hadisi Muâz'ın kitabından yazdılar, semâ etmediler" diye cevap vermiş, İbrahim b.

[861] Yalnız Müslim, *Sahih*'inde yer alan bir rivâyetin isnadındaki أو عن أبي أسيد ifadesini Yahyâ el-Hımmânî'nin وأبي أسيد diyerek rivâyet ettiğine dair bir haber nakletmiştir. (Bk. Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 68.)

[862] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 158; 279; IV, 124, 373.

[863] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 279; IV, 373.

[864] Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XII, 205. Ayrıca bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 238.

Muhammed b. Ar‘ara’nın bu hadisi işittiğini iddia ettiği söylenince ise yüzü değişmiş, elinin tersiyle red işareti yapıp “Yalan ve iftira! Sübhânallâh! Hadisi ondan işitmediler” demiş ve bir kişinin kendisine, bu hadisin Muâz’ın kitabından yazıldığına dair bir bilgi verdiğini söylemiştir.[865]

Ahmed b. Hanbel’in tenkidi “kezebe”, “yekzibu” veya “kezzâb” gibi şahsa yönelik bir tekzib lafzı içermese de bir rivâyet iddiasının yalanlanması mahiyetinde olduğu için konuyla ilgili görülmüştür. Dikkat edilirse Ahmed b. Hanbel’in burada hadisin sıhhatine veya İbrâhim b. Ar‘ara’nın zikrettiği seneddeki râvîlerden herhangi birine nispetine yönelik bir itirazda bulunmamıştır.[866] Hatta Ahmed b. Hanbel’in söz konusu hadisten haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Yani hadis, bildikleri bir hadis olmasına rağmen, usûlüne uygun şekilde alınmadığının düşünülmesi sebebiyle ağır bir eleştiriye konu olmuştur. Bu durum -bir önceki râvîye dair incelemede de görüldüğü gibi- Ahmed b. Hanbel’in, hadislerin usûlüne uygun şekilde tahammül ve edâsına verdiği önemi göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel, hadisin İbrâhim b. Ar‘ara tarafından semâ edilmemiş olduğuna delil olarak, bu hadisin Muâz’ın kitabından yazıldığına dair kendisine ulaşan bir haberi göstermektedir. *Târîhu Bağdâd*’da Ahmed b. Hanbel’in tenkidinin hemen ardından verilen bir nakil, haberi aktaran kişinin Ali b. el-Medînî olabileceğini düşündürmektedir. Bu nakle göre Ali b. el-Medînî, söz konusu hadisi Muâz b. Hişâm’ın kitabından, onun yanında iken yazdığını ve işitmemiş olduğunu ifade etmiştir. Yine bu nakilde Muâz’ın İbnü’l-Medînî’ye, “Gel de okuyayım” dediği, İbnü’l-Medînî’nin ise her nedense “bugünlük kalsın” cevabını verdiği kaydedilmektedir.[867] Anlaşıldığı üzere söz konusu hadis, Muâz’ın kitabından ve onun izniyle yazılmış, hatta Muâz “size okuyayım” dediğinde her nasılsa hadis okunamamıştır. Ahmed b. Hanbel, bir başka rivâyette de İbrahim b. Ar‘ara’nın hadis rivâyetinde bulunduğu kendisine iletilince “Yazık! kimden yazdıklarını umursamıyorlar” diyerek[868] onu tenkid etmiştir.

---

[865] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 77.

[866] Nâsıruddîn el-Elbânî hadisi *Silsiletu’l-ehâdîsi’s-sahîha*’da zikretmiş ve isnâdının sahih, ricâlinin sika olduğunu ifade etmiştir. Bk. Elbânî, *Silsiletu’l-ehâdîsi’s-sahîha*, II, 440.

[867] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 77. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, II, 180; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 156.

[868] İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 50; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 77; Zehebî, *Siyer*, XI, 481.

Ahmed b. Hanbel tarafından kendisine yöneltilen tenkidlere karşın İbrâhim b. Ar‘ara, diğer pek çok münekkid tarafından olumlu değerlendirmelere muhatap olmuştur. Yahyâ b. Maîn onun hakkında “sikadır ve hadis talebiyle tanınan biridir. Yahyâ b. Saîd ona değer verirdi” demiş [869] Ebû Hâtim “sadûk” yorumunu yapmış,[870] İbn Ebî Hâtim ise “babam ve Ebû Zür’a ondan rivâyette bulunmuşlardır” diyerek[871] hakkındaki kanaatlerinin olumlu olduğuna işaret etmiştir. Sâlih Cezera onu Basra ehlinin hadislerini en iyi bilen üç kişi arasında saymış[872] ve İbn Hibbân kendisini *es-Sikât*’ta zikretmiştir.[873] Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî “İbrâhim b. Muhammed b. Ar‘ara’nın bu hadisi Muâz’dan duymuş olmasına mânî nedir?” diyerek[874] bu gerekçe ile tenkid edilmesini haklı bulmadığını açıklamıştır. Zehebî de *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*’da Hatîb’in düşüncesine katıldığını ifade etmekte,[875] İbn Hacer ise *Takrîbü’t-Tehzîb*’inde onu sika-hâfız olarak nitelemekte ve “Ahmed onu bazı hadisleri semâı konusunda eleştirmiştir” diyerek[876] Ahmed b. Hanbel’in tenkidine katılmadığına işarette bulunmaktadır. Hakkındaki değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla İbrâhim b. Ar‘ara, semâen almadığı bir hadis hakkında semâ iddiasında bulunması gerekçesiyle Ahmed b. Hanbel tarafından tenkid edilmiştir, bununla birlikte hadis âlimlerinin onunla ilgili kanaatleri müspet yöndedir. Bu durum, güvenilir olduğu düşünülen bir râvînin, sadece böyle bir gerekçeyle tekzib edilmesinin hadis âlimleri nezdinde güvenilirliği düşüren bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Ayrıca güvenilir bir râvînin herhangi bir hadisi semâ ettiğine dair beyanının, güvenilir de olsa bir başka kişinin onun semâ etmemiş olduğuna dair beyanından daha öncelikli görüldüğüne işaret ettiğini söylemek de mümkündür. Burada, Ahmed b. Hanbel’in dile getirdiği tekzibin çıkışma üslûbuyla yöneltilmiş olduğuna da dikkat çekmekte fayda bulunmaktadır.

---

[869] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 78. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, II, 181; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 156.

[870] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, II, 130. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 57.

[871] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, II, 130.

[872] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 157.

[873] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 77.

[874] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 78; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, II, 180-181; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 156.

[875] Zehebî, *Siyer*, XI, 482

[876] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 93.

İbrahim b. Ar‘ara’nın, *Sahîh-i Müslim*’de yedi rivâyeti yer almakta,[877] *Nesâî*’nin *Sünen*’inde ise bir rivâyeti bulunmaktadır.[878] Nesâî ayrıca *es-Sünenü’l-kübrâ*’sında onun dört rivâyetine yer vermiştir. İbn Hibbân’ın *Sahîh*’inde yedi, Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde üç rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bu hadislerden ikisi hakkında değerlendirmede bulunmuş ve “sahih” olduklarını söylemiş, Zehebî de *Telhîs*’inde Hâkim’e muvafakat etmiştir.[879] Ayrıca Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ*’sında beş rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyetleriyle ilgili bu tablo da musannif muhaddisler nezdinde onun, terk edilmesi gerekli râvîler arasında bulunmadığını ortaya koymaktadır.

C. SEMÂ ETMEDİĞİ NÜSHADAN RİVÂYETTE BULUNMA

Bu başlık altında “Semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunma” gerekçesiyle tekzibe uğrayan altı râvî incelenecektir. Söz konusu râvîlerden biri Hişâm b. Yûsuf tarafından, dördü Yahyâ b. Maîn tarafından, sonuncusu ise Muhammed b. Avf et-Tâî tarafından tekzib edilmiştir. Bu gerekçeye dayanarak en çok râvî tekzibinde bulunan münekkidin Yahyâ b. Maîn olduğu görülmektedir. Kendisinin konu hakkında özel bir hassasiyetinin olduğu söylenebilir. Bu başlık altında incelenen râvîlerin semâ iddialarının mahiyetine dair bir bilgi genellikle kaydedilmemiştir. Yani râvîlerin, ilgili nüshaları semâ ettiklerine delalet eden bir lafız mı kullandıkları yahut sadece rivâyet etmelerinin semâ iddiası olarak mı değerlendirildiği bilinememektedir. Ancak râvîlerin semâ iddialarına, “ilgili nüshanın bir başkasından yazılmış olması” veya “verrâklardan satın alındığının bilinmesi” gibi karinelerle itiraz edildiği ifade edilebilir.

Semâ edilmemiş nüshadan rivâyette bulunma gerekçesine dayanarak tekzibde bulunan münekkidlerin, böylesi bir nüshayı sahiplenmeyi bir nevi yalan olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu tekziblere, -râvîde ilave bir ağır kusur olmaması halinde- bazı münekkidler tarafından itiraz edilmiş

[877] Örnek olarak bk. Müslim, “Mesâcid”, 177; “Cenâiz”, 70; “Zekât”, 135; “Fezâil”, 33.

[878] Nesâî, “Menâsik”, 85.

[879] Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 151; III, 149.

olduğu ve bu râvîlerin bazı münekkidlerce güvenilir râvîler olarak nitelendirildiği belirtilmelidir. Bu veriler, semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunma gerekçesinin, üzerinde ittifak edilmemiş bir gerekçe olduğunu ve bazı münekkidlerin bu gerekçeye dayanan tekzibleri genel geçer tekzibler addetmediklerini göstermektedir. Ayrıca bazı tekziblere yönelik itirazların bulunması, münekkidlerin, kendilerinden önce verilmiş tekzib hükümlerini, gerekçelerini ve karinelerini dikkate alarak değerlendirdiklerine işaret etmek bakımından önemlidir.

1. Hişâm b. Yûsuf'un Mutarrif b. Mâzin'i Tekzibi

San'a'nın fakihlerinden ve kadılarından Hişâm b. Yûsuf'un (ö. 197/812-813), kendisi gibi San'a kadılığında bulunmuş Mutarrif b. Mâzin'i (ö. 191/806-807) tekzibi, "semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunma" gerekçesine dayanmaktadır. Pek çok ricâl kaynağında Mutarrif b. Mâzin'in, Yahyâ b. Maîn tarafından Hişâm b. Yûsuf'un verdiği bir bilgiye dayanarak tekzib edildiği kaydedilmektedir. Ancak İbn Adî'nin *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*'inde, Hişâm b. Yûsuf'un da tenkidini dile getirirken tekzib lafzı kullandığı aktarılmıştır. *el-Kâmil*'de yer alan nakle göre Hişâm b. Yûsuf, Yahyâ b. Maîn'in sorusu üzerine Mutarrif'i şöyle tenkid etmiştir:

> O vallâhi yalancıdır. Bu hadislerden ne az ne çok hiçbir şey işitmedi. Vallâhi bana geldi, Ma'mer'in kitabını yazdı, bu hadisleri semâ etmediği halde gitti ve Ma'mer'den rivâyet etti. Bana kardeşinin oğlunu göndererek, İbn Cüreyc'in kitabının "Menâsik" bölümünü yazdırdı, bunu da semâ etmedi, istersen git de getir.
>
> Yahyâ b. Maîn şöyle dedi: Bunun üzerine gittim, onun kitabını ödünç aldım, sonra geldim ve bunları karşılaştırdım, baştan sona Hişâm'ın kitabıydı.[880]

Görüldüğü üzere Hişâm b. Yûsuf, Mutarrif b. Mâzin'i, semâ etmeksizin elde ettiği nüshadan rivâyette bulunması gerekçesiyle tenkid ve tekzib etmektedir. Aslında Mutarrif b. Mâzin'in Ma'mer (ö. 153/770) ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) ile görüşmüş olmasının tarihen mümkün olduğu düşünülebilir. Ancak dikkat edilirse Hişâm b.

[880] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 613.

Yûsuf likâ imkânı bulunup bulunmamasından bahsetmemekte, onun söz konusu hadislere sahip olmayışını, bu metinleri kendisinden yazmasına ve Ma'mer ve İbn Cüreyc'den semâ etmemiş olmasına bağlamaktadır. Kitaplarının birebir aynı olmasını da buna delil göstermektedir. Bu olay, semâ edilmemiş nüshadan rivâyet etme meselesinin muhaddisler nezdinde ne derece önemli olduğunu ortaya koymakta, ayrıca bu gibi tasarrufların hicrî ikinci asırdan itibaren -bazı münekkidlerce- bir tekzib sebebi olarak görülebildiğine işaret etmektedir.

Az önce ifade edildiği gibi Yahyâ b. Maîn de Mutarrif'i aynı sebebe dayanarak tekzib etmiştir. *Târîhu Yahyâ*'da kaydedildiğine göre Hişâm b. Yûsuf Yahyâ b. Maîn'e, Mutarrif b. Mâzin'in kendisinden, İbn Cüreyc ve Ma'mer'in hadislerini istediğini, akabinde bu hadisleri doğrudan İbn Cüreyc ve Ma'mer'den rivâyet ettiğini söylemiş, "onun hadislerine bak, benimkilerin aynısı" diye de ilave etmiştir. Bunun üzerine Yahyâ b. Maîn birini gönderip hadisleri getirtmiş, mukayese etmiş ve aynı olduklarını görmesi üzerine "Anladım ki o yalancı idi" diyerek Mutarrif'i tekzib etmiştir.[881] Dolayısıyla Yahyâ b. Maîn'in de Hişâm b. Yûsuf ile aynı kanaatte olduğu ve onun verdiği bilgiyi, râvî için bir tekzib sebebi saydığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Mutarrif'in hadislerini Hişâm'ınkilerle karşılaştırıp durumu kendisi de tetkik etmiştir. Ancak her iki muhaddis de Mutarrif'in rivâyet ettiği metinlere veya bu metinlerin, seneddeki râvîlere nispetine yönelik bir tenkidde bulunmamıştır. Hatta hem Hişâm b. Yûsuf hem de Yahyâ b. Maîn bu hadislerin Hişâm'ın hadisleriyle aynı olduğunu ifade etmiştir. Yani Mutarrif'in, elde ettiği hadislerin sened ve metinlerine herhangi bir müdahalede bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu tekziblerin hadis uydurma veya kalb gibi kusurlarla alakalı olmadığı ve tamamen "semâ edilmemiş nüshadan rivâyet" meselesine dayandığı söylenebilir.

Hişâm b. Yûsuf ve Yahyâ b. Maîn dışındaki münekkidler de Mutarrif b. Mâzin hakkında genelde olumsuz kanaat bildirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, hadisleri kendisine gösterilince "bu, kitapları yanında olmayan bir adam" diyerek[882] rivâyetleri

[881] Yahyâ b. Maîn, *et-Târih, (rivâyetü'd-Dûrî)*, III, 177. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 314-315; Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 31; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 30.

[882] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 154.

konusunda kendisini eleştirmiş, Ebû Zür'a er-Râzî de "çok yanılıyor" diyerek[883] rivâyetlerindeki kusura değinmiştir. Bu iki yorum, Mutarrif'in, semâ etmediği nüshadan rivâyet etmesinin yanı sıra rivâyetlerinde hata ettiğini ve bu açıdan zayıf sayıldığını göstermektedir. Ayrıca Ebû Zür'a'ya, Hişâm b. Yûsuf'un tenkidinin nakledildiği, onun ise cevap vermeyip sukût ettiği ifade edilmiştir.[884] Ayrıca Nesâî Mutarrif hakkında "sika değil" yorumunda bulunmuş,[885] Sâcî, "zayıf sayılıyor" demiş,[886] İbn Hibbân, "işitmediği şeyleri tahdîs eden ve yazmadığı şeyleri, görmediği kimselerden nakleden râvîlerdendir, hadislerini i'tibâr için yazan uzman kimseler dışında ondan rivâyette bulunulması câiz değildir" sözleriyle[887] semâ etmediği hadisleri rivâyet etmesine değinmiştir. İbn Adî ise, Mutarrif'in teferrüd ettiği bazı rivâyetlerinden bahsettikten sonra "rivâyet ettikleri arasında münker bir metin görmedim" diyerek[888] rivâyetlerinin metin açısından münker olmadığını belirtmektedir.

Hişâm b. Yûsuf ve Yahyâ b. Maîn tarafından dile getirilen tekziblerin erken tarihli kaynaklardan itibaren kaydedilmiş olması, pek çok münekkidin Mutarrif b. Mâzin'e yönelik tekziblerden haberdar olma ihtimalini arttırmaktadır. Buna rağmen bu iki münekkid dışında kendisini tekzib edene rastlanmamıştır. İbn Adî'nin, Hişâm b. Yûsuf ve Yahyâ b. Maîn'in tenkidlerine dair pek çok rivâyet aktarmasına rağmen kendi yorumunu "rivâyet ettikleri arasında münker bir metin görmedim" diye kaydetmiş olması da anlamlıdır. İbn Hacer de, râvînin semâ etmediği hadisleri rivâyet etmesi durumunda hadisleri hangi sîga ile rivâyet ettiğine bakılacağını, eğer "haddesenâ" lafzını kullanmayıp "an" ile rivâyet ettiyse irsal veya tedlis yapmış sayılacağını, İbn Adî'nin de "hadislerinde münker bir şey görmedim" derken buna dayandığını ifade etmiştir.[889] Aslında İbn Adî, Mutarrif'in rivâyetlerinde "metin açısından" münker bir şey görmediğini söylemektedir, dolayısıyla onun

[883] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 153.

[884] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 153.

[885] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 227. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 82.

[886] İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 83.

[887] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 29.

[888] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 613.

[889] İbn Hacer, *Lisân*, VIII, 83.

değerlendirmesinin sened serdine yönelik olduğunu söylemek daha uzak bir ihtimaldir. Ancak İbn Hacer de dikkat çektiği nokta ile önemli bir hususa temas etmektedir. Nitekim Mutarrif'in günümüze ulaşan rivâyetleri incelendiğinde çoğunun "an" sîgasıyla rivâyet edilmiş olduğu görülmektedir. Mutarrif'in söz konusu hadislere sahip olma durumunu çevresindekilere nasıl takdim ettiği bilinemese de bugünden bakıldığında yaptığı işin tedlise yakın olması da ihtimal dahilindedir.

Hişâm b. Yûsuf, Mutarrif'in semâ etmediği hadisleri rivâyet ettiğine muttali olan kişi olarak, onun bu hadisleri semâ etmiş izlenimi uyandıracak şekilde rivâyet etmesini büyük bir usûlsüzlük olarak görmüş ve tekzib ile nitelendirmiş, Yahyâ b. Maîn de konu ile ilgili hassasiyeti icâbı[890] bu tekzib hükmüne katılmıştır. Ancak diğer muhaddislerin, tüm bu bilgilerle birlikte durumunu tekrar değerlendirdiklerinde Mutarrif'i, -onun zayıf bir râvî olduğu konusunda hemfikir olmakla beraber- yalancı râvîler arasında saymaktan geri durdukları görülmektedir. Bu durum, tenkidi dile getirmedeki üslûp farkı olarak yorumlanabileceği gibi semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunma meselesinin, bir tekzib sebebi sayılıp sayılmayacağı konusunda, münekkidler arasındaki görüş ayrılığına işaret ediyor da olabilir. Nitekim ileride daha ayrıntılı görüleceği üzere muhaddisler bu gerekçeye dayanarak râvî tekzibi konusunda ittifak etmiş değillerdir.

Mutarrif b. Mâzin'in, Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Dârimî'nin *Sünen*'inde ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde birer rivâyeti bulunmaktadır. Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise on rivâyeti yer almaktadır. Bunlardan birinde Mutarrif'in tenkid edilmiş bir kimse olduğuna değinmiştir.[891]

2. Yahyâ b. Maîn'in Âmir b. Sâlih el-Medenî'yi Tekzibi

Yahyâ b. Maîn, Zübeyr b. Avvâm'ın üçüncü kuşak torunlarından Âmir b. Sâlih'i de (ö. 191-200/806-816) semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunması

[890] Nitekim üçüncü asır tenkidleri içerisinde ayrıntılı olarak görüleceği üzere Yahyâ b. Maîn, semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunma gerekçesine dayanarak râvî tekzib etmede öne çıkan bir münekkiddir.

[891] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 222.

gerekçesiyle tekzib etmiştir. Kendisine Âmir b. Sâlih'in durumu sorulunca "Kezzâb-habîs, Allah düşmanı, o Zübeyr soyundandır, ben ondan yazdım" diye cevaplamış; bunun üzerine "Ahmed b. Hanbel ondan rivâyet ediyor" denilmiş, Yahyâ b. Maîn de "Ne oluyor ona? Bizim hayattayken bu şeyhi terk ettiğimizi biliyor" cevabını vermiştir. Âmir'i neden terk ettikleri sorulunca ise Haccâc b. Muhammed el-A'ver'in (ö. 206/821-822) şöyle bildirdiğini nakletmiştir:

> (Âmir b. Sâlih) Bana geldi ve benden İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763) hadislerini, ayrıca Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) hadislerini yazdı. Sonra da gitti ve bunlara sahip olduğunu iddia ederek Hişâm'dan rivâyet etti.[892]

Âmir b. Sâlih'in, tarih, ensâb,[893] fıkıh gibi ilim dallarında bilgili bir şahsiyet olduğu bilinmektedir.[894] Ancak anlaşıldığı kadarıyla semâ etmediği hadisleri birtakım kitaplardan edinmesi ve aradaki râvîyi zikretmeyip bir üstteki kişiden rivâyet etmesi sebebiyle tenkide uğramıştır. Yine Yahyâ b. Maîn, "O yalancı idi, duyduğu her hadisi Hişâm Urve'den rivâyet ediyordu. Ben onunla karşılaştım ve bu hadisleri ondan yazdım" diyerek tenkidde bulunmuştur.[895] Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn tekzib hükmünü verirken hem Haccâc el-A'ver'den aldığı bilgiye dayanmış, hem de Âmir b. Sâlih'le görüşüp hadislerini yazmak suretiyle onun rivâyetleriyle alakalı durumunu yerinde tespit etmiştir. Burada Yahyâ b. Maîn'in, râvîlerin semâ ile ilgili durumlarını titizlikle takip ettiği, bu konuda çeşitli bilgi kaynaklarından istifade ettiği ve tenkidlerinde bu bilgilerden faydalandığı anlaşılmaktadır. Âmir b. Sâlih'in Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ile görüşmüş olmasının aslında tarihen mümkün olduğu düşünülebilir. Aynı aileden geliyor olmaları da ondan hadis işitmiş olması ihtimalini arttırmaktadır. Hatta Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ* adlı eserinde سمع هشام بن عروة ifadesine yer vermektedir.[896] Ancak Hişâm b. Urve hayatta iken onun rivâyet ettiği hadislerin senedleriyle beraber düzenli bir notunu tutma imkânı bulamamış olması da

[892] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbn Muhriz), I, 52. Ayrıca bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 154; Zehebî, *Mîzân*, II, 360; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 71.

[893] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 151.

[894] Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1133.

[895] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 363. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 71.

[896] Müslim, *el-Künâ*, I, 236.

muhtemeldir. Anlaşıldığı kadarıyla Yahyâ b. Maîn de, Âmir'in, rivâyet ettiği hadisleri Hişâm b. Urve'den semâ etmemiş olduğunu düşünmekte ve bazı hadisleri Haccâc el-A'ver'den yazmış olmasını, bu düşüncesini destekleyen bir karine olarak görmektedir.

Âmir b. Sâlih, kendisini ta'dil edenler de olmakla birlikte münekkidlerin pek çoğu tarafından cerh edilmiş bir kimsedir. Ali b. el-Medînî'nin onu tenkid ettiği aktarılmış,[897] Ebû Zür'a kendisine Âmir b. Sâlih'in durumu sorulduğunda ينكر كثيرًا cevabını vermiş,[898] Nesâî sika olmadığını kaydetmiş,[899] Ukaylî hadislerinde vehim bulunduğunu söylemiştir.[900] İbn Hibbân ise Âmir'in güvenilir râvîlerden mevzû haberler rivâyet eden kimselerden olup taaccüb kastı haricinde hadislerinin yazılmasının helal olmayacağını ifade etmiştir.[901] Ancak onun Yahyâ b. Maîn dışındaki münekkidler tarafından tekzib edildiğine rastlanmamıştır. Hatta Ahmed b. Hanbel, onunla ilgili kanaatini, "sikadır, yalan ehlinden değildi" diyerek açıklamıştır.[902] Ebû Dâvûd'un da (ö. 275/889) onun Haccâc b. el-A'ver'in kitabını ödünç alması meselesine değinmekle birlikte, hatta kendisine Âmir b. Sâlih'in durumu sorulduğunda Yahyâ b. Maîn'in tenkidini aktarmasına rağmen bir tekzib lafzı kullanmadığı görülmektedir.[903] Ayrıca Ebû Hâtim "Sâlihu'l-hadîstir. Hadisinde bir sakınca görmüyorum. Yahyâ b. Maîn onu eleştirirdi, Ahmed b. Hanbel ise ondan rivâyette bulunurdu" demek suretiyle Yahyâ b. Maîn ile aynı fikri paylaşmadığını ifade etmektedir.[904] Dolayısıyla kendisinden sonraki bazı münekkidlerin, Yahyâ b. Maîn'in tenkid gerekçesinden haberdâr olmakla birlikte tekzib hükmü verme noktasında Yahyâ b. Maîn'e katılmadıkları ifade edilebilir. İbn Hacer de onu "metrûku'l-hadîs" olarak nitelemiş ancak Yahyâ b. Maîn'in onu tekzib etmekle aşırı gittiği yorumunda bulunmuştur.[905] Âmir b. Sâlih hakkındaki bu değerlendirmeler, münekkidlerin, semâ etmediği nüshadan rivâyette bulunan râvîlerin tekzib edilmesi

[897] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 154; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 71.

[898] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, s. 155.

[899] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 181. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 155.

[900] İbn Hacer, *Tehzib*, V, 72.

[901] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 188.

[902] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 409.

[903] Ebû Dâvûd, *Suâlât*, s. 293.

[904] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 324.

[905] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 287.

hususuna mesafeli durduklarını göstermektedir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'in öne sürdüğü karinenin kuvvetli bir karine olmadığını düşünmüş olmaları da muhtemeldir.

Âmir b. Sâlih'in, Tirmizî'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır. Tirmizî, Hişâm > Urve > Âişe tarikiyle nakledilen bu rivâyetin mürsel tarikinin daha sahih olduğuna işaret etmiş ancak Âmir b. Sâlih'in şahsına yönelik bir tenkid zikretmemiştir.[906] Dârimî'nin *Sünen'*inde bir, Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almaktadır. Zehebî *el-Müstedrek*'te yer alan hadislerden biri hakkında "Buhârî ve Müslim'in şartına uygundur" yorumunda bulunmuştur.[907] Âmir'in, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise bir rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyetleri az olmasına rağmen hakkındaki değerlendirmeler, adı geçen münekkidlerin de onu, bütünüyle terk edilmesi gereken bir râvî olarak görmedikleri yönünde yorumlanabilir.

3. Yahyâ b. Maîn'in Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u Tekzibi

Yahyâ b. Maîn, Bağdâtlı râvî Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u (ö. 228/842-843) "bu kitapları asla işitmedi" diyerek tekzib etmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un verrâk olduğu ifade edilmektedir.[908] Hakkındaki tenkidler, özellikle İbn İshak'ın (ö. 151/768) *el-Megâzî* adlı eserini İbrâhim b. Sa'd'dan (ö. 183/799) dinlediği iddiası üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kendisi *el-Megâzî*'yi İbrâhim b. Sa'd'dan semâ yoluyla aldığını ifade etmiştir.[909] Yahyâ b. Maîn ise لص كذاب، ما سمع هذه الكتب قط "Hadis hırsızı, yalancı, bu kitapları asla işitmedi" diyerek onu tenkid etmiştir.[910] Ayrıca "Eğer megâzî sâhibi[911] bu kitabı İbrahim b. Sa'd'dan dinlediyse ben de İbn İshak'tan dinledim" diyerek tenkidde bulunmuştur.[912]

---

[906] Tirmizî, "Salât", 417.

[907] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 204.

[908] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 252; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 12; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 70.

[909] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 285; Hatîb *Târîhu Bağdâd*, VI, 62. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 70.

[910] Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 483.

[911] Burada Megâzî sahibi ifadesinden kasıt, Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'dur.

[912] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 62.

Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un, Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'ye (ö. 192-193/807-809) verrâklık yaptığı[913] ifade edilmektedir. Söz konusu eseri de Fazl için istinsah ettiği anlaşılmaktadır. İbrahim b. Sa'd'ın oğlu Ya'kub, babasının Fazl b. Yahyâ için bir nüsha yazdığını doğrulamakta[914] ancak "Babam, Fazl b. Yahyâ için bir nüsha hazırladı. Ama o, kitabı semâ etmeye fırsat bulamadı" sözleriyle onun bu eseri dinlemeye fırsat bulamadığını ifade etmektedir.[915] Ayrıca babasının söz konusu eseri kendisine ve kardeşine okuduğunu ve "Oğlum, bu kitabı kimseye okumadım" dediğini nakletmiştir.[916] Yahyâ b. Maîn'in, tekzib yönündeki değerlendirmesinde, İbrahim b. Sa'd'ın oğlundan aldığı bu bilgiye dayandığı düşünülebilir. Nitekim kendisine Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un durumu sorulduğunda Ya'kûb'un, yukarıda zikredilen sözünü naklederek cevap vermiştir.[917]

Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un, İbrâhim b. Sa'd'a ait *el-Meğâzî* nüshasını dinleyip dinlemediği ile ilgili meselenin Yahyâ b. Maîn dışındaki bazı muhaddisler tarafından da söz konusu edildiği görülmektedir. Bağdâtlı râvî İshak b. Ebî İsrâil, Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'dan *el-Megâzî*'yi dinlediğini sonra ise bazı şüpheler duyup onu terk ettiğini ifade etmiştir.[918] Ya'kûb b. Şeybe de (ö. 277/890) Ahmed'in ehl-i hadisten olmadığını ve hiç kimsenin onu hadis talebiyle tanımadığını ifade ettikten sonra, "Bermekîlerden biri için *el-Megâzî* kitabını istinsah ettiğini, o kişinin de kitabı tashih etmesi için kendisini İbrahim b. Sa'd'a gönderdiğini söyledi ve İbrâhim b. Sa'd'ın kitabı kendisine okuyup tashih ettiğini iddia etti"[919] sözleriyle hakkındaki tenkide değinmiştir.

Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb ile ilgili bu değerlendirmeler, onun semâ etmediği bir nüshadan rivâyette bulunduğuna dair kanı ve tenkidlerin, bazı muhaddisler tarafından da biliniyor olduğunu göstermektedir. Ama onun elde ettiği nüsha üzerinde -sened veya metinleri açısından- herhangi bir müdahalede

[913] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 62.

[914] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 70.

[915] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 70.

[916] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 63.

[917] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 70.

[918] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 399; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 63.

[919] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 63.

bulunduğuna dair bir veri tespit edilememiştir. Bu durumda bahsi geçen tenkidlerin büyük ölçüde semâ iddiasına dayandığı söylenebilir. Bununla birlikte onu Yahyâ b. Maîn dışında tekzib eden bir başka muhaddis de tespit edilememiştir. Hatta bazı münekkidlerin söz konusu tekzibi haklı görmediklerine işaret eden ifadeleri bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel "Onu kanıtlı olarak tenkid eden birini bilmiyorum/ ما أعلم أحدا يدفعه بحجة"[920] sözleriyle, hakkındaki tenkidlerin, karineleri açısından yetersiz olduğu eleştirisinde bulunmuştur. Ayrıca İbrahim el-Harbî'nin (ö. 285/899) "O, Fazl b. Rebi'in verrâkıydı, sika idi. Kendisine 'yalan söyle' dense beceremezdi" sözlerinin[921] de kendisiyle ilgili tenkidlere itiraz mahiyetinde olduğu düşünülebilir. Hatîb el-Bağdâdî ise açıkça, Ahmed'in İbrahim'den semâının gerçek olmasına mani bir kanıt bulunmadığını ifade etmekte böylece kendisine yönelik tenkidleri "karine"leri açısından zayıf bulduğuna işaret etmektedir. O, İbrâhim b. Sa'd'ın *el-Megâzî*'yi sadece iki oğluna okumuş olduğu bilgisine karşı "Derim ki: İbrahim bu eseri öncesinde yalnızca iki oğluna okumuş ve bu sözü söylemiş; sonrasında ise tekrar okumuş ve İbn Eyyûb da kendisinden dinlemiş olabilir" sözleriyle itirazda bulunmaktadır.[922] Yine "Yahyâ el-Bermekî dinleyememiş olsa da İbn Eyyûb'un nüshayı tashih edip İbrahim b. Sa'd'dan dinlemiş olması imkânsız değildir" diyerek[923] ilgili tenkidleri cevaplandırmıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin bu itirazları, Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un *el-Megâzî*'yi semâ edip etmediğine dair tam bir netlik temin edemese de -aksi ispatlanmadıkça veya râvî hakkında açık bir töhmet oluşmadıkça- onun nezdinde, râvînin semâya dair beyanının esas kabul edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Diğer muhaddislerin Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb ile ilgili kanaatleri incelendiğinde bunların da "genellikle" müspet olduğu görülmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Bekir b. Ayyâş'tan münker rivâyetleri olduğunu ifade ederek onu tenkid etmiştir.[924] Bununla beraber İbn Hibbân kendisini *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiş,[925]

[920] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 70.

[921] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 70.

[922] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 64.

[923] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 64.

[924] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 70.

[925] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 12.

İbn Adî ise onunla ilgili tenkidlere değindikten sonra "tüm bunlara rağmen sâlihu'l-hadîstir, metruk değildir" yorumunda bulunmuştur.[926] Zehebî de *el-Muğnî* adlı eserinde kanaatini, "Doğru sözlüdür, Yahyâ b. Maîn onu gevşek bulmuştur/ صدوق لينه معين يحيى بن" diyerek açıklamış,[927] İbn Hacer de *Takrîbü't-Tehzîb*'de doğru sözlü fakat gaflet sahibi olduğuna değinmiş ve Ahmed b. Hanbel'in, onun hakkındaki tenkidlerin hüccetsiz olduğu yönündeki değerlendirmesine yer vermiştir.[928]

Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'un, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır. Ebû Dâvûd onun İbrâhim b. Sa'd'dan nakletmiş olduğu bir rivâyeti nakletmiş,[929] İbn Hacer de *Fethu'l-bârî*'de bu hadisin hasen olduğunu ifade etmiştir.[930] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde dört, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise iki rivâyeti bulunmaktadır.

4. Yahyâ b. Maîn'in Abdülmün'im b. İdris b. Sinan'ı Tekzibi

Yahyâ b. Maîn'in, Vehb b. Münebbih'in (ö. 114/732) kızından torunu[931] olan Abdülmün'im b. İdris'i [932](ö. 228/842-843) tekzibi de semâ edilmemiş nüshadan rivâyet meselesine dayanmaktadır. Yahyâ b. Maîn onun hakkında "kezzâb-habîs" demiş, "Nereden biliyorsun ey Ebû Zekeriyyâ?" diye sorulduğunda, "doğru sözlü bir kimse bana, onun Ebû Ca'fer zamanında bu kitapları verrâklardan talep ederken gördüğünü bildirdi, şimdi ise bunlara sahip olduğunu iddia ediyor" diye cevaplamıştır. "Onun Ma'mer'den (ö. 153/770) rivâyette bulunduğunun söylenmesi üzerine de "Yalan söyledi" cevabını vermiştir.[933] Görüldüğü gibi Yahyâ b. Maîn Abdülmün'im b. İdris'i tekzibini, kitaplar satın alıp semâ etmediği hadisleri sahiplenmesi gerekçesine bağlamıştır. Bir başka rivâyette de kendisine, "O, Ma'mer'den ve İbn

[926] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 287.

[927] Zehebî, *el-Muğnî*, I, 53.

[928] Bk. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 83.

[929] Ebû Dâvûd, "Salât" 33.

[930] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 103.

[931] Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 257; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 67.

[932] Abdülmün'im b. İdris b. Sinan b. Sâbit.

[933] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 443; İbn Hacer, *Lisân*, V, 280.

Cüreyc'ten hadis işitti mi?" diye sorulmuş ve "Ma'mer'den hiçbir şey işitmedi. Kurt b. Hureys bana, bu kitapları toplayıp çarşıdan satın aldığını haber verdi" cevabını vermiştir.[934] Bu rivâyet, kendisine söz konusu bilgiyi aktaran kişinin Kurt b. Hureys[935] olduğuna işaret etmektedir. Bu ise hem Yahyâ b. Maîn'in, râvîlerin semâ durumlarıyla alakalı bilgilere, onları tanıyan kişiler vasıtasıyla ulaşmaya çalıştığını göstermek bakımından önem taşımakta hem de onun tekzib hükmü verirken -zaman zaman- başkalarından aldığı bu kabil bilgilere dayandığını ortaya koymaktadır.

Abdülmün'im b. İdris, Yahya b. Main dışındaki bazı münekkidler tarafından da, işitmediği hadisleri rivâyet etmesi sebebiyle tenkid edilmiştir Babası kanalıyla, dedesi Vehb b. Münebbih'ten hadisler rivâyet etmiştir. Ancak babasının, kendisi çok küçük yaşta iken vefat ettiği belirtilmekte,[936] dolayısıyla babasından hadis işitme imkânı bulunmadığı düşünülmektedir. Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) onun hakkında, "metrûku'l-hadîs, babasının kitaplarını aldı ve rivâyet etti, ancak babasından hiçbir şey işitmemişti" demiş,[937] Ebû Zür'a da "çok zayıf/واهي الحديث, babasının vefatından sonra doğdu ve ondan rivâyette bulundu" diyerek[938] babasından rivâyet etmesi konusunda onu tenkid etmiştir. Ali b. el-Medînî de "Sika değil, kitaplar aldı ve onları rivâyet etti"[939] diyerek aldığı kitaplardan rivâyet etmesini eleştiri konusu yapmıştır. Fellâs, Ebû Zür'a ve Ali b. el-Medînî'den gelen bu nakiller

[934] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl,* (rivâyetu İbn Muhriz), I, 65-66; Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* XII, 444.

[935] Ebû Sehl Kurt b. Hureys el-Bâhilî el-Basrî. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Yahyâ b. Maîn ondan yazdığını söylemiş ve hakkında "leyse bihî be's", "Kaderî idi, sikadır" yorumlarında bulunmuştur. (Kurt b. Hureys hakkında bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târih,* (rivâyetü'd-Dûrî), IV, 221, 247, 318; İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl,* VII, 146; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XIV, 490-491; İbn Hacer, *Lisân,* VI, 394.

[936] İsmâil b. Abdilkerim es-San'ânî, "Abdülmün'im'in babası bizim yanımızda vefat etti, Abdülmün'im o sırada süt emer yaşta idi" demiştir. (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* VI, 67), Ahmed b. Hanbel, babası vefat ettiğinde Abdülmün'im'in beş veya altı yaşında olduğunu ifade etmiştir. (Ukaylî, *ed-Duafâ,* II, 603.) Ebû Zür'a ise onun babasının vefatından sonra doğduğunu söylemiştir. (Bk. Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî,* s. 106) Abdülmün'im'in, babası vefat ettiğinde kaç yaşında olduğuna dair nakiller arasında bir miktar ihtilaf bulunsa da onun, babası vefat ettiğinde oldukça küçük yaşta olduğu anlaşılmaktadır.

[937] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* XII, 444, İbn Hacer, *Lisân,* V, 280.

[938] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî,* s. 106.

[939] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* XII, 443; İbn Hacer, *Lisân,* V, 280.

Abdülmün‘im’in, semâ etmediği hadisleri rivâyet ettiği bilgisini teyit etmektedir. Ancak dikkat edilirse, her üç münekkid de aynı kusura değinmekle beraber, Yahyâ b. Maîn’den farklı bir tavır sergilemiş ve herhangi bir tekzib ifadesi kullanmamışlardır. İbnü’l-Medînî “sika değil”, Fellâs “metrûku’l-hadîs”, Ebû Zür’a ise “çok zayıf” ifadesiyle yetinmiştir. Bu durum, münekkidlerin, râvînin kusurunu tespitte ittifak etseler dahi tekzibe gitmede farklı metod/üslûpları bulunduğu görüşünü destekleyen önemli bir veridir.

Bununla birlikte, Ahmed b. Hanbel, “Vehb b. Münebbih adına yalan söylüyor”[940] diyerek tekzib konusunda Yahyâ b. Maîn’e eşlik etmektedir. Ancak tekzibinde farklı bir gerekçeye, yani Vehb b. Münebbih’e ait olmayan hadisleri ondan rivâyet etmesine dayanmaktadır. Bu bilgi, Abdu’lmün‘im’in, rivâyet ettiği hadisleri semâ etmemiş olmasının yanı sıra, bu rivâyetlerin Vehb b. Münebbih’e aidiyeti açısından da problemli bulunduğunu düşündürmektedir. Yani hakkında ilave bir tekzib sebebi daha mevcuttur. Burada Yahyâ b. Maîn’in de tekzib hükmü verirken bu noktayı göz önünde bulundumuş olması ihtimalinden bahsedilebilir. Ancak tekzib sebebini açıklarken bu hususa değinmemiş olması bunu -en azından şimdilik- bir ihtimal olmaktan öteye taşımamaktadır.

Diğer münekkidlerin de Abdülmün‘im ile ilgili görüşleri genelde olumsuz yöndedir. Buhârî onun hakkında “zâhibu’l-hadîs”,[941] Nesâî, “güvenilir değil” ifadelerini kullanmış,[942] İbn Hibbân ise “babası ve diğer sika râvîler üzerine hadis vaz‘ ediyor, rivayetleriyle ihticâc etmek ve kendisinden rivâyette bulunmak câiz olmaz” yorumunda bulunmuştur.[943] İbn Hibbân’ın dile getirdiği bu tenkidin metin vaz‘ına delalet etmeyip rivâyetleri sahibinden başkasına isnad etme gibi bir kusura işaret ettiği düşünülebilir. Ancak kasıtlı olarak yapıldığında bunun da vaz‘ın bir çeşidi olduğu hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla Abdülmün‘im hakkındaki münekkid değerlendirmelerinde sadece semâ iddiasının değil rivâyetleriyle alakalı diğer kusurların da etkili olduğu belirtilmelidir.

---

[940] Ebû Zür’a, *Suâlâtü’l-Berzeî*, s. 106.

[941] Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 138.

[942] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 166.

[943] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 157.

Abdülmün‘im’in Kütüb-i sitte’de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde on yedi rivâyeti bulunmaktadır. Zehebî bu rivayetlerin ikisini, isnadının çok zayıf/إسناده واه olduğunu söyleyerek[944] dört rivâyeti ise Abdülmün‘im’in senedde bulunmasını gerekçe göstererek eleştirmiştir.[945] Eleştirdiği rivâyetlerden birinde onun Ahmed b. Hanbel tarafından tekzib edilmiş olduğunu belirttiği kaydedilmelidir.[946] Kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da Zehebî’nin, Abdülmün‘im hakkındaki tenkidinde Yahyâ b. Maîn’in tekzibi yerine Ahmed b. Hanbel’in tekzibini öne çıkarmış olmasının, Ahmed b. Hanbel’in tekzibinin Yahyâ b. Maîn’in tekzibinden daha ağır ve hüccet bakımından daha kuvvetli bir gerekçeye dayanması sebebine bağlı olduğu düşünülebilir.

5. Yahyâ b. Maîn’in Yahyâ b. Eksem’i Tekzibi

Yahyâ b. Maîn, Yahyâ b. Eksem’i (ö. 242/856-857) de semâ etmediği nüshadaki rivâyetleri sahiplenmesi gerekçesine dayanarak tekzib etmiş görünmektedir. Yahyâ b. Eksem ilmî kişiliğiyle tanınmış[947] ve Halîfe Me’mûn döneminde Bağdât Kadılığı yapmış bir kimsedir.[948] Yahyâ b. Maîn onun hakkındaki tekzibini, “O yalan söylüyordu. Mısır’a geldiğinde ben iki seneyi aşkın zamandır orada bulunuyordum. Verraklara adam gönderip onların kitaplarını, asıllarını satın aldı ve ‘bana icazet versinler’ dedi” sözleriyle dile getirmiştir.[949] Görüldüğü üzere Yahyâ b. Maîn tekzibinde, Yahyâ b. Eksem’in semâ etmediği kitapları satın alarak elde etmesini (ve her halde bunlardan rivâyette bulunmasını) gerekçe göstermektedir. İki seneyi aşkın bir süredir orada bulunduğunu söylemesi, bu tespiti yaparken kendi gözlemlerinden faydalandığını düşündürmektedir. Ayrıca onun, İbn Eksem’i tanıyan

[944] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 597.

[945] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 598; 610, 636; 651.

[946] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 598

[947] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 265-266.

[948] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 282.

[949] İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 195. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 294-295; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

kişilerden edindiği bilgiler de bulunmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hakân'ın,[950] "Yahyâ b. Eksem Kûfe'de benim arkadaşımdı, Hafs b. Gıyâs'tan (ö. 194/810) ancak on hadis dinlemiştir. Ama Hafs'ın tüm hadislerini yazdı, sonra bunları eve götürdü" dediğini nakletmiş[951] ve Yahyâ b. Eksem hakkındaki kanaatini, onu tanıyan bir kimseden aldığı bilgiyle de takviye etmiştir. Burada Yahyâ b. Maîn'in, râvîyi tanıyan kimselerden onun hadis tahammülüyle alakalı bilgi edindiği ve yaptığı değerlendirmelerde bu bilgilerden faydalandığı teyit edilmektedir

Yahyâ b. Eksem hakkında eleştiri konusu olan bir diğer husus da, onun İbnü'l-Mübârek'ten (ö. 181/797) rivâyette bulunmasıdır. Yahyâ b. Maîn, onun İbnü'l-Mübârek'ten, Yunus b. Yezîd'in (ö. 159/775-776) dört bin hadisini işittiğini söylemesi üzerine "Hayır, vallâhi İbnü'l-Mübârek Yunus'dan bin hadis bile işitmedi"[952] sözleriyle itirazda bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn'in bu itirazında İbnü'l-Mübârek'in Yûnus'dan ne kadar hadis rivâyet ettiğine dair bilgisine dayandığı görülmektedir. Bu ise muhaddislerin râvîlerin durumlarını tetkik ederken çok geniş bir bilgi birikiminden faydalandıklarını ve çok çeşitli faktörleri bir arada değerlendirdiklerini gösteren örneklerden biridir. Yahyâ b. Eksem'in İbnü'l-Mübârek'ten hadis rivâyetinde bulunması İshak b. Râhûye tarafından da eleştirilmiştir. İshak b. Râhûye "Şu deccal, İbnü'l-Mübârek'ten mi rivâyette bulunuyor? diyerek[953] ondan rivâyette bulunmasını tepkiyle karşılamıştır. Yahyâ b. Eksem'in, Abdullah b. el-Mübârek ile görüşmesi aslında tarihen mümkündür. Hatta Abdullah b. Ahmed b. Hanbel onun İbnü'l-Mübârek'ten rivâyeti konusunda "O küçüktü, babası yemek hazırlattı ve insanları çağırdı, sonra 'bunun küçük yaşta

[950] Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ın amcası olduğu ifade edilmiştir. (Biyografisi için bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 225.) Ubeydullah Halîfe Mütevekkil zamanında vezirlik yapan bir kimsedir. (Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 367) Ahmed b. Hâkân'ın Kardeşi Muhammed b. Hâkân'ın, İbnü'l-Mübârek'in ashâbından olduğu ifade edilmiştir. (Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 248-249.) Bir diğer kardeşi Yahyâ b. Hâkân ise devlet kademelerinde görev almış biridir. (Bk. Taberî, *Târîh*, IX, 162.)

[951] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 295. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LXIV, 78; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

[952] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 295. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

[953] Hatîb, *Târîhu Bağdâd,* XVI, 294. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 9; *Târîhu'l-İslâm*, V, 1282.

İbnü'l-Mübârek'ten hadis işittiğine şâhit olun' dedi"[954] naklinde bulunmuş, böylece onun İbnü'l-Mübârek ile karşılaşmış olduğunu doğrulamış ancak İbnü'l-Mübârek'ten semâının sembolik düzeyde olduğuna işaret etmiştir.

Biyografisinin yer aldığı kaynaklar incelendiğinde Yahyâ b. Eksem hakkında bazı muhaddislerin olumlu bazılarının ise olumsuz yorumlar yaptıkları görülmektedir. Ebû Âsım en-Nebîl'in (ö. 212/828) onun hakkında "kezzâb" dediği aktarılmış[955] ancak tekzib sebebine dair bir açıklama yapılmamıştır. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında "fîhi nazar" yorumunda bulunmuş,[956] İbnü'l-Cüneyd de onun hadis hırsızlığı yaptığından şüphe edilmediğini ifade etmiştir.[957] Bununla beraber Nesâî fukahâdan biri olduğunu söylemiş,[958] İbn Hibbân, kendisini *es-Sikât*'ında zikretmiş,[959] ayrıca Zehebî ve İbn Hacer gibi müteahhirûn dönem muhaddisleri de onunla ilgili müspet kanaatler dile getirmişlerdir. Zehebî, *el-Muğnî* adlı eserinde "İnşallah doğru sözlüdür, o fukahâdân idi" demiş,[960] *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*da ise "yalan söyleyenlerden değil" sözleriyle[961] tekzibine itiraz etmiştir. İbn Hacer ise *Takrîbü't-Tehzîb* adlı eserinde "Sadûktur ancak hadis hırsızlığı ile suçlanmıştır, bu da icâzet ve vicâde metoduyla rivâyeti uygun görmesinden kaynaklanmıştır" diyerek[962] hakkındaki suçlamanın rivâyet kaidelerine riayetsizlik ile alakalı olduğuna dikkat çekmiştir. İbn Hacer'in bu açıklaması, semâ edilmemiş nüshadan rivâyet etme konusundaki görüş ve metod farklılıklarına işaret etmek bakımından oldukça önemlidir.

Tirmizî, *Sünen*'inde Yahyâ b. Eksem'in beş rivâyetine yer vermiştir.[963] Bu hadislerden ikisi hakkında "hasen garîb",[964] biri hakkında ise "hasen sahih garib"[965]

---

[954] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl,* (rivâyetü Abdillah), II, 86. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 283; Zehebî, *Siyer*, XII, 6; *Târîhu'l-İslâm*, V, 1281.

[955] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 294. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

[956] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 129; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 180.

[957] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 129; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LXIV, 79.

[958] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 289; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 182.

[959] İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 265.

[960] Zehebî, *el-Muğnî*, II, 730.

[961] Zehebî, *Siyer*, IX, 434.

[962] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 588.

[963] Tirmizî, "Zekât", 11; "Hudûd", 11; "Siyer", 26; "Birr ve's-sıla", 34. ", 85.

[964] Tirmizî, "Siyer", 26; "Birr ve's-sıla", 34.

değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca *el-İlelü'l-kebîr*'inde, onun rivâyet ettiği bir hadisin durumunu Buhârî'ye sorduğunu ve "sahih" cevabını aldığını nakletmiştir.[966] Buhârî'nin, Yahyâ b. Eksem hakkındaki tenkidlerin ne kadarına muttali olduğunu tespit etmek elbette ki mümkün değildir. Ancak yine de, Yahyâ b. Eksem hakkındaki tenkidlerin, onun rivâyet ehliyetini düşürecek ve şahsını tekzib ettirecek boyutta olmadığına dair bir kanaate sahip olması ihtimal dahilindedir. Yahyâ b. Eksem'in, İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde ise bir rivâyeti bulunmaktadır. Az rivâyeti bulunmasına rağmen rivâyetleri hakkındaki değerlendirmeler, tekzibinin, üzerinde ittifak edilmemiş bir gerekçeye dayandığı düşüncesini teyit etmektedir.

6. Muhammed b. Avf'ın Ahmed b. Ferec el-Hicâzî'yi Tekzibi

Humuslu muhaddis Muhammed b. Avf et-Tâî'nin[967] (ö. 272-273/885-887) kendisi gibi Humuslu Ahmed b. Ferec el-Hicâzî'yi (ö. 271/884-885) tekzibi, edindiği bir nüshadan semâ etmeksizin rivâyette bulunma gerekçesine dayanmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da Muhammed b. Avf'ın tenkidine dair uzunca bir metne yer vermiştir. Buna göre Muhammed b. Avf, Ahmed b. el-Ferec'in yalancı olduğunu söylemiş; Damra b. Rebîa (ö. 202/817-818) ve İbn Ebî Füdeyk'in (ö. 200/815-816) kitaplarından kendisinde bulunanların, aslında Ahmed b. Nadr'ın kitapları olup bir şekilde eline geçtiğini, onun aslen Bakıyye b. el-Velîd'in (ö. 197/812) hadislerine de sahip olmadığını belirtmiş ve "o, bu konuda Allah'ın yarattıklarının en yalancısıdır" sözleriyle onu tekzib etmiştir.[968] Ayrıca bu hadislerin kendisine, başında "bize Yezid b. Abdirabbih Bakıyye'den tahdîs etti" yazan bir nüshadan ulaştığını ifade etmiştir. Muhammed b. Avf devamla, Ahmed b. Ferec'in yaşantısına dair bazı bilgiler vermiş, onu hicrî 219 senesinde içki içerken gördüğüne, ayrıca onun Ebü'l-Hirmâs zamanında

---

[965] Tirmizî, "Birr ve's-sıla", 85.

[966] Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 261; Ayrıca Tirmizî, "Siyer", 26. Tirmizî de rivâyet ettiği bir hadis için hasen sahih garîb (bk. Tirmizî, "Birr ve's-sıla", 34); bir başka rivâyet için de hasen garîb (bk. Tirmizî, "Birr ve's-sıla", 85) yorumlarında bulunmuştur.

[967] Humus şehrinin tanınmış muhaddislerindedir. Güvenilir bir râvî olduğu ve Humus şehrinin hadislerini iyi bildiği ifade edilmiştir. Bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 613-616.

[968] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 559-560. Ayrıca bk. İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, V, 162; İbn Hacer, *Lisân*, I, 576.

cellatlık yaptığına değinmiştir. Ardından yine semâ etmediği hadisleri rivâyet etmesine dönerek onu şöyle tenkid etmiştir:

> Ukbe b. Alkame'den rivâyette bulundu. Bana, onun elinde kendisine ait olmayan hadislerin bulunduğu bir kitabın olduğu bilgisi ulaştı, hadis ashâbı bunu farketti de "Allah'tan kork ey şeyh" dediler.
>
> Bana onun, Ebü'l-Yemân > Şuayb b. Ebî Hamza > Ebü'z-Zinâd > A'rec > Ebû Hureyre tarikiyle Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem'den "Harp hiledir" hadisini rivâyet ettiği bilgisi de ulaştı. Allâh'a yemin olsun ki o yalancıdır, Ben Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan gelen hadislerini sayamayacağım kadar çok istinsâh ettim, bunun için defalarca para da aldım, bir cüzü üç sahih dirheme yazıyordum. Hicâzî bu hadisi ondan Ebü'z-Zinâd'ın hadisi olarak nasıl rivâyet eder? Bunu ancak kendisine bir şeytan telkin etmiş olmalı.[969]

Görüldüğü üzere Muhammed b. Avf, Ahmed b. el-Ferec'i diğer pek çok kusurun yanı sıra, edindiği bazı nüshalardan semâ etmeksizin rivâyette bulunması sebebiyle eleştirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, onun bu nüshaları, muhaddislerin kabul ettiği muteber yollarla edinmemiş olduğu görüşündedir. Bakıyye b. Velid'den rivâyet ettiği nüshanın başında "Bize Yezîd b. Abdirabbih Velîd'den rivâyet etti" yazmasını, kanaatini destekleyen bir delil olarak göstermiştir. Vefat tarihleri arasında yetmiş sene kadar bir süre bulunması, Ahmed b. el-Ferec'in Bakıyye b. Velîd'den hadis işitmiş olma ihtimalinin son derece düşük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte nüshasının üzerindeki kayıt Muhammed b. Avf'a göre zaten hadislerin Bakıyye'den semâen alınmadığını ortaya koymaktadır. Buna rağmen hadis kaynaklarında Ahmed b. el-Ferec'in, Bakıyye'den naklettiği pek çok rivâyette "haddesenâ Bakıyye" ifadesini kullandığı görülmektedir.[970] Hatta Muhammed b. Avf'ın söz konusu ettiği diğer râvîlerden rivâyet ederken de "haddesenâ" lafzını

[969] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 560. Muhammed b. Avf'ın tenkidi hakkında ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 586; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 68; *Lisân*, I, 576.

[970] Örnekler için bk. İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, s. 185; Bezzâr, *Müsned*, XII, 121; XIII, 195; XVI, 235; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 406; IV, 257; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 210; II, 409. Dârekutnî, *Sünen*, I, 89, 268.

kullandığı ifade edilebilir.[971] Muhammed b. Avf, Ahmed b. el-Ferec'in, Ukbe b. Alkame'den (ö. 204/819-820) rivâyetleri konusunda ehl-i hadîsin de duruma muttali olup kendisini uyardıklarını belirtmiştir. Bunlara ilave olarak, Ahmed b. el-Ferec'in h. 219 yılında içki içtiğini ve cellatlık yaptığını söylemesi dahi, kişiliğine yönelik tenkidler olmanın yanı sıra hadis talebi ile meşgul olmadığına işaret eden veriler olarak dile getirilmiş olabilir. Dolayısıyla Muhammed b. Avf'ın Ahmed b. el-Ferec'i, Bakıyye b. Velîd, İbn Ebî Füdeyk, Damra b. Rebîa, Ukbe b. Alkame ve Ebü'l-Muğîre gibi kişilerden rivâyetleri konusunda eleştirdiği ve muteber olmayan yollardan elde ettiği hadisleri rivâyet etmesi sebebiyle tekzib ettiği anlaşılmaktadır. Ancak dikkat edilirse rivâyetlerin sened veya metinleri üzerinde herhangi bir müdahalede bulunduğunu söylememektedir.

Muhammed b. Avf ayrıca, Ebü'l-Yemân'dan rivâyet ettiği bir hadis sebebiyle de Ahmed b. el-Ferec'i eleştirmiş ve tekzib etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Muhammed b. Avf, "Harp hiledir" hadisinin Ebü'l-Yemân > Şuayb b. Ebî Hamza > Ebü'z-Zinâd tarikiyle rivâyet edilmemiş olduğu kanaatindedir.[972] Bu konuda da kendisinin defalarca Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan gelen hadislerini istinsah etmiş olmasını delil göstermektedir. Aslında söz konusu rivâyet, muteber hadis kaynaklarının pek çoğunda geçen sahih bir rivâyettir.[973] Hatta Ebû Avâne'nin *Müstahrec*'inde Muhammed b. Avf'ın da aynı hadisi iki ayrı tarikten rivâyet etmiş olduğu görülmektedir.[974] Dolayısıyla Muhammed b. Avf'ın itirazının, mevzû bir hadisin sahih bir isnada iliştirilmek suretiyle rivâyet edilmesi gibi bir kusura yönelik olması söz konusu değildir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Ebü'l-Yemân'ın da Safvân b. Amr > Osman b. Câbir > Enes b. Mâlik tarikiyle "harp hiledir" hadisini rivâyet ettiği görülmektedir.[975] Bu durumda Ahmed b. el-Ferec'in kusuru, "metnen sahih olan bir hadisi, kendisine ulaşan senedden farklı bir senedle rivâyet" mahiyetindeki kalb

[971] Damra b. Rebîa'dan rivâyeti için bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 230; İbn Ebî Füdeyk'ten rivâyeti için bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 396; Ebü'l-Muğîre'den rivâyeti için bk. Bezzâr, *Müsned*, XVII, 40.

[972] Ebü'l-Yemân > Şuayb b. Ebî Hamza > Ebü'z-Zinâd > A'rec > Ebû Hureyre tariki, *Sahîh-i Buhârî*'de de geçen güvenilir bir tariktir. (Örnekler için bk. Buhârî, "Îman", 7, 24; "Sıfatü's-salât", 1; "Cenâiz", 82.)

[973] Bk. Buhârî, "Cihâd", 154; Müslim, "Cihâd", 17-18.

[974] Ebû Avâne, *el-Müsned*, XIV, 170-171, 182.

[975] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 224.

kapsamına girmektedir. Bu ise râvîlerin sehven de yapabildikleri bir şeydir. Nitekim Ebü'l-Yemân > Şuayb b. Ebî Hamza > Ebü'z-Zinâd tariki Ebü'l-Yemân'ın meşhur tariklerindendir.

Muhammed b. Avf tarafından iki farklı gerekçe ile tekzib edilen Ahmed b. el-Ferec hakkında diğer muhaddislerin dile getirdikleri kanaatlerin ittifak halinde olmadığı görülmektedir. Şam bölgesi muhaddislerinden İbn Cavsâ'nın (ö. 320/932) onu zayıf gördüğü ifade edilmiş,[976] Humuslu muhaddis Ebû Hâşim Abdülgâfir b. Selâme de (ö. 330/942) "Ebû Utbe komşumuzdu, kızıl kına ile kınalanırdı. Büyük mescidin müezzini idi. Amcam ve ashâb-ı hadis, 'o yalancı idi' derlerdi, biz de ondan hadis işitmedik" diyerek olumsuz bir değerlendirmede bulunmuştur.[977] Ebû Hâşim'in bu sözleri, Ahmed b. el-Ferec'in kendi beldesindeki muhaddisler tarafından güvenilir bir râvî olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Zaten Ebû Hâşim de beldedeki olumsuz kanaatin tesiriyle kendisinden hadis dinlemediğini ifade etmiştir.

Cerh-ta'dîl uzmanlığıyla öne çıkmış pek çok muhaddisin Ahmed b. el-Ferec hakkındaki değerlendirmelerinin ise daha olumlu olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) "Biz ondan yazdık, bize göre onun durumu doğruluk üzeredir/ كتبنا عنه ومحله عندنا محل الصدق" demiş,[978] Mesleme b. Kâsım (ö. 353/964) "sika meşhur" yorumunda bulunmuş,[979] İbn Hibbân kendisini *es-Sikât*'ında zikretmiş ve "rivâyette hata ediyor" diyerek[980] kusurlu rivâyetlerini hata etmesine bağlamıştır. Söz konusu münekkidlerin Muhammed b. Avf'ın tenkidinden haberdar olup olmadıklarına dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak İbn Adî, Muhammed b. Avf'ın onu zayıf saydığına değinmiş, kendi görüşünün ise hadisinin hüccet kabul edilmemekle beraber yazılabileceği yönünde olduğunu belirtmiştir.[981] Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Avf'ın onu yalan ve kötü haller ile andığına değinmekle birlikte Irak ehlinin onun hakkındaki kanaatlerinin olumlu olduğunu belirtmiştir.[982] Zehebî ise *Siyerü a'lâmi'n-*

[976] Zehebî, *Siyer*, XII, 586; İbn Hacer, *Lisân*, I, 576; *Tehzîb*, I, 68.

[977] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 560; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, V, 163; Zehebî, *Siyer*, XII, 585.

[978] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 67. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, V, 160.

[979] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 69; *Lisân*, I, 576.

[980] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 45. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisân*, I, 576.

[981] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 436; Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, V, 160.

[982] İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 68.

nübelâ'da Muhammed b. Avf'ın tekzibine yer verdikten sonra Ahmed b. el-Ferec'in rivâyetlerinin çoğunlukla müstakim olduğunu söylemiş ve hadislerinin rivâyet edilebileceği noktasında kendisinin de İbn Adî ile aynı görüşte olduğunu[983] ifade etmiştir. Bu yorumlar, söz konusu münekkidlerin Muhammed b. Avf ile aynı kanaati paylaşmadıklarını göstermektedir. Tekzibe muhâlif değerlendirmede bulunan münekkidlerin, Muhammed b. Avf tarafından yöneltilen tekzibi gerekçe ve karine açısından güçlü bulmadıkları düşünülebilir. Ayrıca Zehebî'nin Ahmed b. el-Ferec hakkındaki yorumundan hareketle, rivâyetlerinin çoğunlukla müstakim olmasını, onun yalan söylemediği kanaatini güçlendiren bir karine addetmiş olabilecekleri de ifade edilebilir.

Ahmed b. el-Ferec el-Hicâzî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ*'sında bir,[984] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on bir rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim bunların ikisinde "sahihu'l-isnad",[985] birinde "Müslim'in şartına göre sahih" yorumunda bulunmuştur,[986] Zehebî de bir rivâyeti hakkında "sahih" demiştir.[987] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında otuz sekiz rivâyeti geçmektedir.

IV. RÂVÎLERLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Râvîlerin tekzibe edilmelerine sebep olan hususlardan biri de kendileri veya diğer râvîler hakkında yanlış bilgi vermeleridir. Buna göre râvîlerin, gerek kendileri gerekse diğer râvîler hakkında; kimlikleri, sahip oldukları rivâyetler ve nüshalar ayrıca diğer râvîlerle ilişkileri gibi hususlarda dile getirdikleri, gerçeğe muhâlif görülen beyanları tekzib edilmelerine sebep olabilmiştir. Tekzib sebebi açıklanmış

[983] Zehebî, *Siyer*, XII, 586.

[984] İbnü'l-Cârûd, *el-Müntekâ*, s. 18.

[985] Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 105; 378.

[986] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 406.

[987] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 230; IV, 105

râvîler arasında on iki kişinin, hicrî ilk üç asır muhaddislerinden biri veya birkaçı tarafından söz konusu gerekçeye istinaden tekzib edildiği belirlenmiştir.

Râvîler hakkında verilen bilgilerin doğru olup olmadığı yönündeki tespit, şüphesiz muhaddislerin kendileriyle ilgili mâlumâta sahip olmaları neticesinde gerçekleşebilmektedir. Nitekim söz konusu gerekçeye dayanarak râvî tekzibinde bulunan muhaddislerin genellikle "râvî hakkındaki mâlumâta aykırılık" karinesinden istifade ettikleri görülmektedir. Muhaddislerin râvîler hakkındaki mâlumatlarının, ya söz konusu râvîyi tanımaları, ya tanıyan birinden kendisiyle ilgili bilgi almaları ya da râvî tarihi konusundaki vukuflarına dayandığı anlaşılmaktadır.

Kendisiyle ve diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme gerekçesine dayanarak tekzib edilen çoğu râvî hakkında diğer muhaddis değerlendirmelerinin de genellikle olumsuz olduğu görülmektedir. Râvî tarafından verilen bilginin, -somut bir yalan mahiyetinde olması durumunda- râvînin güvenilirlik durumuna tesir etmesi beklenen bir husustur. Bununla birlikte bazı tekziblerin somut birer yalan addedilmemiş olduğuna yahut karineleri açısından zayıf bulunduğuna işaret eden verilere rastlandığı ifade edilmelidir. Ayrıca râvînin beyanının, muhaddislerden biri tarafından yadırganıp itiraza ve tekzibe muhatap olduğu ancak diğer muhaddislerin bu durumu yanılmaya nispet edebildikleri belirtilmelidir. Bu gibi durumlarda râvînin diğer bazı muhaddisler tarafından ta'dîl edilebildiği görülmektedir. Öte yandan râvî hakkında ilave olarak hadis uydurma, kalb, hadis hırsızlığı gibi ithamların bulunması halinde kendisiyle ilgili ana tartışmanın genellikle bu problemler ekseninde gerçekleştiği ve yanlış bilgi verme gerekçeli tekzibe sonraki muhaddisler tarafından atıfta bulunulmayabildiği gözlemlenmektedir. Bu durum söz konusu tekziblerin, haklarında daha ciddi problemlerin tartışıldığı râvîler için tamamlayıcı veriler ve yan gerekçeler olarak kalmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bu başlık altında, "kendisiyle ve diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesiyle tekzib edilmiş on râvî incelenecek ve münekkidlerin konu hakkındaki yöntem ve yaklaşımları tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. KENDİSİ İLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Bu başlık altında "kendisi ile ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanan dört tekzib tespit incelenecektir. Söz konusu tekziblerden biri Eyyûb es-Sahtıyânî, biri Süfyân b. Uyeyne, ikisi ise Ebû Hâtim er-Râzî tarafından dile getirilmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin tekzib ettiği iki râvî hakkında diğer münekkid kanaatlerinin de olumsuz olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Eyyûb es-Sahtıyânî'nin tekzib ettiği râvîyi ta'dîl eden muhaddisler bulunmakta, Süfyân b. Uyeyne'nin yönelttiği tekzibin ise aslen bir yalana değil hataya işaret ettiği belirtilmektedir.

1. Eyyûb es-Sahtıyânî'nin Câbir el-Cu'fî'yi Tekzibi

Eyyûb es-Sahtıyânî'nin (ö. 131/749) Câbir el-Cu'fî'yi (ö. 128/746) tekzibi, "kendisi ile ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Câbir el-Cu'fî, Şiî muhaddislerdendir. Geniş bir ilmî birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hicrî ikinci ve üçüncü asırda yaşamış pek çok muhaddis tarafından tenkid edildiği hatta tekzibe uğradığı görülmektedir. Câbir el-Cu'fî özellikle Şiî yanlısı görüşleri sebebiyle tenkid edilmiştir. Bu hususun, hakkındaki temel tenkid sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Hatta kendisinin, rec'at inancına sahip olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte "on binlerce rivâyete sahip olduğu iddiası" sebebiyle de tekzibe uğramıştır.

Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre Eyyûb es-Sahtıyânî'ye, Câbir el-Cu'fî'nin, daha önce kimseye rivâyet etmediği elli bin hadise sahip olduğunu iddia ettiği haber verilince "Câbir yalan söyledi" demiştir.[988] Eyyûb'un bu sözleri, Câbir el-Cu'fînin çok miktarda hadise sahip olduğuyla alakalı söz konusu beyanını bir yalan olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ancak Eyyûb, Câbir'in bu miktarda hadise sahip oluşunu neden

[988] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), II, 459; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 387. İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde Eyyûb es-Sahtıyânî'nin cevabı, "işte şimdi bir yalancı olduğu anlaşıldı" أما الآن فهو كذاب olarak kaydedilmiştir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 23. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 380; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 48.

yadırgadığına dair bir açıklamada bulunmamış yani bir karine zikretmemiştir. Bununla birlikte hicrî ikinci asrın ilk yarısında elli bin gibi bir rivâyet sayısını abartılı bulmuş olması muhtemeldir.

Câbir el-Cu'fî'nin çok sayıda rivâyete sahip olduğu iddiasına Eyyûb es-Sahtıyânî dışındaki bazı kimselerin de muttali olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) bu konuya değinmiş, "karşılaştığım kimseler arasında en yalancısı Câbir el-Cu'fîdir. Ben ona ne zaman rey kabilinden bir şey söylesem bana o konuda bir hadis rivâyet ederdi, kendisinde Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem'den, hiç kimseye söylemediği şu kadar bin hadis olduğunu iddia ederdi" demiştir.[989] Ebû Hanîfe'nin bu ifadeleri, onun da Câbir'in iddiasını gerçekçi bulmadığına işaret etmektedir. Ayrıca "ne zaman rey kabilinden bir şey söylesem bana o konuda bir hadis rivâyet ederdi" sözleri, Ebû Hanîfe'nin, Câbir'in naklettiği bazı rivâyetlerin aslı bulunmadığı yönünde bir kanaat taşıdığını düşündürmektedir. Ancak herhangi bir örnek verilmediği için konu hakkında ayrıntılı bir inceleme yapılamamaktadır.

Züheyr b. Muaviye (ö. 173/789), el-Cerrâh b. Melîh[990] (ö. 176) ve Süfyân b. Uyeyne de (ö. 198/814) Câbir el-Cu'fî'nin çok sayıda hadise sahip olduğu iddiasına değinmişlerdir. Ancak söz konusu muhaddislerin, bu sözleri tenkid maksatlı söylediklerine dair açık kayıtlar bulunmamaktadır. Züheyr b. Muaviye Câbir'in, elli bin rivâyete sahip olduğu iddiasını nakletmiş, hatta bir gün, rivâyet ettiği bir hadis hakkında "bu, elli bin hadistendir" dediğini kaydetmiştir.[991] el-Cerrâh b. Melîh, Câbir'in Ebû Ca'fer'den, her biri Nebî aleyhisselâm'a ulaşan yetmiş bin hadise sahip olduğuna dair iddiasından,[992] Süfyân b. Uyeyne ise Câbir'in, kendisinde daha önce hiç kimsenin sormadığı otuz bin hadis bulunduğu yönündeki beyanından bahsetmiştir.[993] İbn Uyeyne'nin Câbir el-Cu'fî ile ilgili genel kanaatinin olumsuz

[989] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 209; Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 24; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 468

[990] el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî el-Kûfî. Vekî' b. el-Cerrâh'ın babasıdır. Hârûn er-Reşîd zamanında Beytülmâl'de görev yapmıştır. Hadis rivâyeti konusunda zayıf görüldüğü anlaşılmaktadır. (Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 592.)

[991] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 56; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 23; Zehebî, *Mîzân*, I, 379.

[992] Müslim, "Mukaddime", s. 20.

[993] Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, 715; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 387.

olması, kendisinin bu sözleri tenkid maksatlı aktarmış olabileceğini düşündürmektedir. el-Cerrâh b. Melîh'in, Câbir hakkında, bu nakilden başka bir değerlendirme yaptığı tespit edilememiştir, ancak kendisinin Câbir el-Cu'fî'den rivâyette bulunan bir kimse olduğu kaydedilmektedir.[994] Züheyr b. Muâviye'nin ise Cabir ile ilgili kanaatinin olumlu olduğuna dair bazı kayıtlar bulunmaktadır.[995] Bu sebeple el-Cerrâh ve Züheyr'in sözlerinin tenkid içermeyip bilgi paylaşımı niteliğinde olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim Şerîk b. Abdillah'ın oğlu Abdurrahman'ın, "Babamda Câbir el-Cu'fî'den on bin mesele bulunmaktaydı" dediği nakledilmiştir.[996] Abdurrahman'ın bu nakli, Câbir el-Cu'fî'nin geniş bilgi birikimine sahip olduğu verisini teyit eder niteliktedir ve kendisinin bu sözleri tenkid maksatlı söylemediği açıktır. Buradan hareketle Züheyr b. Muâviye ve el-Cerrâh b. Melîh'in aktarımlarının da tenkid içermemesinin muhtemel olduğu ifade edilebilir. Öte yandan tüm bu veriler, Câbir'in çok fazla hadise sahip olduğu yönündeki iddiasının, muhaddisler arasında oldukça yaygın bir bilgi olduğunu göstermek bakımından önem taşımaktadır.

Câbir el-Cu'fî İbn Uyeyne tarafından bid'at/tarafgirlik içeren söylemi sebebiyle de tekzib edilmiştir. İbn Uyeyne, bir kişinin Câbir'e "Artık babam bana izin verinceye veya Allah, hakkımda hükmedinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım. O, hükmedenlerin en hayırlısıdır"[997] meâlindeki âyet-i kerîmeyi sorduğunu ve Câbir'in "Bu âyetin te'vîli henüz gelmemiştir" dediğini söylemiş ve "o yalan söyledi" diye eklemiştir. Bunun üzerine Süfyân'a: "Peki, Câbir bununla ne demek istedi?" diye sorulmuş, Süfyân ise Râfizîlerin, Hz. Ali'nin bulut içinde olduğuna ve gökyüzünden 'filânla birlikte çıkın' diye sesleneceğine dair bir inanç taşıdıklarını ifade etmiş ve "İşte Câbir, 'âyetin te'vîli budur' demek istiyor ama yalan söylemiştir, bu âyet Yûsuf (a.s.)'ın kardeşleri hakkındadır" cevabını vermiştir.[998] İbn

[994] Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 517; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 592.

[995] Züheyr b. Muâviye'nin Câbir el-Cu'fî hakkında, "Câbir 'işittim' veya 'sordum' dediğinde insanların en doğru sözlülerindendir" dediği kaydedilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 498. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 34; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 467.

[996] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 24; Zehebî, *Mîzân*, I, 380; Moğoltay, *İkmâl*, III, 144.

[997] Yûsuf (12), 80.

[998] Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 20-21. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 389; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 31; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 49.

Uyeyne'nin tekzibinin, bid'at içerikli bir yorumu hedef aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Câbir'in, söz konusu âyeti kendi itikadı doğrultusunda yorumlamasına itiraz etmekte ve bu yorumu yalan olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla buradaki tekzibin, rivâyet serdiyle yahut günlük hayatla ilgili olmadığı söylenebilir. Ca'bir el-Cu'fî'nin İbn Uyeyne tarafından tekzibi, "Bid'at/Tarafgirlik İçeren Söylemde Bulunma Gerekçesine Dayanan Tekzibler" başlığı altında ayrıca incelendiği için burada konunun ayrıntısına girilmeyecektir. Bununla birlikte Ca'bir el-Cu'fî'yi itikâdî görüşleri sebebiyle tenkid eden başka muhaddislerin de bulunduğu ifade edilmelidir. Zâide b. Kudâme (161/777) "Allâh'a yemin olsun ki o yalancıdır, rec'at görüşüne inanırdı" demiştir.[999] Zâide'nin sözleri müfesser gerekçe olarak değerlendirilemese de muhtemel tekzib gerekçesi olarak görülebilecek niteliktedir. Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 188/804) ise Câbir el-Cu'fî'nin rec'at görüşüne inanması sebebiyle kendisinden hadis yazmadığını ifade etmiştir.[1000]

Câbir el-Cu'fî'yi gerekçe bildirmeden tekzib eden muhaddisler de bulunmaktadır. Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765-766) Câbir'e gitme niyetinde olan bir kişiye "ona gitme çünkü yalancıdır!" ikazında bulunmuştur.[1001] Yahyâ b. Maîn[1002] ve Cûzcânî[1003] de Câbir hakkında "yalancı" ifadesini kullanmışlardır. Ayrıca tekzibde bulunmaksızın kendisiyle ilgili olumsuz görüş bildiren münekkidlerin var olduğu belirtilmelidir. Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî'nin kendisinden rivâyeti terk ettiği aktarılmış,[1004] Ebû Zür'a "leyyin",[1005] Müslim[1006] ve Nesâî de[1007] "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesinde bulunmuş, İbn Hacer ise *Takrîbü't-Tehzîb*'de "zayıf -Râfızî" yorumunu yapmıştır.[1008]

---

[999] Bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, (rivâyetü'd-Dûrî), III, 281; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 468.

[1000] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 31.

[1001] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 25; Zehebî, *Mîzân*, I, 380.

[1002] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 391; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 27; Mizzî, *Tehzîb*, IV, 468.

[1003] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 55. Zehebî, *Mîzân*, I, 381; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 49.

[1004] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 498; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 29. Ayrıca bk. Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 29.

[1005] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 498.

[1006] Müslim, *el-Künâ*, II, 725.

[1007] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 71; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 25; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 469.

[1008] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 137.

Tüm bunlarla birlikte Câbir el-Cu‘fî hakkında olumlu kanaat bildiren münekkidler de bulunmaktadır. Süfyân es-Sevrî Câbir el-Cu‘fî’nin hadis konusunda son derece dikkatli olduğunu (كان جابر ورعا في الحديث) ifade etmiş,[1009] hatta Şu‘be b. el-Haccâc’ı “Sen Câbir el-Cu‘fî’yi tenkid edersen ben de seni tenkid ederim” diye uyardığı ifade edilmiştir.[1010] Ayrıca, “Câbir el-Cu‘fî, haddesenî ve semi‘tu lafızlarını kullandığı zaman, söylediği gibidir, “kâle” dediğinde ise sanki tedlis yapmaktadır” sözleriyle,[1011] semâı tasrih ettiği rivâyetlerde Câbir’i güvenilir bulduğuna işaret etmiştir. Şu‘be b. el-Haccâc da “Câbir haddesenâ ve semi‘tu dediği zaman insanların en güvenilirlerindendir”[1012] demiştir. Süfyân ve Şu‘be’nin bu sözleri, Câbir hakkında olumlu birer değerlendirme olmanın yanı sıra semâı tasrih etmediği rivâyetlerinin diğerleriyle aynı durumda olmadığını ortaya koymak bakımından önem taşımaktadır. Vekî‘ b. el-Cerrâh, “hangi şeyden şüphe ederseniz edin ama Câbir’in güvenilir olduğundan şüphe etmeyin” diyerek kendisini ta‘dîl etmiştir.[1013] Ebû Hâtim, rivâyetlerinin i‘tibar amacıyla yazılabileceğini söylemiş,[1014] İbn Adî ise, insanların kendisini rec‘at görüşü sebebiyle yerdiklerini belirtmiş, pek çok kişinin kendisinden hadis tahsil ettiklerine ve rivâyette bulunduklarına değinmiş, hadislerinin münkerlikte sınırı aşmadığını buna rağmen doğruluktan çok zayıflığa yakın olduğunu ifade etmiştir.[1015]

Hakkındaki kanaatler değerlendirildiğinde Câbir el-Cu‘fî’nin özellikle rec‘at görüşüne sahip olması sebebiyle tenkide uğradığı ifade edilebilir. Ancak hakkındaki tenkidlerde çok hadise sahip olduğu iddiasının da payı bulunmaktadır. Bununla birlikte her iki gerekçe ile tekzib edilmesine rağmen pek çok münekkidin kendisiyle alakalı bir tekzib ifadesi kullanmadıkları görülmekte hatta kendisini güvenilir olarak değerlendiren muhaddislerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu durum Câbir’e ait birtakım söylemlerin bazı muhaddisler tarafından yadırgandığını hatta tekzib sebebi

[1009] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, II, 497; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, IV, 467.

[1010] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 33; Zehebî, *Mîzân*, I, 379; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 47.

[1011] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VI, 333. Ayrıca bk. Ukaylî *ed-Duafâ*, I, 388; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 47.

[1012] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 35; Zehebî, *Mîzân*, I, 379; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 47.

[1013] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, II, 498; Zehebî, *Mîzân*, I, 379; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 47.

[1014] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, II, 498;

[1015] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 35.

addedildiğini ancak diğer münekkidlerin bu verileri tekzib için yeterli görmediklerini düşündürmektedir. Câbir'in tekzib edilmesine gerekçeli olarak itiraz eden bir muhaddis tespit edilemese de hakkındaki değerlendirmelerin bu denli farklılık arz etmesi ile ilgili bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Öncelikle kendisinin çok sayıda rivâyete sahip olduğu iddiasına yönelik tekzibin, karşı karineler sebebiyle zayıf görülmüş olabileceği söylenebilir. Nitekim kendisini bu gerekçeyle yalanlayan muhaddislerin yanı sıra onun geniş ilmî birikimine işaret eden muhaddisler de bulunmaktadır. Bid'at içerikli yorumu ise -isabetli görülmemiş olsa da- somut bir yalan olarak değerlendirilmemiş olmalıdır. Ayrıca özellikle semâa delalet eden lafızlarla naklettiği rivâyetlerinde yalana işaret eden bulgulara rastlamamış olmaları muhtemeldir. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi bazı muhaddisler onun haddesenâ ve semi'tu gibi lafızlarla naklettiği rivâyetlerin güvenilir olduğunu düşünmektedir. Öte yandan tenkid edilen bir râvî olmasına rağmen kendi döneminde yaşayan muhaddisler tarafından tamamen terk edilmemiş olduğu kaydedilmektedir.[1016] Hatta Abdurrahmân b. Mehdî, kendisinin Câbir el-Cu'fî'yi, Süfyân b. Uyeyne'nin uyarısı sebebiyle terk ettiğini fakat İbn Uyeyne'nin ondan rivâyette bulunmaya devam ettiğini belirtmiştir.[1017] Bir râvîden rivâyette bulunmanın tevsik anlamına geldiği söylenemese de bu veriler ışığında tüm rivâyetleri açısından itham edilmediğini düşünmek mümkündür.

Câbir el-Cu'fî'nin *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da iki rivâyeti bulunmaktadır.[1018] *Sünen-i İbn Mâce*'de on sekiz rivâyetine yer verilmiştir. Bûsirî rivâyetlerden bazısına dair değerlendirmesinde, Câbir el-Cu'fî'nin müttehem[1019] olduğu yorumunu yapmıştır. Tirmizî'nin *el-Câmi*'inde üç rivâyeti yer almaktadır. Tirmizî rivâyetlerden biri hakkındaki açıklamasında Câbir el-Cu'fî'nin zayıf sayıldığına değinmiş, Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî'nin kendisinden rivâyette bulunmadığını söylemiş ancak Vekî' b. el-Cerrâh'ın "Câbir el-Cu'fî olmasaydı Kûfe ehli hadissiz kalırdı"

[1016] Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 391; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 27; Zehebî, *Mîzân*, I, 381.

[1017] Tirmizî, *el-İlelü's-sağîr*, s. 755; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 25-26; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 48.

[1018] Ebû Dâvûd, "Salât", 200; "Diyât", 20.

[1019] Bk. Bûsirî, *Misbâh*, I, 106, 142.

sözlerini de nakletmiştir.[1020] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde üç rivâyeti bulunmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Hâkim rivâyetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Zehebî ise rivâyetlerden birini, senedinin çok zayıf olması (سنده واه) gerekçesiyle tenkid etmiş,[1021] bir diğer rivâyet hakkında ise "sahih" yorumunda[1022] bulunmuştur. Ancak söz konusu rivâyetin tahvilli bir senedle geldiği ifade edilmelidir. Dârimî'nin *Sünen*'inde üç,[1023] Beyhakî'nin *Sünen*'inde yetmiş rivâyetine yer verilmiştir. Beyhakî rivâyetlerden beşi hakkındaki değerlendirmesinde, Câbir el-Cu'fî'nin rivâyetleri ile ihticâc edilmeyeceğini ifade etmiştir.[1024] Ayrıca Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde dokuz, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde üç yüz otuz dört, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde altı yüz seksen rivâyeti bulunmaktadır. Bir kısmı tenkid edilmiş de olsa rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yerinin azımsanmayacak miktarda olduğu görülmektedir.

2. Süfyân b. Uyeyne'nin Halef b. Halîfe'yi Tekzibi

Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) Halef b. Halîfe'yi (ö. 181/797-798) tekzibi, "kendisi ile ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Halef b. Halîfe aslen Kûfeli olup Vâsıt ve Bağdâd şehirlerinde yaşamış bir râvîdir. Bazı kaynaklar, sahabeden Amr b. Hureys'i (ö. 85/704) gördüğünü söylemesi sebebiyle Halef'i tâbiûn nesline dahil saymış, hatta kendisinin tâbiûn arasında en son vefat eden kimse olduğu ifade edilmiştir.[1025] Ancak İbn Uyeyne, Halef b. Halîfe'nin Amr b. Hureys'i görmüş olabileceğine ihtimal vermemekte ve bu sebeple kendisini tekzib etmektedir.

[1020] Bk. Tirmizî, "Salât", 152. Câbir el-Cu'fî'nin *Sahîh-i Müslim* Mukaddime'sinde de bir rivâyeti kaydedilmiştir. Ancak söz konusu rivâyetin, Süfyân b. Uyeyne'nin Câbir'i tekzibi hakkında olduğu ve dolayısıyla Müslim tarafından rivâyet kasdıyla nakledilmediği ifade edilmelidir. (Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 20-21.)

[1021] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 648.

[1022] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 556.

[1023] Bk. Dârimî, "Ferâiz", 39; "Fezâilu'l-Kur'ân", 16.

[1024] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 591; VIII, 169.

[1025] Bk. Bulkinî, *Mehâsin*, s. 519; İbnü'l-Mülakkin, *el-Mukni'*, II, 515; Itr, *Menhecu'n-Nakd*, s. 148.

Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre İbn Uyeyne'ye "Bizim aramızda Halef b. Halîfe denen bir kimse var, Amr b. Hureys'i gördüğünü iddia ediyor denince, "Yalan söyledi, belki Ca'fer b. Amr b. Hureys'i görmüştür" diye cevap vermiştir.[1026] Anlaşıldığı kadarıyla İbn Uyeyne, Halef b. Halîfe'nin Amr b. Hureys ile karşılaşmasının tarihen mümkün olmadığı kanaatindedir. Ve söz konusu likâ iddiası sebebiyle kendisini tekzib etmiştir. Ancak tekzibini dile getirirken "belki Ca'fer b. Amr b. Hureys'i görmüştür" demesi, Halef b. Halîfe'yi kasıtlı olarak yalan söylemekle itham etmediğini düşündürmektedir. Bu ifade dikkate alındığında İbn Uyeyne'nin "kezebe" kelimesini "yalan söyledi" anlamında değil de "yanlış söyledi, yanıldı" anlamında kullanmış olma ihtimali gündeme gelebilir. Söz konusu tenkide dair bir başka nakilde "hata etti, gördüyse Ca'fer b. Amr b. Hureys'i görmüştür" diye kaydedilmiş olması da bu kanıyı desteklemektedir.[1027]

Öte yandan Ahmed b. Hanbel de Halef b. Halîfe'nin Amr b. Hureys'i görmediği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Kendisine "Halef b. Halîfe Amr b. Hureys'i görmüş müdür?" diye sorulduğunda "Hayır, kanaatimce kendisi öyle zannetmiş olabilir. İbn Uyeyne, Şu'be ve Haccâc Amr b. Hureys'i görmedi de Halef mi görmüş? Bana göre ancak öyle zannetmiş olabilir" diyerek Halef b. Halîfe'nin likâ iddiasına itiraz etmiştir.[1028] Ancak dikkat edilirse Ahmed b. Hanbel, Halef'in şahsı hakkında herhangi bir tekzib lafzı kullanmamış ve durumu yanılmaya nispet etmiştir.[1029]

[1026] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), III, 376, 475; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 592; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 151.

[1027] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), III, 376.

[1028] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 287. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 845.

[1029] Bazı muhaddislerin konuyu, Halef b. Halîfe'nin tabakasını belirlemek amacıyla gündeme getirdikleri görülmektedir. İbn Hibbân Halef b. Halîfe'nin, sahabeden bir kişiyi görmüş olsa bile tâbiûna dahil olmadığını söylemiş, nitekim onun Amr b. Hureys'i küçük bir çocuk iken gördüğünü ve ondan bir şey ezberlememiş olduğunu ifade etmiştir. (Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 270.) İbn Hibbân'ın bu sözleri Halef b. Halîfe'nin beyanını doğru kabul ettiğini göstermektedir. Likânın mümkün olmadığı ve Halef'in yanılmış olabileceği ile alakalı bir ifade kullanmamıştır. Pek çok usûl müellifi de konuyu bu bağlamda ele almış ve İbn Hibbân'ın kanaatini aktarmakla yetinmişlerdir. Halef b. Halîfe ve Amr b. Hureys arasında likâ imkanı olup olmadığı meselesine değinmemişlerdir.

Halef b. Halîfe muhaddislerin pek çoğu tarafından güvenilir sayılan bir kimsedir. İhtilâta uğraması sebebiyle zabtı konusunda bazı tenkidlere muhatap olsa da adaleti konusunda genel olarak tenkid almadığı ifade edilebilir. Yahyâ b. Maîn, Halef b. Halîfe'den rivâyette bir sakınca olmadığını söylemiş,[1030] ayrıca bir rivâyete göre onun hakkında "sadûk"[1031] yorumunu yapmıştır. Buhârî doğru sözlü olduğunu ve bazen yanıldığını belirtmiş,[1032] İclî "sika",[1033] Ebû Hâtim er-Râzî "sadûk"[1034] değerlendirmesinde bulunmuştur. Nesâî[1035] ve İbn Adî de kendisinden rivâyette sakınca olmadığını söylemiş, İbn Adî ayrıca bazı rivâyetlerde yanılabildiği kaydına yer vermiştir.[1036] Tespit edilebildiği kadarıyla, Amr b. Hureys'i gördüğünü iddia etmesi sebebiyle adaletine yönelik bir tenkidde bulunan olmamıştır. Bununla birlikte İbn Hacer *Tehzîbü't-Tehzîb*'de Halef b. Halîfe'nin Amr b. Hureys'i görmüş olmasının zayıf bir ihtimal olduğundan bahsetmiştir.[1037] Ancak *Takrîbü't-Tehzîb*'de, Halef'in doğru sözlü olup ihtilata uğradığını söylemesi,[1038] İbn Hacer'in de bu konuyu Halef hakkında bir itham sebebi saymadığını göstermektedir. Hâkim en-Nîsâbûrî ise *el-Medhal ile's-sahîh*'de İbn Uyeyne'nin tekzibini değerlendirmiş, İbn Uyeyne'nin Halef ile ilgili sözlerinin, onun Amr b. Hureys'i görmesi hakkında olup başka bir konuyla alakası bulunmadığını ve bu sözlerle Halef hakkında bir cerh kastedilmediğini ifade etmiştir.[1039] Hâkim'in bu sözlerinin, Halef b. Halîfe'nin şahsını tezkiye etme açısından önem taşımasının yanı sıra tekzib olgusu ve tekzibleri anlama noktasında da önemli olduğu ifade edilmelidir. Nitekim bu değerlendirme, muhaddislerin yönelttiği bazı tekziblerin, râvînin "belirli bir sözünü yanlışlama" mahiyetinde olup râvî ile ilgili genel bir cerh hükmü mahiyetinde olmadığına işaret

[1030] Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü İbn Muhriz), I, 83. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 845.

[1031] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 266; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 288; Zehebî, *Mîzân*, I, 660.

[1032] Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, s. 392.

[1033] İclî, *es-Sikât*, s. 144; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 152.

[1034] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 369; Zehebî, *Mîzân*, I, 660; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 288.

[1035] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 266. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 288.

[1036] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 516;

[1037] İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 152.

[1038] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 194.

[1039] Hâkim, *el-Medhal ile's-sahîh*, IV, 128.

etmektedir. İbn Uyeyne'nin tekzibine rağmen diğer münekkidlerin kendisi hakkında olumlu kanaat bildirmeleri ise onların da tekzibleri, gerekçe ve karineleri açısından değerlendirdiklerini göstermektedir.

Halef b. Halîfe'nin *Sahîh-i Müslim*'de dört,[1040] *Sünen-i İbn Mâce*'de iki,[1041] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde iki,[1042] Tirmizî'nin *el-Câmi*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır.[1043] Tirmizî rivâyetin garib olduğunu söylemiş ancak Halef b. Halîfe'ye yönelik herhangi bir tenkidde bulunmamıştır. *Sünen-i Nesâî*'de yedi rivâyeti yer almıştır.[1044] Hâkim de *el-Müstedrek*'inde Halef'in yedi rivâyetine yer vermiştir. Hâkim bazı rivâyetler hakkında "Müslim'in şartına uygun"[1045] yorumu yaptığı gibi Zehebî de bir kısmı için "Müslim şartına uygun"[1046] değerlendirmesini kaydetmiştir. Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında on beş,[1047] *Sahîh-i İbn Hibbân*'da sekiz,[1048] Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde yirmi dört, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında dokuz,[1049] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde otuz dört[1050] rivâyeti bulunmaktadır. Rivâyetleriyle alakalı bu tablo, musannif muhaddislerin de Halef b. Halîfe'yi güvenilir bir râvî olarak gördüklerini ortaya koymaktadır.

3. Ebû Hâtim er-Râzî'nin Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'yi Tekzibi

Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'yi (ö. 231-240/845-855) tekzibi, "kendisi ile ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Amr b. Ziyâd el-Bâhilî, Resûlullâh (s.a.)'in mevlâsı Sevbân'ın

[1040] Müslim, "Tahâre", 40; "Eşribe", 140.

[1041] İbn Mâce, "Ahkâm", 3; "Zebâih", 7.

[1042] Ebû Dâvûd, "Akdiye", 2.

[1043] Tirmizî, "Libâs", 10.

[1044] Nesâî, "Tahâre", 109; "Menâsiku'l-hacc", 100.

[1045] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 683, 706.

[1046] Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 185; 706.

[1047] Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 129; III, 343.

[1048] İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 125; V, 126.

[1049] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 217; IX, 428.

[1050] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 12; VI, 174;

soyundandır.[1051] Çok tanınmış bir râvî olmamakla birlikte kendisiyle ilgili değerlendirmede bulunan pek çok münekkid tarafından ağır şekilde eleştirilmiş hatta tekzib edilmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin kendisi ile ilgili gerekçeli tekzibi, oğlu İbn Ebî Hâtim tarafından *el-Cerh ve't-ta'dîl*'e şöyle kaydedilmiştir:

> Babama onun durumunu sordum, şöyle cevap verdi:
>
> Rey'e geldi, ben onu gördüm ve ona nasihat ettim, sanki duymuyor gibi anlamazlıktan geliyordu. O hadis uyduruyordu. Kazvin'e gitti, onlara münker hadisler rivâyet etti, Ehvaz'da kendini Yahyâ b. Maîn olarak tanıttı ve mihneden kaçtığını söyledi, onlara rivâyet etmeye ve onlardan bir şeyler almaya başladı, onlar da kendisine mal verdiler. Horasan'a gitti ve "ben Ömer'in soyundanım" dedi. Kazvîn'in başında Bâhilîlerden bir kişi bulunuyordu. "Ben de Bâhilî'yim" dedi. O yalancı ve iftiracı idi. Ben ondan yazdım sonra da bunları attım.[1052]

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim, Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'nin, kendisini sahte kimliklerle tanıttığını söylemekte ve bu gerekçeye dayanarak kendisini tekzib etmektedir. Amr b. Ziyâd'ın Ehvaz'da kendisini Yahyâ b. Maîn olarak tanıtması, kimliğiyle alakalı açık/somut bir yalan olarak değerlendirilmeye müsaittir. Bununla birlikte Ebû Hâtim'in, Amr b. Ziyâd'ı Rey'de gördüğünü söylemesi fakat kendisini Ehvâz ve Horasan gibi şehirlerde farklı kimliklerle tanıttığını ifade etmesi, onunla alakalı bazı gözlemlerin Ebû Hâtim tarafından yapılmadığını düşündürmektedir. Ancak bu bilgiyi nereden edindiğine dair bir veri tespit edilememiştir. Öte yandan Ebû Hâtim'in Amr b. Ziyâd'ı hadis uydurmakla ve münker hadisler rivâyet etmekle de tenkid ettiği görülmektedir. Hatta Ebû Hâtim Amr b. Ziyâd'ı bu konuda uyardığını ifade etmektedir.

Ukaylî'nin hocaları arasında yer alan Muhammed b. Yûsuf el-Huvârî[1053] de Amr b. Ziyâd hakkındaki gözleminden bahsetmiş ayrıca Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) kendisine yönelik bir tenkidini şöyle aktarmıştır:

[1051] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 897.

[1052] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 234; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 113.

[1053] Hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. İbn Hacer onun Ukaylî'nin şeyhlerinden olduğunu söylemiştir. Bk. İbn Hacer, *Tebsîru'l-müntebih*, II, 553. (Biyografisi için bk. İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, II, 517; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 600.

> Bu şeyh Rey şehrinden bize geldi, kendisinin Bağdat'ta bulunduğunu söyledi, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a er-Râzî'yi tanıdığından bahsediyordu. Bize birtakım hadisler yazdırdı ancak ashâbımızdan beraberimizde olan bazı kişiler bu hadisleri münker gördüler, biz de Ebû Zür'a'ya mektup yazdık ve kendisine onun rivâyet ettiği hadisleri gönderdik, Ebû Zür'a ise bize "bu hadisler mevzû ve bu adam da yalancı!" diye yazdı.[1054]

Anlaşıldığı üzere Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'nin naklettiği rivâyetler, öncelikle Muhammed b. Yûsuf ve beraberinde bulunan muhaddisler tarafından münker görülmüştür. Sonrasında bu rivâyetleri, münekkid vasfı olan bir kişiye sorma ihtiyacı hissederek Ebû Zür'a'ya müracaat etmişlerdir. Ebû Zür'a ise Amr b. Ziyâd'ın rivâyetlerini gördükten sonra söz konusu hadislerin mevzû ve şahsın da yalancı olduğu sonucuna varmıştır. Bu durum, Ebû Zür'a'nın, Amr b. Ziyâd'a ait rivâyetlerin tetkiki neticesinde bu hükme varmış olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Amr b. Ziyâd'ın Rey şehrinden geldiğinin belirtilmesi, Ebû Zür'a er-Râzî'nin kendisini Rey'de iken görmüş ve hakkındaki kanaatini o dönemde edinmiş olabileceğini de hatra getirmektedir. Nitekim dikkat edilirse -biraz yukarıda geçtiği üzere- Ebû Hâtim er-Râzî de Amr b. Ziyâd'ın Rey'e geldiğinden ve kendisinin onunla görüşmüş olduğundan bahsetmiştir.

Amr b. Ziyâd el-Bâhilî hakkında diğer münekkid kanaatleri de genellikle olumsuz yöndedir. İbn Adî kendisini "münkeru'l-hadîs" olarak tavsif etmiş, hadis hırsızlığı yaptığını, bâtıl hadisler naklettiğini belirtmiş,[1055] Dârekutnî hadis uydurduğunu söylemiş,[1056] Ebû Nuaym es-Isfahânî onun hakkında "metrûku'l-hadîs" değerlendirmesinde bulunmuştur.[1057] İbn Hibbân'ın ise kendisini *es-Sikât*'ta zikrettiği görülmektedir.[1058] Ancak hakkındaki olumsuz kanaatler ve anlatımlar dikkate alındığında İbn Hibbân'ın, kendisiyle ilgili tenkidlerden haberdar olmadığı düşünülebilir.

[1054] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 138.

[1055] İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 9.

[1056] Dârekutnî, *ed-Duafâ*, II, 165; Zehebî, *Mîzân*, III, 261.

[1057] Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, II, 646.

[1058] İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 488.

Amr b. Ziyâd el-Bâhilî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti yer almaktadır.[1059] Ancak Zehebî *Telhîs*'inde, rivâyetlerden birini değerlendirirken Amr b. Ziyâd'ın hadis uydurduğu ifadesine yer vermiştir.[1060] Rivâyetleriyle alakalı bu tablonun da hakkındaki değerlendirmeleri destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

4. Ebû Hâtim er-Râzî'nin İshâk b. Bişr el-Kâhilî'yi Tekzibi

Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) İshâk b. Bişr el-Kâhilî'yi tekzibi, (ö. 228/842-843) "kendisi ile ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. İshâk b. Bişr el-Kâhilî Kûfeli bir râvîdir. Pek çok münekkid tarafından ağır ifadelerle cerh edilmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî'nin kendisine yönelik tekzibi İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde şöyle kaydedilmiştir:

> O yalan söylüyordu. Kabîsa'nın yolu üzerinde otururdu. Ona rastladığımız zaman "Nereden geldiniz" diye sordu, Kabîsa'nın yanındaydık dedik. Bize, "isterseniz size Ahmed b. Hanbel'in benden yazdığı şeyleri yazdırabilirim" dedi. Halbuki (Ahmed b. Hanbel) ondan bir şey yazmamıştı.[1061]

Görüldüğü üzere Ebû Hâtim er-Râzî, İshâk b. Bişr'in, Ahmed b. Hanbel'in kendisinden hadis yazdığına dair iddiasını yalan olarak değerlendirmiştir. Nitekim İshâk b. Bişr'in beyanının aksine Ahmed b. Hanbel'in kendisinden hadis yazmamış olduğu kanaatindedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Hâtim, bu kanaate nasıl vardığı ile ilgili bir açıklama yapmamıştır ancak Ahmed b. Hanbel'in ondan hadis yazmadığını belirtmesi, "râvî hakkındaki mâlumâta aykırılık" karinesinden istifade ettiğini düşündürmektedir.

İshâk b. Bişr el-Kâhilî hakkında diğer pek çok münekkid de olumsuz değerlendirmede bulunmuştur. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin[1062] ve Mûsâ b.

[1059] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 67; 82. *el-Müstedrek*'teki her iki hadisin, aynı rivâyetin çok küçük lafız farklarıyla birlikte tekrarından ibaret olduğu ifade edilebilir.

[1060] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 67.

[1061] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 214.

[1062] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 184. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 186.

Hârûn'un[1063] kendisi hakkında "kezzâb" dediği aktarılmış, Amr b. Ali el-Fellâs, hadisinin metruk olduğu yorumunu yapmış,[1064] Ebû Zür'a yalan söylediğini ayrıca Mâlik ve Ebû Ma'şer'den mevzû hadisler naklettiğini söylemiş hatta onun hadis uydurduğuna dair kanaat bildirmiş,[1065] İbn Adî de hadis uyduranlardan sayıldığını ifade etmiştir.[1066] Hakkındaki bu değerlendirmeler, münekkidlerin İshâk b. Bişr ile ilgili kanaatlerinin genel olarak birbiriyle muvâfık olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kendisiyle ilgili tek tenkid sebebinin, Ahmed b. Hanbel hakkındaki beyanı olmadığı belirtilmelidir. Nitekim güvenilir râvîlerden mevzû hadisler nakletme ve hadis uydurma gibi gerekçelerle de tenkide uğradığı görülmektedir.

İshâk b. Bişr el-Kâhilî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde üç rivâyeti yer almaktadır. Hâkim rivâyetlerden birinin şâz olduğunu ifade etmiş[1067] ancak bir rivâyet hakkında Müslim'in şartına uygun olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Zehebî ise *Telhîs*'inde, İshâk b. Bişr'in yalanla itham edilmiş bir râvî olduğuna işaret etmiştir.[1068]

B. DİĞER RÂVÎLERLE İLGİLİ YANLIŞ BİLGİ VERME GEREKÇESİNE DAYANAN TEKZİBLER

Bu başlık altında "diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanan altı tekzib incelenecektir. Söz konusu tekzibler, Abbâd b. el-Avvâm (ö. 185-187/801-803), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809), Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Yûsuf b. el-Hakem (ö. ?), Ahmed ed-Devrakî, İsmâil b. İshâk el-Kâdî (ö. 282/896) ve Mûsâ b. Hârûn el-Hammâl (ö. 294/907) tarafından yöneltilmiştir. Ancak İsmâil b. Uleyye ve Mûsâ b. Hârûn el-Hammâl'in tekzib ettiği râvîler hakkında ta'dîl yönünde birtakım değerlendirmeler bulunmaktadır. İsmâil b. Uleyye'nin tekzib ettiği râvî hakkında hata ihtimalinden bahseden muhaddisler bulunmakta, Mûsâ b. Hârûn'un

[1063] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 184; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 530.

[1064] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 340. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 186;

[1065] Ebû Zür'a, *Suâlâtü'l-Berzeî*, 390.

[1066] İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 186. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 530.

[1067] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 53.

[1068] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 139.

tekzib ettiği râvînin durumu ise bazı muhaddislerce rivâyet disiplinine sahip olmamakla irtibatlandırılmaktadır.

1. Abbâd b. el-Avvâm'ın Süheyl b. Zekvân'ı Tekzibi

Vâsıtlı muhaddis Abbâd b. el-Avvâm'ın[1069] (ö. 185-187/801-803) kendisi gibi Vâsıtlı olan Süheyl b. Zekvân'ı (ö. 141-150/758-768) tekzibi,[1070] "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Abbâd, Süheyl hakkındaki kanaatine nasıl vardığını şöyle anlatmıştır:

> (Hz.) Âişe ve İbnü'z-Zübeyr'den rivâyette bulunan Süheyl, Süheyl b. Zekvân'dır. (Rivâyetleri) Bir şey etmez. Ona "Âişe'yi tarif et" dediler, "Esmerdi" dedi. "Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ona 'Yâ Hümeyrâ' derdi" diye cevap verildi.
>
> Bunun üzerine Abbâd şöyle devam etti: "Anladık ki Süheyl yalancı idi."[1071]

Abbâd b. el-Avvâm tarafından anlatılan bu hadisede Süheyl b. Zekvân'dan Hz. Âişe'yi (ö. 58/678) tarif etmesinin istendiği ve Hz. Âişe hakkındaki malumata aykırı bir tarifte bulunması üzerine kendisinin tekzib edildiği görülmektedir. Abbâd el-Avvâm'ın Süheyl hakkında "Âişe ve İbnü'z-Zübeyr'den rivâyette bulunan Süheyl" diye bahsetmiş olması onun bu iki sahâbeden rivâyette bulunmasının yadırganmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun üzerine kendisine, onlarla gerçekten görüşüp görüşmediğini ortaya çıkaracak sorular sorulmuş olmalıdır. Vefat tarihleri arasında büyük zaman farkı olması sebebiyle Süheyl b. Zekvân'ın Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) veya Abdullah b. Zübeyr'e (ö. 73/692) erişip onlardan hadis dinlemiş olması tarihen neredeyse imkânsızdır. Anlaşıldığı kadarıyla Abbâd b. el-Avvâm ve beraberindekiler de bu noktadan hareketle durumu tetkik etme ihtiyacı hissetmişlerdir. *Mîzânü'l-i'tidâl*'de, Süheyl b. Zekvan'ın Hz. Âişe ile görüşmediğine delil sayılan bir başka

[1069] Bk. Zehebî, *Siyer*, VIII, 511.

[1070] Süheyl b. Ebi Sâlih olarak meşhur Medîneli râvî Süheyl b. Zekvân ile aralarında isim benzerliği bulunduğu yani her ikisinin farklı kişiler olduğu kaydedilmelidir.

[1071] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 353.

nakil daha bulunmaktadır. Zehebî'nin Ali b. el-Medînî > Muhammed b. el-Hasan el-Vâsıtî tarikiyle kaydettiğine göre Süheyl b. Zekvân, Hz. Âişe ile Vâsıt'ta görüştüğünü ifade etmiştir.[1072] Ancak bu ifadesi, tarihen gerçekleşmesi mümkün olmayan bir likâ beyanı olarak görülmüştür. Nitekim İbn Hacer'in işaret ettiği gibi Hz. Âişe, Vâsıt şehrinin kurulmasından önce vefat etmiştir.[1073] Dolayısıyla söz konusu nakil, Süheyl'in görüşmediği halde Hz. Âişe'den rivâyette bulunduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Ayrıca İbrâhim en-Nehaî'nin gözlerinin büyük olduğunu söylemesi de[1074] Süheyl b. Zekvân'ın, likâ iddiasında bulunan ve iddiasını desteklemek için yalan söyleyen bir kişi olduğuna delil sayılmıştır. Çünkü kaynaklar, İbrâhim en-Nehaî'ni tek gözünün görmediğini nakletmektedir.[1075]

Süheyl b. Zekvân, kendisiyle ilgili görüş bildiren muhaddislerin pek çoğu tarafından tenkid edilmiş bir râvîdir. İbrâhim el-Herevî[1076] (ö. 244/858-859) ve bir rivâyette Yahyâ b. Maîn[1077] "kezzâb" diyerek onu tekzib etmiş, Müslim[1078] ve Nesâî[1079] "metrûku'l-hadîs" demiş, Ebû Dâvûd da "leyse bi şey" yorumunda[1080] bulunmuştur. Bu anlamda Süheyl b. Zekvân hakkındaki kanaatlerin büyük ölçüde birbiriyle örtüştüğü söylenebilir. Ayrıca kendisi hakkında hadis uydurma veya kalb gibi tekzib gerekçelerinden bahsedildiği tespit edilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla onunla ilgili tenkidler, söylemlerinde görülen söz konusu tutarsızlıklara dayanmaktadır. Nitekim İbn Adî de kendisinin az hadisi bulunduğuna ve yalanının hadislerinin tetkikiyle değil de bahsi geçen söylemleri sebebiyle tespit edildiğine

[1072] Zehebî, *Mîzân*, II, 243; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 210.

[1073] İbn Hacer "Yalan böyle oluyor. Âişe, Haccâc'ın Vâsıt şehrini kurmasından yıllar önce vefat etti/ وهكذا يكون الكذب فقد ماتت عائشة قبل أن يخط الحجاج مدينة واسط بدهر" demiştir. (Bk. İbn Hacer, *Lisân*, IV, 211.) Nitekim pek çok kaynak Vâsıt şehrinin hicrî 83-86 yılları arasında kurulduğunu kaydetmektedir. 75-78 yılları arasında kurulduğuna dair nakiller tercih edilecek olsa dahi .(Bk. Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Vâsıt", *DİA*, XLII, 542) bu tarih de Hz. Âişe'nin vefatından sonraya tekabül etmektedir.

[1074] İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 42.

[1075] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 279; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1053. Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 42.

[1076] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 246; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 889.

[1077] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 41.

[1078] Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I, 572.

[1079] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 131.

[1080] İbn Hacer, *Lisân*, IV, 211.

değinmiş ve rivâyetleri incelendiğinde hakkında "zayıf" hükmü verileceğini söylemiştir. İbn Adî'nin bu sözleri, rivâyetlerinde yalana dair bulgulara rastlanmasa da râvînin söylemlerinin muhaddisler tarafından dikkate alındığını ve bu söylemlerin de tekzib hükmü vermede birer karine olarak kullanıldığını göstermek bakımından önemlidir. Ancak aynı sözler, İbn Adî'nin, râvîlerle ilgili değerlendirmelerinde rivâyetlerin tetkikinden yararlandığına işaret etmek bakımından ayrı bir önem de taşımaktadır. Bu durum, İbn Adî'nin, kendisinden çok önce yaşamış râvîlerle ilgili özgün değerlendirmelerde bulunmasında, rivâyet tetkikinin de katkısı bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Süheyl b. Zekvân'ın Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da bir rivâyetini zikretmiş ve Abbâd el-Avvâm'ın onun hakkındaki "Biz onu yalanla ithâm ederdik" sözünü kaydetmiştir.[1081] Dolayısıyla hadis kitaplarındaki yerinin yok denecek kadar az olduğu söylenebilir.

2. İsmâil b. Uleyye'nin Ali b. Âsım el-Vâsıtî'yi Tekzibi

İsmâil b. Uleyye'nin (ö. 193/809) Ali b. Âsım el-Vâsıtî'yi (ö. 201/816-817) tekzibi "diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Ali b. Âsım el-Vâsıtî, Muhammed b. Ebî Bekir es-Sıddîk ailesinin mevlâsındandır.[1082] Vâsıt'ın en tanınmış muhaddislerindendir. Çok bilgili ve salâh sahibi bir kimse olmasına rağmen bazı muhaddisler tarafından rivâyetlerde hata yapması sebebiyle tenkid edilmiş hatta Hâlid el-Hazzâ, İsmâil b. Uleyye ve Yahyâ b. Maîn gibi muhaddisler tarafından çeşitli gerekçelerle tekzibe uğramıştır.

İbn Şâhin'in *ed-Duafâ*'sında kaydedildiğine göre İbn Uleyye'ye Ali b. Âsım'ın, "Ben Hâlid el-Hazzâ'nın yanına girerdim, İbn Uleyye de kapıda dururdu" dediği aktarılmış ve İbn Uleyye "Sübhânallâh, bir de yalan mı söylüyor? Ben kapısında durarak Hâlid'den hiçbir hadis dinlemedim. Sübhânallâh, yalan mı

[1081] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 469.

[1082] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 290; Zehebî, *Mîzân*, III, 135.

söylüyor? Ben Hâlid'in kapısına gitmedim" diyerek itiraz etmiştir.[1083] İbn Uleyye'nin, şahsıyla ilgili bu beyanı gerçeğe muhâlif gördüğü ve bu sebeple Ali b. Âsım'ı tekzib ettiği anlaşılmaktadır. O, kendisinin Hâlid el-Hazzâ'nın kapısında hadis dinlediği iddiasına itiraz etmektedir. Hâlid'in kapısına gitmemiş ve orada hadis dinlememiş olmasını tekzibine karine olarak zikretmiştir.

Öte yandan İbn Uleyye'nin Ali b. Âsım'ı, rivâyet ettiği bazı hadisler sebebiyle de tenkid ettiği kaydedilmektedir. Kendisine Ali b. Âsım'ın, Abdurrahmân b. Saîd b. Vehb'den (ö. 111-120/729-738) rivâyette bulunduğu ve bu ismi Saîd b. Abdirrahmân olarak zikrettiği haber verilince İbn Uleyye, "bunu Hâlid rivâyet etmedi" cevabını vermiştir.[1084] İbn Uleyye bu sözleriyle, Ali b. Âsım'ın Hâlid'e nispetle naklettiği söz konusu rivâyetin Hâlid'e ait olmadığını söylemektedir. Ancak rivâyetin Hâlid'e aidiyetini hangi sebeple münker gördüğü ile alakalı bir ayrıntı zikredilmemiştir. Bu sebeple İbn Uleyye'nin, Abdurrahmân b. Saîd isminin kalbedilmesi dışında yadırgadığı bir husus olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Ali b. Âsım, diğer bazı muhaddisler tarafından da rivâyet ettiği hadisler sebebiyle tenkid edilmiştir. Yezîd b. Zürey', Ali b. Âsım'ın kendilerine Hâlid el-Hazzâ'dan naklen on küsur hadis rivâyet ettiğini, sonrasında kendisinin bu rivâyetleri Hâlid el-Hazzâ'ya sorduğunu ancak Hâlid el-Hazzâ'nın bunları münker görüp "Bu kişi yalancıdır, ondan sakının" dediğini[1085] aktarmıştır. Yezîd b. Zürey' ayrıca Ali b. Âsım'ın Hişâm b. Hassân'dan (ö. 148/765) bir rivâyet naklettiğini, kendisinin bu rivâyeti Hişâm'a sorduğunu ve Hişâm'ın da söz konusu rivâyeti

[1083] Bk. İbn Şâhin, *ed-Duafâ*, s. 125. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 418; Moğoltay, *İkmâl*, II, 146.

[1084] Moğoltay, *İkmâl*, IX, 350. *Târîhu Bağdâd*'da ilgili rivâyetin, Hâlid el-Hazzâ >Abdurrahmân b. Saîd tarikiyle nakledildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla rivâyetin Ali b. Âsım tarafından Hâlid el-Hazzâ'ya nispetle sevkedildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan *Târîhu Bağdâd*'da İsmâil b. Uleyye'nin bu soruya "o Hâlid'i görmemiştir" cevabını verdiği kaydedilmektedir. (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 416-417) Ancak Moğoltay b. Kılıç *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'de kendisinin Ali b. Âsım ile alakalı verileri doğrudan Yâkup b. Şeybe'nin kitabından aldığını ifade etmektedir. (Bk. Moğoltay, *İkmâl*, IX, 350.) Bu sebeple yukarıda *Târîhu Bağdâd*'daki metin yerine *İkmâl*'deki metin tecih edilmiştir.

[1085] Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 291. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 106; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 416; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 516.

tanımayıp münker gördüğünü nakletmiştir.[1086] Yezîd b. Zürey'in bu anlattıkları, Ali b. Âsım'ın, bazı râvîlere kendilerine ait olmayan hadisler nispet etmekle itham edildiğini göstermektedir. Ayrıca rivâyetlerinin erken dönemden itibaren tenkid edildiğine yahut en azından yadırgandığına işaret etmektedir. Yahyâ b. Maîn de Ali b. Âsım'ı, "Kim kızını fâsık bir kimseyle evlendirirse…" rivâyetini Mutarrif'den duyduğunu söylemesi sebebiyle tekzib etmiştir. Yahyâ b. Maîn bu tekzibini, ilgili rivâyeti Mutarrif'ten duyan tek kişinin Halil b. Zürâre olduğunu söyleyerek delillendirmiştir.[1087]

Ali b. Âsım ile ilgili bu nakiller, kendisinin "diğer râvîlerle ilgili beyanları" sebebiyle tekzib edilmesinin yanı sıra, rivâyet ettiği hadisler sebebiyle de tenkid ve tekzib edildiğini göstermektedir. Hatta kendisiyle alakalı münekkid değerlendirmeleri incelendiğinde, hakkındaki tenkidlerin daha çok rivâyetlerindeki kusurlar sebebiyle yöneltilmiş olduğu görülmektedir. Ancak Ali b. Âsım hakkında tüm münekkidlerin menfi kanaatte olduklarını söylemek mümkün değildir. Nitekim münekkidlerden bir kısmının, Ali b. Âsım'ın kusurlu rivâyetlerini hataya hamlettikleri görülmektedir. Vekî' b. el-Cerrâh'a, Ali b. Âsım'ın rivâyetlerde hata yaptığı söylenince "hatalı olanı bırakın sahihleri alın. Biz onu iyi olarak tanıyoruz" cevabını vermiştir.[1088] Ali b. el-Medînî onun çokça hata yaptığını hatasından dönmediğini söylemiş,[1089] Ahmed b. Hanbel de onun hata ettiğini ayrıca kendisinde inatçılık bulunduğunu belirtmiş ancak müttehem olmadığını ifade etmiştir.[1090] Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in söz konusu değerlendirmeleri Ali b. Âsım'ın, rivâyette hata etmenin yanında, hatadan dönmeme gibi bir kusura da sahip olduğuna işaret etmektedir. Nitekim İbn Hibbân[1091] da kendisiyle ilgili değerlendirmesinde aynı hususa dikkat çekmiştir. Sâlih Cezera ise Ali b Âsım'ın kendi nazarında yalancı olmadığını ancak hafızasının kötü olduğunu söylemiş, rivâyetlerinde kalb ve ref'

[1086] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 107; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 113.

[1087] Moğoltay, *İkmâl*, IX, 350.

[1088] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 409; Zehebî, *Siyer*, IX, 251.

[1089] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 410; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 510.

[1090] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), I, 156; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 509; Zehebî, *Siyer*, IX, 252.

[1091] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 113.

gibi kusurlar bulunmasını da bu hususa bağlamıştır.[1092] Adı geçen muhaddislerin, Ali b. Âsım'ın rivâyetlerini kusurlu görme bakımından kendisini tekzib eden muhaddislerle hemfikir oldukları ancak rivâyetlerindeki kusurların, şahsının tekzibini gerektirecek nitelikte olmadığını düşündükleri söylenebilir.[1093] Bu kusurları yalana değil hataya hamletmişlerdir. Kendisiyle ilgili görüş ayrılıklarının da özellikle bu sebeple ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Ali b. Âsım el-Vâsıtî'nin, Tirmizî'nin *el-Câmi*'inde iki,[1094] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bir,[1095] İbn Mâce'nin *Sünen*'inde ise iki[1096] rivâyeti bulunmaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on yedi rivâyeti yer almıştır. Hâkim rivâyetlerden çoğu hakkında "sahih" değerlendirmesinde bulunmuştur.[1097] Zehebî ise rivâyetlerden bir kısmını Ali b. Âsım'ın "çok zayıf/واه" olduğu gerekçesiyle tenkid etmiştir.[1098] Ancak Ali b. Âsım'a yönelik açık bir tekzib ifadesi kullanmadığı ifade edilmelidir. İbn Huzeyme de *Sahîh*'inde Ali b. Âsım'ın bir rivâyetine yer vermiştir.[1099] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında ise kırk üç rivâyeti bulunmaktadır. Beyhakî bazı rivâyetlerin, mütâbilerle desteklendiğine işaret etmiştir.[1100] Ayrıca rivâyetlerden birinin, Ali b. Âsım'ın tenkid edilen rivâyetlerinden olduğunu söylemiştir.[1101] Bir

[1092] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 411; Zehebî, *Siyer*, IX, 254.

[1093] Amr b. Ali el-Fellâs kendisinde zayıflık bulunduğunu söylemiş ve "inşallah sıdk ehlindendir" diyerek olumlu bir temennide bulunmuş (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 411; Zehebî, *Mîzân*, III, 136; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 347), Buhârî muhaddisler nazarında kuvvetli bir râvî olarak görülmediğini ifade etmiş, Nesâî "zayıf" değerlendirmesinde bulunmuş, (Bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 179) ayrıca "metrûku'l-hadîs" dediği aktarılmıştır. (Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 102; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 418; Zehebî, *Mîzân*, III, 106.)

[1094] Bk. Tirmizî, "Cenâiz", 71; "Tefsir", 17.

[1095] Bk. Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 31.

[1096] Bk. İbn Mâce, "Cenâiz", 28; 56.

[1097] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 281; II, 330; III, 16.

[1098] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 330; IV, 155-156. Zehebî'nin Ali b. Âsım'ın bazı rivâyetleri hakkında "sahih" değerlendirmesinde bulunduğu görülmektedir. Ancak söz konusu rivâyetlerin tahvilli senedlerle geldiği yahut mütabilerle desteklenmiş olduğu ifade edilmelidir. Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 152; III, 16.

[1099] İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 1047.

[1100] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 150; 551.

[1101] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 98.

kısmı tenkid edilmiş olsa dahi azımsanmayacak miktarda rivâyetinin hadis kaynaklarına yansımış olmasının, Ali b. Âsım'ın ittifakla yalancı sayılan râvîlerden olmadığına işaret ettiği düşünülebilir.

3. Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Yeğeni Ahmed'i Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın yeğeni Ahmed'i (ö. ?) tekzibi "diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Abdürrezzak'ın yeğeni hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. İsmi Ahmed b. Dâvûd veya Ahmed b. Abdillah olarak kaydedilmiş olup Abdürrezzâk'ın kız kardeşinin oğlu "İbn Uhti Abdirrezzâk" lakabıyla anılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in, Abdürrezzâk'ın yeğenine yönelik tekzibi *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*'de şöyle kaydedilmiştir:

> O insanların en yalancılarındandır. Ma'mer'den hadis dinleyip dinlemediğini sordum, "Hayır o benden küçüktü" dedi, Yemende Vehb b. Münebbih'ten hadis dinlemiş biri vardı, Abdürrezzâk'ın yeğenine "O hayatta mı?" diye sordum "Hayır, vefat etti" dedi. Biz ise onun köyüne gittik, kendisi hayatta idi, biz de ondan Vehb'den işittiği hadisleri dinledik.[1102]

Anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın yeğeninin, hem Ma'mer b. Râşid'in kendisinden küçük olduğuna dair beyanını hem de Yemenli şeyh hakkında verdiği bilgiyi yalan olarak değerlendirmiştir. Ahmed b. Hanbel'in, Ma'mer b. Râşid'in Abdürrezzâk'ın yeğenininden küçük olduğuna dair iddiaya, târih bilgisine dayanarak itiraz ettiği söylenebilir. Yemenli şeyh hakkındaki ifadelere ise söz konusu şeyhi köyünde gördüğünü ve ondan hadis dinlediğini belirterek itiraz etmektedir. Dolayısıyla bu iddia hakkındaki kanaatine, kendi gözlemine dayanarak ulaştığı ve "râvî hakkındaki mâlumâta aykırılık" karinesinden faydalandığı anlaşılmaktadır.

[1102] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü Abdillah), I, 327.

Diğer münekkidlerin Abdürrezzâk'ın yeğeni hakkındaki kanaatleri de olumsuz yöndedir. Yahyâ b. Maîn, yalancı olduğunu ve kendisine güvenilecek bir kimse olmadığını ifade etmiş,[1103] Ebû Hâtim yalan söylediğini belirtmiş,[1104] Nesâî[1105] ve Dârekutnî[1106] "kezzâb" olarak nitelemiş, İbn Hibbân Abdürrezzâk'ın hadisleri arasına bazı münker rivâyetler sokuşturduğunu, Abdürrezzâk'ın hadisleri arasındaki mütâbii olmayan rivâyetlere onun sebep olduğunu söylemiş,[1107] İbn Adî ise rivâyetlerinin, az olmakla beraber tamamının münker olduğu değerlendirmesini kaydetmiştir.[1108] Abdürrezzâk'ın yeğeni hakkındaki münekkid kanaatlerinin genel olarak birbirini destekler nitelikte olduğu söylenebilir. Durumun böyle gelişmesinde hem Ahmed b. Hanbel'in tenkidinin hem de rivâyetlerinin münker oluşunun tesiri olduğu düşünülebilir. Son olarak Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın yeğeni Ahmed'in, mütekaddimûn dönemi hadis kaynaklarına yansımış herhangi bir rivâyetinin tespit edilemediği belirtilmelidir.

4. Muhammed b. Yusuf b. el-Hakem'in Abdullah b. Abdirrahman el-Kelbî el-Üsâmî'yi Tekzibi

Muhammed b. Yusuf b. el-Hakem'in[1109] (ö. ?) Abdullah b. Abdirrahman el-Kelbî el-Üsâmî'yi (ö. ?) tekzibi, "diğer râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Abdullah b. Abdirrahman el-Üsâmî hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi bulunmaktadır. Aslen Medineli olup sonrasında

[1103] Bk. Yahyâ b. Maîn, *et-Târih,* (rivâyetü'd-Dûrî), III, 109; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 83; Ukaylî, *ed-Duafâ,* I, 303.

[1104] İbn Ebî Hâtim, *İlel*, VI, 278.

[1105] Bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 60.

[1106] Dârekutnî, *ed-Duafâ*, I, 252.

[1107] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 142. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 109.

[1108] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 394; Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 97.

[1109] Kendisiyle ilgili çok az bilgi tespit edilebilmiştir. Hadis talebinde Buhârî'ye refâkat ettiği kaydedilmektedir. Oğlu Ebû Zer Muhammed b. Muhammed el-Adevî'nin kadılık vazifesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. (Bk. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, 316.)

Buhârâ'ya yerleşmiş bir kimse olduğu bilinmektedir.[1110] Ayrıca Üsâme b. Zeyd (r.a.) soyundan geldiği ifade edilmektedir.

Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında kaydedildiğine göre Buhârî ve hadis talebinde kendisine refâkat eden Muhammed b. Yûsuf b. el-Hakem, Abdullah b. Abdirrahman el-Usâmî'den hadis dinlemiş ve onunla alakalı bazı gözlem ve tespitlerde bulunmuşlardır. Söz konusu olayı nakleden Ebû Ma'şer Hamdûye b. Hattâb[1111] (ö. 271-280/884-894), ilgili gözlemlere dair bazı cümleleri hem Buhârî hem Muhammed b. Yûsuf'tan duyduğunu belirtmiş, tekzibin yer aldığı kısmı ise sadece Muhammed b. Yûsuf'a nispet etmiştir. Bu sebeple Abdullah b. Abdirrahman el-Üsâmî hakkındaki tekzib, Muhammed b. Yûsuf b. el-Hakem tarafından yöneltilmiş görünmektedir. Ebû Ma'şer şöyle aktarmaktadır:

> Muhammed b. İsmâil ve Muhammed b. Yûsuf b. el-Hakem'in şöyle anlattıklarını duydum:
>
> Abdullah b. Abdirrahman el-Üsâmî el-Medînî Buhâra'ya geldiği zaman ona gidip geliyorduk, o da bize rivâyette bulunuyordu. Bir gün bize Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in Cumartesi günü hacamat olduğuna dair bir hadis nakletti ve sonra da: "Ben Süfyân b. Uyeyne'nin de Cumartesi günü hacamat olduğunu defalarca görmüşümdür" dedi.
>
> Muhammed b. Yusuf olayı anlatmaya şöyle devam etti:
>
> Bunun üzerine Ebû Ca'fer el-Müsnedî'ye gittik ve bunları kendisine anlattık. "Ben Süfyân b. Uyeyne'nin 'sadece bir kere hacamat oldum ve kendimden geçtim' dediğini duydum" cevâbını verdi. Muhammed b. Yusuf "İşte o zaman onun yalancı olduğunu anladık" dedi.[1112]

Görüldüğü üzere Muhammed b. Yusuf, Abdullah b. Abdirrahman el-Kelbî'nin Süfyân b. Uyeyne hakkındaki beyanını yalan olarak değerlendirmiş ve bu gerekçeye dayanarak kendisini tekzib etmiştir. Muhammed b. Yusuf'un, Abdullah b.

[1110] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 207.

[1111] Ebû Ma'şer Hamdûye b. Hattâb b. İbrâhim el-Buhârî ed-Darîr. Buhârî'nin müstemlîliğini yapan bir kimse olduğu kaydedilmektedir. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. (Biyografisi için bk. Zehebî, *Tezkire*, II, 179; *Târîhu'l-İslâm*, VI, 646.)

[1112] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 208. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 453.

Abdirrahman hakkında bu kanaate varırken, "râvî ile ilgili mâlûmâta aykırılık" karinesinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süfyân b. Uyeyne hakkındaki sözlere, Süfyân'ın yalnızca bir kere hacamat yaptırmış olduğu bilgisine istinaden itirazda bulunmuştur. Öte yandan Muhammed b. Yusuf'un bu yargıya kendi bilgisine dayanarak varmadığı görülmektedir. Nitekim Ebû Ca'fer el-Müsnedî'ye[1113] (ö. 229/844) müracaat etme ihtiyacı hissettikleri ve Abdullah b. Abdirrahman'dan duyduklarını kendisine anlattıkları anlaşılmaktadır. Burada Ebû Ca'fer el-Müsnedî'nin, Süfyân b. Uyeyne'den hadis dinlemiş bir kimse olduğu ve ilgili müracaatın bu sebeple kendisine yöneldiği söylenebilir.[1114] Ayrıca bu hadisenin Ebû Ca'fer el-Müsnedî'nin hayatta olduğu bir dönemde gerçekleşmiş olmasından hareketle, Buhârî ve Muhammed b. Yusuf'un talebelik yıllarına rastladığını bir tahmin olarak kaydetmek mümkündür. Öte yandan Süfyân'ın Cumartesi günleri hacamat olduğuna dair haberi Ebû Ca'fer el-Müsnedî'ye sormaları, bu haberi öncelikle kendilerinin yadırgamış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim hadis kaynaklarında Cumartesi günü hacamat yaptırmanın uygun olmadığına dair bazı rivâyetler bulunmaktadır.[1115] Ancak hacamat hakkındaki rivâyetlerin muhtelif olduğu[1116] ayrıca Muhammed b. Yusuf'un tenkidine dair metinlerde bu hususa işaret edecek açık bir ifade tespit edilemediği belirtilmelidir.

Abdullah b. Abdirrahman el-Üsâmî hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Sâlih b. Muhammed Cezera, "Üsâme b. Zeyd'in soyundan olduğunu iddia etti, Allâh'ın yarattıkları arasında en yalancılardandır. Buhârâ'ya girdi ve orada hadis rivâyetinde bulundu" sözleriyle kendisini eleştirmiş,[1117] ayrıca tüm

[1113] Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Abdillah el-Buhârî el-Müsnedî. Mâverâünnehir bölgesinin tanınmış muhaddislerindendir. Müsned hadislere rağbet edip mürsel ve munkatılardan kaçındığı için el-Müsnedî lakabıyla anıldığı ifade edilmektedir. Buhârî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi muhaddisler kendisinden rivâyette bulunmuşlardır.

[1114] Bk. Zehebî, *Siyer*, X, 659.

[1115] Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 58; İbn Mace "Tıbb", 22; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 234; 235; 454; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 572;

[1116] Nitekim Cumartesi günü hacamât olunabileceğine dair bazı rivâyetler de bulunmaktadır. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 58; Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, s. 319.

[1117] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 208.

rivâyetlerinin bâtıl olduğunu ifade etmiştir.[1118] Zehebî de Buhâra'da Mâlik'ten asılsız rivâyetler naklettiğini ve yalan söylediğini belirtmektedir.[1119] Hakkındaki bu değerlendirmelerin, Muhammed b. Yûsuf b. el-Hakem'in kanaatiyle aynı istikamette olduğu söylenebilir. Öte yandan İbn Hacer, bazı kaynaklarda ismi Abdullah b. Muhammed el-Üsâmî olarak geçen şahsın da aynı kişi olabileceğini kaydetmiştir.[1120] Bu durumda İbn Hibbân'ın da kendisini, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa ve İbrâhim b. Sa'd gibi muhaddisler adına hadis vaz' etmekle itham ettiği ilave belirtilebilir.[1121] Son olarak Abdullah b. Abdirrahman el-Üsâmî'nin mütekaddimûn dönemi hadis kaynaklarına yansımış herhangi bir rivâyetinin tespit edilemediği belirtilmelidir.

5. İsmail b. İshak el-Kâdî'nin Gulâmu Halîl'i Tekzibi

İsmâil b. İshâk el-Kâdî'nin[1122] (ö. 282/896) Gulâmu Halîl'i (ö. 275/888) tekzibi "râvîler hakkında yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Gâlib el-Bâhilî olan Gulâmu Halîl, Basralı bir vâiz ve zâhiddir. Vaazlarıyla halk üzerinde büyük etki oluşturan bir kimse olmasına rağmen muhaddisler nazarında güvenilir bir râvî sayılmamış hatta bazı muhaddisler tarafından tekzib edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ında kaydedildiğine göre Ahmed b. Amr b. Câbir (ö. 333/944-945),[1123] İsmâil b. İshâk el-Kâdî'nin Gulâmu Halîl'i tekzibini şöyle aktarmaktadır:

[1118] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 605.

[1119] Zehebî, *el-Muğnî*, I, 344.

[1120] İbn Hacer, *Lisân*, IV, 513.

[1121] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 48.

[1122] İsmâil b. İshâk b. İsmâil b. Hammâd b. Zeyd el-Ezdî el-Basrî. Mâlikî mezhebi fukahâsından olup Bağdat kadılığında bulunmuştur. Hem fıkıh hem hadis ilminde ilerlemiştir. Kur'ân ilimlerine dair eserler telif etmenin yanı sıra hadis alanında da bazı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir. İbn Ebî Hâtim kendisini "sika sadûk" olarak nitelemiştir. (Biyografisi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 158; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 272-281; Zehebî, *Tezkire*, II, 149.)

[1123] Ahmed b. Amr b. Câbir et-Tahhân. Remleli bir muhaddistir. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî ve Muhammed b. Avf el-Hımsî gibi muhaddislerden tahsilde bulunmuştur. (Biyografisi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 667-668.)

> Ben İsmâil b. İshâk el-Kâdî'nin yanındaydım. Gulâmu Halîl onun yanına girdi. Rivâyette bulunmaya devam ederken "Ey Kadı! Hatırlıyor musun? Biz iki yüz yirmi dört senesinde Medîne'deydik, (hadis) yazıyorduk" dedi. Kadı bana doğru eğilerek yavaşça "yalan söylüyor ben o sene orada değildim" sözlerini söyledi.[1124]

Görüldüğü üzere İsmâil b. İshâk, Gulâmu Halîl'in kendisi hakkındaki beyanını yalan olarak değerlendirmiştir. Tekzibine delil olarak da kendisinin h. 224 senesinde Medîne'de olmayışını göstermiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla İsmâil b. İshâk'ın tekzibine itiraz eden bir muhaddis olmamıştır. Öte yandan İsmâil b. İshâk'ın Gulâmu Halîl'e yönelttiği tekzibin, Gulâmu Halîl hakkındaki tek tenkid sebebi olmadığı ifade edilmelidir. Kendisi pek çok münekkid tarafından, rivâyetlerinin münker olması, sahip olmadığı rivâyetleri serdetmesi hatta hadis uydurması gibi gerekçelerle de tenkid edilmiştir.

Abdurrahmân b. Hırâş'a Gulâmu Halîl'in Süleyman b. Bilâl'den rivâyet ettiği hadislerin durumu sorulduğunda, Gulâmu Halîl'in bu rivâyetleri Abdullah b. Şebîb'den çaldığını, onun da Nadr b. Seleme Şâzân'dan çalmış olduğunu, rivâyetleri uyduran kişinin ise Şâzân olduğunu söylemiştir.[1125] Abdurrahmân b. Hırâş'ın bu sözleri onun, Gulâmu Halîl'i hadis hırsızlığı ile itham ettiğini göstermektedir. Hadis hırsızlığının ise kişinin rivâyetleri arasına münkerlerin karışmasına sebep olabilecek önemli bir kusur olduğu bilinmektedir. İbn Hibbân da Gulâmu Halîl'in hadisçilik mesleğinden olmadığını, her sorulana cevap verdiğini ve kendisine ait olmasa bile eline verilen hadisleri okuduğunu ifade etmiştir.[1126] İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde ise Gulâmu Halîl hakkında daha ciddi bir ithamdan bahsedilmektedir. Buna göre kendisine, "rekâikle alakalı bu rivâyet ettiğin şeyler de ne?" diye sorulunca "Bunları, halkın kalbini yumuşatmak için biz uydurduk" cevabını vermiştir.[1127] İtiraf mahiyetindeki bu sözler, Gulâmu Halîl'in Allah rızası umarak hadis uyduran bir kişi

[1124] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 246; İbn Hacer, *Lisân*, I, 619. Gulâmu Halîl hakkındaki bu hadise bazı lafız farklılıklarıyla birlikte İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inde de geçmektedir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 151.

[1125] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 448. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 247; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 496.

[1126] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 150.

[1127] Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 448; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 247; Zehebî, *Mîzân*, I, 141.

olabileceğini göstermektedir. Nitekim *el-Kâmil* sonrası bazı kaynaklarda Gulâmu Halîl'in hadis uydurmakla tanınan bir kişi olduğuna işaret edilmiştir.

Gulâmu Halîl hakkında diğer münekkid kanaatleri de olumsuz yöndedir. Ebû Dâvûd onun hakkında, "Bağdât'ın deccali olmasından korkuyorum" demiş, ayrıca dört yüz hadisini incelediğini ve hepsinin yalan olduğunu söylemiştir.[1128] Ebû Hâtim er-Râzî, mechul şeyhlerden münker hadisler rivâyet ettiğine değinmiş, ancak "bana göre hadis uyduranlar arasında değildir" yorumunda bulunmuştur.[1129] Nişaburlu muhaddis ve fakih Ebû Bekir b. İshâk es-Sıbğî,[1130] onun yalan söylediğinden şüphe etmediğini ifade etmiş,[1131] İbn Adî ise pek çok münker rivâyetinin bulunduğunu ve zayıf râvîler arasında bulunduğunun açık olduğunu belirtmiştir.[1132] Hakkındaki değerlendirmeler incelendiğinde Gulâmu Halîl'in rivâyetlerinin münker olduğu konusunda neredeyse bir ittifak bulunduğundan bahsedilebilir. Bununla birlikte münekkidlerin bir kısmı bu durumu doğrudan yalanla irtibatlandırmış, bazı münekkidler ise durumunu yalana veya hadis uydurmaya nispet etmemişlerdir. Ancak söz konusu münekkidlerin, Gulâmu Halîl'in hadis uydurduğu itirafıyla ilgili nakilden haberdar olmadıkları düşünülebilir. Nitekim ilgili nakil, -tespit edilebildiği kadarıyla- *el-Kâmil* öncesi ricâl kaynaklarında yer almamaktadır. İsmâil b. İshâk el-Kâdî'nin "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme" gerekçeli tekzibinin ise -hakkındaki diğer tenkid sebepleri dikkate alındığında- Gulâmu Halîl'in durumunu tespitte rol oynayan ana gerekçe olmadığı ve tamamlayıcı bir veri mahiyetinde zikredildiği düşünülebilir.

Gulâmu Halîl'in, Dârekutnî'nin *Sünen*'inde geçen bir rivâyet[1133] dışında mütekaddimûn dönemi hadis kaynaklarına yansımış herhangi bir rivâyeti tespit

[1128] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 248. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 497; İbn Hacer, *Lisân*, I, 618.

[1129] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 73; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 246.

[1130] Ebû Bekir Ahmed b. İshâk b. Eyyûb en-Nîsâbûrî es-Sıbğî. Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyer*, XV, 483-489.

[1131] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 248; Zehebî, *Siyer*, XIII, 283; İbn Hacer, *Lisân*, I, 618.

[1132] İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 448.

[1133] Dârekutnî, *Sünen*, III, 436.

edilememiştir. Söz konusu rivâyet de Dârekutnî tarafından, râvîlerinin zayıf olması sebebiyle tenkid edilmiştir.

6. Mûsâ b. Hârun el-Hammâl'in Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'yi Tekzibi

Mûsâ b. Hârun el-Hammâl'in (ö. 294/907) Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'yi (ö. 286/899) tekzibi, "râvîler hakkında yanlış bilgi verme" gerekçesine dayanmaktadır. Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî Basra ehlindendir. Annesinin, Basra'nın tanınmış muhaddislerinden Ravh b. Ubâde (ö. 205/820) ile evli olması vesilesiyle pek çok kişiden hadis dinlediği kaydedilmiştir.[1134] Bununla birlikte pek çok muhaddis nazarında güvenilir bir râvî olarak görülmediği hatta tekzib edildiği bilinmektedir. Mûsâ b. Hârûn'un kendisine yönelik tekzibi, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde şöyle kaydedilmiştir:

> Kudeymî bana yalanla yaklaşmaya çalıştı. Bana "Ben senin babandan Muhammed b. Sâbık'ın meclisinde yazmıştım" dedi. Halbuki ben babamın, "Muhammed b. Sâbık'tan ne hadis yazdım, ne de onu gördüm" dediğini duymuştum.[1135]

Anlaşıldığı üzere Mûsâ b. Hârûn, babası Hârûn b. Abdillah[1136] (ö. 243/858) hakkındaki bu sözleri yalan olarak değerlendirmektedir. Nitekim babasının, Muhammed b. Sâbık'ın meclisine katılmış olmasını mümkün görmemekte ve buna delil olarak da babasının Muhammed b. Sâbık ile hiç görüşmemiş olduğu yönündeki beyanını göstermektedir. Öte yandan Mûsâ b. Hârûn'un, "Kudeymî bana yalanla yaklaşmaya çalıştı" sözleri, itirazının sadece babasının Muhammed b. Sâbık'ın

---

[1134] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 833.

[1135] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 428. Mûsâ b. Hârûn'un Kudeymî'yi tenkidine dair benzer bir metin *Târîhu Bağdâd*'da da yer almaktadır. Ancak Muhammed b. Sâbık ismi Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî olarak geçmiş ayrıca Mûsâ b. Hârûn'un açık bir tekzib ifadesi kullandığı kaydedilmemiştir. Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 696. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 74-75.

[1136] Mûsâ b. Hârûn'un babası Hârûn b. Abdillah el-Hammâl, Bağdâtlı meşhur bir muhaddistir. Doğru sözlü ve güvenilir bir râvî olduğu kaydedilmektedir. Rivâyetleri *Sahîh-i Müslim* başta olmak üzere pek çok hadis kaynağında yer almaktadır. (Biyografisi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1269-1270.

meclisinde bulunduğu söylemine değil, aynı zamanda Kudeymî'nin, babasından hadis yazmış olduğu iddiasına yönelik olabileceğini düşündürmektedir. Ancak konu ile ilgili açık bir ibare tespit edilememesi sebebiyle söz konusu tekzib, "semâ iddiası" başlığına alınmamış, bu başlık altında incelenmeye uygun görülmüştür.

Mûsâ b. Hârûn'un babası Hârûn b. Abdillah'ın biyografileri incelendiğinde, kendisinin Muhammed b. Sâbık isminde birinden hadis işittiğine yahut ondan rivâyette bulunduğuna dair bir veri elde edilememektedir. Bununla birlikte Mûsâ b. Hârûn'un tenkidine dair *Târîhu Bağdâd*'da kaydedilen metinde söz konusu ismin Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî olarak geçtiği ifade edilmelidir. Ancak Hârûn b. Abdillah'ın, Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî'den hadis işittiğine veya ondan rivâyette bulunduğuna dair bir bilgi de tespit edilememiştir. Bu durumun, Mûsâ b. Hârûn'un iddiasını teyit eder nitelikte olduğu düşünülebilir. Öte yandan *Târîhu Bağdâd*'daki tenkid metninde bazı lafız farklılıklarının bulunduğu ve -ilerde temas edileceği üzere- Hatîb'in, Mûsâ b. Hârûn'un tenkidine itiraz ettiği belirtilmelidir.

Mûsâ b. Hârûn, Kudeymî'yi uydurma kişilerden rivâyette bulunmakla da itham etmiştir. *Târîhu Bağdâd*'da kaydedildiğine göre Muhammed b. Kureyş el-Merverûzî (ö. 341/953) Mûsâ b. Hârûn'un söz konusu ithamını şöyle nakletmiştir:

> Kudeymî'nin meclisinden çıkıp Mûsâ b. Hârûn'un yanına gitmiştim. "Kudeymî bugün size ne rivâyet etti?" diye sordu. "Şâsûye b. Ubeyd el-Yemâmî'den bir hadis rivâyet etti" dedim ve hadisi de söyledim. Bu "Yemâme'nin Mübârek'i" hadisi idi. Mûsâ b. Hârûn, "Yemin ederim ki hiç yaratılmamış kişilerden hadis rivâyet ediyor" dedi.
>
> Bu söz Kudeymî'ye iletildi. Ertesi gün çıktı ve kürsüye oturdu. "Bana bu şeyhin -yani Mûsâ b. Hârûn'un benim hakkımda konuştuğu ve benim hiç yaratılmamış kişilerden rivâyette bulunduğumu söylediği ulaştı. Onunla aramda ancak Melik ve Cebbâr olan Allah huzurunda çözülecek (çözeceğimiz) bir akit belirledim" dedi.[1137]

Muhammed b. Kureyş devamla Kudeymî'nin o gün mecliste bazı ferd hadisler yazdırdığını söylemiş, ayrıca sonrasında durumun Mûsâ b. Hârûn'a

[1137] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 699; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 76-77; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 541.

iletildiğini ve Mûsâ b. Hârûn'un bu olaydan sonra Kudeymî'yi ancak hayırla andığına şahit olduğunu ilave etmiştir.[1138]

Muhammed b. Kureyş'ten nakledilen bu olay, Mûsâ b. Hârûn'un, Kudeymî'nin rivâyet ettiği hadisi senedi açısından yadırgadığını ve seneddeki bir veya birkaç râvîyi uydurma şahsiyet olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdâd*'da ilgili hadisi "…Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî > Şâsûne b. Ubeyd Ebû Muhammed el-Yemâmî > Muarriz b. Abdillah b. Muarriz b. Muaykîb > Babası > Dedesi" tarikiyle şöyle kaydetmiştir:

> "Vedâ haccını yaptım Mekke'de bir eve girdim. Orada Resûlullâh'ı (s.a.) gördüm. Ondan hayret veren şeyler duydum. Ona Yemen ehlinden bir adam, yeni doğmuş, beze sarılmış bir erkek çocukla geldi. Resûlullâh (s.a.) "Ey çocuk Ben kimim?" dedi. (Çocuk), "Sen Allâh Resûlüsün" dedi. (Hz. Peygamber), "Doğru söyledin, Allâh seni mübârek eylesin" buyurdu. Çocuk bundan sonra yaşlanana kadar bir daha konuşmadı. Biz ona Yemâme'nin Mübârek'i derdik."[1139]

Gerçekten de rivâyetin senedinde yer alan Şâsûne (veya Şâsûye) b. Ubeyd,[1140] Muarriz b. Abdillah ve Abdullah b. Muarriz tanınmış şahsiyetler değillerdir. Hadis ve ricâl kaynakları tarandığında haklarında neredeyse hiçbir bilgi elde edilememektedir. İbn Hacer de bu râvîleri "mechul" olarak nitelendirmiştir.[1141] Ayrıca söz konusu rivâyetin muhaddisler arasında meşhur bir rivâyet olmadığı ilave edilmelidir. Anlaşıldığı kadarıyla Mûsâ b. Hârûn, tanımadığı kişilerden nakledilmiş, muhtemelen hiç duymadığı bu rivâyeti yadırgamış ve Kudeymî'yi uydurma şahıslardan rivâyette bulunmakla itham etmiştir. Bununla birlikte Mûsâ b. Hârûn ile Kudeymî arasında cereyan eden bu hadisenin devamına dikkat edilirse Kudeymî'nin, Mûsâ b. Hârûn'un kendisini yalanla itham ettiğini duyunca sitemini dile getirdiği ve Muhammed b. Kureyş'in gözlemine göre Mûsâ b. Hârûn'un da bu olaydan sonra Kudeymî'yi ancak hayırla andığı görülmektedir. Dolayısıyla Mûsâ b.

[1138] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 699-700.

[1139] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 698.

[1140] Söz konusu râvînin ismi bazı kaynaklarda "Şâsûye", bazı kaynaklarda "Şâsûne" olarak geçmektedir.

[1141] İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 142.

Hârûn'un, Kudeymî'nin sitemini haber aldıktan sonra geri adım atmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî hakkında pek çok münekkidin olumsuz kanaat bildirdiği görülmektedir ancak kendisiyle ilgili olumlu kanaat bildiren muhaddisler de bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'nin bilgisini takdir etmiş, onu "hasenu'l-hadîs" olarak nitelendirmiş ve kendisini tenkid edilecek duruma düşüren hususun, Süleyman eş-Şâzekûnî ile beraberliği olduğunu söylemiştir.[1142] Ahmed b. Hanbel'in bu sözleri, Kudeymî ile ilgili olumlu bir yorum olmanın yanı sıra rivâyetlerinin erken dönemden itibaren tenkid edildiğini yahut en azından yadırgandığını göstermek bakımından önemlidir. Bağdatlı muhaddis ve kadılardan Ebü'l-Ahves'e[1143] (ö. 279/892) Kudeymî'nin durumu sorulunca ise "Benden büyük olup ilmi de benimkinden fazla olduğu halde bana onun durumunu mu soruyorsunuz? Ben onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum" diyerek[1144] hüsnüzanna dayalı olumlu bir kanaat bildirmiştir. Ca'fer et-Tayâlisî de (282/895), "Sikadır. Fakat ehl-i Basra her duyduğunu rivâyet ediyor" diyerek[1145] Kudeymî'yi "sika" vasfıyla nitelendirmiştir. Ancak "ehl-i Basra her duyduğunu rivâyet ediyor" sözlerinin, Kudeymî'nin rivâyetlerinde birtakım problemlerin bulunduğuna işaret ettiği düşünülebilir. Bununla birlikte yine bu sözler, Ca'fer et-Tayâlisî'nin, ilgili problemleri yalanla irtibatlandırmadığını ve her duyduğunu rivâyet etmekle yani "rivâyet disiplinine sahip olmamakla" açıkladığını göstermektedir. Abdân el-Ehvâzî ise (ö. 306/918) kendisinden h. 235 yılında hadis yazdığını ve durumunun o tarihte düzgün olduğunu ifade etmiştir.[1146]

Kudeymî'nin *Târîhu Bağdâd*'daki biyografisi incelendiğinde Hatîb el-Bağdâdî'nin de kendisiyle ilgili olumlu bir kanaat taşıdığı görülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, Kudeymî'nin hıfzla ve hadis talebiyle tanınıp bu alanda öne çıktığını hatta

[1142] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 693; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 70; Zehebî, *Mîzân*, IV, 74.

[1143] Ebü'l-Ahves Muhammed b. Heysem b. Hammâd es-Sekafî. Bağdat yakınlarında bulunan Ukberâ bölgesi kadılığında bulunmuştur. Dârekutnî kendisinin güvenilir hadis hâfızlarından olduğunu ifade etmiştir. (Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyer*, XIII, 156, 157.)

[1144] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 694; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 71.

[1145] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 701; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 540.

[1146] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 428.

bu sebeple çokça garîb ve münker rivâyetinin bulunduğunu söylemiş ve insanların kendisinden uzak durmasını da bu hususa bağlamıştır.[1147] Ayrıca Mûsâ b. Hârûn'un Kudeymî'yi, babası hakkındaki beyanı sebebiyle tenkid ettiğine değinmiş ve bu tenkidi haklı bulmadığını belirtmiştir. Ancak daha önce ifâde edildiği üzere *el-Kâmil*'deki tenkid metniyle *Târîhu Bağdâd*'daki tenkid metni arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Mûsâ b. Hârûn'un Kudeymî'yi tenkidini şöyle aktarmıştır:

> "(Kudeymî), 'Babandan Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî'nin meclisinde yazmıştım' diyerek bana yaklaşmaya çalıştı. Ancak babam asla Muhammed b. el-Kâsım el-Esedî'den rivâyette bulunmamıştır"

Hatîb bu nakilden sonra, "Mûsâ'nın babası Hârûn b. Abdillah'ın, Muhammed b. el-Kâsım'dan hadis işitmiş olmasına rağmen ondan rivâyet etmemiş olma ihtimali bulunduğu için bu sözün delili yoktur" değerlendirmesinde bulunmuştur.[1148] Hatîb'in bu ifadeleri, kendisinim Mûsâ b. Hârûn'un tenkidini karinesi açısından muteber görmediğini ortaya koymaktadır. Gerçekten de herhangi bir râvîden rivâyette bulunmamanın, onun meclisine katılmamış olmaya işaret ettiği söylenemez. Ancak dikkat edilirse Mûsâ b. Hârûn'un tenkidine dair İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde geçen metinde Mûsâ b. Hârûn, babasının bu şahıstan hadis işitmemiş hatta onu görmemiş olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla *el-Kâmil*'deki metne göre Mûsâ b. Hârûn itirazını, babasının söz konusu şahısla likâlarının bulunmamasına dayandırmaktadır. Dolayısıyla her iki metne göre karine farklı olmaktadır. İbn Hacer de *Tehzîbü't-Tehzîb*'de bu hususa değinmiş ve Hatîb'in itirazının bu ihtimalden dolayı geçerli olmadığına işaret etmiştir.[1149]

Hatîb ayrıca Kudeymî'nin Şâsûne b. Ubeyd'den rivâyetini de gündeme getirmiş ve İbn Şâhin'in müstemlîsi Osmân b. Ca'fer el-İclî'den[1150] nakledilen bir

---

[1147] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 695.

[1148] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 696.

[1149] İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 543.

[1150] İsmi *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Abdillah Osmân b. Ahmed b. Ca'fer el-İclî olarak kaydedilmiştir. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ebü'l-Kâsım el-Begavî ve İbn Ebî Dâvûd gibi muhaddislerden rivâyette bulunduğu ayrıca İbn Şâhin'in müstemlîliğini yaptığı ifade edilmektedir. Biyografisi için bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 202; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 678.

rivâyete göre (ö. 381-390) Kudeymî'nin vefatından sonra Aden tarafından gelen bazı kimselerin Muhammed b. Şâsûne b. Ubeyd adlı birine rastladıklarını ve ondan bu hadisi yazdıklarını bildirmiştir.[1151] Ayrıca ilgili rivâyetin kendisine Kudeymî'nin tariki dışında bir başka tarikten daha ulaştığını söylemiş ve rivâyetin "…Muhammed b. Ahmed b. Cümey' el-Gassânî > Abbâs b. Mahbûb b. Osmân b. Şâsûne b. Ubeyd > Babası > Dedesi Şâsûne b. Ubeyd…" tarikine yer vermiştir.[1152] Hatîb'in sunduğu bu ilave bilgilerin, Mûsâ b. Hârûn'un ithamına yönelik bir çeşit itiraz niteliğinde olduğu düşünülebilir. Nitekim ilgili rivâyetin farklı tariklerinin bulunması, Mûsâ b. Hârûn'un, ithâmında yanılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Öte yandan söz konusu veriler *Târîhu Bağdâd*'dan önceki ve sonraki ricâl kaynaklarının pek çoğunda kaydedilmemiştir. Dolayısıyla diğer münekkidlerin bu verilere muttali olup olmadıkları tespit edilememektedir.

Muhaddislerin çoğunun Kudeymî hakkındaki kanaatleri ise olumsuz yöndedir. Ebû Hâtim'e onun hadislerinden gösterildiğinde "bu ehl-i sıdkın hadisi değildir" cevabını vermiştir.[1153] Ebû Dûvûd'un kendisini tekzib ettiği aktarılmış,[1154] Bağdatlı muhaddislerden Kâsım el-Mutarriz (ö. 305/917), Kudeymî'nin Allah Resûlü ve ulemâ adına yalan söylediğini ifade etmiş,[1155] İbn Hibbân sika râvîler üzerine hadis vaz'ında bulunduğunu,[1156] İbn Adî ise hadis uydurmakla ve çalmakla itham edildiğini belirtmiş, ayrıca onun Şâsûye b. Ubeyd'den rivâyette bulunmasına değinerek kendisi için şeyhler uydurduğunu söylemiştir.[1157] Dârekutnî, Kudeymî'nin hadis uydurmakla itham edildiği ve hakkında olumlu kanaat bildirenlerin durumundan haberdar olmadıkları yorumunu yapmıştır.[1158] Zehebî *el-Muğnî*'de "helâk olmuştur/هَالِك" değerlendirmesine yer vermiş,[1159] ayrıca *Mîzânü'l-i'tidâl*'de,

[1151] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 700; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 77.

[1152] Rivâyet aynı tarikle İbn Cümey' el-Gassânî'nin (ö. 402/1012) *Mu'cemü'ş-şüyûh*'unda da bulunmaktadır. Bk. İbn Cümey', *Mu'cem*, s. 354.

[1153] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 122. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 109.

[1154] Ebû Dâvûd, *Suâlâtü'l-Âcurrî*, s. 280; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 696; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 541.

[1155] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 697; Zehebî, *Mîzân*, IV, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 542.

[1156] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 313;

[1157] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 431.

[1158] Dârekutnî, *Suâlâtü's-Sülemî*, s. 286. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, IV, 75.

[1159] Zehebî, *el-Muğnî*, II, 646.

İsmâil el-Hutabî'nin Kudeymî hakkında "sika" dediğini kaydettikten sonra, bu yorumun bilgisizlikten kaynaklandığını söylemiştir.[1160] Hakkındaki bu değerlendirmeler, münekkid vasfı taşıyan pek çok muhaddisin Kudeymî hakkında ağır cerh ifadeleri kullandıklarını göstermektedir. Ancak adı geçen muhaddislerin, Hatib'in itiraz için sunduğu metinlerden haberdar olup olmadıkları belirlenememektedir. Nitekim *Târîhu Bağdâd*'da kaydedilen ve Kudeymî'nin tekzib edilmesine yönelik birer itiraz niteliği taşıyan metinler, diğer ricâl kaynaklarının pek çoğunda kaydedilmemiştir. Hatîb'in sunduğu metinlere yer veren münekkidlerden biri olan İbn Hacer ise açık bir tekzib ifadesi kullanmamış, *Takrîbü't-Tehzîb*'de "zayıf" değerlendirmesinde bulunmakla yetinmiştir.[1161]

Hakkındaki olumlu ve olumsuz yorumlar değerlendirildiğinde Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'nin, münker görülen rivâyetleri sebebiyle tenkide uğramış ve bazı beyanları sebebiyle tekzib edilmiş bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında olumlu kanaat bildiren muhaddislerin pek çoğu dahi rivâyetlerindeki bazı yadırganan hususlara dikkat çekmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun çokça garîb ve münker rivâyete sahip oluşunu, semâının çok olmasına bağlamıştır. Ca'fer et-Tayâlîsî ise Kudeymî'nin durumunu, her duyduğunu rivâyet etme kusuru ile açıklamıştır. Kudeymî ile ilgili olumsuz değerlendirmede bulunan münekkidler ise onun rivâyetlerindeki münkerliğin bir adalet problemine işaret ettiğini düşünmektedirler. Eldeki bu verilerin, Kudeymî'nin gerçekten yalan söyleyip söylemediğini tespite yettiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim hakkındaki olumsuz yorumları öncelemek mümkün olduğu gibi, -Hatîb'in tenkidlere itiraz amacıyla sunduğu rivâyetlerin doğru olması ihtimalini göz önünde bulundurarak- Kudeymî'nin, rivâyet disiplinine sahip olmadığı için hadisleri arasına münker unsurların karıştığı bir kişi olduğunu düşünmek de mümkündür.

Muhammed b. Yûnus el-Kudeymî'nin Kütüb-i sitte'de rivâyeti bulunmamaktadır. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde on beş rivâyeti yer almaktadır. Hâkim rivâyetlerden ikisi hakkında "sahîhu'l-isnâd" değerlendirmesinde

[1160] Zehebî, *Mîzân*, IV, 74.

[1161] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 515.

bulunmuş,[1162] Zehebî ise bu rivâyetlerden biri hakkında "sahihtir, bu hadisi Müslümanların imamlarından on kişi Ziyâd'dan naklen rivâyet etti" yorumunu yapmıştır.[1163] Ancak Zehebî'nin bu yorumunda, rivâyetin pek çok tarikinin bulunmasının etkili olabileceği hatırlatılmalıdır. Bir diğer rivâyet hakkında ise "mevzû gibi/keennehû mevzû" değerlendirmesini kaydetmiştir.[1164] Bununla birlikte Kudeymî'nin şahsına yönelik bir tenkid dile getirmemiştir. Beyhakî ise *es-Sünenü'l-kübrâ*'da Kudeymî'nin otuz üç rivâyetine yer vermiştir. Rivâyetlerden birinin Kudeymî'nin münker görülen rivâyetlerinden olduğunu belirtmiş,[1165] ancak tespit edilebildiği kadarıyla bunun dışındaki herhangi bir rivâyeti Kudeymî sebebiyle tenkid etmemiştir. Rivâyetleriyle alakalı bu tablo, adı geçen muhaddislerin de Kudeymî'nin tekzib edilmesine mesafeli durdukları yönünde yorumlanabilir.

V. BİD'AT/TARAFGİRLİK İÇEREN SÖYLEMLER SEBEBİYLE YÖNELTİLEN TEKZİBLER

Bid'at olarak nitelendirilen görüşlere sahip olmanın yahut tarafgir yaklaşım içerisinde bulunmanın, râvîlerin güvenilirliklerini zedeleyebilen unsurlar arasında yer aldığı bilinmektedir. Durumun böyle gelişmesinde, belli bir görüşün propagandasını yapanların yalana daha meyilli olma ihtimalleri göz önünde bulundurulduğu gibi bazı grupların kendi görüşlerini destekleyen hadisler uydurduklarının tespit edilmesi de etkili olmuştur.[1166] Bununla birlikte bid'at-cerh veya bid'at-tekzib ilişkisinin

[1162] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 6; IV, 441.

[1163] Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 441.

[1164] Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 456.

[1165] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 155.

[1166] Hadis uydurdukları tespit edilen gruplar arasında Râfızîler zikredilebilir. Şerîk b. Abdillah'ın (ö. 177/794) bu zümre hakkında "Her karşılaştığın kimseden ilim al, ancak Râfıza'dan alma, çünkü onlar hadis uydurur ve bunu din edinirler" dediği kaydedilmiştir (Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 28). Konu hakkında pek çok muhaddisin uyarı ve açıklamaları bulunmaktadır. Zehebî de Râfızîlikte aşırı gidenlerin genellikle doğru sözlü olmadıklarına, aksine yalanı, takıyyeyi şiâr edinmiş kimseler olduklarına işaret etmiştir (Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 6).

muhaddisler tarafından sabit bir formül gibi işletilmediği bilinen bir husustur. Nitekim bid‘at olarak değerlendirilen bir görüşe sahip olmasına rağmen hadis rivâyeti açısından güvenilir addedilen çok sayıda râvî bulunmaktadır.[1167] Ayrıca bazı münekkidlerin bid‘at ile yalanı birbirinden ayrı iki kusur olarak gördüklerine işaret eden açıklamalarına rastlanmaktadır.[1168] Tüm bunlarla birlikte bazı râvîlere ait görüşlerin yalan olarak değerlendirildiğine ve kendilerinin görüşleri sebebiyle tekzib edildiklerine dair örnekler bulunduğu ifade edilmelidir.

Hicrî ilk üç asırda bid‘at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma gerekçesine dayanan dört tekzib tespit edilmiştir. Söz konusu tekziblerden ikisi, hicrî ikinci asır muhaddisleri tarafından, diğer ikisi ise üçüncü asır muhaddisleri tarafından yöneltilmiştir. Burada öncelikle, ilgili gerekçeyle yöneltilen tekzib sayısının, diğer gerekçelere nazaran oldukça az göründüğü ifade edilmelidir. Öte yandan bid‘at içerikli söylemlerin tekzible karşılandığına dair örnekler, yani bu konuda müfesser gerekçelerin bulunması, müfesser olmayan bazı tekziblerin de benzer sebeplerle yöneltilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim konuyla ilgili “muhtemel gerekçe” olarak değerlendirilebilecek örnekler bulunmaktadır.[1169]

[1167] Mâlik b. Enes’e Dâvûd b. Husayn ve Sevr b. Zeyd gibi Kaderî inanca sahip kişilerden niçin rivâyette bulunduğu sorulduğunda, gökyüzünden yere düşmenin bu kişiler için yalan söylemekten daha kolay olduğunu söylemiştir. (Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 32.) Mâlik’in bu sözleri kendisinin, itikâdî konularda farklı görüşlere sahip kimseler hakkında hemen cerh yönüne gitmediğini ve bu kişileri doğru sözlü olup olmamaları açısından değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Yahyâ b. Maîn’in Ali b. Gurâb hakkında “Kendisinde bir sakınca olduğunu düşünmüyorum, o Şia’dandı fakat yalan söyleyenlerden değildi” demesi de bu yaklaşımın bir örneği sayılabilir (Bk. Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, s. 488).

[1168] Yahyâ b. Maîn’in İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ hakkında “onda üç özellik vardı. Yalancı idi, Kaderi idi, Râfızî idi” tenkidinde bulunması konuya dair bir örnek olarak zikredilebilir. Nitekim bu sözler kendisinin, Kaderîlik ve Râfızîlik gibi itikâdî/siyâsî görüşleri yalandan ayrı kusurlar olarak değerlendirdiğini göstermektedir. İbn Hibbân da aynı râvî hakkında “Kader görüşüne sahipti, Cehm’in yolunu tutuyordu bununla birlikte hadis rivâyetinde de yalan söylüyordu” yorumunda bulunmuştur. (Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 105.)

[1169] Burada ayrıca “bid‘at/tarafgirlik içeren bir rivâyette bulunma” sebebiyle tekzib edilmiş râvîlerin bulunduğuna da işaret edilmelidir. Ancak “Tekzib Karinesi” başlığı altında değinildiği üzere, rivâyet edilen bir hadis sebebiyle yöneltilen fakat gerekçeye dair açıklamanın yapılmadığı tekzibler bu çalışmada “müfesser gerekçe” kategorisine alınmamıştır. Nitekim bu kabil tekziblerde çoğu zaman, hadis uydurma, kalb veya semâ iddiası gibi zikredilmemiş bir gerekçe bulunmaktadır. Öte yandan

Bid‘at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma gerekçesine dayanan tekzibler incelendiğinde, ilgili râvîlerin diğer muhaddisler tarafından da genel olarak cerh lafızlarıyla anıldıkları görülmektedir. Râvîlerin görüş ve söylemlerinin muhaddis kanaatleri üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Ayrıca “râvîden sâdır olan söylemin mahiyetinin” ve “râvînin ilave kusurlarının” münekkid kanaatleri üzerinde ağırlaştırıcı bir etkisinin bulunduğundan bahsedilmelidir. Bu başlık altında incelenen dört râvî içerisinde en ağır tenkidlere uğrayan kişi Muhammed b. Sâib el-Kelbî olmuştur. Kelbî’nin, -tespit edilebildiği kadarıyla- hem söylemleri açısından oldukça aşırı bulunduğu hem de rivâyetleri açısından itham seviyesinde tenkidler aldığı görülmektedir. Hakkındaki ağır tenkidlerin her iki hususla da bağlantılı olduğu söylenebilir. Diğer üç râvî hakkında ise cerh ifadelerinin yanı sıra olumlu değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bid‘at/tarafgirlik içeren söylemine yahut bu yöndeki görüşlerine muttali olmalarına rağmen bazı muhaddislerin ilgili râvîler hakkında olumlu kanaat bildirmeleri, kendilerinin, bid‘at içerikli her söylemi tekzib sebebi olarak görmediklerine işaret etmektedir. Hatta bid‘at/tarafgirlik içeren söylemlere yönelik bazı tekziblerin, rivâyet ehliyetine dair değerlendirmeler olarak görülmeyip, “görüşü yalanlama” mahiyetinde tenkidler addedildiğini düşündüren verilere rastlanmaktadır. Bu tespit yahut işaretler, benzer söylem ve mensubiyetlerin muhtemel veya dolaylı gerekçe olarak söz konusu edildiği râvîler için özel bir öneme sahiptir. Nitekim ilgili râvîlerin asıl tekzib gerekçelerin bid‘at/tarafgirlik içeren söylemleri olduğunun belirlenmesi durumunda, kendileri hakkındaki olumlu yorumları anlamlandırmak ve gerçekten yalancı olup olmadıkları konusunda daha kuvvetli değerlendirmeler yapmak mümkün olabilecektir. Ancak burada, bid‘at/tarafgirlik içeren görüş ve söylemlerin çok çeşitli olabildiği ve her birinin muhaddisler nazarında ayrı olarak değerlendirildiği unutulmamalıdır. Ayrıca muhaddislerin bu görüş ve söylemler konusundaki yaklaşımlarının da hem metod hem de üslûp açısından birbirinden farklı olduğu belirtilmelidir. Elbette ki araştırma kapsamına giren birkaç örnek üzerinden konuyla ilgili tüm bilinmezlerin aydınlatılması mümkün olamamıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde, hem hangi münekkidlerin bid‘at söylemleri sebebiyle tekzibde bulunduklarına dair “münekkid

---

çalışmada uygulanan söz konusu kategorizasyonun bu bölüme mahsus olmadığı, rivâyet sebebiyle yöneltilen ve gerekçesi zikredilmeyen tüm tekzibleri kapsadığı hatırlatılmalıdır.

odaklı" çalışmaların, hem de hangi görüş ve grupların daha şiddetli, hangilerinin daha hafif tenkidlere muhatap olduklarını belirlemeye yönelik "râvî kategorileri odaklı" çalışmaların hazırlanması sayesinde söz konusu değerlendirmeler daha sağlıklı olarak yapılabilecektir.

A. Zâide b. Kudâme'nin Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'yi Tekzibi

Zâide b. Kudâme'nin (ö. 161/777) Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'yi (ö. 146/763) tekzibi "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" gerekçesine dayanmaktadır. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, tefsir ve nesep ilimlerine vukufuyla tanınan bir kimsedir. Hicrî ikinci asrın en kapsamlı dirâyet tefsirini yazdığı ifade edilmiştir.[1170] Bununla birlikte hem itikâdî görüşleri hem de rivâyetlerinde münkerlik bulunması sebebiyle eleştirilmiş hatta Süleyman b. Tarhân (ö. 143/761), Zâide b. Kudâme, Leys b. Ebî Süleym (ö. 143/760-761) ve Cûzcânî (ö. 259/873) gibi muhaddisler tarafından tekzib edilmiştir. Burada öncelikle Zâide b. Kudâme tarafından kendisine yöneltilen, "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" gerekçesine dayanan tekzib incelenecek sonra ise hakkındaki diğer tekzib ve tenkidlere değinilecektir. Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sında kaydedildiğine göre Zâide b. Kudâme Kelbî'yi, şu sözlerle tekzib etmiştir:

> Dört kişinin hadisini atın. Haccâc, Câbir, Mücâhid'in öğrencisi Humeyd ve Kelbî. Eğer ben Kelbî'nin, "İlmimi unutmuştum. Ehl-i Beyt'e gittim. Bana bir kadeh içirdiler. Bunun üzerine ilim doldum" dediğini duymasaydım bir şey söylemezdim. Siz benim Resûlullâh adına yalan söyleyen bir adamdan rivâyette bulunmamı mı istiyorsunuz?[1171]

Zâide'nin, Kelbî'den duyduğu bu sözleri yalan olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aslında bu sözleri hangi sebeple yalan olarak gördüğünü yani karinesinin ne olduğunu açık olarak zikretmemiştir. Bununla birlikte ehl-i beyti yücelten ve tarafgirlik içeren aşırı bir söylem olmasını karine olarak gördüğü düşünülebilir. Bu durum, Zâide'nin gerekçesinin, hadis rivâyeti ile doğrudan

[1170] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 960. Kelbî'nin nesep, târîh, dil ve tefsir alanlarında vukuf sahibi bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Cerrahoğlu, İsmail, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", *DİA*, XXV, 205.

[1171] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 482; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 961.

bağlantılı olmadığını ve bir söylemi yalanlama mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Kendisinin -tespit edilebildiği kadarıyla- sadece iki râvîye tekzib yöneltmiş olması ve yönelttiği diğer tekzibin muhtemel gerekçesinin bid'at söylemi olması da bu kanıyı desteklemektedir.[1172] Ancak tenkidinin devamında, "Resûlullâh adına yalan söyleyen bir adamdan rivâyette bulunmamı mı istiyorsunuz?" demesi, bu söylemi hadis rivâyetinden tamamen bağımsız görmediğine işaret etmektedir.

Muhammed b. Sâib el-Kelbî, diğer muhaddisler tarafından da îtikâdî görüşleri ve söylemleri sebebiyle tenkid edilmiştir. Ebû Avâne, Kelbî'nin, söyleyeni küfre sokacak nitelikte bir söz söylediğini ifade etmiştir,[1173] ayrıca Kelbî'nin, "Cibrîl Nebî'ye (s.a.) vahy yazdırıyordu, Nebî (s.a.) helâya girdiğinde ise Ali'ye yazdırırdı" dediğini haber vermiştir.[1174] Yezîd b. Zürey' ise Kelbî'nin, göğsüne vurarak: "Ben Sebeîyim, ben Sebeîyim" dediğine şahit olduğunu bildirmiştir.[1175] Bilindiği üzere Sebeîlik, Hz. Ali'nin vasî olduğu, ölmediği ve kıyametten önce dünyaya döneceği görüşlerini savunan Şiî bir gruptur. Bu düşüncelerin ilk olarak Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe' tarafından öne sürüldüğü kaydedilmiştir. Ortaya çıkışı ve etki alanı hakkında farklı bazı nakil ve görüşler bulunsa da[1176] Sebeîliğin hicrî ikinci asırda bilinen ve tenkid edilen bir ekol olduğu söylenebilir. Nitekim A'meş, "Sebeîlikten sakının. Çünkü ben insanların, onları yalancılar olarak adlandırdıklarını gördüm" sözleriyle[1177] Sebeîliğin, hicrî ikinci asırda bilinen bir ekol olduğunu ortaya koymaktadır. A'meş'in sözleri ayrıca, Sebeî inanca sahip olanların genel olarak yalancı kimseler olarak görüldüğüne işaret etmek bakımından önem taşımaktadır. Hatta bu veri, Kelbî hakkındaki müfesser olmayan bazı cerhlerin de itikâdî görüşleri sebebiyle yöneltilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

[1172] Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 209; Zehebî, *Mîzân*, I, 380.

[1173] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 483. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 249; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 961.

[1174] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 254; Zehebî, *Mîzân*, III, 558.

[1175] Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 483. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 961.

[1176] Bk. Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133, 134.

[1177] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 55; Zehebî, *Mîzân*, III, 557.

Kelbî'ye yöneltilen diğer tekziblerde gerekçelerin açık olmadığı görülmektedir. Mu'temir b. Süleyman, babası Süleyman b. Tarhân'ın[1178] ayrıca Leys b. Ebî Süleym'in[1179] Kelbî'yi Kûfe'deki iki yalancıdan biri olarak zikrettiklerini nakletmiştir.[1180] İlgili nakillerde yalancı olarak nitelendirilen diğer isim ise Kûfeli meşhur müfessir Süddî[1181] olmuştur.[1182] Mu'temir b. Süleyman, Kelbî ve Süddî'nin hangi sebeple tekzib edildiğine dair bir ayrıntı zikretmemiştir. Bununla birlikte Süddî'nin de görüş ve söylemleri sebebiyle tenkide uğrayan bir kimse olduğu ifade edilmelidir.[1183] Bu veri, ikisinin de görüşleri sebebiyle tekzib edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Burada ayrıca Süleyman b. Tarhân et-Teymî ve Leys b. Ebî Süleym'in yönelttikleri tekzib sayısının son derece az olduğuna işaret etmek faydalı olacaktır.[1184] Bununla birlikte hem Kelbî hem de Süddî'nin, tefsirleri sebebiyle de

[1178] Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 67; İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 270; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 178.

[1179] Bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 483; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 248.

[1180] Mutemir b. Süleyman'ın hem babasından hem Leys b. Ebî Süleym'den aynı tenkidi nakletmiş olması söz konusu nakillerden birinin hatalı olabileceğini düşündürmektedir. Ancak her iki muhaddisin aynı görüşü paylaşması ve benzer şekilde dile getirmiş olması da ihtimal dahilindedir.

[1181] İsmâil b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme es-Süddî (ö. 127/745) tâbiûn tabakasına mensup müfessirlerdendir. Pek çok muhaddise göre güvenilir olarak değerlendirilen yahut hafif lafızlarla cerhedilen (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 313) Süddî'nin, Süleyman b. Tarhân ve Leys b. Ebî Süleym'in yanı sıra Cûzcânî (bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 48) tarafından da tekzib edildiği görülmektedir.

[1182] Süleyman b. Tarhân'ın tekzib ettiği ikinci râvînin kim olduğu bazı kaynaklarda zikredilmemiştir. (Bk. İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 270; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 178.)

[1183] Hüseyn b. Vâkıd el-Mervezî (ö. 157/773-774), Süddî'nin Ebû Bekir ve Ömer hakkında kötü şeyler söylediğini ve kendisinin de bir daha ona gitmediğini söylemiştir. (Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 68; Zehebî, *Mîzân*, I, 37.)

[1184] Her iki muhaddisin, Kelbî ve Süddî dışında yalnızca birer râvîye tekzib yönelttikleri tespit edilebilmiştir. Süleyman b. Tarhân'ın yönelttiği diğer tekzib meşhur megâzî müellifi İbn İshâk'a yöneliktir. Hatîb el-Bağdâdî İbn İshâk hakkındaki temel tenkid sebeplerini teşeyyû', Kaderîlik eğilimi ve tedlis olarak sıralamış, bununla birlikte doğru sözlü olduğunu kaydetmiştir. (Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 21.) Leys b. Ebî Süleym'in tekzib yönelttiği diğer râvî ise Şiî muhaddis Câbir el-Cu'fî olup onun da temel tenkid sebebinin görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Câbir el-Cu'fî hakkındaki incelemeler "Kendisiyle İlgili Yanlış Bilgi Verme" ve "Bid'at/Tarafgirlik İçeren Söylemde Bulunma" başlıkları altında yapılmıştır.

tenkid edilmiş oldukları belirtilmelidir.[1185] Bu sebeple kendilerinin, sadece görüşleri sebebiyle tekzibe uğradıklarını kesin olarak söylemek şu an için mümkün gözükmemektedir. Kelbî hakkında Cûzcânî de "kezzâb-sâkıt" değerlendirmesinde bulunmuş[1186] ancak tekzib sebebine dair açıklama yapmamıştır.

Muhammed b. Sâib el-Kelbî itikâdî görüşlerinin yanı sıra rivâyetleri sebebiyle de tenkidler almıştır. Asmaî'den nakledildiğine göre Kurre b. Hâlid, Kelbî hakkında, "onun tezrif yaptığını düşünüyorlardı" demiştir.[1187] Tezrif ise bir nakle göre "ziyâde"[1188] bir nakle göre "yalan"[1189] olarak açıklanmıştır. Kurre b. Hâlid'in bu sözleri, Kelbî'nin rivâyetler üzerinde birtakım tahrifler yapmakla itham edildiğini göstermektedir. Süfyân es-Sevrî de "Kelbî'den sakının" demiş, kendisine "sen ondan rivâyette bulunuyorsun?" denince ise "ben onun doğrusunu yalanından ayırıyorum" cevabını vermiştir. [1190] Süfyân es-Sevrî'nin bu sözleri de Kelbî'nin bazı rivâyetleri açısından tenkid edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Sevrî'nin, Kelbî'ye ait hangi rivâyetleri, hangi sebep veya sebeplerle kusurlu bulduğuna dair bir açıklama yaptığı tespit edilememiştir. Bu nedenle yalan kelimesiyle tam olarak ne kastettiği belirlenememektedir. İbn Adî de bazı muhaddislerin Kelbî'den rivâyette bulunduklarını, tefsir konusunda kendisinden râzı olduklarını ancak hadislerinde, özellikle de Ebû Sâlih > İbn Abbâs tariki ile rivâyet ettiklerinde münkerler bulunduğunu ifade etmiştir.[1191] Bu ifadeler, Kelbî'nin özellikle Ebû Sâlih > İbn Abbâs tarikiyle naklettiği rivâyetlerin münker görüldüğüne işaret etmektedir. Kelbî'ye ait biyografiler incelendiğinde söz konusu tarik hakkında bazı tenkidler bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bazı münekkidlerin, Kelbî'nin tefsirine yönelik olumsuz değerlendirmeler yaptıkları da ifade edilmelidir.

[1185] Süddî'nin tefsirinde İsrâiliyyât türü haberlerin ve bazı münker rivâyetlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Tefsiriyle ilgili tenkidlerde bu hususların etkili olabileceği düşünülebilir. Bk. Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî", *DİA*, XXXVIII, 17.

[1186] Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 66; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 54;

[1187] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 271; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX,54; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 251.

[1188] Bk. Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 68; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 54; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 180.

[1189] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 271; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 251.

[1190] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 256; Zehebî, *Mîzân*, III, 557.

[1191] İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 62. Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 558.

Kelbî'ye tefsiri konusundaki en ağır tenkidlerden biri Ahmed b. Hanbel'den gelmiştir. Ahmed b. Hanbel, kendisine Kelbî'nin tefsiri sorulduğunda "yalan" demiş, "Peki (bu tefsire) bakmak helal olur mu?" diye sorulunca ise "Hayır" cevabını vermiştir.[1192] Ahmed b. Hanbel'in sözleri, onun Kelbî'nin tefsirini güvenilir bir kaynak olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tespit edilebildiği kadarıyla bu tefsiri hangi sebeple güvenilir bulmadığını açıklamamıştır. Dolayısıyla Kelbî hakkındaki tenkidinin, tefsirinde yer verdiği rivâyetlerin kusurlu olması gerekçesine mi yoksa tefsirine kendi görüşlerini yansıtması gibi bir gerekçeye mi dayandığı anlaşılamamaktadır. Öte yandan Vekî' b. el-Cerrâh, Süfyân es-Sevrî'nin, Kelbî gibi sûreyi baştan sona tefsir edenlerden hoşlanmadığını bildirmiştir.[1193] Bu nakil, ilk asırlarda bazı muhaddislerin, her âyeti tefsir etme gibi bir gayreti mahzurlu bulduklarına işaret etmektedir. İbn Hibbân ise Kelbî ve tefsiri hakkında oldukça sert bir tenkid dile getirmiştir. Kelbî'nin Sebeiyye'den olduğunu ifade ettikten sonra "Kelbî'nin din konusundaki durumu budur. Yalan konusundaki durumu ise hakkında derinleşmeye gerek kalmayacak derecede açıktır" yorumunu yapmıştır. İbn Hibbân akabinde Kelbî'nin Ebû Salih'ten naklettiği rivâyetleri gündeme getirmiş[1194] ve Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'tan hadis işitmediğini ve Kelbî'nin de Ebû Sâlih'ten birkaç kelime dışında bir şey işitmiş olmadığını söyleyerek tenkidde bulunmuştur. Ayrıca Kelbî'yi Kur'ân âyetlerinin tamamını açıklamaya çalışması açısından da eleştirmiş ve bu çabanın sünnete uygun olmadığını ifade etmiştir. İbn Hibbân'ın değerlendirmeleri, Kelbî'yi hem görüşleri hem de rivâyetleri ve tefsiri açısından muteber ve güvenilir bulmadığını ortaya koymaktadır.

İbn Adî ve İbn Hibbân'ın değerlendirmelerinde de kaydedildiği üzere Kelbî'nin Ebû Sâlih Bâzâm'dan naklettiği rivâyetlerin bazı açılardan kusurlu görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda Kelbî'den gelen nakillerin bulunduğu da ifade edilmelidir. Süfyân es-Sevrî'den nakledildiğine göre Kelbî, Ebû Sâlih Bâzâm'ın kendisine, "sana rivâyet ettiğim her şey yalan" dediğini[1195] haber vermiştir. Kelbî'nin naklettiği bu sözler, Ebû Sâlih tarafından dile getirilen bir itiraf görünümündedir.

[1192] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 254.

[1193] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 79; VII, 270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 250.

[1194] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 255-256.

[1195] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 101; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 524; Zehebî, *Siyer*, VI, 249.

Ancak bazı kaynaklarda benzer ifadeler Kelbî'nin sözü olarak, "Benden Ebû Sâlih > İbn Abbâs tariki ile naklettiğin rivâyetler yalandır, onları rivâyet etme"[1196] diye aktarılmıştır. Bu sözler ise Ebû Sâlih'in rivâyetlerine yönelik bir itham olarak anlaşılmaya müsaittir.[1197] Bununla birlikte Kelbî'nin, Ebû Sâlih'in rivâyetlerine yönelik böyle bir ithamda bulunmasına, kendisinin mecruh bir râvî olması sebebiyle ihtiyatla yaklaşmak gerektiği söylenebilir. Nitekim İbnü'l-Kattân el-Fâsî de *Beyânu'l-vehm ve'l-îhâm* adlı eserinde, Kelbî'nin nakli sebebiyle Ebû Sâlih'in tenkid edilemeyeceğini ifade etmiştir.[1198] Öte yandan Ebû Sâlih'in de Kelbî hakkında "Kelbî bana tefsirden herhangi bir şey arz etmemiştir" dediği nakledilmiştir.[1199] Bu nakle göre Ebû Sâlih, Kelbî'nin tefsir konusundaki yorum yahut nakillerinin kendisi ile irtibatının olmadığını ifade etmiş olmaktadır. Yahyâ b. Maîn ise Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten naklettiği rivâyetleri bazen kendi görüşünden, bazen Ebû Sâlih'ten bazen de Ebû Sâlih > İbn Abbâs tarikiyle naklettiğini söylemiş, ayrıca Ebû Sâlih'in rivâyetlerinde sakınca bulunmadığını ancak Kelbî tarikiyle gelenlerin kıymetinin olmadığını (ليس بشئ) söyleyerek[1200] Kelbî > Ebû Sâlih tariki ile gelen rivâyetlerdeki kusuru Kelbî'ye nispet etmiştir. Yahyâ b. Maîn -tespit edilebildiği kadarıyla- Kelbî'ye yönelik bir yalan ithamında bulunmamıştır. Nitekim Kelbî'nin ilerleyen yaşlarda hafıza zayıflığı yaşadığına dair nakiller bulunmaktadır. Ancak tüm bu veriler, sebebi her ne olursa olsun, Kelbî'nin Ebû Sâlih > İbn Abbâs tariki ile naklettiği rivâyetlere genel olarak güvenilmediğini göstermektedir.

Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin diğer muhaddisler tarafından da olumsuz lafızlarla anıldığı görülmektedir. Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) Kelbî'den rivâyette bulunurken "Bize Kelbî rivâyet etti, fakat o, vallâhi güvenilir değildir" açıklamasında bulunduğu[1201] kaydedilmiştir. Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b.

[1196] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 73; VII, 271; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 250. Ayrıca bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 254; Zehebî, *Mîzân*, III, 557.

[1197] Kelbî'nin bu beyânı bazı kaynaklarda bir itiraf olarak da değerlendirilmiştir. Bk. İbn Hacer *el-İsâbe*, VIII, 30.

[1198] İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm*, V, 564.

[1199] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta 'dîl*, VII, 271; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 250

[1200] Bk. İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, II, 207; III, 47; Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta 'dîl*, II, 432. Zehebî, *Mîzân*, I, 296.

[1201] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 254.

Mehdî'nin kendisinden rivâyette bulunmadığı ifade edilmiş,[1202] Yahyâ b. Maîn kendisi hakkında "leyse bi şey"[1203], Nesâî "metrûku'l-hadîs" yorumunu yapmıştır. Ebû Hâtim er-Râzî, insanların, Kelbî'nin hadisini terk etme konusunda görüş birliği içerisinde olduklarını söylemiş ve Kelbî'yi "zâhibu'l-hadîs" olarak nitelendirmiştir.[1204] İbn Adî münker rivâyetlerinin bulunduğuna ve kendisinin zayıflar arasında olduğuna işaret etmekle birlikte hadisinin yazılabileceğini belirtmiştir. Bu yorumun, Kelbî hakkındaki diğer münekkid kanaatleriyle karşılaştırıldığında kendisiyle ilgili en olumlu değerlendirme olduğu söylenebilir. Zehebî, Kelbî'nin geniş ilmine ve tefsir konusunda yüksek mertebede olduğuna değinmiş ancak kendisi hakkında "Birbirine kardeş olan iki kusurla, yalan ve Râfızîlikle itham edilmiştir" değerlendirmesinde bulunmuştur. Zehebî'nin bu sözleri, kendisinin Râfızîlik ile yalanı, hem birbirine yakın hem de birbirinden ayrı iki kusur olarak gördüğüne işaret etmek bakımından önem taşımaktadır. Bu sözler, bid'at ehli olarak değerlendirilen gruplardan bazılarının yalana daha meyilli olabileceğini de ortaya koymaktadır. Zehebî ayrıca Şu'be'nin böyle bir kimseden rivâyette bulunmasına şaşırdığını ifade ederek Kelbî hakkında kendi kanaatinin olumsuz olduğunu da vurgulamıştır.[1205] İbn Hacer de "yalanla itham edilmiş ve Râfızîlikle suçlanmıştır" değerlendirmesini kaydetmiştir.[1206]

Muhammed b. Sâib el-Kelbî hakkındaki yorumlar incelendiğinde, geniş ilmine ve birikimine rağmen muhaddisler nazarında kendisiyle ilgili bir güven oluşmadığı anlaşılmaktadır. Durumun böyle gelişmesinde Kelbî'nin itikâdî görüş ve söylemlerinin büyük bir payı olduğu söylenebilir. Ayrıca kendisinin rivâyetleri açısından da tenkid edilmiş bir kimse olduğu ifade edilmelidir. Hatta kendisiyle alakalı tüm tenkid başlıklarında bir yalan vurgusu veya îmâsı bulunduğu görülmektedir. Kelbî hakkında yalan imasında bulunan Zâide b. Kudâme dışındaki muhaddislerin, bu ifadeyi hangi anlamda kullandıkları açık değildir. Ancak Kelbî'nin,

[1202] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 271; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 54;

[1203] Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, (rivâyetü'd-Dûrî), III, 280; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 484; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 248.

[1204] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 271; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 251.

[1205] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 961.

[1206] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 479.

çok çeşitli açılardan tenkid edilmiş bir kimse olması sebebiyle muhaddislerin kendisiyle ilgili menfi yorumlarında ve yalan imalarında sadece itikâdî görüşlerinin değil diğer faktörlerin de etkili olabileceği belirtilmelidir.

Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin, Tirmizî'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır.[1207] Tirmizî tefsir bölümünde verdiği bu rivâyete dair açıklamasında, senedin sahih olmadığına ve Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin ehl-i hadis tarafından terk edilmiş bir râvî olduğuna değinmiştir. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır.[1208] Her iki rivâyetin de Vâkıdî tarafından nakledildiği ve tarihe dair birer açıklama mahiyetinde olduğu görülmektedir. Ancak tespit edilebildiği kadarıyla Hâkim ve Zehebî bu rivâyetler hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Ayrıca Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde iki rivâyeti bulunmaktadır.[1209] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında altı rivâyetine yer vermiş; rivâyetlerden ikisi hakkındaki açıklamasında Kelbî'nin metruk olduğu,[1210] birinde ise rivâyetleriyle ihticâc olunmayacağı[1211] yorumunu kaydetmiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'inde on dört,[1212] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde üç rivâyeti[1213] bulunmaktadır. Geniş bir ilmî birikime sahip olduğu düşünüldüğünde Kelbî'nin hadis kaynaklarına yansımış rivâyetlerinin az olduğu ifade edilebilir.

B. İbn Uyeyne'nin Câbir el-Cu'fî'yi Tekzibi

Süfyân b. Uyeyne'nin Câbir el-Cu'fî'yi (ö. 128/746) tekzibi, bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" gerekçesine dayanmaktadır. Câbir el-Cu'fî hakkındaki ayrıntılı inceleme "Kendisi İle İlgili Yanlış Bilgi Verme" başlığı altında bulunmaktadır. Burada ise bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma gerekçesine dayanan tekzibine kısaca temas edilecektir.

[1207] Bk. Tirmizî, "Tefsir", 6.

[1208] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 48;

[1209] Bk. Saîd b. Mansûr, *Sünen*, V, 249; II, 23.

[1210] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 213; 527.

[1211] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 428;

[1212] Örnek olarak bk. Abdürrezzâk, el-*Musannef*, III, 573; V, 239.

[1213] Örnek olarak bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 228; IV, 498.

Süfyân b. Uyeyne'nin Câbir el-Cu'fî'yi, bir âyet hakkındaki yorumu sebebiyle tekzib ettiği görülmektedir. İbn Uyeyne bir kişinin Câbir'e, "Artık babam bana izin verinceye veya Allah, hakkımda hükmedinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım. O, hükmedenlerin en hayırlısıdır"[1214] meâlindeki âyet-i kerîmeyi sorduğunu ve Câbir'in "Bu âyetin te'vîli henüz gelmemiştir" dediğini söylemiş ve "o yalan söyledi" diye eklemiştir. Bunun üzerine İbn Uyeyne'ye Câbir'in bu sözlerle ne demek istediği sorulmuş, o da, Râfizîlerin, Hz. Ali'nin bulut içinde olduğuna ve gökyüzünden 'filânla birlikte çıkın' diye sesleneceğine dair bir inanç taşıdıklarını ifade etmiş ve "İşte Câbir, 'âyetin te'vîli budur' demek istiyor ama yalan söylemiştir, bu âyet Yûsuf'un (a.s.) kardeşleri hakkındadır" cevabını vermiştir.[1215]

Görüldüğü üzere İbn Uyeyne, Câbir el-Cu'fî'nin yorumunun, itikâdî görüşü ile bağlantılı olduğunu düşünmüş; bu görüşü ve yorumu yalan olarak değerlendirerek kendisini tekzib etmiştir. İbn Uyeyne'nin tekzibi, *Sahîh-i Müslim* mukaddimesi, Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-târîh*'i ve Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sı gibi erken dönem kaynakları başta olmak üzere pek çok eserde kaydedilmiştir. Ayrıca Câbir el-Cu'fî'yi itikâdî görüşleri sebebiyle tenkid eden başka muhaddisler de bulunmaktadır.[1216] Hatta sahip olduğu görüşlerin, kendisiyle ilgili temel tenkid sebebi olduğu ifade edilebilir. Bu durum, muhaddislerin Câbir el-Cu'fî'nin görüşlerinden genel olarak haberdar olduklarına işaret etmektedir. Öte yandan Câbir el-Cu'fî, Eyyûb es-Sahtıyânî tarafından, "elli bin hadise sahip olduğunu söylemesi" sebebiyle de tekzib edilmiştir. Ancak her iki gerekçeyle tekzib edilmesine rağmen, hem yaşadığı dönemde hem de daha sonrasında kendisi hakkında olumlu değerlendirmeler yapan muhaddisler bulunmaktadır.

Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc ve Vekî' b. el-Cerrâh[1217] Câbir hakkında olumlu kanaat bildiren ikinci asır muhaddislerindendir. Ebû Hâtim, Câbir'in

[1214] Yûsuf (12), 80.

[1215] Bk. Müslim, "Mukaddime", s. 20-21. Ayrıca bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 389; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 31-32; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 49.

[1216] Zâide b. Kudâme ve Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 188/804) de Câbir el-Cu'fî'nin rec'at görüşüne inandığını ifade etmektedir.

[1217] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta 'dîl*, II, 498; Zehebî, *Mîzân*, I, 379; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 47.

rivâyetlerinin i'tibar amacıyla yazılabileceğini söylemiş,[1218] İbn Adî ise, insanların kendisini rec'at görüşü sebebiyle yerdiklerine değinmiş, hadislerinin münkerlikte sınırı aşmadığını belirtmiş ve buna rağmen doğruluktan çok zayıflığa yakın olduğunu ifade etmiştir.[1219] Bununla birlikte onu güvenilir bir râvî olarak nitelendirmemiştir. Ayrıca Zehebî Câbir hakkında, "zayıflığına ve Râfıza'dan olmasına rağmen ilim kaynaklarından biridir" yorumunu yapmış,[1220] İbn Hacer de "zayıf-Râfızî" değerlendirmesini[1221] kaydetmiştir.

Câbir el-Cu'fî hakkındaki kanaatler incelendiğinde, bid'at/tarafgirlik içeren söylemlerinin muhaddisler tarafından aşırı söylemler olarak değerlendirildiği ve özellikle bu sebebe bağlı olarak güvenilir bir râvî addedilmediği söylenebilir. Râfızî olarak görülmesi de hakkındaki tenkidlerin ağırlaşmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Ancak tüm bunlara rağmen kendisini rivâyetleri açısından güvenilir addeden muhaddisler bulunmaktadır. Burada bazı muhaddislerin, -İbn Adî örneğinde olduğu gibi- Câbir el-Cu'fî'nin hadislerinin münkerlikte sınırı aşmadığı kanaatini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kanaatteki muhaddislerin, bid'atle alakalı görülen yorum ve söylemleri râvî tekzibine gerekçe olacak mahiyette görmedikleri düşünülebilir. Kendisiyle alakalı olumlu yorumlarda ve hafif cerh seviyesindeki değerlendirmelerde özellikle bu husus göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

C. Ahmed b. Hanbel'in el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbîsî'yi Tekzibi

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbîsî'yi (ö. 248/862) tekzibi "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" gerekçesine dayanmaktadır. Kerâbîsî Bağdât fukahâsındandır. İmam Şâfiî'ye talebelik yapmış ve onun Irak dönemine ait görüşlerinin râvîlerinden olmuştur.[1222] Çeşitli sahalarda eserler kaleme almış bir kimsedir. Yazdığı eserlerin ve musannefâtının 200 cüzü

[1218] Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta 'dîl*, II, 498.

[1219] İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 35.

[1220] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 385.

[1221] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 137.

[1222] Bk. Serinsu, Ahmet Nedim, "Kerâbîsî", *DİA*, XXV, 264.

bulduğu ifade edilmektedir.[1223] Hadis ricâli alanında da *Esmâu'l-müdellisîn* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bununla birlikte Kerâbîsî'nin, halku'l-Kur'ân konusundaki görüşleri sebebiyle Ahmed b. Hanbel tarafından tenkide uğradığı bilinmektedir. Hatta *Tehzîbü't-Tehzîb*'de, Ahmed b. Hanbel'in kendisini tekzib ettiğine dair bir kayıt da yer almaktadır. Bu kayda göre Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının tenkidini şöyle aktarmaktadır:

> Babama, "Kur'ân'ı telaffuzum mahluktur" diyen kimsenin durumunu sordum. "Bu Cehmiyye'nin sözüdür" dedi. Ben de "Kerâbîsî bunu yapıyor" dedim. Bunun üzerine "Yalan söyledi, Allah onu rezil etsin" cevabını verdi. Ona "Sen onu hadis taleb ederken gördün mü?" diye de sordum. "Hayır" dedi. "Peki kendisini Bağdât'ta Şâfiî'nin yanında gördün mü?" diye sordum. "Hayır" cevabını verdi.[1224]

Görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel, Kerâbîsî'yi halku'l-Kur'ân meselesine dair bir söylemi sebebiyle tekzib etmiştir. Halku'l-Kur'ân meselesi, hicrî üçüncü asrın en önemli itikâdî tartışma alanlarından biridir. Ahmed b. Hanbel'in de konu hakkında son derece hassas olduğu hatta bu görüşe karşı çıktığı için hapsedildiği ve işkenceye maruz kaldığı bilinmektedir. Burada da Kur'ân'ı telaffuzun mahluk olduğu yönündeki beyanı yanlış bulduğu ve yalan olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aslında dikkat edilirse Kerâbîsî, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylememiş, telaffuzun mahluk olduğuna dair bir yorum yapmıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ı telaffuzun mahlûk olduğu söyleminin Cehmî görüşe kapı araladığını düşünmekte ve bu söylemi yanlış olarak değerlendirmektedir.[1225] Nitekim söz konusu tekzibi nakleden Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, rivayetin sonunda "Babam Kur'ân'ı telaffuz hakkında 'mahluktur veya mahluk değildir' diye konuşulmasını kerih görürdü" açıklamasını yapmıştır.[1226] Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî'yi hadis taleb ederken yahut Şâfiî ile birlikte iken görmediğini söylemesi ise Kerâbîsî hakkında açık birer tenkid değildir. Nitekim Za'ferânî de Kerâbîsî'yi Şâfiî'nin Bağdât'a ilk gelişinde

[1223] Bk. İbn Abdilberr, *el-İntikâ*, s. 106. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 360.

[1224] İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 361.

[1225] Zehebî, "Kurân'ı telaffuzun mahlûk olduğu söyleminin", sadece telaffuz fiilinin kastedilmesi durumunda doğru olduğunu belirtmiş, Ahmed b. Hanbel'in ise, bu sözün "telaffuz edilen Kur'ân mahlûktur" anlamında kullanılmasını münker gördüğüne işaret etmiştir. Bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 544.

[1226] Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, I, 165, 166.

görmediğini ancak ikinci gelişinde onun Şâfiî'ye iki ay mülazemet ettiğini ve ondan icâzet aldığını ifade etmiştir.[1227]

Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî'ye yönelik tekzibi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-sünne*'si ve İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i dışındaki mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemi ricâl kitaplarında genel olarak kaydedilmemiştir. Dolayısıyla söz konusu tekzibin muhaddisler arasında yaygın bir bilgi olup olmadığı belirlenememektedir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî'ye ve onun görüşlerine yönelik tenkidleri pek çok kaynakta kaydedilmiştir. Dolayısıyla diğer münekkidlerin Kerâbîsî'nin görüşlerinden haberdar oldukları söylenebilir. Hatta *Târîhu Bağdâd*'da Ahmed b. Hanbel'in kendisine yönelik tenkidinin Kerâbîsî'ye de ulaştığı ve Kerâbîsî'nin bu konuda kendisine sitem ettiği nakledilmektedir. Ahmed b. Hanbel ve Kerâbîsî arasındaki hadise şöyle kaydedilmiştir:

> Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali el-Kerâbîsî'ye bir adam geldi ve "Kur'ân(ın mahlûk olup olmadığı) hakkındaki görüşün nedir?" diye sordu. Hüseyn el-Kerâbîsî "Allâh'ın kelâmı yaratılmış değildir" dedi. Adam, "Peki Kur'ân'ı telaffuz etmem hakkında ne dersin?" diye sordu. Hüseyn, "Senin Kur'ân'ı telaffuz etmen mahlûktur" dedi. Bunun üzerine adam Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel'e gitti. Hüseyn'in kendisine "Senin Kur'ân'ı telaffuz etmen mahlûktur" dediğini anlattı. O bunu münker buldu ve "Bu bid'attir" dedi. Adam Hüseyn el-Kerâbîsî'ye döndü ve Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel'in bu görüşü münker görüp "Bid'attir" dediğini söyledi. Bunun üzerine Hüseyn ona "Kur'ân'ı telaffuz etmen mahlûk değildir" dedi. Adam Ahmed b. Hanbel'e döndü ve Hüseyn'in sözünden dönüp "Kur'ân'ı telaffuz etmen mahlûk değildir" dediğini anlattı, Ahmed b. Hanbel bunu da münker gördü ve "Bu da bid'attir" dedi. Adam Hüseyn el-Kerâbîsî'ye döndü ve Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel'in bunu münker gördüğünü ve "Bu da bid'attir" dediğini anlattı. Hüseyn, "Biz bu çocukla ne yapalım? Mahlûktur desek bid'at diyor, mahlûk değildir desek bid'at diyor" dedi. Bu durum Ebû Abdillah'a ulaştı, ashâbı da ona öfkelendi ve Hüseyn'i tenkid ettiler. Hüseyn'in cerh edilmesi ve kınanmasının sebebi budur.[1228]

[1227] Bk. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 447; 448.

[1228] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 613. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1124; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 361.

Bu olay Kerâbîsî'nin tam olarak Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini savunmadığını ve bu konuda ara bir söyleme sahip olduğunu göstermektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Ahmed b. Hanbel, -oğlunun da ifade ettiği gibi- Kur'ân'ı telaffuzun mahlûk olup olmadığı hakkında konuşulmasını genel anlamda kerih görmektedir. Nitekim Kerâbîsî söyleminde değişiklik yaptığında dahi bu ifadeleri bid'at olarak değerlendirmiştir. Öte yandan burada Ahmed b. Hanbel'in, Kerâbîsî'nin halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünü yalan olarak değil, bid'at olarak nitelendirdiği dikkat çekmektedir. İbn Hanbel'in Kerâbîsî'ye yönelik tenkidlerini nakleden diğer pek çok kaynakta da kendisinin bu görüşleri bid'atle ve Cehmîlikle irtibatlandırdığı görülmektedir. Bununla birlikte Kerâbîsî'ye ait biyografiler incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'in kendisi hakkında hadis hırsızlığı, kalb vs. herhangi bir rivâyet kusurundan veya günlük hayata dair somut bir yalandan bahsetmediği söylenebilir. Dolayısıyla kendisi ile ilgili tenkid sebebinin genel olarak halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili görüş ayrılığına dayandığı anlaşılmaktadır.

Kerâbîsî hakkında bazı münekkidlerin olumsuz bazı münekkidlerin ise olumlu değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Mesleme b. Kasım ise "Kerâbîsî rivâyet konusunda güvenilir değildir, o halku'l-Kur'ân görüşüne sahipti, bu konuda da 'lafzıyye' kanaatini benimsemişti" değerlendirmesinde bulunmuştur.[1229] Mesleme'nin burada lafzıyye söylemini halku'l-Kur'ân söyleminin bir parçası olarak gördüğü dikkat çekmektedir. Bu anlamda Ahmed b. Hanbel ile benzer bir yaklaşımda olduğu söylenebilir. Öte yandan Kerâbîsî'yi rivâyet konusunda hangi sebeple güvenilir bulmadığını açıkça belirtmiş değildir. Ancak Kerâbîsî hakkındaki sözleri, kendisini, görüşleri sebebiyle güvenilir bulmadığını düşündürmektedir. Ezdî ise "sâkıt, sözüne müracaat edilmez" değerlendirmesinde bulunmuştur.[1230] Ezdî'nin bu değerlendirmesi de oldukça muhtasar olup tenkid sebebine açık olarak işaret etmiş değildir.

Hakkındaki olumsuz değerlendirmelerin yanı sıra pek çok münekkidin Kerâbîsî ile ilgili olumlu değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. İbn Hibbân Kerâbîsî'nin hadis ve fıkıh konusunda iyi bir konumda olduğunu fakat aklının azlığı

[1229] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, III, 197.

[1230] Bk. İbn Hacer, *Lisân*, III, 195.

sebebiyle kendini lekelediğini söylemiştir.[1231] İbn Adî, Ahmed b. Hanbel'in kendisini halku'l-Kur'ân meselesi sebebiyle tenkid ettiğini, hadis konusunda ise kendisinde bir beis olmadığını belirtmiştir.[1232] İbn Adî'nin bu sözleri, kendisinin, halku'l-Kur'ân meselesine dair söylemleri rivâyet konusundaki güvenilirlikten ayrı tuttuğuna ve bu anlamda adaleti zedeleyici mahiyette görmediğine işaret etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî ise Kerâbîsî'nin kavrayışlı bir âlim ve fakîh olduğunu belirtmiş, fıkıh ve usûl alanında pek çok eseri olduğunu ve bunun da kendisinin anlayış kabiliyeti ve geniş ilmine delalet ettiğini söylemiş,[1233] ayrıca "Hadisi gerçekten azdır, çünkü Ahmed b. Hanbel kendisini lafız meselesi sebebiyle tenkid etmiş ve o da Ahmed b. Hanbel hakkında tenkidde bulunmuştur, insanlar da bu sebeple kendisinden hadis alma konusunda çekinmişlerdir" sözleriyle[1234] Kerâbîsî hakkındaki tenkidleri, onun, lafız meselesi sebebiyle Ahmed b. Hanbel ile karşı karşıya gelmesine bağlamıştır. Hatîb'in bu sözleri ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî hakkındaki tenkidlerinin o dönemde yaşayan insanlar üzerinde etkili olduğunu ve insanların kendisinden hadis alma konusunda çekimser davrandıklarını ortaya koymaktadır. İbn Hacer ise onun doğru sözlü ve faziletli bir kimse olduğunu ve Ahmed b. Hanbel'in kendisini lafız meselesi sebebiyle tenkid ettiğini söylemiştir.[1235] Burada, İbn Adî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Hacer'in, Kerâbîsî hakkındaki tenkidleri, onun halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerine dayandırdıkları görülmektedir. Ayrıca halku'l-Kur'ân meselesiyle ilgili görüşünden haberdar olmalarına rağmen Kerâbîsî hakkında olumlu yorumlarda bulunmaları dikkat çekicidir. Bu durum, adı geçen münekkidlerin, lafız meselesiyle alakalı görüş ve söylemleri rivâyet ehliyetini düşürecek vasıfta bir kusur yahut bir tekzib sebebi addetmediklerini göstermektedir. Ahmed b. Hanbel'in Kerâbîsî'ye yönelik tekzibinin, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde kaydedilmiş durumda olduğu da ayrıca hatırlatılmalıdır.[1236] Burada, İbn Hacer'in, Kerâbîsî hakkındaki yalanlamayı "görüşü yalanlama" mahiyetinde değerlendirilip râvî kimliğine dair bir yalanlama olarak yorumlamadığını düşünmek mümkündür. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in

[1231] Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 189; İbn Hacer, *Lisân*, III, 197.

[1232] İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 32.

[1233] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 611. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 360.

[1234] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 612. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 1124.

[1235] İbn Hacer, *Takrîb*, s. 167.

[1236] İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 361.

Kerâbîsî'yi tekzibinin, oğlu Abdullah ile aralarında geçen bir konuşma esnasında ve çıkışma üslûbunda dile getirilmiş olduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in de burada ıstılâhî anlamda bir râvî tekzibi kastetmediği ve sözlerinin, yalnızca görüşü yalanlama hedefine matuf olduğu düşünülebilir.

Kerâbîsî'nin mütekaddimûn dönemi ale'l-ebvâb eserlerine yansımış herhangi bir rivâyeti tespit edilememiştir. Bu durum, -Hatîb el-Bağdâdî'nin de değindiği gibi- Ahmed b. Hanbel ile aralarındaki tartışma sebebiyle, insanların kendisinden hadis almaktan çekinmesi sebebine bağlı olabilir. Nitekim kendisinden sonra yaşamış pek çok muhaddis tarafından ta'dîl edilse de, yaşadığı dönemde, söylemleri sebebiyle kendisine yönelik bir teveccüh oluşmadığı anlaşılmaktadır.

D. Ziyâd b. Eyyûb'un Yahyâ b. Abdilhamîd el-Himmânî'yi Tekzibi

Ziyâd b. Eyyûb'un[1237] (ö. 252/866) Yahyâ b. Abdilhamîd el-Himmânî'yi (ö. 228/843) tekzibi, "bid'at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma" gerekçesine dayanmaktadır. Yahyâ b. Abdilhamîd el-Himmânî hakkındaki ayrıntılı inceleme "Semâ İddiası Gerekçesine Dayanan Tekzibler" başlığı altında yer aldığı için burada yalnızca kısa bir hatırlatma yapılacaktır.

Ziyâd b. Eyyûb, Yahyâ el-Hımmânî'nin "Muâviye İslâm milletinden değildi" dediğini duymuş, bunun üzerine "Allâh düşmanı yalan söyledi" diyerek itiraz etmiştir.[1238] Burada Ziyâd b. Eyyûb'un, Muâviye hakkındaki bu sözleri yalan olarak nitelendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla tekzibinin, tarafgirlik içeren söyleme yönelik olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte Yahyâ el-Hımmânî hakkındaki tenkidlerin, daha çok semâ etmediği hadisleri nakletmesi üzerinde yoğunlaştığı ifade

[1237] Ziyâd b. Eyyûb b. Ziyâd et-Tûsî. Aslen Tûslu olup Bağdâd'da yaşamış muhaddislerdendir. Ahmed b. Hanbel kendisini "Küçük Şu'be" olarak nitelemiştir. Pek çok münekkide göre güvenilir bir râvî olduğu kaydedilmektedir. Buhârî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî başta olmak üzere pek çok kişi kendisinden rivâyette bulunmuştur. (Biyografisi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 432-436; Zehebî, *Siyer*, XII, 120-123)

[1238] Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 262; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 429; Zehebî, *Siyer*, X, 533; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 247.

edilmelidir. Öte yandan her iki gerekçe ile tenkid ve tekzib edilmesine rağmen Yahyâ el-Hımmânî ile ilgili olumlu değerlendirmeler yapan muhaddisler de bulunmaktadır. Semâ iddiası konusundaki tenkidlerin muhaddisler arasında oldukça yaygın olarak bilindiği görülmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu yöndeki tenkidler, bazı muhaddisler tarafından tekzibi gerektiren bir kusur olarak değerlendirilmemiştir. Muâviye hakkındaki sözü ise erken dönem ricâl eserlerinin pek çoğunda yer almamaktadır. Dolayısıyla bazı muhaddislerin bu sözden ve hakkındaki tekzibden haberdar olmadıkları düşünülebilir. Bununla birlikte İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*'de hem semâ iddiası gerekçesine dayanan tenkidlere hem de Ziyâd b. Eyyûb'un tekzibine yer vermiş, *Takrîbü't-Tehzîb*'de ise kanaatini, "Hâfızdır, ancak onu hadis hırsızlığı ile itham etmişlerdir"[1239] ifadeleriyle açıklamıştır. İbn Hacer'in, bu muhtasar yorumunda hadis hırsızlığı ithamına değinip tarafgirlik içeren söylem sebebiyle tekzibine değinmemiş olması, Yahyâ el-Hımmânî hakkındaki temel tenkid sebebinin, semâ etmediği hadisleri iddia etmesi olduğunu teyit etmektedir. Bu durum ayrıca İbn Hacer'in, tarafgirlik içeren böylesi sözleri, tekzibi gerektirecek kusurlar olarak görmediği yönünde yorumlanabilir.

VI. SÖZÜN/YORUMUN YALANLANMASI MAHİYETİNDEKİ TEKZİBLER

Hicrî ilk üç asırda bazı râvîlerin, dile getirdikleri sözler veya yorumlar sebebiyle tekzib edildiklerine rastlanmaktadır. Kişinin günlük hayata dair konuşmalarında gerçeğe muhâlif görülen herhangi bir beyanda bulunması tekzib edilmesine sebep olan hususlardandır. Günlük hayatta yalan söylediği belirlenen bir râvîye ait rivâyetlerin delil kabul edilmeyeceği bilinen bir husustur. Mâlik b. Enes "Resûlullâh adına yalan söylemekle itham edilmese dahi insanlarla konuşmasında yalan söyleyen kişiyi" hadisi alınmayacak dört grup râvî arasında saymıştır.[1240]

[1239] İbn Hacer, *Takrîb*, 593.

[1240] Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 185-186. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 32; Hatîb, *el-Kifâye*, 160; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcîh*, I,

Nitekim râvînin günlük hayatta yalan söylemesi hadis rivâyetinde de yalan söyleyebileceğine dair bir şüphe oluşturmaktadır.[1241] İbn Hacer ta'n sebeplerine dair tasnifinde, konuşmasında yalan söyleyen kimseleri "ittihâmu'r-râvî bi'l-kizb" kapsamında ele almış ve böylece söz konusu şahısların, Hz. Peygamber'in hadislerinde yalan söylemekle itham edileceğine dikkat çekmiştir.[1242] Ancak burada, hadiste yalan söylemek ile günlük hayatta yalan söylemenin iki ayrı kategori olarak değerlendirildiği ve konuşmada/günlük hayatta yalan söylemenin "hadiste yalan" söylemeye nazaran daha hafif bir suç sayıldığı hatırlatılabilir. Nitekim muhaddislerin konuyla ilgili genel yaklaşımına bakıldığında, hadiste yalan söylediği tespit edilen bir kimsenin rivâyetlerinin, tevbe etse bile kabul edilmeyeceğine, günlük hayatta yalan söyleyen kişinin ise tevbe ettikten sonraki rivâyetlerinin kabul edilebileceğine işaret edildiği görülmektedir.[1243]

Kişinin günlük hayata dair konuşmaları her zaman aynı mahiyette değildir. Konuşmalardan bazıları bilgi paylaşımı ve haber mahiyetinde bazıları ise öznel yorumlar ve kanaatler mahiyetindedir. Haber mahiyetindeki sözler bahis konusu olduğunda, kişinin, kasıtlı olarak gerçeğe muhâlif bir beyanda bulunduğunu tespit etmenin -her zaman olmasa da- mümkün olduğu söylenebilir. Ancak yorum mahiyetindeki sözler için bu tespiti yapmak neredeyse imkansızdır.[1244] Nitekim "Kizb Kavramı ve Anlam Sahası" başlığı altında incelendiği üzere yorum, fetva ictihad mahiyetindeki sözlerin yanlışlığı "yalan"a değil "hata"ya işaret sayılabilir. Bu anlamda yalan olarak nitelendirilen sözün mahiyetinin, tekzibin cerhe delaleti konusunda belirleyici rol oynadığı ifade edilmelidir. Burada muhaddislerin konu hakkındaki yaklaşımlarını göstermek bakımından, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin oğlu Abdullah hakkında yapılan bazı yorumlara değinmek faydalı olacaktır.

---

93. Ali el-Kârî de râvînin günlük hayatta yalan söylemesini "kavlî fısk" olarak nitelendirmiştir. Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbe*, s. 431.

[1241] Âşıkkutlu, Emin, "Müttehem", *DİA*, XXXII, 226.

[1242] [1242] İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 106.

[1243] Konu hakkındaki bazı görüş farklılıkları için bk. Muhammed, Nusret Hâşim, "Menhecü'l-muhaddisîn fi't-teâmül mea'r-râvi't-tâib mine'l-kizb ve'l-mübtedi", s. 156, 157; Ağırakça Şahyar, *Zayıf Rivâyeti*, s. 192-199.

[1244] Yorum, fetva ictihad mahiyetindeki sözlerin yalana konu olmamaları meselesi "Kizb Kavramı ve Anlam Sahası" başlığı altında incelenmiştir.

Ebû Dâvûd'un, oğlu hakkında "oğlum Abdullah yalancıdır" dediği[1245] kaydedilmektedir. Bu sözleri *el-Kâmil*'inde zikreden İbn Adî, "Kitabın başında, hakkında eleştiri bulunan herkesi bu kitabımda zikretmeyi şart koşmamış olsaydım (onu burada zikretmezdim)" demiş ve "o, hadis ehli nazarında makbul biridir, babasının kendisi hakkındaki sözüne gelince; onda ne (gibi bir kusur) gördü bilmiyorum" yorumunda bulunmuştur.[1246] İbn Adî bu sözleriyle, babasının tekzibine rağmen Abdullah'ı güvenilir bulduğuna işaret etmiştir. Zehebî ise Abdullah hakkında "Babasının onun hakkındaki sözü, -eğer sahih ise- hadis rivâyetinde değil, konuşmasında yalanı kastetmektedir. Çünkü o, naklettikleri konusunda hüccet olan bir kimsedir. Veya konuşmasında tevriye yapmak suretiyle yalan söylüyor olabilir…" değerlendirmesini kaydetmiştir.[1247] Zehebî'nin bu sözleri "konuşmada/günlük hayatta yalan" meselesine dair önemli ayrıntılar içermektedir. Öncelikle Zehebî'nin, "hadis rivâyetinde yalan" ile "konuşmada yalanı" birbirinden ayırdığı görülmektedir. Ancak dikkat edilirse Zehebî, Ebû Dâvûd'un "konuşmada yalanı" kastetmiş olabileceğine değinmesine rağmen oğlu Abdullah'ın, hadis rivâyetinde "hüccet" olduğunu söylemektedir. Bu durum, ilk bakışta bir çelişki gibi görünmektedir. Bu çelişkinin sebebini anlamak için ise Zehebî'nin "veya konuşmasında tevriye yapmak suretiyle yalan söylüyor olabilir" ifadesi üzerinde durulabilir. Bu ifade, tekzibe sebep olan beyanın somut bir yalan olmayabileceğine işaret etmektedir. Nitekim tevriyeli[1248] bir söz sebebiyle tekzibe gidilmiş olması mümkündür. Tevriyeli sözler ise gerçek bir zaruret halinde veya aldatma kastı olmaksızın söylenmesi durumunda yalan kapsamında değerlendirilmemektedir.[1249] Dolayısıyla yöneltilen tekzibin, aslen

[1245] İbn Adî, el-*Kâmil*, VII, 99.

[1246] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 102.

[1247] Zehebî, *Siyer*, XIII, 231.

[1248] Tevriye, "birkaç mânâsı olan bir kelimenin en uzak mânâsını kasdetme" anlamındadır. Bk. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, s. 1103. Uzak mana kastedildiği için muhatabın ilk anda yanılmasına sebep olan tevriye, Arap belâgatında bir söz sanatı olarak da kullanılmaktadır. Bk. Durmuş, "Tevriye", *DİA*, XLI, 45.

[1249] Tevriyeli sözlerin her durumda caiz olduğu düşünülmemelidir. Abdurrahman Ece konuyla ilgili makalesinde "Tevriye Sanatını Kullanmada Ölçü" başlığına yer vermiş ve burada İbn Kayyım el-Cevziyye'nin tevriyeli-ta'rizli sözler hakkındaki bir değerlendirmesini kaydetmiştir. (Bk. Ece, Abdurrahman, "Hadislerde Tevriye Sanatının Kullanımı ve Konu Etrafındaki Tartışmalar" s. 243-244.)

tekzibe elverişli olmayan bir karineye dayanıyor olması ihtimal dahilindedir. Zehebî *Tezkiretu'l-huffâz*'da ise Ebû Dâvûd'un Abdullah'a yönelik sözlerini, Abdullah'ın yeni yetme bir genç olduğu dönemde söyleme ihtimaline değinmiş ve sonrasında Abdullah'ın, büyüyüp olgunlaşmış bulunabileceğine işaret etmiştir.[1250] Zehebî'nin bu değerlendirmesi, günlük hayatta yalan söylemesi sebebiyle tekzib edilen kimseler hakkında farklı bir ihtimale temas etmektedir. Buna göre söz konusu râvîlerin, -rivâyetlerinde uydurma ve kalb gibi yalana dair bulgulara rastlanmıyorsa-, durumlarını düzeltmiş olma ihtimallerinin de gündeme gelebileceği anlaşılmaktadır. Bu anlamda, tekzib edilmiş bazı râvîler hakkında, sonraki muhaddisler tarafından dile getirilen, "hadiste yalan söylemedikleri, konuşmaları sebebiyle tekzib edilmiş olabilecekleri" yönündeki açıklamalarda da bu gibi hususlara dikkat çekilmek istendiği düşünülebilir. Hatta bu kabil açıklamalarda, "râvînin konuşmasında yalan söylediğinin tespiti" değil, "hadiste yalan söylemediğinin tespiti" hedeflenmiş ve böylece, yöneltilen tekzibin, "karinesi açısından" zayıf olabileceğine işaret edilmek istenmiş olabilir.

Hicrî ilk üç asırda "belli bir sözü/yorumu" gerekçe gösterilerek tekzib edilmiş dört kişi tespit edilmiştir. Burada öncelikle, ilgili gerekçeyle yöneltilen tekzib sayısının, hadis rivâyetiyle alakalı tekziblere nazaran son derece az olduğuna değinilmelidir. Bu sayıya muhtemel ve dolaylı gerekçeler veya râvînin günlük hayatta yalan söylediğine dair diğer muhaddislerin açıklamaları ilave edilse dahi, ilgili tekziblerin, rivâyet meseleleri sebebiyle yöneltilen tekzibler karşısında küçük bir yekûn tuttuğu belirtilmelidir.[1251] Bu durum, yalanı tespit konusundaki çabaların, "genellikle rivâyetler" ve "hâssaten isnad serdindeki usûlsüzlükler" ekseninde gerçekleştiği kanaatini güçlendirmektedir.

İbn Kayyım'ın değerlendirmesine göre bu yola başvurmak suretiyle, açıklanması gerekli olan bir şahitlik, bir ikrar, bir bilgi vs. gizlenirse yapılan şey nassla yasaklanmış bir aldatma kapsamına girmektedir. Bu konuda kural, açıklanması vacip olan konularda ta'rizli sözlerin haram olmasıdır. Bk. İbn Kayyım, *İ'lâmu'l-muvakki'în*, s. 184.

[1250] Zehebî, *Tezkire*, s. 238.

[1251] Kendisine yöneltilen tekzibin günlük hayatta yalan söyleme gerekçesine dayandığına dair açıklama bulunan râvîler için bk. el-Hârisî, Muhammed b. Sâlim Abdullah, "er-Ruvât ellezîne vusifû bi'l-kizb fî lehcetihim lâ fî rivâyetihim" s. 172-200.

Bu başlık altında, sözü veya yorumu sebebiyle tekzib edilmiş iki kişi incelenecektir. İncelenen tekziblerden biri, Matar el-Verrak (ö. 129/746-747) tarafından, diğeri ise Mâlik b. Enes (ö. 179/795) tarafından yöneltilmiştir. Söz konusu tekzibler de somut birer yalan sebebiyle yöneltilmiş değildir. Bu durum, günlük konuşmalara dair tekziblerin her zaman somut yalanlara işaret etmediğini göstermek bakımından önemlidir. Matar el-Verrâk'ın Amr b. Ubeyd'e yönelttiği tekzib, yorum içeren bir söze itiraz mahiyetindedir, Ancak Amr b. Ubeyd ile alakalı farklı tenkid ve tekzibler de bulunmaktadır ve Matar'ın dile getirdiği tekzibin, güvenilirliğiyle alakalı belirleyici bir etkisinin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Mâlik b. Enes'in Ömer b. Kays Sendel'e yönelik tekzibi, bir söz oyununu hedef almaktadır. Ancak Ömer b. Kays'ın da rivâyetleriyle ilgili farklı kusurları sebebiyle tenkid edildiği bilinmektedir. Kendisiyle ilgili tenkidlerde tüm bu sebeplerin etkili olduğu düşünülebilir.

A. Matar el-Verrâk'ın Amr b. Ubeyd'i Tekzibi

Matar el-Verrak'ın (ö. 129/746-747) Amr b. Ubeyd'i (ö. 144/761) tekzibi, sözün/yorumun yalanlanması mahiyetindedir. Mu'tezile mezhebinin önde gelen isimlerinden Amr b. Ubeyd'in, hicrî ikinci asır muhaddislerinden yedi kişi tarafından tekzib edildiği görülmektedir. Kendisiyle ilgili ayrıntılı inceleme "Bir Şahsa Kendisine Ait Olmayan Rivâyeti/Sözü İsnâd Etme" başlığı altında yapılmıştır. Burada ise Matar el-Verrak tarafından yöneltilen tekzibe kısaca değinilecektir.

Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'inde kaydedildiğine göre Matar el-Verrâk Amr b. Ubeyd'in, "Vallâhi ben ve sen aynı yoldayız" dediğini duyunca "Allah'a yemin ederim ki yalan söylüyor. Bu sözüyle beni yerin dibine geçirdi" diye itiraz etmiş, ayrıca "Vallâhi onu hiçbir konuda onaylamıyorum" demiştir.[1252] Matar'ın bu tenkidi, Amr b. Ubeyd'in rivâyetlerine değil söylemine yönelik bir tekzib mahiyetindedir. Anlaşıldığı kadarıyla Amr b. Ubeyd, "ben ve sen aynı yoldayız" sözleriyle Matar el-Verrâk'ı kendisine yakın olarak gördüğünü

[1252] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetü'l-Merrûzî ve gayruhû), s. 179; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 79; Moğoltay, *İkmal*, X, 222.

söylemek istemiştir. Matar el-Verrâk ise buna itiraz etmiş ve Amr'ın sözlerini yalan olarak nitelendirmiştir.

Muhaddislerin Amr b. Ubeyd hakkındaki değerlendirmelerine genel olarak bakıldığında, kendisinin, hicrî ikinci asırda yaşamış bazı muhaddisler tarafından tekzibe uğramasına rağmen hicrî üçüncü asır ve sonrası muhaddisleri tarafından tekzib edilmediği görülmektedir. Ayrıca üçüncü asır ve sonrasında yaşayan bazı muhaddislerin Amr b. Ubeyd'in tekzibine mesafeli yaklaştıklarını gösteren açık ifadelere rastlanmaktadır. Bu durum, muhaddislerin, kendisini çeşitli kusurları sebebiyle terk edilmesi gereken bir râvî addetmelerine rağmen tekzibini gerekli görmediklerini düşündürmektedir. Nitekim muhaddisler arasında, Amr b. Ubeyd'in, rivâyetlerinde hata ettiğini belirtenler de bulunmaktadır. Hakkındaki diğer tenkidler sebebiyle Matar el-Verrâk'ın yönelttiği tekzibin, durumuna ne kadar etki ettiği tam olarak belirlenememektedir. Ancak yorum niteliğindeki bir söylemi konu aldığından somut bir yalan olarak değerlendirilmemiş olması mümkündür.

B. Mâlik b. Enes'in Ömer b. Kays Sendel'i Tekzibi

Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) Ömer b. Kays Sendel'i (ö. 151-160) tekzibi sözün yalanlanması mahiyetindedir. Ömer b. Kays meşhur muhaddis ve kıraat âlimi Humeyd b. Kays el-A'rec'in kardeşidir. Mekke kadılığında bulunduğu kaydedilmiştir. Söz oyunları yaparak insanları alaya aldığına değinilmiş, ayrıca pek çok muhaddis tarafından rivâyet ettiği hadisler sebebiyle eleştirilmiştir. Mâlik b. Enes tarafından ise tartışma esnasında söylediği bir söz oyunu sebebiyle tekzib edilmiştir. İbn Hacer *Tehzîbü't-Tehzîb*'de Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'den naklen Mâik'in Ömer b. Kays'ı tekzibini şöyle kaydetmiştir:

> Hârûn hacc yaptı ve bu esnada Mâlik b. Enes ve Ömer b. Kays'ı çağırarak onlara hacc konusunda bir şey sordu. Onlar da ihtilaf ettiler ve tartıştılar. Birbirlerine hüccet getirmeye başladılar. Ömer Mâlik'e, "Sen bazen hata ediyorsun bazen de isabet etmiyorsun" dedi, Mâlik "İnsanlar böyledir" diye cevapladı, Mâlik, oradan çıkınca Ka'neb'e olanlardan yakındı. O ise

> Mâlik'e, Ömer'in (tam olarak) ne dediğini söyledi. Mâlik öfkelendi ve "Bu yalancı (adam!) dedi.[1253]

Burada Ömer b. Kays'ın bir söz oyunu yaptığı anlaşılmaktadır. Kendisi, "Sen bazen hata ediyorsun bazen de isabet ediyorsun" demesinin bekleneceği bir yerde, "sen bazen hata ediyorsun bazen de isabet etmiyorsun" demiştir. Ahmed b. Hanbel, Mâlik'in, Ömer b. Kays'ın bu sözünü ilk anda "sen bazen hata ediyorsun bazen de isabet ediyorsun" olarak anladığını belirtmiştir.[1254] Mâlik bu durumu fark ettiğinde ise Ömer b. Kays'ı tekzib etmiştir. Mâlik ile Ömer b. Kays arasında geçen tartışmanın muhaddisler arasında oldukça yaygın olarak bilindiği anlaşılmaktadır.[1255] Ayrıca Ömer b. Kays'ın söz oyunlarıyla şakalar yaptığı diğer muhaddisler tarafından da nakledilmiştir. Ancak tekzibine ilişkin kayıt, Ömer b. Kays'ın biyografisine yer veren eserlerden pek çoğunda bulunmamaktadır. Bu anlamda Mâlik'in yönelttiği tekzibin muhaddisler tarafından ne derece biliniyor olduğu tam olarak belirlenememektedir.

Ömer b. Kays hakkında diğer münekkid kanaatlerinin genellikle olumsuz olduğu görülmektedir. Abdurrahman b. Mehdî onunla ilgili olarak "daîfu'l-hadîs" yorumunu yapmış,[1256] Ali b. el-Medînî çok zayıf olduğunu belirtmiş,[1257] Yahyâ b. Maîn "zayıf", "leyse bi şey" gibi lafızlarla anmış bir rivâyette ise "kezzâb" demiştir. Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin bâtıl olduğuna işaret etmiş,[1258] Amr b. Ali[1259] ve Nesâî[1260] "metrûku'l-hadîs", Cûzcânî "sâkıt", Buhârî "münkeru'l-hadîs"[1261]

[1253] İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 491, 492. Ayrıca bk. Moğoltay, *İkmâl*, X, 112.

[1254] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), I, 564-565.

[1255] Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 34; (thk. Abdülkâdir Atâ) Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (rivâyetü Abdillah), I, 564-565; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 48-49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 166; *Mîzân*, III, 218.

[1256] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 129; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 492.

[1257] Ali b. el-Medînî, *Suâlât*, s. 114-115.

[1258] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (rivâyetu Abdillah), I, 564;

[1259] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 130; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 299; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 490.

[1260] Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 188; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 300; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 490.

[1261] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 187; *ed-Duafâ*, s. 81; Zehebî, *Mîzân*, III, 218; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 491.

değerlendirmesinde bulunmuş, Ebû Hâtim er-Râzî "daîfu'l-hadîs metrûku'l-hadîs" diyerek tekidli bir yorum yapmış, İbn Hibbân kendisinde şakacılık bulunduğuna ve isnadlarda kalb yaptığına değinmiş[1262] ayrıca sika râvîlerden, güvenilir kimselerin hadislerine benzemeyen şeyler rivâyet ettiğini belirtmiştir.[1263] İbn Adî, "Ömer'in zayıf olduğu konusunda icmâ bulunduğunu ve kimsenin bu konuda şüphesi olmadığını söylemiş,[1264] İbn Hacer de "metruk" olarak nitelemiştir. Ömer b. Kays ile ilgili muhaddis kanaatlerinin genellikle birbiriyle örtüşür nitelikte oluğu görülmektedir. Ömer b. Kays'ın söz oyunları ve şakalarından pek çok kaynakta bahsedilmiş olması, bunların güvenilirliğine halel getiren veriler olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Ancak hakkındaki olumsuz değerlendirmelerin sadece bu hususa dayandığını söylemek mümkün değildir. Nitekim kendisi, rivâyetleri açısından da kusurlu bulunmuştur ve hakkındaki değerlendirmelerde rivâyetlerinin de etkisinin bulunacağı hatırlatılmalıdır.

Ömer b. Kays'ın, *Sünen-i İbn Mâce*'de 2 rivâyeti bulunmaktadır.[1265] Bûsirî söz konusu rivâyetleri değerlendirirken Ömer b. Kays'ın zayıf olduğuna işaret etmiştir.[1266] Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde 4 rivâyetine yer verilmiştir.[1267] Zehebî *Telhîs*'inde söz konusu rivâyetlerden birini değerlendirirken Ömer b. Kays'ın "çok zayıf/هالك" olduğu yorumunu yapmıştır.[1268] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında 15 rivâyeti yer almaktadır. Beyhakî de bazı rivâyetlere ait değerlendirmesinde Ömer b. Kays'ın zayıf olduğu[1269] ve hadisiyle ihticâc olunmayacağı[1270] açıklamalarında bulunmuştur.

[1262] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 85; Zehebî, *Mîzân*, III, 219.

[1263] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 85; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 491.

[1264] İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 304.

[1265] İbn Mâce, "İkâmetu's-salât", 138; "Menâsik", 44.

[1266] Bûsirî, *Misbâh*, I, 145; III, 199-200.

[1267] Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 604; III, 434.

[1268] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 604

[1269] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 123; VI, 151.

[1270] Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 151.

SONUÇ

Uydurma rivâyetlerin sahihlere karışmasını engellemek, bilindiği üzere hicrî ilk üç asır muhaddislerinin en temel hedeflerindendir. Muhaddisler bu hedefi gerçekleştirmek için, hadis rivâyetinde bulunan her bir râvî hakkında, -gerek bizzat görüşmek, gerek tanıyanlardan öğrenmek ve gerekse rivâyetlerini incelemek suretiyle- mâlumât edinmeye gayret etmişler ve rivâyet ehliyetine halel getirecek kusurlara sahip olan râvîleri tespit etmeye çalışmışlardır. Uydurma rivâyetlerin sahihlere karışmasını engellemek için yerine getirilmesi gereken en önemli vazife hadis uyduran veya hadislerin sened veya metinleri üzerinde kasıtlı tahrifler yapan kişilerin tespit ve teşhiridir. Nitekim bu iki fiil "hadiste yalan söyleme" kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca hadisler üzerinde kasıtlı olarak tahrif yaptığı görülmese de farklı konularda yalan söyleyen kimselerin belirlenmesi gerekmektedir. Nitekim bu kişilerin, hadiste yalan söyleme ihtimallerinin bulunduğu düşünülmüştür. Ancak pratikteki tekziblere bakıldığında tekzib gerekçelerinin yalnızca bu çerçeve içerisinde kalmadığı bilinmelidir. Hicrî ilk üç asırda yöneltilen tekzibler incelendiğinde, râvîlerin zaman zaman, rivâyette yaptıkları hatalar yahut sened serdiyle alakalı kaidelere riâyet etmeme gibi kusurları sebebiyle tekzibe uğrayabildikleri görülmektedir. Tekzib edilmiş râvîlere bu anlamda bakıldığında bir kısmının gerçekten yalancı oldukları, bir kısmının metruk râvîler olup ağır kusurları sebebiyle tekzib edilmiş bulundukları, bir kısmının zayıf olup hataları sebebiyle tekzib edildikleri, bir kısmının ise aslen güvenilir kişiler olup münferit hataları yahut usûlsüzlükleri sebebiyle tekzibe uğramış oldukları anlaşılmaktadır. Tekzib edilmiş râvîlerle alakalı bu anlatılanlar onlarla ilgili doğru değerlendirmeler yapabilmek için tekzib olgusunun yapı ve işleyiş açısından tanınmasını gerekli kılmaktadır.

"Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi" başlığını taşıyan bu çalışmanın birinci bölümünde tekzib olgusunun mahiyeti ele alınmaktadır. Bu anlamda öncelikle tekzib eyleminin unsurları incelenmekte sonra ise tekzib edilmiş râvî hakkındaki diğer

münekkid değerlendirmeleri üzerine bir analiz yer almaktadır. Tekzibin unsurları üzerindeki incelemeye "Tekzib Edilen" konusu ile girilmektedir. Bu başlık altında tekzib edilmiş râvîlerin, birbirleriyle ne ölçüde benzer ve ne ölçüde farklı olduklarını ortaya koyan bazı incelemeler bulunmaktadır. Hicrî ilk üç asırda tekzib edildiği belirlenen 417 râvî, seçilen belli ricâl kaynakları içerisinde kendileriyle ilgili tüm münekkid kanaatlerine göre "genel olarak mecruh olanlar", hafif tevsikle anılanlar" ve açık ta'dîlle anılanlar olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Bu kategorizasyon neticesinde râvîlerden %23'ünün en az bir kişi tarafından hafif tevsikle anıldığı ve %34'ü hakkında en az bir kişinin açık ta'dîli bulunduğu görülmektedir. Genel olarak cerh lafızlarıyla anılanların ise tekzib edilmiş râvîlerin %42'lik kısmını oluşturduğu görülmektedir. Hafif tevsik veya açık ta'dîlle anılan her bir râvînin güvenilir olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı ta'dîllerin mütesahillikle açıklanması ve/veya şâz olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bununla birlikte tekzib edilenler arasında doğru sözlü kimselerin, hatta güvenilirliği konusunda ittifak edilmiş bazı muhaddislerin dahi bulunduğu belirtilmelidir.

Tekzib edilmiş râvîlerin kategorilerine, "hadis vaz'ıyla ilişkilendirilme" ve "rivâyetlerinin hadis kaynaklarına intikali" açısından bakıldığında da dikkat çekici sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Nitekim hadis vaz'ıyla ilişkilendirilenler, "genel olarak mecruh" grup içerisinde daha yüksek bir orana sahip iken hafif tevsikle anılanlar ve açık ta'dîlle anılanlar arasında kademeli olarak düşmektedir. Tekzib edilmiş râvîlerin Kütüb-i Sitte'ye yansıyan rivâyetlerine bakıldığında ise genel olarak mecruh grupta yer alan râvîlerin Kütüb-i Sitte'de zikredilme oranının oldukça düşük seviyede bulunduğu, hafif tevsik ve açık ta'dîlle anılanlarda ise oranın kademeli olarak arttığı görülmektedir. Söz konusu neticelerin, Kütüb-i sitte müellifleri açısından incelenmesiyle de önemli bulgular elde edilmektedir. Nitekim tekzib edilmiş râvîlerden en az rivâyette bulunan müellifin Buhârî olduğu, kendisini sırasıyla Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin izlediği görülmektedir. Bu sıranın söz konusu eserlerin iltizâm ettikleri rivâyet kabul kriterleriyle önemli ölçüde uyumlu olduğu görülmektedir. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in, genel olarak mecruh ve hafif tevsikle anılan râvî gruplarından ihticâc kastıyla rivâyette bulunmadıkları da tespit edilenler arasındadır. Tüm bu bulgular tekzib edilmiş râvîlerin güvenilirlik durumları açısından aynı nitelikte bulunmadıkları düşüncesini desteklemektedir.

Tekzibin unsurları arasında ikinci olarak "Tekzib Eden" başlığı ele alınmıştır. Burada hicrî ilk üç asırda râvî tekzibinde bulunan kişiler hakkındaki analiz ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Râvî tekzibinde bulunmuş kişilerin "ehliyet ve liyakat", "yöntem ve üslûp" ve "tekzib edilen râvîye yakınlık" vb. konularda farklı vasıflara sahip oldukları görülmektedir. Aralarında münekkid vasfıyla öne çıkanların yanı sıra münekkid vasfını haiz olmayanlar da bulunmaktadır. Güvenilir/doğru sözlü olması durumunda münekkid olmayanların yönelttikleri tekziblerin de dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Ancak münekkidler tarafından yöneltilen tekziblerin tüm tekzibler içerisinde daha fazla yer tuttuğu ve daha özel tetkikler içerdiği belirtilmelidir. Tekzib yönelten kişiler yöntem ve üslûpları açısından da birbirinden farklıdır. Müteşeddid eğilimli muhaddislerin bazı konularda fazlaca titizlik gösterebildikleri ve/veya üslûplarının sert olması sebebiyle çabuk tekzibe gidebildikleri görülmektedir. Buna karşın tekzibe gitme konusunda çekimser tavra sahip muhaddisler de bulunmaktadır. Bu veriler, tekzib yönelten kişilerin vasıfları açısından tanınmasının, tekziblerin anlamlandırması konusunda büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Râvî tekzibinde bulunan kişiler, yönelttikleri tekzib sayıları açısından da birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Pek çoğunun yalnızca bir râvîyi tekzib ettiği görülmektedir. Muhaddisler arasında 12 kişinin ise 10 veya üzeri râvîyi tekzib ettiği belirlenmiştir. 10 veya üzeri râvîyi tekzib eden muhaddislerin tamamının münekkid kimliğiyle öne çıkan kimseler olduğu görülmektedir. Bu anlamda yöneltilen tekzib sayısının, ricâl tenkidi konusunda vukuf sahibi olmakla irtibatlı olduğu söylenebilir. Ancak konunun, cerh-ta'dîlde benimsenen metod ve yaşanan dönemle de yakından alakası bulunmaktadır.

Tekzibin unsurları arasında üçüncü olarak "Tekzib Lafzı" konusu incelenmiştir. Tekzib olgusunun anlaşılması için hem tekzibe delalet eden ve etmeyen lafızların tanınması hem de tekzib lafızlarının anlam sahaları hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Bir lafzın tekzibe delalet edip etmediğini söyleyebilmek için lafızda, "yalana delalet etme" ve "râvîye yönelik olma" vasıflarının bulunup bulunmadığına bakılmalıdır. Her iki vasfın açık olduğu durumlarda lafzın tekzibe delaleti açık olmaktadır ancak iki vasıftan herhangi birinin eksik veya kapalı olduğu durumlarda tekzibe delalet gerçekleşmeyebilmektedir. Râvî tekzibinde en çok kullanılan lafızlar kizb ve vaz' kökünden gelen lafızlardır. Kizbu'r-râvî kavramı

teorik olarak "Nebevî hadislerde yalan söyleme"yi ifade etse de kizb kökünden gelen tekzib lafızlarının pratikte her türlü tekzib için kullanılabildiği belirtilmelidir. Bu anlamda herhangi bir râvînin kizb kökünden gelen bir lafızla anılması muhakkak hadiste yalan söylediği anlamına gelmemektedir. Hatta kizb kelimesinin hata anlamında kullanıldığına da rastlanmaktadır. Kelimenin Arap dilindeki isti'mâlinin bu esneklikte olduğu bilindiği gibi, hadis tarihinde hata anlamında kullanıldığını ortaya koyan örnekler de bulunmaktadır. Vaz' kelimesinin ise metin uydurmanın yanı sıra sened uydurma ve senedde kalb yapma fiilleri hakkında kullanılabildiği ifade edilmelidir.

"Tekzibin dile getirildiği an ve ortam" da tekzibin unsurları arasında değerlendirilmeye müsait görülmüş bu sebeple dördüncü unsur olarak ele alınmıştır. Tekzibler, her zaman benzer ortam ve şartlarda dile getirilmemiştir. Tekziblerden bazıları bir kitap metninde yer alması amacıyla yazılı olarak ifade edilmiş, bazıları talebelerle veya diğer muhaddislerle sözlü olarak paylaşılmış bazıları ise ani bir tepki sonucu dile getirilmiştir. Bu anlamda tekzibler arasında, münekkidin, râvî hakkındaki genel kanaat ve izlenimini ifade ettiği değerlendirmeler bulunduğu gibi bu vasfı taşımayanlara da rastlanabilmektedir. Muhaddisin, râvîden münker bir rivâyet/söz işitmesinin veya râvînin naklettiği münker bir rivâyeti haber almasının ardından dile getirdiği yahut yaşanan bir olay veya tartışma esnasında yönelttiği tekziblerin, onun râvî hakkındaki genel kanaatini yansıtmayabileceği dikkate alınmalıdır. Nitekim "özel bağlamda dile getirilen tekzibler" olarak adlandırılabilecek böylesi tenkidlerde, râvînin yalnızca söz konusu bağlam açısından değerlendirilmiş olması yahut "an ve ortamın etkisiyle" lafızların şiddetlenmiş ve tekzibi gerektirmeyen kabahatler için tekzib lafızlarının kullanılmış olması mümkündür.

Tekzibin unsurları arasında son olarak gerekçe ve karine unsurları üzerinde durulmuştur. Gerekçelerin tanınması, muhaddislerin hangi vasıftaki beyanları yalan olarak adlandırdıklarının anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte her gerekçenin aynı kuvvette olmadığı hatta bazı gerekçelerin diğer münekkidler tarafından tekzibe elverişli görülmediği bilinmelidir. Tekzibin haklı ve geçerli olmasını sağlayan husus tekzibe elverişli bir gerekçeyle yöneltilmiş olması ve bu gerekçenin râvî ile irtibatının sağlam bir karineye dayanıyor olmasıdır. Öte yandan gerekçe her tekzibde açık olarak bildirilmemiştir. Bununla birlikte biyografilerde,

râvînin tekzib edilmesine sebep olan/olabilecek birtakım cerh verileri bulunabilmektedir. Bu çalışmada, **muhtemel gerekçeler** ve **dolaylı gerekçeler** olarak adlandırılan söz konusu verilerden, asıl gerekçeyi belirleme konusunda yardım alınması önerilmiştir. Karine ise "tekzib edilen kişinin, kendisi hakkında tekzib gerekçesi olarak gösterilen kusuru işlediğini gösteren delil" manasındadır. Karineyi bir anlamda, "gerekçenin gerekçesi" olarak tanımlamak mümkündür. Gerekçe ve karine çok zaman iç içe geçmiş unsurlar olarak görünse de bunları iki ayrı kavram olarak mütalaa etmenin özellikle tekziblere yönelik itirazları anlamlandırmada öneme sahip olduğu belirtilmelidir. Nitekim tekziblere yönelik bazı itirazlarda gerekçe teorik olarak muteber ve kuvvetli dahi olsa karinenin zayıf sayıldığı görülmektedir.

Çalışmada tekzibin unsurlarının incelenmesinin ardından farklı muhaddisler tarafından dile getirilen değerlendirmeler üzerinde de durulmuştur. Tekzib edilmiş bir râvî ile ilgili araştırma yaparken; yöneltilen tekzibin, unsurları açısından ele alınmasının yanı sıra râvî hakkındaki muhaddis değerlendirmelerinin de mukayeseli olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu incelemeler neticesinde tekzib edilmiş râvîye dair muhaddis yorumlarının birbirine muvafık olup olmadığı görülebilmekte ve -var ise- tekzibe muhâlif yorumların sebeplerini anlamak mümkün olabilmektedir. Tekzibe muhâlif olarak değerlendirilebilecek münekkid yorumlarının genel olarak, "gerekçenin muteber görülmemesi", "karinenin muteber görülmemesi", "kusuru hataya hamletme", "yalanı bir başka raviye dayandırma", "haberdar olmama/tesahül" gibi sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Muhâlif yorumlar hakkındaki bu veriler, tekziblerin mutlak ve tartışılmaz hükümler olarak görülmeyip diğer cerh sebepleri gibi değerlendirilmeye tabi tutulduğunu göstermek bakımından önem taşımaktadır. Gerek itiraz, gerek ta'dîl, gerekse hafif cerh mahiyetinde olsun tekzibe muhâlif olarak gelen her türlü değerlendirmenin isabetli olması ve buna karşın tekzibin isabetli bulunmaması mümkündür. Öte yandan ilgili yorumlar da birer ictihad mahsulü olduğu için tekzibin mi yoksa muhâlif yorumun mu daha isabetli olduğu konusunda farklı değerlendirmeler yapılmasının mümkün olduğu ifade edilmelidir.

Çalışmanın ikinci bölümünde hicrî ilk üç asırda râvî tekzibine sebep olan gerekçeler incelenmektedir. Hicrî ilk üç asır muhaddislerinin, "hadis uydurma/vaz' etme", "isnad tahrifi/kalb", "semâ iddiası", "râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme",

“bid‘at/tarafgirlik içeren söylemde bulunma” ve “yanlış bir söz veya yorum beyan etme” olmak üzere altı temel gerekçeyle râvî tekzibinde bulundukları tespit edilmiştir. Tekzib gerekçeleri hakkında ilk dikkat çeken hususlardan biri, ilk üçünün doğrudan rivâyet meseleleriyle ilgili olmasıdır. Hatta “râvîlerle ilgili yanlış bilgi verme” gerekçesinin de hadis rivâyetiyle bağlantılı bir yönü olduğu düşünüldüğünde ilk dört gerekçenin hadis rivâyetiyle bir şekilde irtibatlı bulunduğu söylenebilir. Ayrıca her bir gerekçe ile tekzib edilmiş râvî sayılarına bakıldığında, muhaddislerin çoğu zaman hadis rivâyetiyle alakalı hususlar sebebiyle tekzibe gittikleri görülmektedir. Müfesser tekziblerden çoğunun hadis rivâyetiyle bağlantılı hususlar sebebiyle yöneltilmiş olması, râvîlerin güvenilirlik durumlarını tespit konusunda rivâyetlerin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yalanı ve yalancıları tespit etmek amacıyla rivâyetler üzerinde yapılan tetkiklerin, özellikle isnad serdindeki tahrif, hile ve usûlsüzlüklerin takibi üzerinden gerçekleştirildiğine dikkat çekilmelidir.

Tekzib gerekçeleri içerisinde en ağırı, hadis uydurma/vaz‘ etme gerekçesidir. Muhaddislerin bir kişi hakkında vaz‘ hükmü vermesine gerekçe olan olay veya rivâyete dair nakiller tetkik edildiğinde, onların, rivâyetin muhtevasını, serdedildiği an ve ortamı ayrıca sevk edildiği senedi değerlendirerek bazı karineler elde ettikleri ve hükümlerini, bu karinelere dayanarak verdikleri görülmektedir. Tenkidlerini dile getirirken çoğunlukla rivâyetin hangi senedle sevkedildiğini belirtmiş olmaları, vaz‘ hükmüne varırken, söz konusu rivâyetin, “sevkedildiği senedle vârid olmadığı” ya da “hiçbir tarikten vârid olmadığı” bilgisine dayandıklarına işaret etmektedir. Hadis vaz‘ı gerekçesiyle tekzib edilen kişilerin, diğer münekkidler tarafından da genelde cerh lafızlarıyla anıldıkları görülmektedir. Münekkidler arasındaki bazı görüş farklılıklarında ise “rivâyetteki problemi seneddeki bir diğer râvîye bağlama”, “tekzib edilen kişinin, rivâyeti uyduran değil aktaran konumunda olduğunu düşünme” veya “bahis konusu rivâyetin mevzû olduğuna hükmetmeme” gibi hususların da etkili olabileceği anlaşılmaktadır.

İsnad tahrifi/kalb gerekçesi **teorik olarak** hadiste yalan söyleme kapsamına giren tekzib gerekçelerindendir. Hatta rivâyetlerin senedlerinde kasıtlı olarak kalb yapılması, hadis vaz‘ına dâhil sayılmıştır. Muhaddislerin, isnad tahrifi veya kalb gerekçesiyle tekzibe giderken, “rivâyetin sevkedildiği senedle vârid olmaması” ve

"rivâyetin, isnâd edildiği şahsın bilinen bazı rivâyetlerine muhâlif olması" gibi karineleri kullandıkları görülmektedir. İsnad tahrifi/kalb kusurunu işlediğine dair sağlam karineler bulunan râvîlerin diğer münekkidler tarafından da ağır tenkidler aldıkları görülmüştür. Öte yandan söz konusu gerekçeyle tekzib edilen bazı kişiler hakkındaki muhalif/olumlu kanaatler bildirilebilmiştir. Bu gibi durumlarda olumlu kanaat bildiren muhaddislerin, "yadırganan/münker görülen rivâyetleri hataya hamletme" veya "rivâyetlerdeki münkerliğin bir diğer râvîden kaynaklandığını düşünme" gibi temel noktalarda tekzib yönelten muhaddisten ayrıldıkları görülmektedir. Tekzib edilen kişi hakkında, bazı muhaddisleri olumlu kanaate sevk eden hususlar genel olarak, "râvînin rivâyetleri arasında münkerlerin az olması ve rivâyetlerinin genel olarak müstakim olması" gibi "karşı karineler" olmuştur. Ayrıca tekzib sebebi olarak gösterilen rivâyetin, senedinde tahrif bulunmasına rağmen metnen münker veya mevzû olmaması durumunu, "râvînin hata etmiş olma ihtimalini" güçlendiren bir veri olarak gördükleri söylenebilir.

Gerçeğe muhalif görülen semâ iddiaları da çok sayıda râvînin tekzibine gerekçe olmuştur. Râvîlerin semâ etmedikleri hadisleri semâ etmiş gibi göstererek rivâyette bulunmaları, bilindiği üzere serikatu'l-hadîs (hadis hırsızlığı) meselesiyle bağlantılıdır. Bununla birlikte her semâ iddiası, gerçekleşme keyfiyeti açısından birbirinin aynı değildir. Buna bağlı olarak söz konusu râvîler hakkındaki münekkid değerlendirmelerinin de aynı şiddette olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, en ağır tenkidleri, semâ iddiasına ilave olarak hadis uydurma veya kalb gibi kusurlarla anılmış râvîlerin aldığı tespit edilmiştir. Sadece semâ iddiası gerekçesiyle tekzib edilip hadis uydurma veya kalb gibi ilave kusurlarla anılmayanlara yönelik tenkidlerin ise onlara nispetle daha hafif olduğu ifade edilebilir. En dikkat çekici hususlardan biri ise "semâ etmediği nüshadan rivâyet etme" gerekçesiyle tekzib edilenlere yönelik tenkidlerin diğerlerine nispetle oldukça hafif düzeyde olmasıdır. Hatta bazen bu tekziblere çoğu zaman açıkça itiraz edildiği görülmektedir. Tablonun böyle olması, bazı münekkidlerin, semâ iddialarından bir kısmını -rivâyetle alakalı önemli bir kusur olarak değerlendirseler de- tekzib sebebi olarak görmediklerini düşündürmektedir.

Râvîlerin tekzibe edilmelerine sebep olan hususlardan biri de kendileri veya diğer râvîler hakkında yanlış bilgi vermeleridir. Buna göre râvîlerin, gerek kendileri

gerekse diğer râvîler hakkında; kimlikleri, sahip oldukları rivâyetler ve nüshalar ayrıca diğer râvîlerle ilişkileri gibi hususlarda dile getirdikleri, gerçeğe muhâlif görülen beyanları tekzib edilmelerine sebep olabilmiştir. Söz konusu gerekçeye dayanarak râvî tekzibinde bulunan muhaddislerin genellikle "râvî hakkındaki mâlumâta aykırılık" karinesinden istifade ettikleri görülmektedir. Râvî tarafından verilen bilginin, -somut bir yalan mahiyetinde olması durumunda- râvînin güvenilirlik durumuna tesir etmesi beklenen bir husustur. Bununla birlikte bazı tekziblerin somut birer yalan addedilmemiş olduğuna yahut karineleri açısından zayıf bulunduğuna işaret eden verilere rastlandığı ifade edilmelidir. Ayrıca râvînin yalan olarak değerlendirilen beyanının diğer muhaddisler tarafından yanılmaya nispet edilebildiği de vâkîdir. Öte yandan râvî hakkında ilave olarak hadis uydurma, kalb, hadis hırsızlığı gibi ithamların bulunması halinde kendisiyle ilgili ana tartışmanın genellikle bu problemler ekseninde gerçekleştiği ve bu gerekçenin, haklarında daha ciddi problemlerin tartışıldığı râvîler için tamamlayıcı veriler ve yan gerekçeler olarak kalmış olduğu söylenebilir.

Bid'at/tarafgirlik içeren söylemler de zaman zaman râvî tekzibine sebebp olmuştur. Râvîlerin görüş ve söylemlerinin muhaddis kanaatleri üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte "Râvîden sâdır olan söylemin mahiyetinin" ve "râvînin ilave kusurlarının" münekkid kanaatleri üzerinde ağırlaştırıcı bir etkisinin bulunduğundan bahsedilmelidir. Ancak bid'at/tarafgirlik içeren her söylemlerin diğer muhaddisler tarafından tekzib sebebi olarak görülmediği de ifade edilmelidir. Hatta bid'at/tarafgirlik içeren söylemlere yönelik bazı tekziblerin, rivâyet ehliyetine dair değerlendirmeler olarak görülmeyip, "görüşü yalanlama" mahiyetinde tenkidler addedildiğini düşündüren verilere rastlanmaktadır. Bu durum, bid'at içerikli söylemlerin çoğu zaman "yorum" mahiyetinde beyanlar olup haber vasfında olmamasıyla irtibatlı görülebilir.

Kişinin hadis rivâyetiyle alakası olmayan, günlük hayata dair konuşmalarda gerçeğe muhâlif görülen herhangi bir beyanda bulunması da zaman zaman tekzib edilmesine sebep olabilmiştir. Ancak tekzib gerekçesi olan beyanın her zaman somut bir yalan olmayabileceği dikkate alınmalıdır. Muhaddisin, tevriyeli bir söz yahut öznel bir yorum sebebiyle tekzibe gitmiş olması mümkündür. Ayrıca söz konusu

râvîlere ait rivâyetlerde "uydurma" ve "kalb" gibi yalana dair bulgulara rastlanmıyorsa, durumlarını düzeltmiş olma ihtimallerinin gündeme gelebileceği anlaşılmaktadır.

İlk üç asır tekzibleri hakkında bu anlatılanlar her tekzibin cerhe delalet bakımından aynı seviyede olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun ilk sebebi her gerekçenin aynı kuvvette olmamasıdır. Hadiste yalan söyleme kapsamına giren kusurlar sebebiyle tekzib edilen kişilerin durumu ile diğerlerinin durumunun birbirinden farklı olduğu bilinmelidir. Ayrıca gerekçeler, tekzibe elverişlilik açısından da aynı seviyede değillerdir. Bazı münekkidlerin tekzibe gitmesine sebep olan gerekçeler, diğer münekkidlere göre tekzib sebebi addedilmeyebilmiştir. Bu gibi durumlarda çoğu zaman teşeddüt, titizlik, hata/yanlış karşısında tahammülsüzlük hususların da münekkidin yönelttiği tenkid üzerinde etkili olduğu belirtilmelidir. Öte yandan teşeddüt, titizlik, tahammülsüzlük tavırlarının, rivâyetleri korumaya yahut yanlışları engellemeye yönelik bir motivasyon taşıdığına da değinilmelidir. Yani gerekçe tekzibe elverişli görünmese veya teşeddütle irtibatlandırılsa hatta münekkidin râvîyi yanlış anladığı veya yaşanan olayı yanlış değerlendirdiği söylense dahi yöneltilen tekziblerde muhaddislerin temel hedefi, bir yanlışlığın engellenmesine matuftur. Bu anlamda hadis tarihinin bir "haksız karalamalar tarihi" olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Birkaç istisna dışında sebepsiz ve hiçbir gerekçeye dayanmayan iftira mahiyetinde yalanlamalar bulunmamaktadır. Tüm bu bulguların hadis tarihi adına son derece olumlu olduğu belirtilmelidir.

Hadis tarihiyle alakalı bir başka olumlu bulgu ise tekziblerle ilgili değerlendirmelerin ilk defa günümüzde yapılmadığı gerçeğidir. Nitekim muhaddislerin, ilk dönemden itibaren, yöneltilen tekzibleri, çeşitli faktörleri göz önünde bulundurarak değerlendirdikleri hatta yeri geldiğinde eleştirebildikleri görülmektedir. Tekziblerin diğer münekidler tarafından eleştirilebilmesi, onların, tekziblerin haklı ve yerinde olup olmadığıyla alakalı gözlem yaptıklarını ortaya koymaktadır. Gerekçesi açık olan tekzibler söz konusu olduğunda öncelikle gerekçeleri, gerekçe açık değilse tekzibin diğer unsurlarını dikkate alan değerlendirmeler yapmışlardır. Bu değerlendirmeler esnasında râvînin rivâyetlerinde yalana dair bulguların tespit edilip edilemediği üzerinde de önemle durulduğu

belirtilmelidir. Ricâl tenkidinin bu anlamda, bitmeyen ortak bir çalışma olarak günümüze kadar ulaştığı söylenebilir. Hatta râvîler hakkında günümüzde dahi yeni araştırmalar yapmak ve özgün değerlendirmeler ortaya koymak mümkündür. Bu çalışmada hicrî ilk üç asır tekziblerini anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik genel bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak zaman içerisinde her bir başlığın daha ayrıntılı olarak incelenmesinin faydalı olabileceği belirtilmelidir. Ayrıca belli münekkidlerin tekzib konusundaki yaklaşımlarını ve tekzibe uğramış belli râvîlerin güvenilirlik durumlarını inceleyen çalışmalarla alana katkı sağlanabilir.

EKLER

Ek 1: Genel Olarak Mecruh Olanlar

Bu liste hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından tekzib edilen ve diğer muhaddisler tarafından cerh lafızlarıyla anılan kişilerden oluşmaktadır.

Genel Olarak Mecruh Olanlar
إبراهيم بن الحكم بن ظهير الكوفي
إبراهيم بن محمد العكاشي
أبرد بن أشرس
أبو البختري وهب بن وهب القرشي
أبو الفرج، مولى لعمر بن عبد العزيز
أبو بكر بن عبد الله بن أبي سبرة المدني
أبو داود النخعي، سليمان بن عمرو الكوفي
أبو سفيان الصيرفي (وقيل فيه الصواف)
أبو سلمة العاملي شامى، الحكم بن عبد الله بن خطاف
أبو همدان بن هارون
أحمد ابن أخت عبد الرزاق
أحمد بن أبي يحيى الأنماطي، أبو بكر البغدادي
أحمد بن الخليل بن حرب القَوْمَسي
أحمد بن ثابت بن عتاب الرازي فرخويه
أحمد بن صالح الشمومي
أحمد بن عبد الله بن خالد الجويباري
أحمد بن محمد بن عمر بن يونس، أبو سهل اليمامي
أسباط أبو اليسع البصري
إسحاق بن إدريس الأسواري البصري، أبو يعقوب
إسحاق بن بشر أبو يعقوب الكاهلي الكوفي
إسحاق بن عبد الله بن أبي فروة الأموي
إسحاق بن نجيح الملطي
إسماعيل بن أبان الغنوي الخياط
إسماعيل بن زريق
إسماعيل بن زياد الكوفي قاضي الموصل
إسماعيل بن يحيى الشيباني
إسماعيل بن يحيى بن طلحة بن عبيد الله التيمي
أصرم بن حوشب، أبو هشام

الجارود بن يزيد، أبو علي النيسابوري
الحسن الواقعي
الحسن بن الحسين بن عاصم الهسنجانى
الحسن بن شبل الكرميني البخاري
الحسين بن حميد بن الربيع الكوفي الخزاز
الحسين بن علوان الكلبي
الحكم بن عبد الله بن سعد أبو عبد الله الأيلي
الخصيب بن جحدر البصري
السري بن عاصم بن سهل، أبو عاصم الهمداني
العلاء بن خالد الواسطي
العلاء بن زيد الثقفي البصري (العلاء بن زيدل)
الفضل بن شهاب
القاسم بن عبد الله بن عمر بن حفص العمري المدني
المختار بن أبي عبيد الثقفى
المغيرة بن سعيد البجلي الكوفي
المنذر بن زياد البصري الطائي
الهيثم بن عبد الغفار الطائي
الوليد بن سلمة الطبراني الاردني
أيوب بن مدرك الحنفي
بشر بن نمير القشيري البصري
بكر بن الشرود
ثمامة بن عَبِيدة، أبو خليفة العبدي
جابر بن عبد الله اليمامي
حازم بن عطاء، أبو خلف الاعمى
حبيب بن أبي حبيب كاتب مالك
حبيب بن جحدر، أخو خصيب
حفص بن عمر الرفاء
حفص بن عمر بن دينار الأيلي
حماد بن مالك (حماد المالكي)
خالد العبد، ابن عبد الرحمن
خالد القاسم المدائني
خالد بن نجيح المصري
خالد بن يزيد العمري المكي
خلف بن يحيى الخراساني، قاضى الرى
داود بن إبراهيم، قاضي قزوين

داود بن الوليد
داود بن سليمان الجرجاني الغازي
رباح بن عبيد الله بن عمر العمري
رشيد الهجري
زياد بن ميمون الثقفي الفاكهي
سعيد بن عبد الجبار الزّبيدي الحمصي
سعيد بن عنبسة أبو عثمان الرازي الخزاز
سعيد بن ميسرة البكري البصري
سليمان بن سلمة الخبائري، أبو أيوب الحمصي
سليمان بن عيسى بن نجيح السجزي
سهيل بن ذكوان، أبو السندي المكي
صبيح بن سعيد
صلة بن سليمان العطار، أبو زيد الواسطي
طلحة بن زيد القرشي الرقي
عاصم بن سليمان، أبو شعيب الكوزي البصري
عبد الحكيم بن منصور الواسطي
عبد الرحمن بن القطامي البصري
عبد الرحمن بن عبد الصمد بن شعيب بن إسحاق القرشي الدمشقي
عبد الرحمن بن عبد الله بن عمر بن حفص العمري المديني
عبد الرحمن بن عمرو بن جبلة الباهلي
عبد الرحمن بن قيس أبو معاوية الزعفراني
عبد الرحيم بن زيد بن الحوارى العمى
عبد العزيز بن أبان أبو خالد الأموي الكوفي
عبد الغفار بن جابر
عبد القدوس بن حبيب الكلاعي الشامي أبو سعيد
عبد الكريم بن أبي العوجاء
عبد الكريم، شيخ الوليد بن صالح
عبد الله بن المسور بن عون بن جعفر بن أبي طالب الهاشمي أبو جَعْفَر الْمدائني
عبد الله بن سعيد بن أبي سعيد المقبري
عبد الله بن سفيان الصنعاني
عبد الله بن عبد الرحمن الكلبي الاسامي
عبد الله بن عمر الرافعي
عبد الله بن عمرو الواقعي

عبد الله بن محمد العدوي
عبد الملك بن عبد الرحمن الشامي
عبد الملك بن هارون بن عنترة
عبد المنعم بن إدريس اليماني
عبد المنعم بن بشير، أبو الخير الأنصاري
عبد الوهاب بن مجاهد بن جبر المكي
عبدوس بن خلاد
عبيد الله بن محمد بن عبد العزيز العمري
عبيد بن القاسم الاسدي الكوفي
عثمان بن عبد الرحمن بن عمر بن سعد بن أبي وقاص الزهري الوقاصي
عصمة بن محمد بن فضالة
عطاء بن عجلان الحنفي، أبو محمد البصري
علي بن عروة القرشي الدمشقي
علي بن قرين بن بيهس، أبو الحسن البصري
عمار بن عطية الكوفي
عمر بن صبح التميمي العدوي
عمر بن مدرك القاص البلخي الرازي
عمر بن موسى بن وجيه الحمصي الوجيهي
عمرو بن الأزهر العتكي قاضي جرجان
عمرو بن جرير، أبو سعيد البجلي
عمرو بن جميع البصري قاضى حلوان
عَمْرو بن خَالِد القرشي الوَاسِطِي
عمرو بن شمر الجعفي الكوفي
عنبسة بن عبد الرحمن بن عنبسة بن سعيد بن العاص الأموي
عيسى بن مهران المستعطف، أبو موسى
غياث بن ابراهيم النخعي
مبشر بن عبيد الحمصي، ابو حفص
مجاشع بن عمرو بن حسان
محمد بن أبان الرازي
محمد بن إسحاق الصيني
محمد بن إسحاق بن إبراهيم بن عكاشة ابن محصن الأسدي العكاشي
محمد بن إسحاق بن حرب اللؤلؤي البلخي
محمد بن إسماعيل الوساوسي
محمد بن الحجاج اللخمى الواسطي

محمد بن الفرات التميمي أبو علي الكوفي
محمد بن الفضل بن عطية المروزى
محمد بن أيوب بن سويد الرملي
محمد بن أيوب بن هشام الرازي
محمد بن تميم السعدي الفارفاني
محمد بن حسان الكوفي الجزار
محمد بن خالد الدمشقي
محمد بن داب المديني
محمد بن زياد اليشكري الطحان
محمد بن سعيد بن حسان الشامي المصلوب
محمد بن سليم البغدادي القاضي
محمد بن عبد الرحمن أبو جابر البياضي
محمد بن عبد الرحمن القشيرى الكوفي
محمد بن عبد الكريم المروزي
محمد بن عبد الملك الأنصاري أبو عبد الله المدني
محمد بن عكاشة الكرماني
محمد بن مجيب الثقفي الكوفي
محمد بن مروان السدي الكوفي ، السدي الصغير
محمد بن مهاجر الطالقاني
مسعدة بن اليسع الباهلي
معلى بن هلال الطحان الكوفي
مُعمر بن محمد بن عبيد الله بن أبي رافع
مهدي بن هلال البصري
موسى بن إبراهيم، أبوعمران المروزي
موسى بن دينار المكي
موسى بن طريف الأسدي الكوفي
موسى بن عمير القرشي، أبو هارون الجعدي الكوفي
موسى بن محمد بن عطاء البلقاوى المقدسي
موسى بن مطير الهلالي
ميثم الكناني التمار
ميسرة بن عبد ربه الفارسى
نافع بن هرمز، أبو هرمز
نصر بن طريف أبو جزي القصاب الباهلي
نهشل بن سعيد بن وردان الورداني
هارون بن محمد، أبو الطيب

يحيى بن العلاء البجلي الرازي
يحيى بن بشير
يحيى بن سعيد المطوعى
يحيى بن هاشم السمسار الغساني الكوفي
يحيى، من ولد يزيد بن أبي زياد الكوفي
يزيد بن عياض بن جُعْدُبة الليثي المدني
يعقوب بن الوليد أبو يوسف الأزدي
يعلى بن الأشدق العقيلي الجزري
يوسف بن السفر أبو الفيض الدمشقي الشامي
يوسف بن خالد بن عمير السمتي أبو خالد البصري
يوسف بن عطية الباهلي الكوفي الوراق، أبو المنذر
يونس بن موسى الكديمي

Ek 2: Hafif Tevsikle Anılanlar

Bu liste hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından tekzib edilen ancak hicrî ilk üç asırda veya daha sonrasında yaşamış en az bir muhaddis tarafından hafif tevsik ifadeleri ve/veya tevsiki çağrıştıran olumlu değerlendirmelerle anılan râvîlerden oluşmaktadır.

Hafif Tevsikle Anılanlar
أبان بن أبى عياش البصري
إبراهيم بن صرمة الأنصاري
إبْرَاهِيم بن عثمان العبسي، أبو شَيْبَة الكوفي
إبراهيم بن هدبة، أبو هدبة الفارسي
إبراهيم بن يزيد الخوزي المكى
أبو بكر الهذلى، سلمى بن عبد الله البصري
أبو بكر بن عفان، عبد الرحمن بن عفان السرخسي
أحمد بن إسماعيل، أبو حذافة السهمى
إسحاق بن ناصح
أسيد بن زيد الجمال ، أبو محمد الكوفي
الجلد بن أيوب البصري
الحسن بن دينار أبو سعيد التميمي
الحسين بن الفرج الخياط، أَبُو علي
الحسين بن المتوكل ، ابن أبي السري

الحسين بن عبد الله بن ضميرة المدني
السري بن إسماعيل الهمْداني الكوفي
الشرقي بن القطامي، الكوفي
العباس بن الفضل الأزرق البصري
العلاء بن الفضل المنقرى
الفضل بن السكن (الفضل بن السكين بن سخيت)
الفيض بن وثيق الثقفي البصرِي
النضر بن سلمة شاذان المروزي
النضر بن طاهر، أبو الحجاج البصري
النضر بن عبد الرحمن، أبو عمر الخزاز
الهيثم بن عدي الطائي، أبو عبد الرحمن المنبجي
الوليد بن عبد الله بن أبي ثور الهمداني
أنس بن عبد الحميد، أخو جرير
أيوب بن خوط، أبو أمية البصري
بشار بن قيراط، أبو نعيم النيسابوري
بشر بن الحسين، أبو محمد الأصبهاني
جرير بن أيوب البجلي الكوفي
حفص بن عمر بن أبي العطاف المدني
حكيم بن جبير الأسدي الكوفي
حماد بن أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي
حماد بن عمرو النصيبى
حيان بن عبد الله بن حيان، أبو جبلة الدارمي
خالد بن عمرو القرشي الأموي
خالد بن عمرو السلفي الحمصي أبو الأخيل
خالد بن محدوج الواسطي
روح بن أسلم الباهلي، أبو حاتم البصري
زكريا بن يحيى المصرى، أبويحيى الوقار
زياد بن المنذر الهمداني
سلام بن أبي خبزة العطار
سلم بن إبراهيم الوراق، أبو محمد البصري
سليمان بن داود المنقرى الشاذكونى البصري
سليمان بن زيد، أبو إدام المحاربي
سهل بن عامر البجلي
سهل بن عمار النيسابوري
سيف بن عمر التميمي الكوفي

سيف بن محمد الكوفي، ابن أخت سفيان الثوري
عباد بن جويرية البَصرِيّ
عبد الاعلى بن أبي المساور الكوفي
عبد الرحمن بن مالك بن مغول
عبد الرحمن بن يزيد بن تميم الدمشقي
عبد الرزاق بن عمر الثقفي، أبو بكر الدمشقي
عبد السلام بن هاشم الأعور
عبد الغفار بن القاسم، أبو مريم الأنصاري
عبد الله بن أبي بكر المقدمي
عبد الله بن خراش بن حوشب الشيباني
عبد الله بن هانئ ابن أبي عبلة
عبد الواحد بن زيد، أبو عبيدة البصري
عبد الوهاب بن الضحاك الحمصي
عبد الوهاب بن هشام بن الغاز
عبيد بن إسحاق العطار، أبو عبد الرحمن الكوفي
عمار بن زربى أبو المعتمر
عمارة بن جوين، أبو هارون العبدي
عمر بن سليمان الحادى، عم الكديمى
عمر بن قيس المكي، سَنْدل
عمر بن يزيد الرفاء، أبو حفص البصري
عمرو بن زياد الباهلي
عمرو بن عبيد بن باب، أبو عثمان البصري
عمرو بن مالك، أبو عثمان الراسبي
عيسى بن سوادة النخعي
كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف المزني المدني
كثير بن مروان، أبو محمد الفهري
محمد بن الحسن بن أبي يزيد الهمداني الكوفي
محمد بن الحسن بن زبالة المخزومي المدني
محمد بن السائب الكلبي، أبو النضر الكوفي
محمد بن خالد بن عبد الله الواسطي الطحان
محمد بن عثيم الحضرمي، أبو ذر
مطرف بن مازن الصنعاني
معلى بن عبد الرحمن الواسطي
مقاتل بن سليمان البلخي المفسر، أبو الحسن الأزدي
ميناء بن أبي ميناء القرشي

نصر بن حماد، أبو الحارث البصرِي الوراق
نصر بن قديد ، أبو صفوان
نصر بن مزاحم الكوفي
نفيع بن الحارث، أبو داود الاعمى
نوح بن أبي مريم يزيد، أبو عصمة المروزي
يحيى بْن طلحة اليربوعي الكوفي
يحيى بن عبدويه
يحيى بن عقبة بن أبي العيزار
يحيى بن عمرو بن مالك النكرى البصري
يحيى بن ميمون بن عطاء، أبو أيوب البصري التمار
يزيد بن مروان الخلال

Ek 3: Açık Ta‘dille Anılanlar

Bu liste hicrî ilk üç asır muhaddislerinden en az bir kişi tarafından tekzib edilen ancak hicrî ilk üç asırda veya daha sonrasında yaşamış en az bir muhaddis tarafından açık bir ta‘dîl lafzıyla anılan râvîlerden oluşmaktadır.

Açık Ta'dille Anılanlar
إبراهيم بن أبي الليث
إبراهيم بن علي بن حسن بن علي بن أبي رافع
إبراهيم بن محمد بن أبي يحيى الأسلمي المدني
إبراهيم بن محمد بن عرعرة بن البرند السامى
إبراهيم بن هراسة الشيباني الكوفي
إبراهيم بن هشام بن يحيى بن يحيى الغساني
أبو طعمة، مولى عمر بن عبد العزيز
أحمد بن الفرات أبو مسعود الرازي
أحمد بن الفرج، أبو عتبة الحمصي
أحمد بن عبد الجبار العطاردي
أحمد بن عبد الرحمن بن وهب المصري
أحمد بن عيسى بن حسان المصري أبو عبد الله العسكري
أحمد بن محمد بن الحجاج بن رشدين بن سعد أبو جعفر المصري
أحمد بن محمد بن أيوب، أبو جعفر الوراق
أحمد بن محمد بن غالب الباهلي، غلام خليل
إسحاق بن إبراهيم بن العلاء الزبيدي الحمصي بن زبريق

إسحاق بن بشر، أبو حذيفة البخاري
إسماعيل بن أبي أويس عبد الله بن عبد الله بن أبي أويس، أبو عبد الله المدني
إسماعيل بن عبد الرحمن بن أبي كريمة السدي الكوفي
إسماعيل بن خليفة العبسي
أشعث بن سعيد، أبو الربيع السمان البصري
أشعث بن عبد الرحمن اليامي
أصبغ بن نباتة الحنظلي المجاشعي الكوفي
الجراح بن مليح الرواسى، والد وكيع
الحارث بن النعمان بن سالم الأكفاني
الحارث بن عبد الله الهمداني الأعور
الحسن بن الطيب البلخي
الحسن بن زياد اللؤلؤي الكوفي
الحسن بن علي بن شبيب المعمري
الحسن بن عمارة الكوفي
الحسن بن مدرك البصري الطحان، أبو على
الحسين بن الحسن الاشقر الكوفي
الحسين بن عبد الاول
الحسين بن علي الكرابيسى الفقيه
العباس بن الفضل الأنصاري الموصلي المقرئ
العباس بن يزيد البحراني
الفضل بن محمد البيهقى الشعرانى
القاسم بن محمد بن حميد المعمري
المهلب بن أبي صفرة ظالم بن سارق بن صبح
الوليد بن محمد الموقرى
أيوب بن جابر بن سيار اليمامى
باذام، أبو صالح، مولى أم هانىء
بشار بن موسى الخفاف، أبو عثمان البغدادي
بكر بن الأسود أبو عبيدة الناجي
تليد بن سليمان الكوفي الأعرج
ثابت بن موسى الضبي الكوفي الضرير
ثوير بن أبي فاختة، أبو الجهم الكوفي
جابر بن يزيد بن الحارث الجعفي الكوفي
جبارة بن المغلس الحمانى الكوفي

جعفر بن الزبير الحنفي الدمشقي
جميع بن عمير التيمي تيم الله بن ثعلبة الكوفي
حامد بن آدم المروزي
حسين بن قيس الرحبى الواسطي
حصين بن عمر الاحمسي
حفص بن سلم، أبو مقاتل السمرقندى
حماد بن أبى سليمان، أبو إسماعيل الأشعري
حميد بن الربيع بن حميد بن مالك، أبو الحسن اللخمى
خارجة بن مصعب، أبو الحجاج السرخسى
خالد بن يزيد بن عبد الرحمن بن أبي مالك الدمشقي
خلف بن خليفة الأشجعي الكوفي المعمر
داود بن الزبرقان الرقاشي، بصري
داود بن المحبر بن قحذم، أبو سليمان البصري
داود بن عبد الجبار الكوفي
زيد بن عوف، أبو ربيعة، ولقبه فهد
سعيد بن أوس، أبو زيد الأنصاري النحوي
سعيد بن داود الزنبرى
سعيد بن سلام العطار
سقر بن عبد الرحمن (الصقر بن عبد الرحمن)
سلم بن سالم البلخي
سلمة بن الفضل الابرش، قاضى الرى
سليمان بن أحمد الواسطي
سليمان بن عبد الحميد البهرانى الحمصي
شجاع بن الوليد، أبو بدر السكوني الحافظ
شقيق الضبي، أبو عبد الرحيم شقيق بن عبد الله
صالح بن نبهان المدني، مولى التوأمة
ضرار بن صرد، أبو نعيم الطحان
عامر بن صالح بن عبد الله بن عروة بن الزبير بن العوام
عباد بن كثير الثقفي البصري
عبد الجبار بن العباس الشبامى الكوفي
عبد الرحمن بن الأسود بن يزيد بن قيس النخعي
عبد الرحمن بن هانئ، أبو نعيم النخعي
عبد الرزاق بن همام بن نافع، أبو بكر الحميرى مولاهم الصنعاني
عبد السلام بن صالح بن سليمان أبو الصلت الهروي
عبد العزيز بن يحيى المدني

عبد الله بن بشر بن نبهان الرقى
عبد الله بن حكيم أبو بكر الداهرى البصري
عبد الله بن زياد بن سمعان المدني الفقيه
عبد الله بن سليمان بن الأشعث السجستاني، أبو بكر
عبد الله بن شريك العامري
عبد الله بن صالح بن محمد بن مسلم الجهني المصري
عبد الله بن عبد الحكم بن أعين بن ليث، أبو محمد المصري
عبد الله بن معاذ الصنعاني
عبد الله بن واقد، أبو قتادة الحراني
عبد الملك بن حبيب القرطبي
عبد الملك بن قريب الأصمعي
عثمان بن عبد الرحمن الطرائفي
عثمان بن مقسم البرى، أبو سلمة الكندي
عطاء بن عبد الله الخراساني
عكرمة البربري، مولى ابن عباس
على بن ظبيان العبسي
على بن عاصم بن صهيب، أبو الحسن الواسطي
علي بن عبد الله بن جعفر بن نجيح، أبو الحسن بن المديني
على بن مجاهد الكابلي
عمار بن مطر، أبو عثمان الرهاوي
عمر بن إسماعيل بن مجالد بن سعيد الهمداني
عمر بن حبيب العدوي البصري القاضي
عمر بن هارون البلخي، أبو حفص
عمرو بن جابر، أبو زرعة الحضرمي
عمرو بن واقد الدمشقي
قيس بن الربيع الأسدي الكوفي
كنانة بن جبلة
محمد بن إسحاق بن يسار المدني صاحب المغازي
محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني، أبو عبد الله
محمد بن الحسين بن حميد بن الربيع الكوفي اللخمي
محمد بن بشار البصري، بندار
محمد بن حاتم بن ميمون البغدادي السمين
محمد بن حميد بن حيان الرازي
محمد بن سعد بن منيع الهاشمي، كاتب الواقدي
محمد بن سنان القزاز

محمد بن عبد الرحمن بن أبي ليلى الأنصاري الكوفي
محمد بن عبد الله بن عبد الحكم بن أعين
محمد بن عثمان بن أبي شيبة، أبو جعفر العبسي
محمد بن عمر بن واقد الأسلمي، مولاهم الواقدي
محمد بن القاسم الأسدي الكوفي
محمد بن معاوية، أبو علي النيسابوري
محمد بن موسى بن أبي نعيم الواسطي
محمد بن يونس بن موسى القرشي السامى الكديمى البصري
مسور به الصلت الكوفي
مندل بن علي العنزي الكوفي
نجيح، أبو معشر السندي الهاشمي، مولاهم المدني
نصر بن باب، أبو سهل الخراساني
نوح بن دراج الكوفي، أبو محمد النخعي
نوف بن فضالة البكالي
هشيم بن بشير بن القاسم بن دينار السلمي
وهب بن جرير بن حازم، أبو العباس الجهضمى
يحيى بن أبى أنيسة الجزري الرهاوي
يحيى بن أكثم بن محمد بن قطن التميمي المروزي
يحيى بن جعفر بن الزبرقان
يحيى بن عبد الحميد الحمانى
يونس بن خباب الاسيدى

Ek 4: Kimliği İhtilaflı Olanlar

Kimliği İhtilaflı Olanlar
أحمد بن إبراهيم الحلبي
حرب بن ميمون، أبو الخطاب الأنصاري
الحسن بن عمرو بن سيف العبدي
حفص بن عمر، أبو عمران الرازي
زياد، أبو السكن

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), *es-Sünne*, (thk. Muhammed b. Saîd b. Sâlim el-Kahtânî), Dâru İbni'l-Kayyim, Demmâm, 1986.

Abdurrezzâk, Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), el-Meclisu'l-İlmî, Beyrût 1983.

Ağırakça Şahyar, Ayşe Esra, Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti: Metodolojik Anlam ve Yorum, Akdem Yayınları, İstanbul 2011.

Ahmed b. Atıyye, Ebû Amr Ahmed b. Atıyye el-Vekîl, *Neslü'n-nibâl bi-mu'cemi'r-ricâl*, I-IV, Dâru İbn Abbâs, Kâhire 2012.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, (rivâyetu'l-Merrûzî ve gayruhû) (thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs), ed-Dâru's-Selefiyye, Bombay 1408/1988.

_____, *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifetu'r-ricâl*, (rivâyetu Abdillâh) (thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs), Dâru'l-Hânî, Riyâd 1422/2001.

_____, *el-Müsned* (thk. Şuayb el-Arnaût vd.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.

_____, *el-Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Müessesetü Kurtuba,* Kâhire t.y.

_____, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihim*, (thk. Ziyâd Muhammed Mansûr), Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1994.

Ahmed Muhammed Şâkir, Ebü'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkâdir (ö. 1958), *el-Bâisü'l-hasîs: Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1432/2011.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *el-Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl, Âlemu'l-kütüb, Beyrût 1986.*

Ali b. el-Ca'd, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 230/845), *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, (nşr. Âmir Ahmed Hayder), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm) Dâru'l-Erkam, Beyrût t.y.

Ali b. el-Medînî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillah b. Ca'fer es-Sa'dî, *Suâlâtü Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe li Alî b. el-Medînî fi'l-cerh ve't-ta'dîl,* (thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir) Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1404/1984.

Aras, M. Özgü, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, s. 484-486.

Âşıkkutlu, Emin, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değerleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (2005/2), sy. 29, s. 5-26

_____, "Müttehem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXII, s. 226.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ (ö. 855/1451), *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût t.y.

Belhî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî (ö. 319/931), *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, I-II, (thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdirrahîm), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1401/2000.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), *Kitâbü'l-kırâe halfe'l-imâm*, (thk. Muhammed b. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1405/1984.

_____, *es-Sünenu'l-kübrâ*, I-X, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2003.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik (ö. 292/905), *el-Bahru'z-zehhâr (Müsnedü'l-Bezzâr)*, I-XVIII, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd.) Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medîne 1409-1430/1988-2009.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî (ö. 256/870), *ed-Duafâu's-sağîr*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zayed), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1986.

_____, *et-Târîhu'l-evsat*, I-IV, (thk. Teysîr b. Sa'd), Dârü'r-Rüşd, Riyâd 1426/2005.

_____, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VI, (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1407/1987.

_____, *el-Kırâe halfe'l-imâm*, (thk. Fazlurrahmân es-Sevrî), el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400/1980.

_____, *Kitâbü't-târîhi'l-kebîr*, I-IX, Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1360.

Bulkinî, *Mehâsin (Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-ıstılâh)*, (thk. Âişe Abdurrahman), Dâru'l-Meârif, Kâhire t.y.

Bûsirî, Ebü'l-Abbâs Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmâil (ö. 840/1436), *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*, I-IV, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut 1403.

_____, *Misbâhu'z-zücâce*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dâru'l-Cinân, Beyrût.

Cerrahoğlu, İsmail, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 205-206.

_____, "Süddî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, s. 17-18.

Cüzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb es-Sa'dî (ö. 259/873), *Ahvâlü'r-ricâl*, (thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Faysalâbâd t.y.

Çeker, Orhan, "Esed b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, s. 365-366.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Abdurrahim Muhammed el-Kaşgarî), Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, Medîne 1403-1404.

_____, *Suâlâtu'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*, (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî) Kütüphâne-i Cemîlî, Lahor 1404.

_____, *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, (thk. Sa'd b. Abdillah el-Humeyyid, Hâlid b. Abdirrahmân el-Cüreysî vd.), Riyâd 1427.

_____, *Sünenü'd-Dârekutnî, I-V, (thk. Şuayb el-Arnaût vd.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2004.*

_____, *Ta'lîkâtü'd-Dârekutnî ale'l-Mecrûhîn li'bni Hibbân el-Büstî*, (thk. Halil b. Muhammed el-Arabî), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Kâhire 1414/1994.

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

Durmuş, İsmail, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XLI, s. 45-47.

Dündar, Şule, *Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kitâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi,* (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi: Konya 2011.

Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî (ö. 316/929), *el-Müsnedu's-sahîhu'l-muharrec alâ Sahîh-i Müslim, I-XX, Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyye 1435/2014.*

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs b. İshâk es-Sicistânî (ö. 275/889), *Suâlâtu Ebî Ubeyd el-Âcurrî li'l-İmâm Ebî Dâvûd,* (thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, el-Fârûku'l-hadîse li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Kâhire 1431/2010.

_____, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Şuayb el-Arnaût vd.), Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrût 1430/2009.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd (ö. 204/819), *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* I-IV, (thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî), Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1419/1999.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah b. İshâk el-Isfahânî (ö. 430/1038), *Ma'rifetü's-sahâbe,* I-VII, (thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 1419/1998.

Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillah ed-Dımeşkî (ö. 281/894), *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımeşkî,* (thk. Şükrullah Ni'metullah el-Kûcânî, Dımeşk t.y.

Ebû Zür'a, Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878), *Suâlâtü'l-Berzeî li Ebî Zür'a er-Râzî,* (thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Kâhire 2009.

Ece, Abdurrahman, “Hadislerde Tevriye Sanatının Kullanımı ve Konu Etrafındaki Tartışmalar”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (2021), 12/2, s. 217-251.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn (ö. 1999), *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa*, I-XIV, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1412/1992.

_____, *Silsiletu'l-ehâdîsi's-sahîha*, I-VII, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1415-1422/1995-2002.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012.

Erul, Bünyamin, “Telfîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XL, s. 400-401.

_____, “Sahâbe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1999), c. XXXIX, s. 455-489.

Felâte, Ömer b. Hasan Osmân, *el-Vaz'u fi'l-hadîs*, I-III, Dâru'l-Minhâc, Beyrût 1437/2016.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Farisi el-Fesevî (ö. 277/890), *Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh*, (thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî), Mektebetü'd-Dâr, Medîne 1410.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Abdullah b. Sebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 133-134.

Gavrî, Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*, Dâru İbn Kesîr, Beyrût 1433/2012.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl,* (thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Dâru'd-Da've, İskenderiyye ty.

_____, *el-Medhal ile's-sahîh*, (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî), I-IV, Dâru'l-İmâm Ahmed, Kâhire 1430/2009.

_____, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* I-IV, (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1411/1990.

Halebî, Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed et-Trâblusî el-Halebî (ö. 841/1438), *el-Keşfü'l-hasîs ammen rumiye bi vaz'i'l-hadîs,* (thk. Subhî es-Samerrâî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1407/1987.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Halil b. Abdirrahman el-Halîlî el-Kazvînî (ö. 446/1055), *Kitâbü'l-irşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs,* I-III, (Muhammed Saîd b. Ömer İdris), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1409.

Hârisî, Muhammed b. Sâlim Abdullah, "er-Ruvât ellezîne vusifû bi'l-kizb fî lehcetihim lâ fî rivâyetihim", *Mecelletü'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-lügati'l-Arabiyye*, (2017), sy. 4, s. 155-210.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi',* I-II, (thk. Mahmûd Tahhân), Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1403/1983.

_____, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye,* Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1357.

_____, *Târîhu Bağdâd, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVI, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1422/2002.*

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî (ö. 388/998), *Meâlimu's-sünen*, I-IV, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep 1353.

Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyn el-Irâkî (ö. 806/1404), *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, (thk. Abdüllatîf Hemîm, Mâhir Yâsin Fahl), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1423/2002.

Itr, Nûreddin, *Menhecu'n-Nakd*, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1401/1981.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemalüddîn Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İntikâ fî fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*, Mektebetü'l-Kuds, Kâhire 1350.

_____, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb, I-IV, Beyrût 1412/1992.*

_____, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebir el-Bekrî) Vizaretü Umûmi'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976),, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, (thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî), I-XI, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1434/2013.

İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî (ö. 963/1556), *Tenzihü'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ehâdîsi'ş-şenîati'l-mevzûa*, I-II (thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf ve Abdullah Muhammed es-Sıddîk), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1399.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımeşkî (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dımeşk*, (thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), I-LXXX, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1415-1421/1995-2001.

İbn Cümey‘, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Gassânî es-Saydâvî (ö. 402/1012), *Mu‘cemü’ş-şüyûh*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Müessesetü’r-Risâle, Beyrût, 1405.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım (ö. 287/900), *es-Sünne*, I-II, (thk. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî), Beyrût 1400/1980.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 327/938), *Kitâbü’l-cerh ve’t-ta‘dîl*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1372/1953.

_____, *el-Merâsîl*, (thk. Şükrullah Ni‘metullah el-Kûcânî), Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 1397.

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 279/892-93), *et-Târîhu’l-kebîr*, I-IV, (thk. Salâh b. Fethî Helel), el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tıbâa ve’n-Neşr, Kâhire 1427/2006.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullāh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdîs ve’l-âsâr*, I-VII, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dâru’t-Tâc, Beyrût 1409/1989.

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Hedyü’s-sârî*, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût 1379.

_____, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, I-VIII, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1415/1995.

_____, *Fethu’l-bârî*, I-XIII, el-Mektebetü’s-Selefiyye, y.y. 1390.

_____, *Lisânü’l-mîzân*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-IX, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrût 1423/2002.

_____, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh,* (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Medîne 1404/1984.

_____, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalih-i ehli'l-eser, (thk. Abdullâh b. Dayfillâh er-Ruhaylî),* Matbaatu Sefîr, Riyâd 1422/2001.

_____, *Takrîbü't-Tehzîb, (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'r-Reşîd, Halep 1406/1986.*

_____, *Tebsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, I-IV, (thk. Muhammed Ali Neccâr), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût ty.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb,* I-XII, Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârif, Haydarâbâd, 1325-1327.

_____, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfiiyyi'l-kebîr,* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekir b. Hallikân el-Bermekî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, I-VII, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrût 1398/1978.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-İhsân fî takrîbi Sahîh-i İbn Hibbân,* I-XVI, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1408/1988.

_____, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, (thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Dâru'l-Va'y, Halep 1396.

_____, *es-Sikât,* I-IX, Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1403/1983

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî (ö. 311/924), *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-II, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekir ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *İ'lâmu'l-muvakki'în an Rabbi'l-âlemîn,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1417/1996.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *et-Tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim), Mektebetü İbn Abbâs, Semnûd 1432/2011*.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs,* (thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfar), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût 1419/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (ö. 273/887), *es-Sünen,* I-V, (thk. Şuayb el-Arnaût vd.) Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrût 1430 2009.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetillah b. Ali el-İclî (ö. 475/1082), *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb,* I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1411/1990.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrût 1414.

İbn Nukta, Ebu Bekir Muinüddîn (Muhibbüddîn) Muhammed b. Abdilganî b. Ebi Bekir b. Şücâ el-Bağdâdî (ö. 629/1232), *Tekmiletü'l-İkmâl*, I-IV, Mekke 1408/1987.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed (ö. 795/1393), *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I-II, (thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd), Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ 1407/1987.

İbn Sa‘d, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* I-VIII, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418/1997.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî (ö. 385/995), *Kitâbu târîhi esmâi'd-duafâ ve'l-kezzâbîn,* (thk. Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî), y.y. 1409/1989.

_____, *Târîhu esmâi's-sikât,* (thk. Subhî es-Samerrâî), Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262), *Buğyetu't-taleb fî târîhi Haleb,* I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrût t.y.

İbnü'l-Ca‘d, Ebü'l-Hasan Alî b. el-Ca‘d el-Cevherî (ö. 230/844-45), *Müsnedü İbni'l-Ca‘d,* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1417/1996.

İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd en-Nîsâbûrî (ö. 307/919-20), *el-Müntekâ,* (thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1408/1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (ö. 597/1201), *Kitâbu'd-duafâ ve'l-metrûkîn,* I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1406/1986.

_____, *el-Mevzûât,* I-III, (thk. Abdurrahman Muhammed Osmân), el-Mektebetü's-Selefiyye, Medîne 1388/1968.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb,* I-III, Dâru Sâdır, Beyrût 1400/1980.

İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Fâsî (ö. 628/1231),, *Beyânu'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâkıayn fî Kitâbi'l-ahkâm,* I-V, Dâru Taybe, Riyâd 1417/1997.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî eş-Şeybânî (ö. 507/1113), *Tezkiretü'l-huffâz: etrâfu ehâdîsi Kitâbi'l-mecrûhîn li'bni Hibbân*, Dâru's-Sumey'î, Riyâd 1415/1994.

İbnü'l-Mülakkin, *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs,* (thk. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', Dâru Fevvâz li'n-Neşr, Suud 1413/1992.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995?), *el-Fihrist*, Dâru'l-Meârif, Beyrût 1398/1978.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Abdirrahmân eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Mukaddimetu İbni's-Salâh fî ulûmi'l-hadîs, Dâru'l-Hadîs, Kâhire* 1431/2010.

İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillah b. Sâlih el-İclî (ö. 261/875), *Târîhu's-sikât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1405/1984.

İlhan, Avni, "Amr b. Ubeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* c. III, s. 93-94, İstanbul 1991.

İpşirli, Mehmet, "Kalkaşendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, s. 263-265, İstanbul 2001.

Kâdı Iyâz, Ebu'l-Fazl Iyâz b. Mûsâ b. Iyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, (thk. Yahyâ İsmâil), Dâru'l-Vefâ, Mansûre 1419/1998.

_____, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik,* I-VIII, (thk. İbn Tâvit et-Tancî vd.), Matbaatü Fedâle, Mağrib 1965-1983.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ*, I-XV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987.

Kandemir, Yaşar, Mevzû Hadisler: Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

_____, "Meymûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIX, s. 506-507.

_____, "es-Sünen: Nesâî'nin (ö. 303/915) Kütüb-i Sitte'ye dahil olan eseri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII s. 147-148.

Kara, Emin, *Hadis İlminde Maklûb Hadis*, (yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi: Erzurum 2016.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, Zayıf Râvîler: Duafâ Literatürü ve Zayıf Râvîler, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

Karayiğit, Rahime, *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-hadîs Kavramı*, (yüksek lisans tezi), 29 Mayıs Üniversitesi: İstanbul 2016.

Kettânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Kettânî el-Hasenî (ö. 1927), *Nazmu'l-mütenâsir*, Dâru'l-Kütübi's-Selefiyye, Kâhire t.y.

Kurt, *İsmail*; Turhan, Halil İbrahim "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvîlerin İncelenmesi" *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2021), c. XI, sy: 1, s. 189-204.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî (ö. 1304/1886), *er-Ref've't-tekmîl fi't-cerh ve't-ta'dîl*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1407.

Mâlik, Ebû Abdillah Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Asbahî (ö. 179/795), *el-Muvatta*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1406/1985.

Ma'rûf, Beşşâr Avvâd; el-Arnaût, Şuayb, *Tahrîru Takrîb*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1417/1997.

Muhammed el-Metvelî Ali Fâdıl "Itlâku'l-kizb ale'l-hatai ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât", Mecelletü Külliyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye, 37/2, (2019), s. 735-952.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemalüddîn Yûsuf b. Abdirrahman b. Yusuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1403/1983.

Moğoltay, Ebu Abdillah Alâuddîn Moğoltay b. Kılıç b. Abdillah el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XII, (thk. Âdil b. Muhammed ve Üsâme b. İbrahim), el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Kâhire 1422/2001.

Muallimî, Ebû Abdillah Abdurrahmân b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî el-Yemânî (ö. 1966), *et-Tenkîl bimâ fî te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, (nşr. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî vd.), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût 1406/1986.

Muhammed, Nusret Hâşim, "Menhecü'l-muhaddisîn fi't-teâmül mea'r-râvi't-tâib mine'l-kizb ve'l-mübtedi", Mecelletü'l-Câmiati'l-Irâkiyye, (2020), 46/3, s. 149-160,

Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, I-II, (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî), Medîne 1404/1984.

_____, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/875), *Sahihu Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1412/1991.

Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915), *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût vd.), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1405/1985.

_____, *Kitâbü'l-müctebâ*, I-IX, Dâru't-te'sîl, Kâhire 1433/2012.

_____, *Kitâbü's-süneni'l-kübrâ*, I-X, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevi (ö. 676/1277), *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, I-XVIII, Matbaatü'l-Mısriyye, 1347-1349/1929-1930.*

_____, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lügât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût t.y.

Râmehürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdirrahman (ö. 360/970), *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), Dâru'l-Fikr, Beyrût 1404/1984.

Rıf'at Fevzi Abdulmuttalib, *Tevsîku's-sünne*, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1400/1981.

Saîd b. Mansûr, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, I-II, (thk. Habîburrahman el-Azamî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1985.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497), *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, I-IV, (thk. Ali Hüseyn Ali), Mektebetü's-Sünne, Kâhire 1424/2003.

Sem‘ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem‘ani (ö.562/1167), *el-Ensâb*, I-XIII, Dâiretü’l-Meârifi’l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1382-1402/1962-1982.

Serinsu, Ahmet Nedim. “Kerâbîsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXV, s. 264-265, Ankara 2022.

Sönmez, Mehmet Ali, “Ebü’z-Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X, s. 354-355, İstanbul 1994.

_____, “İbn Ebû Arûbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIX, s. 421-422, İstanbul 1999.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Vâsıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XLII, s. 541-544, İstanbul 2012.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Leâlî’l-masnûa fi’l-ehâdîsi’l-mevzûa*, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1417/1996.

_____, *Tedrîbü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, I-II, (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Mektebetü’l-Kevser, Beyrût 1415.

Şâfiî, Ebu Abdillah Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şafiî (ö. 204/820), *er-Risâle*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetü’l-Halebî, Mısır 1357/1938.

Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, I-XXV, (thk. Hamdi Abdülmecîd), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1403/1983.

_____, *Ravzu’d-dânî ile’l-Mu‘cemi’s-sağîr li’t-Taberânî*, (thk. Muhammed Şekûr Mahmûd), el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrût 1405/1985.

Taberî, *Târihu't-Taberî*, I-XI, (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim), Dâru'l-Meârif, Kâhire t.y.

Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed es-Sem'ânî (ö. 1920), *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser,* I-II, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1416/1995.

Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIX, s. 38-42, İstanbul 2010.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd el-Fârisî et-Tayâlîsî (ö. 204/819), *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* I-IV, (thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî), Dâru Hicr, Cîze 1420/1999.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizi (ö. 279/892), *el-İlelü't-Tirmiziyyi'l-kebîr*, (thk. Subhî es-Sâmerrâî vd.), Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1409/1989.

_____, *el-Câmiu's-sahîh*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.d.), Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Topgül, Enes, *Rivayetten Râvîye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştu?,* Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.

Turhan, Halil İbrahim, "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (2018), 18/1, s. 299-335.

Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi,* Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukayli (ö. 322/934), *ed-Duafâ*, Dâru’t-Te’sîl, Beyrût 1435/2015.

_____, *ed-Duafâ*, I-VII, (thk. Mâzin es-Sirsâvî), Dâru İbn Abbâs, Mısır 2008.

Varlık, Nükhet, “Tâûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XL, s. 175-177, İstanbul 2011.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî (ö. 233/848), *Ma‘rifetü’r-ricâl*, (Rivâyetu İbn Muhriz), I-II, (thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr), Matbûâtü Mecmei’l-lügati’l-Arabiyye, Dımeşk, 1405/1985.

_____, *Min kelâmi Ebî Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn fi’r-ricâl*, (rivâyetu Ebû Hâlid Yezîd b. el-Heysem b. Tahmân), (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, Dımeşk t.y.

_____, *Suâlâtü İbni’l-Cüneyd*, (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Mektebetü’d-Dâr, Medîne 1408/1988.

_____, *et-Târih*, (Rivâyetu’d-Dûrî), (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, Mekke 1399/1979.

_____, *Târîhu Osmân b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn*, (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, Dımeşk t.y.

Yardım, Ali, “Adî b. Hâtim et-Tâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 380.

Yiğit, İsmail, “Muhtâr es-Sekafî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, s. 54-55, Ankara 2020.

Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.*

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-XL, Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, y.y.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-a'sâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417-1997.

_____, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife li'Tıbâa ve'n-Neşr, Beyrût 1382/1963.

_____, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, (thk. Nureddin Itr), y.y. 1389/1969.

_____, *el-Mûkıza fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1412.

_____, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1401-1402/1981-1982)

_____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü meşâhîri'l-a'lâm, I-XV,* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2003.

_____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü meşâhîri'l-a'lâm*, I-LII, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1410-1421/1990-2000.

_____, *Zikru esmâi men tüküllime fîhi ve huve müvessak*, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ 1406/1986.

_____, "Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Erbeu resâil fî ulûmi'l-hadîs*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâir, Beyrût 1410/1990.

_____, *Tezkiretü'l-huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillah Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır (ö. 794/1392), *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Edvâu's-Selef, Riyâd 1419/1998.

Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1411.